

Tie meren yli

*Turun akatemian
aate- ja kulttuurihistoriaa 1640–1828*

Toimittaneet

JOHANNA ILMAKUNNAS JA CHARLOTTA WOLFF

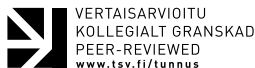
Tie meren yli

Tie meren yli

*Turun akatemian aate- ja
kulttuurihistoriaa 1640–1828*

Toimittaneet

JOHANNA ILMAKUNNAS JA CHARLOTTA WOLFF

Historiallisia Tutkimuksia 293

Teos on Suomen Historiallisen Seuran nimeämien asiantuntijoiden tarkastama.

SKS:n julkaisujen kokoelma kuuluu Unescon kansalliseen Maailman muisti -rekisteriin.

Teos on syntynyt osana Turun yliopiston ja Åbo Akademin välistä konsortiohanketta (2019–2021), jota rahoittivat Turun kaupunkitutkimusohjelma ja Svenska kulturfonden.

© 2024 Johanna Ilmakunnas, Charlotta Wolff ja SKS

Sarja-asu: Timo Numminen

Kannen toteutus: Eija Hukka

Kannen kuva: Carl von Kugelgen, painaja von Helmersen. 1823–1824. Historian kuvakokoelma, Museovirasto. CC BY 4.0.

Taitto: Sisko Honkala

EPUB: Tero Salmén

ISBN 978-951-858-910-8 (nid.)

ISBN 978-951-858-911-5 (EPUB)

ISBN 978-951-858-912-2 (PDF)

ISSN 0073-2559 (nid.)

ISSN 2670-3866 (verkkojulkaisut)

DOI <https://doi.org/10.21435/ht.293>

Teos on lisensoitu Creative Commons BY-NC-ND 4.0

International -lisenssillä, ellei toisin mainita.

(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.fi>)

Teos on avoimesti saatavissa osoitteessa

<https://doi.org/10.21435/ht.293>

tai lukemalla tämä QR-koodi mobiililaitteella.

Hansaprint Oy, Turenki 2024

Sisällys

YLIRAJAINEN YLIOPISTOKAUPUNKI UUDEN AJAN RUOTSISSA 7
Johanna Ilmakunnas ja Charlotta Wolff

OPISKELIJOIDEN LIIKKUMINEN 1600-LUVUN RUOTSISSA 19
Mari Välimäki

JOHANNES GEZELIUKSEN MERENTAKAISET HENKILÖVERKOSTOT 45
Robin Engblom

KASVITUTKIJOIDEN VERKOSTOT TURUSSA JA UPPSALASSA
1640–1828 76
Henry Väre ja Teija Alanko

ELOHOPEAA LÄÄKINNÄSSÄ, TIETEESSÄ JA KÄSITÖISSÄ
1700-LUVUN TURUSSA 109
Laura Hollsten

LUONNONTIETEISTÄ MATERIALISMIIN
Kreivi Gustav Philip Creutz Turun akatemian kasvattina 136
Charlotta Wolff

TAVAROIDEN VIRTA
Carl Fredric Mennander, Carl Fredric Fredenheim ja 1700-luvun aineellinen
kulttuuri 156
Johanna Ilmakunnas

UUMAJASTA POHJANLAHDEN TUOLLE PUOLEN
Ylioppilas Pehr Stenbergin mentaalinen maisema 1780-luvun Turusta 187
Panu Savolainen

VAARALLINEN UPPSALA?

Opinkäyntiä ja uusia aatteita Uppsalan ja Turun välillä 1700- ja
1800-lukujen vaihteessa 206

Heli Rantala

TURUN AKATEMIA JA SEREMONIALLISTUUDEN MERKITYS 1800-LUVUN
ALUN KAUPUNKIYHTEISÖSSÄ 234

Topi Artukka

Kirjoittajat 265

Abstract 267

Keskeistä kirjallisuutta 268

Henkilöhakemisto 270

Paikannimihakemisto 276

Ylirajainen yliopistokaupunki uuden ajan Ruotsissa

Johanna Ilmakunnas

 <https://orcid.org/0000-0003-0746-5129>

Charlotta Wolff

 <https://orcid.org/0000-0001-7989-8308>

Nykyiset Ruotsi ja Suomi olivat yli kuuden vuosisadan ajan samaa valtakuntaa. Historioitsijat ovat yhä uudelleen nostaneet esiin Suomen ja muun Ruotsin kulttuuriset, taloudelliset ja yhteiskunnalliset yhteydet.¹ Silti kollektiivinen muisti ja yleinen käsitys yhteisestä historiasta ovat horjuvia, ehkä osittain siksi, että moderni poliittinen maantiede on ollut hyvin erilainen kuin vanhassa valtakunnassa, minkä vuoksi Turun kaltaisten vanhojen keskuspaikkojen rooli on muuttunut suuresti, kun pääkaupunkien funktiot ovat keskittyneet Tukholmaan ja Helsinkiin. Vuoden 1809 raja ohjaa edelleen historian tutkimusta hyvin käytännöllisellä tasolla, kun esimerkiksi Ruotsin maanmittauslaitoksen 1600- ja

¹ Esim. Max Engman & Nils Erik Villstrand (red.), *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket*, Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis, Helsingfors & Stockholm, 2008; Nils Erik Villstrand, *Valtakunnanosa. Suurvalta ja valtakunnan hajoaminen 1560–1812*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 2012; Petri Karonen & Nils Erik Villstrand (toim.), *Kulkemattomat polut. Mahdollinen Suomen historia*, Gaudeamus, Helsinki, 2017; Kari Tarkiainen, *Ruotsin Itämaa. Esihistoriasta Kustaa Vaasaan*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 2010; ks. myös Henrik Meinander, Petri Karonen & Kjell Östberg (toim.), *Kansanvallan polkuja. Demokratian kehityspiirteitä Suomessa ja Ruotsissa 1800-luvun lopulta 2020-luvulle*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2018.

1700-luvun karttoja sisältäviin arkistotietokantoihin voi tehdä hakuja vain Ruotsin nykyistä aluetta koskien.²

Ruotsin valtakunnassa Turun sijainti oli maantieteellisesti katsottuna keskeinen. Jos meri ja meritiet mielletään uuden ajan tavoin yhteydeksi eikä esteeksi, on helppo nähdä varsinkin vanhoista kartoista, joissa Itämeri lahtineen on kuvattu todellista pienemmäksi, että Turku ja Turun seutu olivat osa valtakunnan ydinaluetta, Tukholman jatkumoa. Satama-, yliopisto- ja hallintokaupunkina Turku ei palvellut pelkästään valtakunnan itäistä osaa, vaan oli myös osa laajempaa ja moniulotteisempaa vuorovaikutusta Itämeren alueella.

Käsillä oleva teos osoittaa Suomen ja muun Ruotsin vuosisatoja kestäneet yhteydet tarkastelemalla Uppsalan, Tukholman ja Turun seutujen välistä vuorovaikutusta erityisesti Turun kaupunkiyhteisön ja kaupungissa sijainneen yliopiston näkökulmasta. Uppsalan ja Turun historialliset ja maantieteelliset yhtäläisyydet ovat ilmeisiä: kirkko, koulu ja yliopisto, vesistöt, linna ja muinaisjännökset. Molemmat kaupungit olivat kulttuurisia keskuspaikkoja sekä valtakunnan kannalta merkittäviä kirjallisen kulttuurin ja oppineisuuden tyyssijojia jo ennen Ruotsin keskuvallan kasvua. Kaupungeissa oli myös eroja: Turussa sijaitsi vuodesta 1623 hovieikeus, kaupungissa oli merkittävä satama, ja tapulioikeudet toivat kaupunkiin ulkomaankauppaa harjoittaneita kauppahuoneita. Taloudellisessa mielessä Turku olikin eräänlainen Tukholman satelliitti ja jatkumo. Uppsala puolestaan kehittyi uudella ajalla selkeämmin yliopisto- ja hiippakuntakaupungiksi.

Historian alalla on viimeisen kahdenkymmenen vuoden aikana ollut useita ruotsalais-suomalaisia tutkimushankkeita, joissa maiden yhteistä historiaa on tarkasteltu pitkälti vuoden 1809 kurkistusaukosta.³ Siinä

2 Ks. Ruotsin maanmittauslaitos, historialliset kartat: <https://historiskakartor.lantmateriet.se/hk/overview>.

3 Esim. Nils Erik Villstrand, Gabriel Bladh & Christer Kuvaja (red.), *Svenskt i Finland – finskt i Sverige 1. Dialog och särart. människor, samhällen och idéer från Gustav Vasa till nutid*, Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis, Helsingfors & Stockholm, 2005; Nils Erik Villstrand, Marianne Junila & Charles Westin (red.), *Svenskt i Finland – finskt i Sverige 2. Mellan majoriteter och minoriteter. Om migration, makt och mening*, Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis, Helsingfors & Stockholm, 2006; Nils Erik Villstrand, Juhana Aunesluoma & Susanna Fellman (red.), *Svenskt i Finland – finskt i Sverige 3. Från olika till jämlika. Finlands och Sveriges ekonomier på 1900-talet*, Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis, Helsingfors & Stockholm, 2006; Nils Erik Villstrand, Olli Kangas & Helena

missä historian tutkimus 1980- ja 1990-luvulla etsi yhteispohjoismaisia piirteitä tarkastelemalla keskusvallan ja alamaisten välisiä suhteita, sosiaalishistoriaa ja poliittisia rakenteita,⁴ 2000-luvun alun suomalais-ruotsalainen historian tutkimus alkoi irtaantua nationalistisista lähtökohdistaan ensin juuri valtakunnan hajoamisen problematiikan kautta. Sekä 1900-luvun lopun skandinavistisessa historian tutkimuksessa että vuotta 1809 paljon pohtineessa uudemmassa historian tutkimuksessa koko tutkimusasetelma on kuitenkin ollut jossain määrin riippuvainen nationalismin aikakauden tutkijapolville houkuttelevasta ajatusharhasta, että Ruotsi ja Suomi olisivat olleet historiallisesti, maantieteellisesti ja kulttuurisesti erilliset tai erillisiksi tuomitut kokonaisuudet jo ennen vuotta 1809 tai että niiden asukkaiden historialliset identiteetit olisivat merkittäviä tai kiinnostavia ennen kaikkea nykyisiin kansallisiin tai kielellisiin omakuviiin suhteutettuina.⁵ Oppihistoria ei ole ollut tälle harhalle immuuni; päinvastoin kokoomateoksia on laadittu ja laaditaan edelleen kansallisesta näkökulmasta.⁶ Kuitenkin 2010-luvulta alkaen historioitsijat varsinkin Suomessa ovat kyseenalaistaneet kansallisvaltion historian tutkimuksen lähtökohtana ja yrittäneet purkaa metodologisen nationalismin vahvaa asemaa.⁷

Kangasharju (red.), *Svenskt i Finland – finskt i Sverige 4. Ordens makt och maktens ord*, Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis, Helsingfors & Stockholm, 2007.

- 4 Esim. Panu Pulma, *Fattigvård i frihetstidens Finland. En undersökning om förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle*, Finska historiska samfundet, Helsingfors, 1985; Nils Erik Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*, Åbo Akademi, Åbo, 1992; Petri Karonen, *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*, WSOY, Helsinki, 1999.
- 5 Ks. esim. Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*, Symposium, Eslöv, 2000, ja Osmo Jussila, *Suomen historian suuret myytit*, WSOY, Helsinki, 2007.
- 6 Esim. Päiviö Tommila (toim.), *Suomen tieteen historia*, 1–4, WSOY, Helsinki, 2000–2002. Merkittävä poikkeus tässä suhteessa on Sten Lindrothin *Svensk lärdomshistoria*, 1–4, Norstedts, Stockholm, 1975–1981, joka käsittelee laajasti oppineisuuden kulttuureja Ruotsin valtakunnan eri osissa, myös Turussa. Tällä hetkellä vireillä oleva muistitietokeruu (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Svenska litteratursällskapet i Finland) *Itsenäisen Suomen tieteen historia* on sekun esimerkki kansallisesta lähestymisestä tiedemaailman historiaan.
- 7 Max Engman, ”Finland och nyckelhålet av den 6 december 1917”, *Historisk Tidskrift för Finland* 72:3 (1987); Henrik Meinander, ”Kansallisen katseen lumo”, Antti Blåfield (toim.), *Historian käyttö ja väärinkäyttö*, Siltala, Helsinki, 2016, 61–77; Pirjo Markkola, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman (toim.), *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historiaa on rakennettu*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2014; Petri Karonen & Nils Erik Villstrand, ”Kriser och resiliens i Finlands historia 1400–2000”, *Historisk Tidskrift för Finland* 102:4 (2017), 618–639; Simon Larsson, Marja Jalava & Pertti Haapala, ”Nordic historiography. From methodological nationalism to empirical transnationalism”,

On tärkeää tarkastella, mitä 1809 ja valtakunnan hajoaminen tarkoittivat suomalaisten ja ruotsalaisten omakuville ja poliittisille identiteeteille.⁸ Yhtä tärkeä on kuitenkin ymmärtää, kuinka syvästi valtakunnan hajoamista edeltävä aika ja sen jatkumot ovat muovanneet yhteiskuntaa. *Tie meren yli* -teos ottaa tietoisesti etäisyyttä ajatukseen kansallisvaltio ”Ruotsista” ja kansallisvaltio ”Suomesta” aikakaudella, jolloin näitä ei ollut nykyisten kaltaisina. Haluamme osoittaa historiallisten yhteyksien merkityksen riisumalla historiantutkimuksen kansallisvaltioille ja kansakunnille annetusta roolista. Lähestymmekin Turun akatemiasa sekä Turun, Uppsalan ja Tukholman seutua ei niinkään eri alueina vaan maantieteellisenä ja kulttuurisesti monimuotoisena jatkumona, johon ei liity oletuksia ruotsalaisuudesta tai suomalaisuudesta.

Erojen sijaan olemme keskittyneet jatkuvuuteen ja arkipäivän kulttuuriin yhteyksiin keskipitkällä aikavälillä (1640–1828), jota Turussa luonnehtivat yliopisto ja oppineisuus sekä kulttuurinen ja taloudellinen vuorovaikutus. Lähtökohtana on ollut ajatus, ettei valtakunnan hajoaminen vuonna 1809 ollut ennustettavissa tai vääjäämätöntä ja että vuosisatoja kestäneet kulttuuriset, tieteelliset, taloudelliset ja sosiaaliset kontaktit yli meren olivat jokapäiväisiä ja välttämättömiä yliopistokaupungin asukkaille ja toimijoille. Tämä näkökulma oli itsestään selvä aikalaisille suurimman osan tutkimuksen kattamasta ajanjaksosta, eikä poliittinen ja valtio-oikeudellinen muutos täysin vakiintunut kulttuuriin käytäntöihin heti vuonna 1809.

Pertti Haapala, Marja Jalava & Simon Larsson (eds), *Making Nordic historiography. Connections, tensions and methodology, 1850–1970*, Berghahn Books, Oxford, 2017, 1–24; Jani Marjanen, ”Finland som begrepp och retorik”, *Historisk Tidskrift för Finland* 102:3 (2017), 533–544; Nils Erik Villstrand & Petri Karonen (toim.), *Kulkemattomat polut. Mahdollinen Suomen historia*, Gaudeamus, Helsinki, 2017; Charlotta Wolff, ”Nationalstaten fjättrar historieskrivningen”, *Historisk Tidskrift för Finland* 102:3 (2017), 545–551; Pertti Haapala, Petri Karonen & Nils Erik Villstrand, ”Suomalainen yhteiskunta. Rakenteet ja instituutiot”, Petri Karonen, Nils Erik Villstrand & Pertti Haapala (toim.), *Suomalaisen yhteiskunnan historia 1400–2000, I. Rakenteet ja instituutiot*, Vastapaino, Tampere, 2021, 9–17 (9–27).

- 8 Ks. esim. Jan Samuelson, *Eliiten, riket och riksdelningen. Sociala nätverk och geografisk mobilitet mellan Sverige och Finland 1720–1820*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 2008; Kati Katajisto, *Isänmaamme keisari. Eliitin kansallisen identiteetin murros ja suomalaisen isänmaan rakentuminen autonomian ajan alussa*, Topelius-seura, Helsinki, 2009; Matti Klinge, *Napoleonin varjo. Euroopan ja Suomen murros 1795–1815*, Otava, Helsinki, 2009; Henrika Tandefelt, *Borgå 1809. Ceremoni och fest*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 2009; Charlotta Wolff, *Johan Fredrik Aminoff. Gustavian i två rikens*, Otava, Helsingfors, 2022.

Tämän teoksen taustalla oleva tutkimushanke on analysoinut Turun akatemian ylioppilaiden, opettajien ja näiden oppilaiden kontakteja, verkostoja ja älyllistä vuorovaikutusta Turussa, Turun seudulla, Turun ja Uppsalan sekä Ruotsin ja muun maailman välillä. Tutkimuksemme lähtee siitä ajatuksesta, että vuorovaikutus ei ole yhdensuuntaista, vaan monen suuntaista ja lomittunutta. Turun akatemia on tapaustutkimuksissamme kiintopiste, jonka avulla voimme tuoda esiin, miten monella elämänalueella yliopiston vaikutus näkyi. Teos edustaa uutta oppi- ja tieteenhistoriaa, jossa tiedettä ja tutkimusta sekä yliopistoinstituutiota ja -yhteisöä tarkastellaan kulttuurisista lähtökohdista.

Laurent-Henri Vignaud on problematisoinut (modernin) luonnon-tieteiden käsitteen soveltamista varhaismoderniin aikaan, koska tiede on yhteisöllistä ja siten hyvin sosiaalista toimintaa. Hän painottaakin poliittisen, taloudellisen ja kulttuurisen näkökulman välttämättömyyttä tieteen historian ymmärtämiseksi paremmin.⁹ Laveampi näkökulma tieteen harjoittamisen reunaehtoihin tai tieteellisten instituutioiden ja niissä toimineiden ihmisten toimintaan tuo oppihistoriaan ja tieteenhistoriaan uusia teoreettisia ja metodologisia suuntia: esimerkiksi Meghan K. Roberts ja Françoise Waquet ovat nostaneet esiin perheen ja tunteiden vaikutuksen tiedemiesten työhön ja heidän mahdollisuuksiinsa keskittyä tutkimukseen. Roberts laajentaa näkökulmaansa vaimojen aivan keskeisestä roolista sekä harmonisen perhe-elämän tuomasta emotionaalaisesta voimasta myös vauraiden appivanhempien taloudellisen tuen merkitykseen. Waquet nostaa esiin niin ikään tilat ja paikat, kuten kirjastot, laboratoriot, työhuoneet ja kenttätyön, sekä muistiinpanojen ja käsikirjoitusten emotionaalisen merkityksen tutkijoille.¹⁰ Myös aineellisten olosuhteiden, tutkimusinstrumenttien, mittalaitteiden, asiakirjojen, kirjojen, siementen, hyönteisten, eläinten, mineraalien ja mitä erilaisimpien näytteiden tärkeys tieteenharjoittamiselle on laajentanut

9 Laurent-Henri Vignaud, *Histoire des sciences et des techniques XVIe–XVIIIe siècle*, Armand Colin, Paris, 2020.

10 Meghan K. Roberts, *Sentimental savants. Philosophical families in Enlightenment France*, University of Chicago Press, Chicago, 2016; Meghan K. Roberts, "Learned and loving. Representing women astronomers in Enlightenment France", *Journal of Women's History* 29:1 (2017), 14–37, DOI: 10.1353/jowh.2017.0001; Françoise Waquet, *Une histoire émotionnelle du savoir. XVIIe–XXIe siècle*, CNRS éditions, Paris, 2019; Françoise Waquet, *Dans les coulisses de la science. Techniciens, petites mains et autres travailleurs invisibles*, CNRS éditions, Paris, 2022.

oppihistorian tutkimusta uusiin suuntiin, kohti esinetutkimusta ja aineellisen kulttuurin tutkimusta, mutta samalla se on myös asettanut tieteen historian entistäkin selvemmin osaksi globaalihistoriaa.¹¹

Gloaalihistoria, ylijarainen historia ja transnationaalinen historia ovatkin viimeisen kymmenen vuoden aikana nousseet merkittäviksi suuntauksiksi myös aate- ja oppihistorian alalla.¹² Transnationaalisesa ja ylijaraisessa historiassa ilmiöitä tarkastellaan kansallisvaltioita ylemmältä tasolta tai niistä välittämättä. Käsitteenä transnationaalinen sisältää ajatuksen kansallisen tason olemassaolosta ja sen ohittamisesta. Siinä mielessä se on kansallisvaltioita edeltävän ajan osalta ylimääräinen ja jopa hieman harhaanjohtava, minkä takia ylijaraisuus tai kosmopoliittisuus luonnehtivat paremmin tässä teoksessa valittua näkökulmaa. Vastaavanlaista tutkimusta onkin viime vuosikymmenenä alettu tehdä myös muissa Pohjoismaissa, myös oppihistorian alalla,¹³ mutta tämän teoksen fokus nimenomaan yliopistokaupungin ylijaraisella liikkuvuudella ja alueellisella vuorovaikutuksella on asiayhteydessään uniikki.

Tämän teoksen kirjoittajien lähtökohtana ovat seuraavat kysymykset: Mitä yliopistokaupungit ja opiskeluaikaiset kokemukset merkitsivät toisaalta Ruotsin valtakunnan oppineille eliiteille, toisaalta Turun ja Uppsalan porvareille ja muille asukkaille? Kuinka tiiviit oppineiden yhteydet olivat? Kuinka ne näkyivät kaupunkien ja ihmisten arjessa? Millaisia yliopistokaupunkien välisiä jatkumoa löytyy professoreiden, yliopiston opettajien ja opiskelijoiden asumisesta, seuraelämästä ja taloudesta? Millaisia sivistysteoston verkostot olivat, ja miten ne näkyvät tavaroiden, tiedon ja osaamisen liikkumisessa? Millaisia pääomavirtoja

11 Esim. Adriana Craciun & Simon Schaffer (eds), *The material cultures of Enlightenment arts and sciences*, Palgrave Macmillan, London, 2016; ks. myös Françoise Waquet, *L'ordre matériel du savoir. Comment les savants travaillent XVIe–XXIe siècles*, CNRS éditions, Paris, 2015; Pierre-Yves Beaurepaire, *Les Lumières et le monde. Voyager, explorer, collectionner*, Belin, Paris, 2019.

12 Ks. esim. David Armitage, "The International Turn in Intellectual History", Darrin M. McMahon & Samuel Moyn (eds), *Rethinking modern European intellectual history*, Oxford University Press, New York, 232–252.

13 Vrt. Göran Rydén (ed.), *Sweden in the eighteenth-century world. Provincial cosmopolitans*, Routledge, London, 2013; Magdalena Naum & Fredrik Ekengren (eds), *Facing otherness in early modern Sweden. Travel, migration and material transformations, 1500–1800*, Boydell & Brewer, Woodbridge, 2018; Kaarle Wirta, Katja Tikka, Henri M. Hannula & Kalle Kananoja, *Suurvallan rakentajat. Ruotsin ja Alankomaiden yhteistyö uuden ajan alussa*, Helsinki, Gaudeamus, 2023.

ja aineellisen kulttuurin muotoja liikkuvuus ja vuorovaikutus aiheuttivat paikallisella, alueellisella ja globaalilla tasolla?

Lähtökohtana on ollut tarkastella yliopistoa osana laajempaa urbaania ympäristöä. Erityisesti olemme halunneet tarkastella Turkua yhtenä Ruotsin valtakunnan keskeisenä yliopistokaupunkina sekä valtakunnan ydinalueen hallinnon ja kaupan keskuksena, jolla oli kiinteät yhteydet myös muualle Eurooppaan ja maailmalle aikana, jolloin ylijäräinen vuorovaikutus ja liikkuvuus korostuivat tieteiden, kaunokirjallisuuden ja yhteiskuntakriittisen filosofian aloilla.¹⁴ Tätä vuorovaikutusta tutkimme aatteiden, ihmisten ja tavaroiden liikkumisena. Tämä näkökulma, jossa Turun ja muiden Ruotsin valtakunnan kaupunkien sekä yliopiston ja muiden elämänalueiden yhteyttä korostetaan valtakunnan osalta, on uusi.

Selvitämme myös, miten Turun inhimillinen ja kulttuurinen vuorovaikutus Uppsalan kanssa näkyi turkulaisten arjessa. Analysoimme Turun akatemian ylioppilaiden, opettajien ja alumnien kontakteja, verkostoja ja älyllistä vuorovaikutusta Turussa, Turun seudulla sekä Turun ja Uppsalan välillä. Tarkastelemme myös ihmisten liikkuvuuden ja vuorovaikutuksen synnyttämiä pääomavirtoja ja aineellisen kulttuurin ilmenemismuotoja. Keskiössä ovat ennen kaikkea yksilölliset toimijat ja verkostot, ihmisten elämät ja arki, tunteet ja kokemukset kaupunkitilasta sekä älyllisestä ja akateemisesta vuorovaikutuksesta.

Teoksen luvut kattavat koko Turun akatemian ajan, 1640-luvulta 1820-luvun loppuun. Näin esiin nousevat niin jatkumot ja hitaat muutokset kuin uusien aatteiden ja toimintatapojen saapuminen akatemiaan ja sen piirissä vaikuttaneiden ihmisten elämään. Luvussaan ”Opiskelijoiden liikkuminen 1600-luvun Ruotsissa” Mari Välimäki tarkastelee opiskelijoiden valtakunnan sisäistä liikkumista Ruotsin yliopistojen välillä. Keskiössä ovat Turun akatemiassa ja Uppsalan yliopistossa opiskelleet

14 Vrt. esim. Hilde de Ridder-Symoens (ed.), *A history of the university in Europe, 2. Universities in early modern Europe (1500–1800)*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996; Pierre-Yves Beaupaire & Pierrick Pourchasse (dir.), *Les circulations internationales en Europe années 1680–années 1780*, Presses universitaires de Rennes, Rennes, 2010; Giulia Giannini & Mordechai Feingold (eds), *The institutionalization of science in early modern Europe*, Brill, Leiden, 2020; Ian Maclean & Dmitri Levitin (eds), *The worlds of knowledge and the classical tradition in the early modern age. Comparative approaches*, Brill, Leiden, 2021.

nuoret miehet. Luku analysoi opiskelijoiden liikkuvuuden yleisyyttä näiden kahden yliopiston välillä, ketkä vaihtoivat yliopistoa ja mitä syitä liikkumiselle oli. Lähtökohtana on Ruotsin valtakunnan kaikki yliopistot ja opiskelijoiden liikkuminen niiden välillä, kun aikaisemmassa tutkimuksessa lähtökohta on useimmiten ollut yliopistot nykyisten kansallisvaltioiden alueella ja opintomatkat niiden ulkopuolelle.¹⁵ Välimäki kytkee tutkimuksensa osaksi uusinta yliopistohistoriaa ja liikkuvuuden historiaa, jossa ihmisten muuttaminen opintojen ja työn perässä oli hyvinkin tavallista.¹⁶ Luku luo näin kontekstin ja taustan kaikille muillekin teoksen tutkimuksille, joissa analysoidaan aatteiden, tavaroiden ja ihmisten liikkuvuutta yliopistokaupunkien välillä.

Myös professorit siirtyivät yliopistosta toiseen ja edestakaisin Uppsalan ja Turun välillä. Luvussa ”Johannes Gezeliusen merentakaiset henkilöverkot” Robin Engblom näyttää kirjetutkimuksen perusteella, millaisia kontakteja Turun akatemian professorit ylläpitivät Itämeren alueella. Luku kartoittaa erityisesti Gezelius-suvun moniaalle ulottuneita verkostoja. Engblom osoittaa, miten henkilöverkot olivat olennainen osa professoripiispan toimintaa niin yliopiston ja kirkon kuin perheen ja sukuyhteisön piirissä. Hän laajentaa analyysinsä käsittämään aikaisemman tutkimuksen painottamien patronus–klientti-suhteiden lisäksi avioliittojen synnyttämiä sukuverkostoja, ystävyys-suhteita ja suosija-suojatti-suhteita, osoittaen näin henkilökohtaisten siteiden ja yksilöiden merkityksen yliopistokaupunkien sosiaalisessa rakenteessa ja akateemisten piirien toiminnassa.¹⁷

15 Vrt. esim. Kustaa H. J. Viikuna, ”Study abroad, the state and personal agency (1640–1700). The study trips of Turku students to foreign universities. Background factors, the return and careers of the travellers”, Petri Karonen & Marko Hakaniemi, *Personal agency at the Swedish age of greatness 1560–1720*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2017, 275–296; Marianne Vasara-Aaltonen, *Learning law and travelling Europe. Study journeys and the developing Swedish legal profession, c. 1630–1800*, Brill, Leiden & Boston, 2020.

16 Vrt. esim. Geza zur Niedel & Berthold Over (eds), *Musicians' mobilities and music migrations in early modern Europe. Biographical patterns and cultural exchanges*, transcript Verlag, Bielefeld, 2016, <https://directory.doabooks.org/handle/20.500.12854/34609>; Maija Ojala-Fulwood (ed.), *Migration and multi-ethnic communities. Mobile people from the late Middle Ages to the present*, De Gruyter Oldenburg, Berlin, 2018; Nandini Das (ed.), *Lives in transit in early modern England. Identity and belonging*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2022, <https://doi.org/10.2307/j.ctv2fztkprj>.

17 Vrt. Anja-Silvia Goeing, Glyn Parry & Mordechai Feingold (eds), *Early modern universities. Networks of higher learning*, Brill, Leiden, 2021; Mari Välimäki (ed.), *Academic households in early modern northern Europe*, Routledge, London, 2025 (tulossa).

Luvussaan ”Kasvitutkijoiden verkostot Turussa ja Uppsalassa 1640–1828” Henry Väre ja Teija Alanko puolestaan tarkastelevat Turun akatemiassa vaikuttaneiden kasvitieteilijöiden henkilökohtaisia suhteita ja sosiaalisia verkostoja meren yli. Opiskelu Uppsalassa ja myöhemmät yhteydet sikäläisiin botanisteihin olivat merkittäviä kasvitieteen ja puutarhakulttuurin kehitykselle Suomen puolella, ja hyvä verkosto edesauttoi tietotaidon ja kasvimateriaalin liikkumista ja sen myötä turkulaisen puutarhanhoidon edistymistä. Botanisteille tärkeitä olivat myös kontaktit valtaapitäviin tai varakkaisiin mesenaatteihin, jotka mahdollistivat kasvitieteilijöiden ja kokeellisten puutarhurien tutkimustyön. Tässä verkostot näyttäytyvät paitsi inhimillisenä vuorovaikutuksena myös välttämättöminä tieteen harjoittamiselle uudella ajalla, ja luku osoittaa konkreettisesti, kuinka läheinen vuorovaikutus Uppsalan ja Turun välillä oli.

Jos botaniikka on esimerkki tieteestä, jonka käytännön osaaminen näkyi jokapäiväisessä elämässä, elohopea puolestaan oli aine, jossa tiedemaailma kohtasi kaupunkilaisten arjen. Luvussaan ”Elohopeaa lääkinnässä, tieteessä ja käsitoissa 1700-luvun Turussa” Laura Hollsten lähestyy elohopeaa sen aineellisesta näkökulmasta seuraten sen jälkiä Idrijan kaivoksista Turkuun. Luku osoittaa, kuinka yksittäinen metalli osallistuu monenlaisiin tapahtumakulkuihin ja ilmiöihin, jotka kytkeytyvät tieteeseen, mystiikkaan, ihmiskehoon ja materiaaliseen kulttuuriin. Elohopean virta oli määrältään pieni, mutta myrkyllisyydessään se oli kokoaan merkittävämpi tekijä kaupungin aineenvaihdunnassa. Luvussa pohditaan elohopean läsnäoloa ihmisten kehoissa, kaupungin kulttuurissa ja arkielämässä sekä sen merkitystä tieteessä ja tieteen käytännöissä. Aihe kytkeytyy paitsi globaalin kaupan merkitykseen tieteenharjoittamiselle myös historiatieteellisesti ajankohtaisiin kysymyksiin ympäristöhistoriasta sekä aineiden ja aineellisuuden merkityksestä ihmisen toiminnalle.¹⁸

Tieteissä oli aikalaisille omat riskinsä, ei pelkästään myrkyllisten aineiden vaan myös uusien ideoiden ja radikaalien aatteiden muodossa.

¹⁸ Christian Zumbärgel, ”Material flows in early modern history of science and technology. A theoretical and methodological introduction”, Dana Jalobeanu & Charles T. Wolfe (eds), *Encyclopedia of early modern philosophy and the sciences*, Springer, Cham, 2020, http://doi-org-443.webvpn.fjmu.edu.cn/10.1007/978-3-319-20791-9_254-1.

Luvussa ”Luonnontieteistä materialismiin: Kreivi Gustav Philip Creutz Turun akatemian kasvattina” Charlotta Wolff vertailee valtakunnan eliittiin kuuluneen henkilön opiskeluaikaisia ja myöhempiä kontakteja radikaaliin filosofiaan ja pohtii varhaisten kokemusten merkitystä filosofisen maailmankuvan omaksumiselle valistusajalla. Verkostohistoriallinen tutkimus nostaa esille yksilöt ja heidän roolinsa esikuvina ja osoittaa 1700-luvun puolivälin opettajasukupolven merkityksen ennen aikaisemman tutkimuksen vahvasti korostamaa Porthania ja hänen aikaansa. Aate- ja henkilöhistoriaa yhdistämällä Wolff osoittaa myös, miten monialaisia valistuksen verkostot olivat,¹⁹ ja että 1700-luvun ruotsalainen yliopisto, sen professorit ja siellä opiskelleet henkilöt olivat osa valistusajan aatevirtauksia, eivät ainoastaan vastaanottavina, vaan myös maailmankuvaa muokkaavina toimijoina. Turku, Suomi ja Ruotsi kytkeytyvät tässäkin laajempaan eurooppalaiseen ja ylijarjaiseen aatteiden ja oppineiden verkostojen kontekstiin.

Samat hahmot, jotka vaikuttivat merkittävän uran diplomaattina, runoilijana ja virkamiehenä luoneen Creutzin filosofisen maailmankuvan muotoutumiseen opiskeluaikana, nimittäin professori ja piispa Carl Fredric Mennander sekä hänen lähipiirinsä, esiintyvät myös Johanna Ilmakunnaksen luvussa ”Tavaroiden virta: Carl Fredric Mennander, Carl Fredric Fredenheim ja 1700-luvun aineellinen kulttuuri”. Siinä tarkastellaan kirjeenvaihdon kautta verkostoja ja käytäntöjä, joiden avulla professorit hankkivat tieteenharjoittamiselle ja arkielämälle tarpeellisia tavaroita, kuten kirjoja ja muita painotuotteita sekä vaatteita, huonekaluja ja ruoka-aineita. Lähtökohtana on 1700-luvun kuluessa voimistunut ajatus mukavuudesta ja kodikkuudesta,²⁰ jotka liittyivät säädynmukaiseen elämäntapaan mutta myös sääty-yhteiskunnan vähittäiseen hajoamiseen, jonka myötä professoreista tuli osa maallista sivistyneistöä. Luku osoittaa, miten suuri merkitys aineellisella ympäristöllä oli tieteen harjoitta-

19 Esim. Chloe Edmondson & Dan Edelstein (eds), *Networks of Enlightenment. Digital approaches to the Republic of Letters*, Voltaire Foundation, Oxford, 2019.

20 Carolina Brown, *Den bekväma vardagen. Kvinnor kring bord på 1700-talets Näs*, Carlssons, Stockholm, 2020; Johanna Ilmakunnas, ”Northern comfort and discomfort. Spaces and objects in Swedish country houses, c.1740–1800”, Jon Stobart (ed.), *Home comforts. Making domestic space comfortable, c.1700–1900*, Bloomsbury Academic, London, 2020, 45–66; Jon Stobart, *Comfort in the eighteenth-century country house*, Routledge, London, 2022.

miselle ja professorina tai piispänä toimimiselle.²¹ Lisäksi luku näyttää, että professorit kuuluivat 1700-luvun globaalin kulutusyhteiskuntaan aivan samoin kuin muutkin Turussa, Tukholmassa ja Uppsalassa asuneet säätyläiset.

Kohtaamiset ja sosiaalinen elämä kaupungissa ovat esillä Panu Savolaisen luvussa ”Uumajasta Pohjanlahden tuolle puolen: Ylioppilas Pehr Stenbergin mentaalinen maisema 1780-luvun Turusta”, joka käsittelee Turussa opiskelleen ja vuodet 1779–1789 siellä viettäneen Pehr Stenbergin omaelämäkerrallista tekstiä. Savolainen tutkii Stenbergin kansainvälisestäkin poikkeuksellista aineistoa ympäristöpsykologisesta näkökulmasta, jossa kokemus paikasta ja tilasta muotoutuu arkipäivän liikkumisen ja havaintojen tasolla.²² Stenbergin elämäkuvauksen pohjalta muodostuu rikas kuva Turun monikulttuurisen yliopistokaupungin elämästä 1700-luvulla sekä moninaisesta opillisesta yritteliäisyydestä, johon pappina Uumajassa myöhemmin toiminut Stenberg ryhtyi. Tapaustutkimus tuo esiin poikkeuksellisen elämäkuvauksen, josta 1700-luvun Turun arki ja juhla hahmottuvat mitään aiemmin tunnettua yksittäistä lähdettä seikkaperäisemmin.

Stenbergin jälkeiseen aikaan sijoittuu Heli Rantalan luku ”Vaarallinen Uppsala? Opinkäyntiä ja uusia aatteita Uppsalan ja Turun välillä 1700- ja 1800-lukujen vaihteessa”, joka analysoi akateemisia yhteyksiä ja konkreettisia verkostoja Turun akatemian ja Uppsalan yliopiston välillä. Tässä osoitetaan, ettei yliopistoissa työskennelleiden opettajien tai opiskelijoiden yhteyksiin vuoden 1809 murroksella ollut juurikaan vaikutusta. Henkilökohtaisten kontaktien, vuorovaikutussuhteiden ja henkisen pääoman näkökulmista Turun akatemian voi sanoa säilyneen ruotsalaisena Turun paloon 1827 saakka. Yhteys Uppsalaan näkyi sekä ylioppilaiden että opettajakunnan liikkuvuutena yliopistojen välillä. Luku osoittaa, kuinka vilkkaat ja merkittävät yhteydet Turun akatemian ja Uppsalan yliopiston välillä olivat huolimatta vuoden 1809 poliittisista ja valtiollisista muutoksista. Näin se osaltaan problematisoi nationalistisen historiankirjoituksen näkemystä vuodesta 1809 rajapyykkinä ja

21 Vrt. Roberts, *Sentimental Savants*; Waquet, *L'ordre matériel du savoir*.

22 Vrt. Paul Bell, Thomas Greene, Jeffrey Fisher & Andrew Baum, *Environmental psychology*, Thomson Wadsworth, Belmont, 2001.

painottaa myös henkilökohtaisten suhteiden ja aateilmapiirin ylijärjestyksen ja jatkuvuutta.

Kirjan viimeisessä luvussa ”Turun akatemia ja seremoniallisuuden merkitys 1800-luvun alun kaupunkiyhteisössä” Topi Artukka käsittelee hierarkian ja seremoniallisuuden merkitystä Turun akatemialle yhteisönä sekä yliopiston suhdetta ympäröivään kaupunkiin ja julkiseen kaupunkitilaan.²³ Aihetta tarkastellaan kahden akateemisen tradition avulla: näitä olivat promootiot, joita järjestettiin 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä useita, sekä ylioppilaiden kevätjuhlat, jotka sisälsivät näkyviä elementtejä kaupunkilaisten suuntaan. Akateemisten seremoniallisten traditioiden ja juhlien tutkiminen osana eurooppalaista urbaania seurallisuutta avaa uusia näkökulmia yliopiston ja kaupungin vuorovaikutukseen 1800-luvun alun Turussa. Kirjan päättävä luku osoittaa myös Turun akatemian – ja sen kautta Uppsalan yliopiston – perinnön merkityksen suomalaisten akateemisten yhteisöjen kulttuurille laajemminkin.

23 Vrt. esim. Pieter Dhondt (ed.), *National, Nordic or European? Nineteenth-century university jubilees and Nordic cooperation*, Brill, Leiden & Boston, 2011.

Opiskelijoiden liikkuminen 1600-luvun Ruotsissa

Mari Välimäki

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2947-4675>

Uuden ajan alun yhteiskunta ei ollut staattinen. Viimeaikainen tutkimus on osoittanut, että ihmiset liikkuvat Ruotsissa ja Itämeren alueella pitkiä matkoja töiden ja opintojen perässä eivätkä pysytelleet kotikylänsä lähiseudulla koko elinikänsä, kuten aiemmin oletettiin.¹ Liikkuminen oli erityisen tavallista nuorille, ja varsinkin paljon liikkuvat yliopisto-opiskelijat. Jo opintojen aloitus tarkoitti useimmille kotiseudulta lähtemistä ja muuttoa yliopistokaupunkiin. Uuden ajan alun yliopisto-opiskelijoiden liikkumista on tutkittu sekä yleisesti Euroopassa että Ruotsissa pääasiassa valtakuntien rajojen ulkopuolelle suuntautuneiden opintomatkojen näkökulmasta. Tällöin keskiössä ovat usein olleet Etelä-Eurooppaan ja erityisesti Italiaan suuntautuneet matkat (*grand tour*).²

1 Maija Ojala-Fulwood (ed.), *Migration and multi-ethnic communities. Mobile people from the late Middle Ages to the present*, De Gruyter Oldenburg, Basel, 2018; Martin Andersson, *Migration i 1600-talets Sverige. Älvsborgs lösen 1613–1618*, Universus Academic Press, Malmö, 2018.

2 Hilde de Ridder-Symoens, "Mobility", Hilde de Ridder-Symoens (ed.), *A history of university in Europe. Volume II. Universities in early modern Europe (1500–1800)*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, 416–448; Gerrit Verhoeven, *Europe within reach. Netherlandish travellers on the Grand Tour and beyond (1585–1750)*, Brill, Boston, 2015, 265–274; ks. myös Rosemary Sweet, Gerrit Verhoeven & Sarah Goldsmith (eds), *Beyond the Grand Tour. Northern metropolites and early modern travel behaviour*, Routledge, London, 2017.

Esimerkiksi Gerrit Verhoeven on tutkinut alankomaalaisten opiskelijoiden opintomatkoja ja osoittanut, että opiskelijat matkustivat laajasti eri puolilla Eurooppaa. Ola Winberg ja Simone Giese ovat puolestaan tutkineet Ruotsin aatelin opintomatkoja uuden ajan alussa. Suomalaisista tutkijoista Marianne Vasara-Aaltonen ja Kustaa H. J. Vilkuna ovat tarkastelleet Turun kuninkaallisessa akatemiassa opiskelleiden ylioppilaiden opintomatkoja. Vasara-Aaltonen tutki valmistumisensa jälkeen oikeudelliselle uralle suunnanneiden opiskelijoiden opintomatkoja 1600- ja 1700-luvuilla ja Kustaa H. J. Vilkuna kaikkien Turussa 1600-luvulla opintonsa aloittaneiden opiskelijoiden ulkomaanmatkoja. Ruotsalaisten ja suomalaisten tutkijoiden mukaan valtakuntien ulkopuolelle suuntautuneet opintomatkat liittyivät humanismin oppineisuuden ihanteiden vaalimiseen, opintojen täydentämiseen ja ulkomaaisista yliopistoista haettuun laajempaan perehtyneisyyteen muun muassa teologiassa ja oikeustieteessä. Erityisesti aatelisten kohdalla opintomatkojen tarkoituksena oli myös hyödyttää Ruotsin valtakuntaa.³

Vähemmälle huomiolle opiskelijoiden liikkumista koskevassa tutkimuksessa on jäänyt opiskelijoiden liikkuminen valtakuntien sisällä. Tiedetään kuitenkin, että opiskelijat liikkuivat myös valtakuntien omien yliopistojen välillä ja että 1600-luvulla keskieurooppalaiset ja englantilaiset opiskelijat alkoivat yhä useammin tehdä opintomatkoja valtakuntien sisällä.⁴ Näin oli myös uuden ajan alun Ruotsissa, missä tähän oli erityisen hyvät mahdollisuudet suurvalta-ajalla uusien yliopistojen perustamisen myötä.

Tässä tutkimuksessa tarkastelen Ruotsin suurvalta-ajalla tapahtunutta valtakunnan sisäistä opiskelijaliikkuvuutta ja tuon uuden näkökulman opiskelijoiden liikkuvuutta käsittelevään tutkimukseen. Tarkastelen Tu-

3 Simone Giese, *Studenten aus Mitternacht. Bildungsideal und peregrination academica des schwedischen Adels im Zeichen von Humanismus und Konfessionalisierung*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2009; Verhoeven, *Europe within reach*; Kustaa H. J. Vilkuna, "Study abroad, the state and personal agency (1640–1700). The study trips of Turku students to foreign universities. Background factors, the return and careers of the travellers", Petri Karonen & Marko Hakanen, *Personal agency at the Swedish age of greatness 1560–1720*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2017, 275–296; Ola Winberg, *Den statskloka resan. Adels peregrinationer 1610–1680*, Uppsala universitet, Uppsala, 2018; Marianne Vasara-Aaltonen, *Learning law and travelling Europe. Study journeys and the developing Swedish legal profession, C. 1630–1800*, Brill, Leiden, 2020.

4 de Ridder-Symoens, "Mobility"; Verhoeven, *Europe within reach*, 265–268.

run kuninkaallisessa akatemiassa ja Uppsalan yliopistossa opiskelleita nuoria ja heidän liikkumistaan kaupunkien välillä 1600-luvulla. Selvitän, kuinka yleistä opiskelijoiden liikkuvuus oli Turun akatemian ja Uppsalan yliopiston välillä. Ketkä vaihtoivat yliopistoa opintojensa aikana, mistä säädyistä ja miltä maantieteellisiltä alueilta he tulivat? Pohdin myös, miksi opiskelijat kokivat tärkeäksi opiskella useammassa kuin yhdessä yliopistossa.

Tutkimukseni rajautuu ruotsalaisista yliopistokaupungeista Turkuun ja Uppsalaan. Tarkastelun ulkopuolelle olen jättänyt Tarton, Lundin ja Greifswaldin yliopistot, jotka olivat 1600-luvulla joko Ruotsin valloittamilleen alueille perustamia tai valloitetuilla alueille jo toimineita yliopistoja.⁵ Turun kuninkaallinen akademia ja Uppsalan yliopisto sijaitsivat valtakunnan ydinalueilla ja olivat koko 1600-luvun rauhassa rajaseutuja vaivanneilta hyökkäyksiltä. Yliopistot myös toimivat pisimpään yhtäjaksoisesti ja -aikaisesti 1600-luvun aikana. Tämä mahdollistaa opiskelijoiden liikkumisen tarkastelun 1640-luvulta eli Turun kuninkaallisen akatemian perustamisesta lähtien aina vuosisadan lopulle.

Tutkin opiskelijoiden liikkuvuutta Yrjö Kotivuoren koostaman *Ylioppilasmatrikkelin* avulla, joka on julkaistu Helsingin yliopiston internetsivuilla.⁶ Matrikkeliin on koottu tietoja Turun akatemiaan kirjautuneista ylioppilaista sekä suomalaisiksi identifioituista, mutta muihin yliopistoihin kuin Turun kuninkaalliseen akatemiaan kirjautuneista opiskelijoista. Akatemian vanhin opiskelijamatrikkeli vuosilta 1640–1817 tuhoutui Turun palossa 1827. Wilhelm Lagus rekonstruoi matrikkelin palosta säästyneiden aineistojen pohjalta 1800-luvun lopulla. Kotivuoren koostama matrikkeli pohjautuu pitkälti Laguksen matrikkeliin, mutta Kotivuori on tarkistanut, täydentänyt ja korjannut Laguksen matrikkelin tietoja.⁷ Matrikkelista löytyy tietoja opiskelijoiden akatemiaan kirjautumisvuodesta, heidän kotipaikastaan, vanhemmis-

5 Maija Kallinen, *Change and stability. Natural philosophy at the Academy of Turku 1640–1713*, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 1995, 405–407; Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden*, P. A. Norstedts & Söners Förlag, Stockholm, 1975, 47–56; Vasara-Aaltonen, *Learning law and travelling Europe*, 18–25; Viikuna, "Study abroad, the state and personal agency", 275–276.

6 Yrjö Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852*, verkkojulkaisu, 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi> (luettu 8.2.2024).

7 Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli*, esipuhe.

taan ja opinnoistaan sekä työtehtävistään opintojen jälkeen. Opiskelijoiden tietoihin on myös kirjattu, jos tai kun opiskelija suoritti opintoja jossakin toisessa yliopistossa. Näin on mahdollista saada selville, ketkä opiskelijoista liikkuvat opintojensa aikana. Uppsalan yliopiston osalta vastaavaa matrikkeliä ei ole koottu, ja tiedot opiskelijoiden taustoista on löydettävissä osin paineituista, osin edelleen ainoastaan käsikirjoituksina säilyneistä osakuntien matrikkeleista. Tästä syystä tutkimukseni perustuu Turun kuninkaallisen akatemian ylioppilasmatrikkeliin.⁸

Olen poiminut Yrjö Kotivuoren koostamasta matrikkelistä tiedot opiskelijoista, jotka suorittivat opintoja sekä Turussa että Uppsalassa. Näin luotuun Excel-tietokantaan sisältyy 596 opiskelijaa. Tietokantaan on opiskelijoista merkitty nimi, matrikkelinumero, syntymävuosi, ensimmäinen yliopisto ja kirjautumisvuosi, toinen yliopisto ja kirjautumisvuosi, vaihtoaika yliopistojen välillä, kotipaikka sekä isän sääty. Tietokannan avulla voi analysoida opiskelijoiden liikkeiden laajoja suuntia. Yksilöiden ratkaisut ja kohtalot voivat kuitenkin erota yleisistä linjoista ja näin valottaa uudesta näkökulmasta sitä, mikä katsotaan yleiseksi. Luvussa kulkeekin yleisten kehityskulkujen rinnalla Julinuksen veljes-sarjan tarina. Pojista vanhimmat Erik ja Andreas aloittivat opintonsa Turun kuninkaallisessa akatemiassa 1650-luvun alkupuolella ja siirtyivät muutamia vuosia myöhemmin opiskelemaan Uppsalaan. Nuoremmat veljekset Johannes ja Petrus aloittivat opintonsa Uppsalassa vuosikymmenen vaihteessa, kun heidän isoveljensä olivat siirtyneet kaupunkiin. Viiden vuoden opiskelun jälkeen Johannes matkusti meren yli Turkuun jatkaakseen opintojaan siellä. Petrus suoritti koko tutkintonsa Uppsalassa. Julinuksen veljesten opiskelijaelämästä ja liikkeistä yliopistojen välillä kertovat ylioppilasmatrikkelin lisäksi Uppsalan yliopiston konsistorin pöytäkirjat sekä Johannes Julinuksen päiväkirja, joka on julkaistu 1968.⁹

8 Ks. aiheesta myös Vasara-Aaltonen, *Learning law and travelling Europe*, 14–18.

9 *Nyköpingsstudenten Johannes Julinus dagböcker 1659–64 och hans bedrifter i Uppsala, Åbo och Strängnäs*, red. Gunnar Tilander, Skara, 1968.

Julinukset opintiellä

Julinuksen veljesten isä, Linköpingin kirkkoherra Anders Magni Julinus opiskeli 1620-luvulla Uppsalan yliopistossa, mutta hän lähetti vanhimmat poikansa aloittamaan opintonsa Turussa. Erik Julinus kirjautui Turun kuninkaalliseen akatemiaan 1650, ja kaksi vuotta myöhemmin häntä seurasi pikkuveli Andreas. Linköpingin alueelta tulleet ylioppilaat kuuluivat Itä- ja Länsi-Göötan osakuntaan, johon kuului Turussa vain kolmesta neljään prosenttia opiskelijoista.¹⁰ Erikin ja Andreaxsen opiskeluajasta Turussa ei juurikaan löydy tietoa. Erik mainitaan lokakuussa 1653 akatemian konsistorin pöytäkirjassa stipendin anojien joukossa, mutta muuten pöytäkirjat vaikenevat Erikin ja Andreaxsen elämästä kaupungissa. Marraskuussa 1654 Erik siirtyi Uppsalaan, ja Andreas seurasi häntä neljä vuotta myöhemmin.¹¹ Julinukset kuuluivat niiden 29 opiskelijan joukkoon, jotka siirtyivät 1650-luvulla Turusta Uppsalaan opiskelemaan (Kaavio 1, s. 25).

Erikin ja Andreaxsen pikkuveljet Johannes ja Petrus seurasivat veljiään Uppsalaan ja aloittivat opintonsa 1659 ja 1661. Uppsalassa veljeksistä opiskeli yhtä aikaa kuitenkin vain Andreas, Johannes ja Petrus, sillä Erik hukkuu jokeen kotiseudullaan Nyköpingissä kesällä 1656.¹² Kolmen veljeksien opiskeluajasta Uppsalassa on jäänyt huomattavasti enemmän merkintöjä yliopiston konsistorin pöytäkirjoihin kuin kahden vanhimman veljeksien ajasta Turussa. 1660-luvun alkupuolella veljekset joutuivat jokainen vuorotellen yliopiston konsistorin eteen vastaamaan tekemistään rikoksista. Andreasta syytettiin konsistorissa salavuoteudesta. Hän myönsi suhteen ja sai rikoksestaan tuomion Ruotsin lainsäädännön mukaan. Andreasta ei kuitenkaan erotettu määrääjäksi yliopistosta kuten yleensä meneteltiin siveysrikoksista tuomittujen opiskelijoiden kanssa.¹³ Yliopiston kansleri Magnus Gabriel De la Gardie kirjoitti yli-

10 John Strömberg, ”Ylioppilaat”, Matti Klinge et al., *Helsingin yliopisto 1640–1990. Kuninkaallinen Turun akatemia 1640–1808*, Otava, Helsinki, 1987, 308–309.

11 *Consistorii Academici vid Åbo Universitet äldre protokoller I*. Finska Historiska Samfundet, Helsingfors, 1883, 19.10.1653, 566; Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli: Erik Julinus, Anders Julinus*.

12 Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli: Erik Julinus*.

13 Mari Välimäki, *Rikotut lupaukset. Esiaviolliset suhteet ja toimijuus Ruotsin yliopistokaupungeissa 1600-luvun lopulla*, Turun yliopisto, Turku, 2021, <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-8399-5> (luettu 8.2.2024).

opiston konsistorille Andreaksen puolesta ja pyysi konsistoria säästämään Andreaksen erottamiselta. Andreas oli lähdössä aatelisen Falkenbergin perheen poikien valvojana ja yksityisopettajana (lat. *praeceptor*, ruots. *preceptor*) mukaan poikien *grand tourille* Eurooppaan.¹⁴ Yksityisopettajana toimiminen mahdollisti Ruotsin ulkopuolelle suuntautuneet opintomatkat myös muille kuin aatelisille opiskelijoille.¹⁵ Jos Andreas Julinus olisi erotettu yliopistosta, ei hän todennäköisesti olisi voinut lähteä Falkenbergien matkaan. Erotus oli rangaistuksena häpeällinen, ja sen oli tarkoitus toimia muille opiskelijoille varoituksena. Rangaistuksetta Andreas ei kuitenkaan jäänyt, sillä hänet tuomittiin sakkoihin sekä maksamaan korvaus loukkaamalleen naiselle.¹⁶ Andreas kirjautui matkallaan ainakin Oxfordin ja Pariisin yliopistoihin, mutta ei koskaan palannut Ruotsiin. Hän kuoli Pariisissa talvella 1668–1669. Emme saa siis tietää, miten pappisperheen pojan saama kokemus ja koulutus aatelisten *grand tourilla* olisivat vaikuttaneet hänen uraansa.

Opiskelijoiden liikkuminen yliopistojen välillä

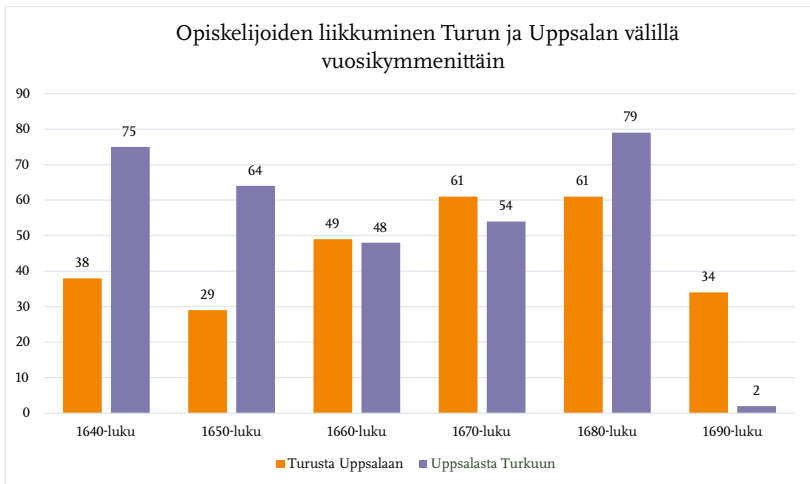
Turun kuninkaalliseen akatemiaan kirjautui 1600-luvun aikana lähes 4 500 opiskelijaa,¹⁷ joista noin 13 prosenttia eli 596 ylioppilasta opiskeli myös Uppsalassa. Kahteen yliopistoon kirjautuminen oli siis melko tavallista. Kustaa H. J. Vilkun mukaan Turussa 1600-luvulla opiskelleista 149 suuntasi ulkomaille. Suurin osa heistä opiskeli ensin Uppsalassa tai muissa Ruotsin yliopistoissa, joten osa Vilkun tutkimista opiskelijoista on laskettu myös osaksi tätä tutkimusta. Jos tarkastellaan kaikkia Ruotsin yliopistoissa opiskelleita, oli ulkomaille suunnanneiden opiskelijoi-

14 Tilander, *Nyköpingsstudenten*, 9; Hans Sallander (red.), *Uppsala universitet. Akademiska konsistoriets protokoll* (UUAKP), Uppsala universitet, Uppsala, 1971–1972, 17.12.1662, 14.3.1663, 21.3.1663, 161, 187, 192; Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli: Anders Julinus*.

15 Winberg, *Den statskloka resan*, 127–138.

16 Tilander, *Nyköpingsstudenten*, 9, 30–31; UUAKP 8.6.1664, 28.9.1664, 3.11.1666, 19.12.1666, 67, 92, 356–357, 381; Opiskelijoiden esiaviollisten suhteiden tutkimisesta ja tuomitsemisesta yliopistojen omissa tuomioistuimissa eli konsistoreissa ks. Välimäki, *Rikotut lupaukset*.

17 John Strömbergin mukaan opiskelijoita kirjautui Turun kuninkaalliseen akatemiaan 4 483 ja Yrjö Kotivuoren matrikkelin perusteella opiskelijoita kirjautui 4 477. Strömberg, *Studenter, nationer och universitet. Studenternas härkomst och levnadsbanor vid Akademien i Åbo 1640–1808*, Svenska litteratursällskapet, Helsingfors, 1996, 215; Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli*.

Kaavio 1. Opiskelijoiden liikkuminen Turun ja Uppsalan välillä 1600-luvulla vuosikymmenittäin, N = Liikkuneet opiskelijat. Lähde: Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli*.

den määrä selvästi suurempi kuin Turusta ulkomaille suunnanneiden opiskelijoiden määrä. On arvioitu, että saksalaisiin yliopistoihin kirjautui vuosisadan aikana 1 600 ja hollantilaisiin yliopistoihin noin 800 ruotsalaista opiskelijaa.¹⁸ Turussa opiskelleille olikin selvästi tavanomaisempaa suorittaa opintojaan valtakunnan omissa yliopistoissa, kuten Uppsalassa, kuin jatkaa matkaansa valtakunnan rajojen ulkopuolelle.

Turun ja Uppsalan yliopistojen välillä liikkuneista opiskelijoista 271 (46 prosenttia) kirjautui ensin Turkuun ja sen jälkeen Uppsalaan. Liike Uppsalasta Turkuun oli jonkin verran suosittumpaa. Opiskelijoista hieman yli puolet eli 321 ylioppilasta (54 prosenttia), aloitti opintonsa Uppsalan yliopistossa ja jatkoi niitä Turussa. Lukumäärien ero perustuu siihen, että Uppsalaan kirjautui koko 1600-luvun ajan selvästi enemmän opiskelijoita kuin Turkuun.¹⁹ Eniten opiskelijoita siirtyi Uppsalasta Turkuun lukuvuoden 1640–1641 aikana eli heti akatemian

18 Jonas L:son Samzelius, "Studentliv och nationer under 1600- och 1700-tal", Jonas L:son Samzelius et al. (red.), *Uppsalastudenten genom tiderna: En skildring utgiven i anledning av Upsala Studentkärs hundraårsminne*, Lundequistska Bokhandeln, Uppsala, 1950, 20–21; Vilku, "Study abroad, the state and personal agency", 278–281.

19 Samzelius, "Studentliv och nationer", 22.

perustamisen jälkeen. Tuolloin 29 opiskelijaa siirtyi Itämeren yli opiskelemaan vasta perustettuun kuninkaalliseen akatemiaan. Heistä 14:n kotipaikaksi on merkitty valtakunnan itäisessä osassa ollut kaupunki tai pitäjät, 15 opiskelijaa oli kotoisin Itämeren länsipuolelta. Kyse ei siis kaikkien kohdalla ollut siitä, että Turun akatemian läheltä kotoisin olleet opiskelijat olisivat vaihtaneet opiskelupaikkaa lähemmäksi kotiseutuja.

Uppsalasta siirtyi Turkuun eniten opiskelijoita 1640-, 1650- ja 1680-luvuilla. Turusta puolestaan siirryttiin useimmin Uppsalaan 1660–1680-luvuilla. Kiinnostus Uppsalaa kohtaan kasvoi 1660-luvulla ja jatkui vuosisadan lopulle. 1690-luku on hyvin poikkeuksellinen opiskelijoiden liikkumisen näkökulmasta. Tällöin uppsalalaisten opiskelijoiden virta Turkuun tyrehtyi lähes täysin. Koko vuosikymmenen aikana Turkuun saapui vain kaksi opiskelijaa, kun 1680-luku oli ollut kiivainta liikkumisen aikaa. Myös Turusta siirryttiin yhä harvemmin opiskelemaan Uppsalaan ja sinne liikkuneiden opiskelijoiden määrä lähes puolittui (Kaavio 1).

Vuosisadan lopulla Turun kuninkaalliseen akatemiaan kirjautuneiden opiskelijoiden kokonaismäärä jatkoi kasvuaan. Turkuun kirjautui 1690-luvun aikana 849 opiskelijaa, kun 1680-luvulla luku oli 818 ja 1670-luvulla 769. John Strömbergin teoksessaan *Studenten, nationer och universitet* esittämä taulukko kuitenkin osoittaa, että akatemiaan kirjautuneiden opiskelijoiden määrän nousu johtui pääasiassa siitä, että akatemiaan kirjautui yhä enemmän opiskelijoita Turun seudulta. Kun 1680-luvulla Turun seudulta akatemiaan tulleita opiskelijoita oli 98, oli heitä 1690-luvulla 146. Samaan aikaan muualta valtakunnan itäisen osan maakunnista tulleiden opiskelijoiden määrä pysyi suhteellisen samana, mutta Itämeren länsipuolelta tultiin Turkuun selvästi harvemmin. Kokonaisuudessaan siis opiskelijoiden liike valtakunnan läntisistä osista Turun akatemiaan näyttää tyrehtyneen 1690-luvun aikana ja suuntaus jatkui 1700-luvun alussa.

Strömbergin mukaan syytä siihen, että Ruotsin valtakunnan läntisistä osista saapuneiden opiskelijoiden määrä laski dramaattisesti, olivat nälkävuodet sekä 1700-luvun alussa suuri Pohjan sota. On kuitenkin huomioitava, että opiskelijoiden siirtyminen Turkuun loppui lähes kokonaan jo 1690. Opiskelijoiden virta pysyy kohtalaisen tasaisena 1680-luvulla vaihdellen neljän ja neljäntoista opiskelijan välillä. Vuonna

1690 heitä ei tullut enää yhtään ja sen jälkeen vain kaksi opiskelijaa vaihtoi opiskelemaan Uppsalasta Turkuun vuosikymmenen aikana. Tilanne siis muuttui jo ennen nälkävuosia tai suurta Pohjan sota. Tilanne palautui osittain 1600-luvun tasolle 1730-luvulta lähtien, mutta väheni uudelleen 1700-luvun puolenvälin jälkeen.²⁰ Turun kuninkaallisesta akatemiasta Uppsalaan siirtyneiden opiskelijoiden osuus laski myös selvästi 1690-luvulla, mutta ei missään vaiheessa tyrehtynyt samalla tavalla kuin Uppsalasta Turkuun siirtyneiden opiskelijoiden virta.

Liikkumisen väheneminen Turun ja Uppsalan välillä 1700-luvun alussa osuu yksin ajankohdan kanssa, jolloin opiskelijoiden liikkuminen väheni kaikkialla Euroopassa. 1700-luvun loppupuolella kotiyliopiston ulkopuolella suoritettuja opintoja ei enää nähty tarpeellisena ensiluokkaisen koulutuksen saavuttamiseksi.²¹ Yhtä selittävää syytä siihen, miksi opiskelijoiden virta Uppsalasta Turkuun loppui äkillisesti vuonna 1690, ei ole tämän tutkimuksen puitteissa löytynyt.

Kun liikkumisen syitä tarkastellaan yleisesti, nousevat Turkuun suuntaamisen merkittäviksi syiksi professorien vaikutusvalta sekä opintojen rahoittamisen mahdollisuudet. Turussa opiskelleiden taustoja ja urapolkua tutkineen John Strömbergin mukaan myös professoreilla oli suuri merkitys opiskelijarekrytoinneissa. Heillä oli hyvät yhteydet kotimaakuntansa kouluihin, ja he rekrytoivat näistä opiskelijoita yliopistoon. Uppsalassa opintonsa aloittaneita opiskelijoita houkutteli Turkuun myös stipendien parempi saatavuus sekä mahdollisuus rahoittaa opintoja ja hankkia kokemusta kotiopettajana. Tämä on todennäköisesti syynä myös sille, miksi monet talonpoikaistaustaiset opiskelijat aloittivat opintonsa Turussa. Lisäksi sukulaisten ja osakuntatovereiden esimerkillä ja valinnoilla oli merkitystä.²² Oman valtakunnan yliopistoissa suoritettut opinnot riittivät pätevöittämään opiskelijan papin, tuomarin tai virkamiehen tehtäviin. Ulkomaille suuntasivat opiskelijat, jotka tähtäsivät korkeampiin tehtäviin. Ulkomaan matkoihin tarvittiin hallitsijan lupa, ja nämä opintomatkat olivat myös kalliita. Nämä seikat rajoittivat

20 Turun kuninkaalliseen akatemiaan kirjautuneiden opiskelijoiden määrät, Strömberg, *Studenten, nationer och universitet*, 70–73, 215.

21 Vasara-Aaltonen, *Learning law and travelling Europe*, 50.

22 Strömberg, *Studenten, nationer och universitet*, 53–55, 79–84.

opiskelijoiden matkoja ulkomaille. Ulkomaille suoritetuilla opinnoilla oli pätevä merkitys myös aatellisille.²³

Liikkumista valtakunnassa vai sen ulkopuolella?

Vuosisadan aikana luterilainen puhdasoppisuus määrittäi sitä, mihin ulkomaisiin yliopistoihin ruotsalaiset opiskelijat saivat matkustaa. Rajoitukset olivat tiukkoja ja koskivat erityisesti katolilaisia yliopistoja 1600-luvun alun vuosikymmeninä, mikä ohjasi opiskelijoita ensin Saksan protestanttisiin yliopistoihin ja myöhemmin Alankomaiden yliopistoihin.²⁴ Ruotsissa opiskelijoiden liikkumista oman valtakunnan sisällä helpotti yliopistoverkoston luominen 1600-luvulla: opiskelijat saattoivat opiskella useammassa yliopistossa oman valtakunnan sisällä.

1600-luvun jälkimmäisellä puoliskolla opiskelijoiden liikkumista ulkomaille alettiin helpottaa Ruotsissa, ja tämä näkyi siinä, että ulkomaille suunnattiin yhä useammin.²⁵ Sama trendi on nähtävissä valtakunnan sisäisessä liikkumisessa. Kaavio 1 osoittaa, että opiskelijoiden liikkuminen Turun ja Uppsalan välillä yleistyi vuosisadan loppua kohti ja oli yleisimmillään 1680-luvulla. Opiskelijoiden valtakunnan sisäisen liikkumisen ja valtakunnan rajojen ulkopuolelle suuntautuneen liikkumisen vertaaminen on kuitenkin vaikeaa. Aiemmassa tutkimuksessa Ruotsin 1600-luvun aikana valloittamiin alueisiin suhtaudutaan eri tavoin. Vasara-Aaltosen mukaan Tarton ja Greifswaldin yliopistot olivat viiden suosituimman yliopiston joukossa, joihin hänen tutkimansa opiskelijat suuntasivat 1600- ja 1700-lukujen aikana. Kustaa H. J. Vilkkunan mukaan suurin osa Turun akatemiassa opiskelleista suuntasi jatkamaan opintojaan Greifswaldissa Leidenin ja Wittenbergin yliopistojen ohella. Vasara-Aaltosen ja Vilkkunan tutkimusten painopiste on ulkomaille

23 Winberg, *Den statskloka resan*, 349–351.

24 Jussi Nuorteva, *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640*. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki, 1997, 370–381; de Ridder-Symoens, "Mobility", 421–424; Giese, *Studenten aus Mitternacht*, 677; Vasara-Aaltonen, *Learning law and travelling Europe*, 287–292; Vilkkuna, "Study Abroad, the State and Personal Agency", 276–279.

25 Vilkkuna, "Study abroad, the state and personal agency", 281; Vasara-Aaltonen, *Learning law and travelling Europe*, 74.

suuntautuneissa opintomatkoissa, mutta suuri osa heidänkin tutkimistaan opiskelijoista suuntasi 1600-luvulla Ruotsin valtakunnassa sijainneisiin yliopistoihin.²⁶

Vaikuttaakin siltä, että nykyisessä historiankirjoituksessa ei ole täyttä selkeyttä siitä, miten Tarton ja Greifswaldin yliopistoihin tulisi suhtautua. Kumpikin yliopisto sijaitsi Ruotsin 1600-luvun alkupuolella valloittamilla alueilla. Greifswaldin yliopistolla oli muista ruotsalaisista yliopistoista eroavat toimintaoikeudet. Tarton yliopisto puolestaan erosi muista Ruotsin yliopistoista muun muassa siinä, että yliopistossa oli voittopuolisesti professoreita, jotka opettivat saksalaista lakia ja jättivät ruotsalaisen lainsäädännön opettamisen vähemmälle. Lisäksi Tarton yliopiston tarkoitus oli edistää ruotsalaisten viranomaisten tavoitteita vastavallotetulla alueella.²⁷

Myös historioitsija Jan Sundin on väitöskirjassaan tarkastellut Pommeria ja Liivinmaata ulkomaisina alueina. Sundin tutki Uppsalan yliopistoon kirjautuneita ulkomaisia opiskelijoita keskiajalta 1900-luvun puoliväliin ja pitää Pommerista ja Liivinmaalta Uppsalaan saapuneita opiskelijoita ulkomaisina opiskelijoina.²⁸ Sundinin ja Vasara-Aaltonen tutkimuksissa analyysiin ja rajaukseen tuo lisävaikeutta se, että tutkimusten tarkasteluväli ulottuu useammalle vuosisadalle. Tällöin Ruotsin valtakunnan rajat muuttuivat useaan otteeseen ja esimerkiksi Tarton yliopisto oli ruotsalainen yliopisto suurvalta-ajalla, mutta ei enää 1800-luvulla. Rajojen muutokset tulisi kuitenkin ottaa tutkimuksessa monimuotoisemmin huomioon. Nykyisellään tulkinnat ja rajaukset ovat johtaneet tilanteeseen, jossa tutkimuksen rajaukseen vaikuttavat nykyisten kansallisvaltioiden rajat. Vaikuttaisikin siltä, että opiskelijoiden liikkumista käsitteleviin tutkimuksiin on vaikuttanut metodologinen nationalismi.

Metodologisella nationalismilla voidaan tarkoittaa ainakin kahta lähestymistapaa: kansallisen näkökulman refleктоimatonta toistamista tai

26 Lindroth, *Svensk lärdomshistoria: Stormaktstiden*, 61; Vasara-Aaltonen, *Learning law and travelling Europe*, 22, 74, 170–174, 196–206; Vilkkuna, "Study abroad, the state and personal agency", 280–283.

27 Ks. Greifswaldin yliopistosta tarkemmin Nuorteva, *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti*, 374–375, & Vasara-Aaltonen, *Learning law and travelling Europe*, 172, 198–206.

28 Jan Sundin, *Främmande studenter vid Uppsala universitet före andra världskriget*, Uppsala universitet, Uppsala, 1973, 21–22.

kansallista näkökulmaa historiankirjoituksessa.²⁹ Opiskelijoiden liikkuvuutta käsittelevissä tutkimuksissa kyse on mielestäni ensimmäisestä lähestymistavasta. Tulkintaa puolustaa se, että tutkimuksissa Lundin yliopistoa ei tarkastella ulkomaisena yliopistona, vaikka yliopisto perustettiin vuonna 1666 Ruotsin valtaamalle alueelle. Ruotsin tieteen historiaa tutkineen Sten Lindrothin mukaan Lundin yliopistolla oli alkuaikoinaan baltialainen leima. Tällä hän tarkoittaa, että professorikunta oli sekoitus tanskalaisia, saksalaisia ja ruotsalaisia oppineita ja että opiskelijoidenkin joukossa oli monia tanskalaisia sekä saksalaisilta alueilta tulleita.³⁰ Lund siis voisi toimia samanlaisena verrokkiyliopistona kuin Tartto. Kotivuoren ylioppilasmatrikelista löytyy noin 60 opiskelijaa, jotka kirjautuivat Turun lisäksi Lundin yliopistoon, kun Tarttoon kirjautui satoja Turussa opiskelleita.³¹ Lund on kuitenkin jätetty edellä mainittujen tutkimusten ulkopuolelle mahdollisesti siitä syystä, että Lund on nykyään niin itsestään selvästi osa Ruotsia.³²

Uuden ajan alun ruotsalaista yliopistohistoriaa kirjoitettaessa tulisikin pohtia tarkasti tutkimuksellisia rajauksia sekä niiden vaikutuksia tutkimukseen ja sen tuloksiin. Jo aiemmin oli tiedossa, että harvat opiskelijat tekivät opintomatkoja ulkomaille. Edellä esitetyn valossa vaikuttaa siltä, että Ruotsin valtakunnan rajojen ulkopuolelle suunnanneiden opiskelijoiden joukko oli 1600-luvulla harvalukuisempi kuin on oletettu. Oman valtakunnan sisällä tai naapurimaihin matkustamisesta tuli 1600-luvun Euroopassa myös muodikasta. Saksassa, Alankomaissa ja Englannissa tehtiin lyhyitä matkoja lähialueille Etelä-Eurooppaan suuntautuneiden kalliiden *grand tour* -matkojen sijaan.³³ Ruotsalaisille lähialueen loi Itämeri, jota pitkin saattoi saavuttaa eri puolilla valtakuntaa sijanneet yli-

29 Jani Marjanen, "Kansallinen historia ja metodologinen nationalismi Pohjoismaissa", *Historiallinen Aikakauskirja* 118:2 (2020), 243–245; Simon Larsson, Marja Jalava & Pertti Haapala, "Introduction – Nordic historiography. from methodological nationalism to empirical transnationalism", Pertti Haapala, Marja Jalava & Simon Larsson (eds), *Making Nordic historiography. Connections, tensions and methodology, 1850–1970*, Berghahn, New York, 2017, 4.

30 Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden*, 54.

31 Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli*, haut tehty luetteloon "Muiden yliopistojen ylioppilaat".

32 Ks. metodologisen nationalismin vaikutuksesta tutkimuksen rajaukseen esim. Larsson, Jalava & Haapala, "Introduction", 4.

33 Verhoeven, *Europe within reach*, 266.

opistot. Samalla kun opintomatkoja tehtiin lyhyemmän matkan päähän, myös matkustajien sosiaalinen kirjo laajeni.

Opiskelijoiden säätytausta

Opiskelijoiden liikkumista käsittelevät tutkimukset ovat osoittaneet, että 1600-luvulla Alankomaissa opintomatkoilta eivät lähteneet ainoastaan varakkaan aateliston pojat vaan myös papiston ja siviilivirkamiesten pojat tekivät opintomatkoja.³⁴ Tässä luvussa tarkastelen, mistä säädyistä Uppsalan ja Turun välillä liikkuneet opiskelijat tulivat. Olen jakanut opiskelijat säätyihin pääsääntöisesti Ruotsin poliittisen nelisäätyopin mukaan sen perusteella, mitä ylioppilasmatrikkelissa on ilmoitettu opiskelijan isän asemaksi tai ammatiksi. 1600-luvun aikana aateloitujen sukujen kohdalla olen tarkastellut isän asemaa silloin, kun poika kirjautui yliopistoon. Jos isä aateloitiin vasta pojan opintojen jälkeen, on isästä merkitty ylös aateloitua edeltänyt poliittisen säädyn määrittänyt asema tai ammatti.

Opiskelijaryhmät ovat aateli, papisto, porvaristo, talonpojat, siviilivirkamiehet ja muut sekä ei tietoa. Siviilivirkamiehet ja muut-ryhmään kuuluvat sellaiset isät, joita ei voida asettaa poliittisten säätyjen jäseniksi. Heistä suurin osa oli siviilivirkamiehiä, mutta ryhmään on sijoitettu myös tilanhoitajia, hopmanneja, pehtooreja, ruukinpatruunoita sekä aatelittomia upseereita. Kuudennen ryhmän muodostavat opiskelijat, joiden isästä ei ole tietoa.

Yliopistoa vaihtaneista opiskelijoista suurin osa oli lähtöisin papistosta. Kirkkoherran poikina Julinuksen veljekset kuuluivat säätytaustaltaan yliopistoa vaihtaneiden opiskelijoiden enemmistöön. Papiston jälkeen porvaristaustaiset opiskelijat sekä ryhmään siviilivirkamiehet ja muut kuuluneet opiskelijat olivat innokkaimpia liikkumaan Turun ja Uppsalan välillä. Yhtä suuri oli myös niiden opiskelijoiden joukko, joiden tausta ei ole tiedossa. Viidenneksi useimmin liikkui talonpoikaistaustaiset opiskelijat. Pienimmän ryhmän yliopistoa vaihtaneista muodostivat aateliset opiskelijat.

34 Verhoeven, *Europe within reach*, 269.

Sääty	N	%
Aateliset	37	6
Papisto	249	42
Porvarit	87	15
Talonpojat	57	10
Siviilivirkamiehet ja muut	84	14
Ei tietoa	82	13
Yhteensä	596	100

Taulukko 1. Yliopistoa 1600-luvulla vaihtaneiden opiskelijoiden säätytausta, N = kyseisestä säädystä lähtöisin olleiden opiskelijoiden lukumäärä. Lähde: Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli*.

Strömbergin mukaan Turussa oli Lundiin ja Uppsalaan verrattuna paljon opiskelijoita, joiden säätytaustaa ei saada selville. Tämä johtuu siitä, että merkittävä osa opiskelijoiden taustatietoja sisältäneistä dokumenteista tuhoutui Turun palossa 1827. Lundin yliopistossa opiskelien kohdalla 1600-luvulla yliopistoon kirjautuneista 18 prosentin säätytausta on tunnistamaton; Uppsalassa osuus on samalla tasolla. Strömberg tutki Turkuun kirjautuneiden opiskelijoiden säätytaustaa kuuden osakunnan tietojen pohjalta. Osakunnat ovat Uusimaa, Pohjanmaa, Satakunta, Häme, Viipuri sekä Smoolanti, joista on säilynyt parhaiten lähteitä. Tällöin taustaltaan tuntemattomaksi jäävien opiskelijoiden määrä laskee. Strömbergin valitsemiin osakuntiin kuului yli puolet Turun akatemiaan kirjautuneista opiskelijoista. Nämä osakunnat edustavat alueita akatemian läheltä ja kauempaa valtakunnasta, eli valittuihin osakuntiin kirjautuneet opiskelijat edustavat yleisesti akatemiaan kirjautuneita opiskelijoita. Suurin osa osakunnista on valtakunnan itäosista, mutta mukana on myös Smoolannin osakunta, josta Turkuun saapui paljon opiskelijoita. Strömbergin keräämissä tiedoissa niiden opiskelijoiden osuus, joiden säätytausta jää tunnistamatta, on 21 prosenttia eli vain hieman korkeampi kuin Lundissa tai Uppsalassa.

Sten Carlsson on koonnut tiedot Uppsalan ja Lundin osalta vain 1600-luvun kahdelta viimeiseltä vuosikymmeneltä. Uppsalasta hän kokosi tiedot opiskelijoiden säätytaustasta vain kahden osakunnan,

Östgötan ja Södermanland-Närken, matrikkeleista. Lundin tiedot puolestaan perustuvat useisiin kymmeneen osakuntamatrikkeleihin.³⁵ Vertailujen tekeminen opiskelijoiden taustasta Ruotsin eri yliopistojen välillä ei siis ole täysin yhdenvertaista tai aukotonta, mutta suuntaa antavia näkökulmia vertailu antaa. Järjestelmällisimmin vertailua voi tehdä Strömbergin esittämien lukujen pohjalta.

	Turun akatemiaan kirjautuneet	Sekä Turun akatemiaan että Uppsalan yliopistoon kirjautuneet
Aateliset	4,5 %	6 %
Papisto	41 %	42 %
Porvarit	10,5 %	15 %
Talonpojat	12 %	10 %
Muut	11 %	14 %
Ei tietoa	21 %	13 %
Yhteensä	100 %	100 %

Taulukko 2. Turun akatemiaan kirjautuneiden ja yliopistoa vaihtaneiden opiskelijoiden säätytausta esitettyinä suhteellisina osuuksina, luvut ovat prosenttiosuuksia. Lähde: Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli*; Strömberg, *Studenter, nationer och universitet*, 154.

Taulukossa 2 olen muuttanut Strömbergin tutkimuksessaan esittämät konkreettiset opiskelijoiden lukumäärät suhteellisiksi lukumääriksi. Turun akatemiaan 1600-luvulla kirjautuneista 41 prosenttia oli lähtöisin papistosta, 12 prosenttia talonpoikaistosta, noin 10 prosenttia porvaristosta ja saman verran opiskelijoista kuului kategoriaan muut, eli he tulivat esimerkiksi siviilivirkamiesperheistä. Aatelia opiskelijoita oli kaikkiaan 4,5 prosenttia Turkuun kirjautuneista.

Kun akatemiaan kirjautuneiden yleistä säätyjakoja verrataan yliopistojen välillä liikkuneiden säätytaustaan, huomataan, että ne ovat lähes yhtenevät. Jako pysyy samanlaisena myös, kun vertaa Turun ja Uppsa-

35 Sten Carlsson, *Ständsamhälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ständsamhällets upplösning*, Gleerup, Lund, 1973, 216–217; Samzelius, "Studentliv och nationer", 23; Strömberg, *Studenter, nationer och universitet*, 153–154.

lan välillä liikkuneita opiskelijoita ja Turkuun kirjautuneita opiskelijoita niihin ylioppilaisiin, jotka suuntasivat Turussa suoritettujen opintojen jälkeen ulkomaille.³⁶ Suurin ero löytyy siitä opiskelijoiden ryhmästä, jonka säätytaustasta ei ole tietoa. Yliopistoa vaihtaneista opiskelijoista vain 13 prosentin säätytaustasta ei ole tietoa. Tämä on pienempi osuus myös Lundiin ja Uppsalaan verrattaessa. Kahteen yliopistoon kirjautuminen lienee synnyttänyt kyseisistä opiskelijoista useampia lähdemerkintöjä, jotka ovat olleet avuksi Yrjö Kotivuoren koostaessa *Ylioppilasmatrikkeliä*.

Suurin osa Turun akatemiaan kirjautuneista opiskelijoista tuli papistosta, samoin 1600-luvun lopulla Uppsalan yliopistoon kirjautuneista.³⁷ Ei siis ole ihme, että myös yliopistojen välillä liikkuneista opiskelijoista suurin osa oli lähtöisin papistosta. Papiksi aikoville oli tärkeää tehdä itsensä tunnetuksi useassa hiippakunnassa, mikä mahdollisesti helpottaisi papin pestin saamista opintojen jälkeen.³⁸ Porvaristo oli toiseksi suurin ryhmä, joka vaihtoi yliopistoa. Heidän osuutensa yliopistoa vaihtaneista oli suurempi kuin Turun akatemiaan kirjautuneiden porvaristaustaisten ylioppilaiden osuus oli kaikista yliopistoon kirjautuneista. Tämä selittynee sillä, että Strömberg ei sisällyttänyt Turun osakuntaa kokonaisanalyysiinsä opiskelijoiden säätytaustasta. Samaan aikaan hän kuitenkin huomioi, että 1600-luvun aikana ja erityisesti sen lopulla Turun alueelta kirjautui opiskelijoita enenevässä määrin akatemiaan. Näistä opiskelijoista merkittävä osa oli porvaristaustaisia.³⁹ Porvareille, niin kauppiaille kuin käsityöläisille, opintoihin kuuluva liikkuminen oli arkipäivää omaan säätyyn liittyneen koulutuksen vuoksi. Oppipojat ja kisällit kiersivät eri mestarien ja kauppiaiden luona saamassa oppia. He liikkuvat kaupungista ja Euroopan osasta toiseen.⁴⁰ Tästä syystä heille

36 Ks. ulkomaille suunnanneista opiskelijoista Viikuna, "Study abroad, the state and personal agency", 286.

37 Carlsson, *Ständssamhälle*, 217.

38 Strömberg, *Studenter, nationer och universitet*, 53–55, 79–84.

39 Strömberg, *Studenter, nationer och universitet*, 154, 215; Eino E. Suolahti, *Opinkäynti ja sen aiheuttama säätykierto Suomen porvariston keskuudessa 1600-luvulla*, Helsingin yliopisto, Helsinki, 1946, 127–138.

40 Maija Ojala-Fulwood, "Nuoret, naimattomat ja liikkuvat. Kisällien työperäinen siirtolaisuus esimodernissa Ruotsissa", *Genos* 92:2 (2021), 2–15; Karin Sennefelt, "Young man, find your fortune. Guilds and practices of social order in Sweden, 1650–1720", *Scandinavian Journal of History* 45:3 (2020), 309–333, <https://doi.org/10.1080/03468755.2019.1667863>.

oli luonnollista myös suorittaa yliopisto-opintoja useammassa yliopistossa.

Siviilivirkamiehet ja muut -ryhmään kuuluvien opiskelijoiden osuus oli suurempi yliopistoa vaihtaneiden kuin ainoastaan Turussa opiskelleiden joukossa. Osa tähän ryhmään kuuluneista aateloitiin myöhemmin, ja on mahdollista, että opintomatkat katsottiin näissä perheissä tärkeiksi urakehityksen kannalta. Jos pojat pyrkivät jatkamaan virkamiesuralla, oli heille tärkeää hankkia kokemusta ja opiskella useammassa kuin yhdessä yliopistossa. Tässä oli todennäköisesti kyse samasta ilmiöstä kuin pappisuralle aikovilla: oli hyvä tehdä itsensä tunnetuksi valtakunnan eri osissa ja näin parantaa mahdollisuuksia saada hyvä työ opintojen jälkeen. Talonpoikaistaustaisia opiskelijoita oli puolestaan vähemmän yliopistojen välillä liikkuneiden opiskelijoiden joukossa kuin kaikkien Turkuun kirjautuneiden opiskelijoiden joukossa. On todennäköistä, että talonpoikaistaustaisilla opiskelijoilla ei ollut käytössään liikkuvuuden vaatimia taloudellisia resursseja tai verkostoja kuin muiden säätyjen edustajilla.

Aiemmassa ruotsalaisten opiskelijoiden liikkumista koskevassa tutkimuksessa on keskitytty tarkastelemaan aatelisten opiskelijoiden opinto- ja muita ulkomaanmatkoja sekä ylipäättään Ruotsin rajojen ulkopuolelle suuntautuneita opintomatkoja. Tämä tutkimus osoittaa kuitenkin, että Turun ja Uppsalan yliopiston välillä liikkui sangen vähän aatelisia opiskelijoita. Koko vuosisadan aikana 37 aatelistaa opiskelijaa opiskeli sekä Turussa että Uppsalassa, kun yksin 1670- ja 1680-luvuilla aatelisten opiskelijoiden vuosittainen määrä Uppsalan yliopistossa vaihteli 50:n ja 60:n välillä.⁴¹ Ero korostuu entisestään, kun tarkastellaan ulkomaille suunnanneita aatelisia opiskelijoita. Vuosina 1641–1660 aatelisia, Turussa opiskelleita nuoria kirjautui eurooppalaisiin yliopistoihin 10. Tämä on neljännes kaikista Turusta ulkomaille suunnanneista opiskelijoista. Vuosina 1661–1680 heidän osuutensa oli samoin neljännes, mutta vuosisadan kahden viimeisen vuosikymmenen aikana enää yksi

⁴¹ Claes Annerstedt, *Uppsala universitets historia. Andra delen 1655–1718. Universitetes organisation och verksamhet*, Akademiska bokförlaget, Uppsala, 1909, 391–392.

Turussa opiskellut aatelinen suuntasi Ruotsin rajojen ulkopuolelle opiskelemaan.⁴²

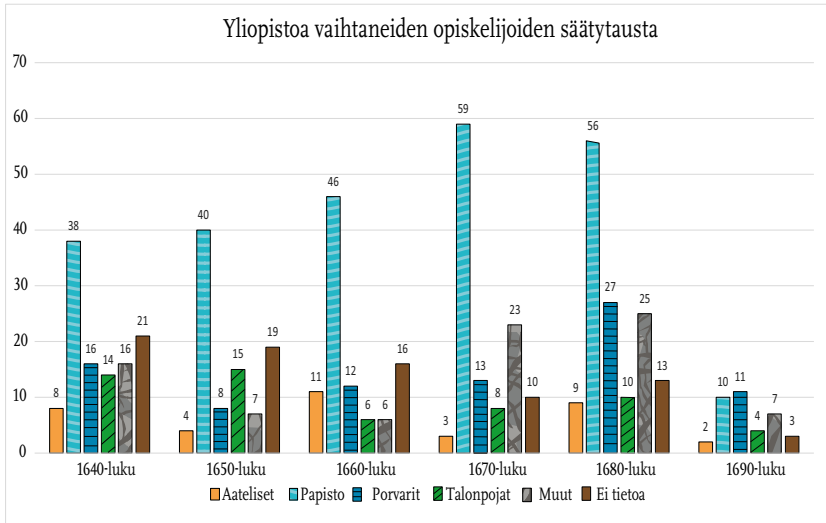
On selvää, että opiskelijat kaikista säädyistä liikkuvat yliopistoissa oman valtakunnan sisällä ja että liikkuneet ylioppilaat edustivat säätyjä pääasiallisesti samassa suhteessa kuin Turun kuninkaalliseen akatemiaan kirjautuneet opiskelijat yleisesti. Minkään säädyn opiskelijat eivät siis olleet poikkeuksellisen paikallaan pysyviä tai liikkuvia, ja toisaalta jokaisen säädyn edustajat liikkivat yliopistojen välillä. Martin Andersson on osoittanut väitöskirjassaan, että 1600-luvun alun ruotsalaisessa yhteiskunnassa ihmisten liikkuminen oli yleistä. Hänen tutkimuksensa kyseenalaistaa käsityksen varhaismodernista yhteiskunnasta, jossa ihmisten elämä olisi kulunut suurimmaksi osaksi pienellä maantieteellisellä alueella.⁴³ Tämä tutkimus vahvistaa Anderssonin tutkimuksen tuloksia: ihmiset liikkuvat Ruotsin valtakunnan sisällä säädystä riippumatta, ja useammassa yliopistossa suoritettujen opintojen olivat osa myös muiden kuin aatelinuorukaisten opintoja. Tutkimus osoittaa myös, että samat trendit olivat vallalla sekä keskieuropalaisten että ruotsalaisten opiskelijoiden keskuudessa. Liikkuminen oli 1600-luvulla tavallista kaikista säädyistä tulleille opiskelijoille.

Säädyn ja kotiseudun vaikutus opiskelijoiden liikkumiseen

Kun opiskelijoiden liikkumista tarkastellaan ajallisesti, huomataan, että talonpoikaistaustaiset opiskelijat liikkuvat eniten 1640- ja 1650-luvuilla ja että vuosisadan jälkipuolella heidän liikkumisensa kääntyi laskuun. Porvaristaustaiset opiskelijat puolestaan liikkuvat eniten heti akatemian perustamisen jälkeen ja jälleen 1670- ja 1680-luvuilla. Myös papistosta tulleiden opiskelijoiden liikkuminen oli korkeimmillaan 1670–1680-luvuilla.

42 Viikuna, "Study abroad, the state and personal agency", 281–285.

43 Andersson, *Migration i 1600-talets Sverige*, 239–251.

Kaavio 2. Eri säätyjä edustaneiden opiskelijoiden liikkumisen ajallinen vaihtelu 1640–1700. N = kyseiseen säätyyn kuuluneiden opiskelijoiden lukumäärä. Lähde: Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli*.

Vaikka kaikkien säätyjen edustajat liikkuiivat yliopistojen välillä, löytyy eri säätyihin kuuluneiden opiskelijoiden väliltä erilaisia liikkumisen tapoja. Aatelisille liikkumissuunta oli pääasiassa Turusta Uppsalaan. Aatelisis-ta opiskelijoista 28 aloitti opintonsa Turussa ja suuntasi sitten Uppsalaan, vain yhdeksällä opiskelijalla suunta oli toinen. Osalla näistä yhdeksästä Turussa vietetty aika jäi hyvin lyhyeksi. Kun Turun kuninkaallinen akatemia perustettiin, matkusti Henrik Fleming opiskelemaan Turkuun. Seuraavana vuonna hän jatkoi matkaansa Leideniin. Myös Turun hovi-oikeuden presidentti Jöns Kurckin pojat Knut ja Gustaf Kurck matkustivat Uppsalasta Turkuun ja viettivät lyhyen ajan kaupungissa vuonna 1642. He pitivät Turussa oraation ja jatkoivat matkaansa Leideniin ja Pariisiin. Turusta Uppsalaan suuntasivat puolestaan veljekset Göran ja Gustaf Horn, jotka aloittivat opintonsa akatemian aloitettua toimintansa, mutta siirtyivät jo seuraavana vuonna Uppsalaan.⁴⁴ Aatelisnuorukaisten Ruot-sin valtakunnan itäosiin 1600-luvulla tekemät matkat olivat ylipäättään

44 Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli*: Henrik Fleming, Knut Kurck, Gustaf Kurck, Göran Horn, Gustaf Horn.

vähemmistöissä verrattuna valtakunnan länsiosissa tehtyihin matkoihin. Valtakunnan itäisten osien sijaan aateliset suuntasivat mieluummin Pommeriin. Aateliset matkustivat yleensä kotimaassaan ennen ulkomaille suuntautuneita opintomatkoja ollakseen mahdollisimman hyvin perillä kotimaansa hallinnosta sekä vuoriteollisuudesta. Aatelisnuorukaiset perehdyttiin vuoriteollisuuteen, jotta heillä olisi perustiedot asiasta ennen ulkomaan opintoja. Euroopassa heidän toivottiin perehtyvän aiheeseen lisää, jotta he voisivat aikanaan edistää valtakunnan varallisuutta muun muassa vuoriteollisuutta kehittämällä. Vuoriteollisuuteen perehtyminen oli kytköksissä opintomatkojen tarkoitukseen, Ruotsin valtakunnan asioiden edistämiseen.⁴⁵ Aatelisten ulkomaan opintomatoilla oli suuri merkitys Ruotsin valtionrakennukselle 1600-luvulla. Ulkomaan matkoilla oli kuitenkin merkitystä myös aatelisille itselleen. Aatelissäädyn kasvaessa 1600-luvun aikana ja aatelittomien tavoitellessa enenevässä määrin samoja tehtäviä aatelisten kanssa tuli ulkomailta hankituista opinnoista erikoistumisen muoto ja suvun aseman parantamisen väline.⁴⁶ Aatelisten opiskelijoiden matkoja tutkineen Simone Giesen mukaan vuosisadan alussa Ruotsin aatelin koulutustaso oli parhaita Euroopan aatelin keskuudessa.⁴⁷

Pappisperheistä tulleet opiskelijoiden liikkumisella ei ollut yhtä selvää suuntaa kuin aatelisopiskelijoilla. Papistosta hieman yli puolet (139 opiskelijaa) aloitti opintonsa Uppsalassa ja suuntasi sen jälkeen Turkuun. Toiseen suuntaan kulki 110 pappisperheestä lähtöisin ollutta opiskelijaa. Julinuksen perheen pojat kuuluivat kumpaankin ryhmään. Nyköpingistä Södermanlandin maakunnasta kotoisin olleista pojista kaksi vanhinta, Erik ja Andreas, matkustivat Itämeren yli aloittamaan opintonsa Turussa. Tässä he erosivat valtavirrasta, sillä yleensä Itämeren länsipuolelta kotoisin olleet pappissäättyiset opiskelijat aloittivat opintonsa Uppsalassa. Nuoremmat veljekset Petrus ja Johannes noudattivat siis tarkemmin säädyn sisäistä suuntausta aloittaessaan opintonsa Uppsalassa. Papistosta tulneiden opiskelijoiden keskuudessa näkyikin sama kehityskulku kuin muissakin säädyissä aatelia lukuun ottamatta: Uppsalassa aloittivat Turun kuninkaallisen akatemian perustamisen jälkeen opintonsa pää-

45 Winberg, *Den statskloka resan*, 138, 142, 158–159.

46 Viikuna, "Study abroad, the state and personal agency", 277; Winberg, *Den statskloka resan*, 349–351.

47 Giese, *Studenten aus Mitternacht*, 702.

asiassa Itämeren läntiseltä puolelta ja Pohjanmaalta kotoisin olleet opiskelijat. Tämä oli tavallista pappis-, porvaris- ja talonpoikaistaustaisten sekä kategoriaan muut kuuluneiden opiskelijoiden kohdalla.

Turussa opintonsa aloittaneet opiskelijat olivat lähtöisin useammas- ta maakunnasta. Porvaristaustaisista opiskelijoista 49 aloitti opintonsa Uppsalassa ja siirtyi Turkuun, toiseen suuntaan liikkui 38 opiskelijaa. Akatemiassa opintonsa aloittaneista porvaristaustaisista opiskelijoista suurin osa tuli Itämeren itäpuolelta (25 opiskelijaa), mutta noin kolmasosa oli lähtöisin valtakunnan läntiseltä puolelta tai Inkerinmaalta (13 opiskelijaa). Talonpoikaistaustaisista opiskelijoista 32 opiskelijaa aloitti opintonsa Uppsalassa ja 25 Turussa. Vain kuusi Turussa opintonsa aloittaneista oli kotoisin valtakunnan itäisistä osista, ja selkeä enemmistö eli 19 opiskelijaa tuli valtakunnan muista osista. Suurin osa talonpoikaistaustaisista, yliopistoa vaihtaneista ja opintonsa Turussa aloittaneista opiskelijoista oli siis lähtöisin muualta kuin valtakunnan itäisistä osista. He eivät aloittaneet opintojaan kotiseutuaan lähimpänä sijainneessa yliopistossa, mutta palasivat lähemmäs suorittamaan opintonsa loppuun.

Niistä opiskelijoista, joiden isät olivat siviilivirkamiehiä ja muita poliittisiin säätyihin kuulumattomia, aloitti opintonsa Uppsalassa 46 opiskelijaa ja Turussa 38. Tämän ryhmän osalta kuten pappis-, porvaris- ja talonpoikaistaustenkin opiskelijoiden osalta liike oli vilkkaampaa valtakunnan läntisistä osista Itämeren yli Turkuun. Uppsalassa opintonsa aloittaneista 21 oli kotoisin Pohjanmaalta tai valtakunnan muista itäisistä osista ja 25 valtakunnan läntisistä osista. Turussa opintonsa aloittaneista 22 oli kotoisin valtakunnan itäisistä osista ja 16 valtakunnan läntisistä osista.

Kaiken kaikkiaan oli yleistä, että Pohjanmaalta valtakunnan läntisistä osista suunnattiin ensin Uppsalaan ja sen jälkeen siirryttiin opiskelemaan Turkuun. Uppsalan yliopisto oli lähin yliopisto valtakunnan läntisissä osissa asuville, ja sinne oli helppo kulkea Pohjanlahtea pitkin veneellä. Turun valitsivat ensimmäiseksi yliopistoksi laajemmalta maantieteelliseltä alueelta kotoisin olleet opiskelijat. Tähän lienee syynä aiemmin mainitut stipendit ja työmahdollisuudet. Turusta Uppsalaan liikkuneet opiskelijat edustivat Ruotsin kaikkia säätyjä ja toisaalta olivat lähtöisin valtakunnan kaikista osista. Aateli oli säätyinä ainoa, jonka

edustajien liike suuntautui selkeästi useammin Turusta Uppsalaan kuin toisin päin. He kuuluivat valtakunnan itäosan aateliin ja suuntasivat siis Turussa opiskeltuaan Uppsalaan, lähelle Tukholmaa ja sen hovia. Aate-liset kirjautuivat yliopistoon usein hyvin nuorina, ja tällöin lienee ollut mukavampaa lähettää pojat valtakunnan itäisen osan yliopistoon ensin ja vasta sitten jatkamaan opintojaan vallan keskuksen lähelle.

Liikkuminen ei aina ollut vapaaehtoista

Aina opiskelijat eivät vaihtaneet yliopistoa vapaasta tahdostaan, vaan olivat siihen tavalla tai toisella pakotettuja. Vuonna 1663 Johannes ja Petrus Julinus syyllistyivät ensimmäisen vuoden opiskelijoiden huonoon kohteluun eli pennalismiin. He pakottivat noviisit maksamaan itselleen illanistujaiset ja pahoinpitelivät noviiseja. Molemmat teot olivat yliopiston järjestyssääntöjen mukaan ehdottomasti kiellettyjä.⁴⁸ Petrus asetettiin arestiin, josta hän karkasi veljensä avustuksella. Johannes puolestaan käyttäytyi konsistorin edessä ylimielisesti ja muun muassa vähätteli tapaa, jolla hän oli kohdellut ensimmäisen vuoden opiskelijoita. Veljekset tuomittiin korvaamaan aiheuttamansa fyysiset vahingot, minkä lisäksi heidät erotettiin yliopistosta määrääjäksi. Rangaistuksen saatuaan veljekset eivät katuneet tekojaan, vaan poistuiivat kaupungista osakuntatovereidensa riemusaatossa. Poikien isä kävi neuvotteluja yliopiston konsistorin kanssa ja pyysi, että erotusta lyhennettäisiin, jotta he voisivat saada hyvät päättötodistukset ilman mainintaa tekemistään rikkeistä. Konsistori ilmoitti, että poikien tulisi palata yliopistoon ja osoittaa tapainmuutosta, muuten he eivät saisi suopeaa todistusta. Petrus palasi Uppsalan yliopistoon keväällä 1666 eli kaksi vuotta erotuksen jälkeen, mutta Johannes jatkoi opintojaan Turussa jo syksyllä 1664.⁴⁹ Ilmeisesti isä oletti, ettei Johanneksen käytös tulisi muuttumaan, ja lähetti poikansa Turkuun. Petrus sai kuitenkin jäädä kotiin. Johanneksen päiväkirjan

48 Krister Östlund (översättning), "1655 års konstitutioner". Per Ström (red.), *Doktorspromotionen den 27 maj 2005*, Uppsala universitet 2005, XXIII Om studenternas leverne och seder, 16, 17, 22.

49 UAAKP 25.2.1663, 181; 6.5.1663, 207; 17.6.1663, 213; 14.10.1663, 241–242; 7.11.1663, 250–252; 18.11.1663, 258–260; 25.11.1663, 267–269; 13.2.1664, 20–22; 6.4.1664, 37; 17.8.1664, 86.

toimittaneen Gunnar Tilanderin mukaan Johannes jatkoi tavoilleen uskollisena eloan Turussa: hän oli kevytmielinen, uhmakas, valehteli ja joi. Hän oli usein Turun kuninkaallisen akatemian konsistorin edessä vuosina 1665–1668 iäkkään isänsä suruksi.⁵⁰

Erotetun opiskelijan kirjautuminen toiseen yliopistoon kiellettiin Uppsalan yliopiston konstituutioissa, jotka saatiin voimaan 1655. Aiemmissä konstituutioissa vuodelta 1626 ei kommentoitu sitä, saattoivatko erotetut opiskelijat kirjautua toiseen yliopistoon erotuksen aikana. Tähän ei ollut tarvetta, sillä 1620-luvulla Uppsalan yliopisto oli vielä Ruotsin valtakunnan ainoa yliopisto.⁵¹ Vaikka vuoden 1655 konstituutiot kielsivät erotettujen opiskelijoiden kirjautumisen toiseen yliopistoon, saattoivat opiskelijat silti vaihtaa yliopistoa edelleen 1660-luvulla kuten Johannes Julinuksen tapaus osoittaa. Hemming Olai Gadd erotettiin 1633 Uppsalan yliopistosta viideksi vuodeksi. Gadd oli kirjoittanut yhdessä opiskelutoverinsa kanssa erääseen porttiin herjoja kaupungin pormestarista, raadista ja nuoresta kaupunkilaisnaisesta. Gadd sai teostaan erotuksen lisäksi tuntuvat sakot. Hän pyysi rangaistuksiinsa helpotusta, mutta hänelle todettiin, että hän sai jo lievennystä tuomioon, sillä erotusta ei tehty julkisesti. Erotus akateemisesta yhteisöstä oli kova ja harvinainen rangaistus väkivalta- ja järjestyserikoksissa.⁵² Gaddille annettiin mahdollisuus palata viiden vuoden kuluttua yliopistoon, kunhan hän todistaisi käytöksensä muuttuneen ja saisi asiasta todistuksen siitä oppilaitoksesta tai muusta paikasta, missä hän viettäisi määrätyn ajan. Gadd siirtyi opiskelemaan Tarton yliopistoon, missä viipyi yli kuusi vuotta. Gadd ei koskaan palannut Uppsalan yliopistoon, mutta kirjautui Turkuun vuonna 1641.⁵³

Hemming Gaddin ja Julinuksen veljesten kohdalla oli kyse siitä, että yliopiston järjestyssääntöjä vastaan rikkoneet opiskelijat poistettiin yliopistoyhteisöstä. Heidän ylimielistä ja epäkunnioittavaa käytöstään ei voitu sallia, mikä tuli osoittaa myös muille opiskelijoille. Johannes

50 Tilander, *Nyköpingstudenten*, 37.

51 Mari Välimäki, "Yliopistosta erottaminen ja siihen liittyvä liikkuminen Turun ja Uppsalan välillä 1600-luvulla", *Aurica* 12 (2021), 14–30, <https://doi.org/10.33520/aur.115350>.

52 Lars Geschwind, *Stökiga studenter. Social kontroll och identifikation vid universiteten i Uppsala, Dorpat och Åbo under 1600-talet*, Uppsala universitet, Uppsala, 2001, 171–174.

53 Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli*: Hemming Gadd; UAAKP 2.5.1633, 217; 3.5.1666, 274.

Julinuksen ja Hemming Gaddin kirjautumiset uusiin yliopistoihin tehtiin eri tarkoituksissa. Gaddia kehoitettiin kirjautumaan johonkin toiseen yliopistoon tai kouluun erotuksen ajaksi, jotta hän voisi jatkaa opintojaan. Konsistorin jäsenet toivoivat, että hän käyttäisi aikansa jollakin mielekkäällä tavalla. Toisaalta häntä haluttiin säästää siltä, että nuoruuden virhe vaikuttaisi negatiivisesti hänen tulevaisuuteensa. Gaddilla oli siis yliopiston suostumus ja jopa kehoitus kirjautua toiseen yliopistoon. Johannes Julinus puolestaan vaikuttaa yrittäneen salata oman syynsä siirtymä Uppsalasta Turkuun. Hän yritti jatkaa opintojaan uudessa yliopistossa, kun edellisessä nousi tie vastaan. Johanneksella olisi ollut mahdollisuus palata takaisin Uppsalaan, mikäli hän olisi katunut ja käyttäytynyt nöyrästi.⁵⁴ Näin teki Johanneksen veli Petrus. Hän palasi Uppsalaan saamansa rangaistuksen jälkeen ja onnistui ilmeisesti vakuuttamaan professorit muuttuneesta käytöksestään, sillä hän jatkoi opiskelua yliopistossa. Opiskelijoiden liikkuminen sekä yliopistojen ranskaisutoimet kertovat aikakauden akateemisesta maailmasta ja yleisistä käytössäännöistä sekä kunniaista. Ne kertovat myös rikoksen tehneille annetuista uudesta mahdollisuudesta: 1600-luvun akateeminen yhteisö oli hierarkkinen ja patriarkaalinen, muttei anteeksiantamaton.

Opiskelijat liikkeessä valtakunnan sisällä

Turun kuninkaallisen akatemian ylioppilasmatrikkelin tutkiminen osoittaa, että 1600-luvun Ruotsissa opiskelijoiden liikkuminen yliopistojen välillä oli varsin yleistä. Liikkuminen kotipaikkakunnan ja yliopistokaupungin välillä sekä yliopistosta toiseen oli yhtä luonnollinen osa opiskelijoiden arkea kuin liikkuminen ylipäätään uuden ajan alun ruotsalaisille. Noin 13 prosenttia Turkuun kirjautuneista opiskelijoista kirjautui myös Uppsalan yliopistoon. Aiemmassa Ruotsia koskevassa tutkimuksessa on perehdytty pääasiassa aatelisten opiskelijoiden liikkumiseen, mikä johtuu lähdetilanteen lisäksi siitä, että aatelisten ulkomaan opintomatkoilla oli suuri merkitys Ruotsin valtionrakennukselle 1600-luvulla.

54 Välimäki, ”Yliopistosta erottaminen ja siihen liittyvä liikkuminen”, 24–28.

Ulkomaille suunnattujen opintomatkojen tekijöinä aateli oli enemmistössä, mutta Turun ja Uppsalan välillä liikkuneiden opiskelijoiden joukossa he lukeutuivat pieneen vähemmistöön. Ruotsissa opiskelijat liikkuivat 1600-luvulla oman valtakunnan sisällä, minkä mahdollisti Itämeri. Ruotsin valtakunnan sisäinen liike oli osa laajempaa eurooppalaista trendiä. Keskieurooppalaiset opiskelijat alkoivat vuosisadan aikana tehdä opintomatkoja yhä useammin oman valtakunnan sisällä tai sen lähinaapureihin. Tällöin myös opintomatkoja tehneiden opiskelijoiden sosiaalinen kirjo laajeni. Myös Turun ja Uppsalan välillä liikkuneet opiskelijat tulivat kaikista säädyistä, joskin selkeästi suurin osa oli lähtöisin papistosta, kuten Julinuksen veljekset. Toiseksi suurimman liikkuneiden opiskelijoiden ryhmän muodostivat porvaristaustaiset opiskelijat sekä opiskelijat, joiden isät olivat siviilivirkamiehiä ja aatelittomia upseereita. Viidenneksi suurimman ryhmän muodostivat talonpojat, joita liikkui Turun ja Uppsalan välillä selvästi enemmän kuin aatelisia. Maantieteellisesti Uppsalan yliopistossa opintonsa aloittaneet olivat pääasiassa kotoisin valtakunnan läntisiltä alueilta ja Pohjanmaalta. Turun kuninkaallisessa akatemiassa opintonsa aloittaneiden maantieteellinen tausta oli laajempi, vaikka iso osa opintonsa aloittaneista tulikin valtakunnan itäisistä osista. Aloitussyliopiston valintaa määrittä yliopiston sijoittuminen suhteessa kotiseutuun, mutta myös läheisten tavat ja tottumukset sekä se, että professorit rekrytoivat opiskelijoita kotimaakunnistaan.

Liike yliopistojen välillä oli vilkasta 1640–1680-luvuilla, mutta 1690-luvulla erityisesti liike Uppsalasta Turkuun loppui lähes kokonaan. Syytä tälle nopealle muutokselle ei ole tämän tutkimuksen puitteissa löytenyt, ja asiaa tulisikin selvittää tarkemmin tulevaisuuden tutkimuksissa. Laajempi jatkotutkimuksen ja metodologisen pohdinnan aihe on yliopistohistoriaan liittyvä metodologinen nationalismi. Opiskelijoiden liikkuvuutta tai Ruotsin akateemista maailmaa tutkittaessa pitää tulevaisuudessa ottaa tarkemmin huomioon tutkittavan aikakauden todellisuus: se mikä nyt on ulkomaan, ei välttämättä ollut sitä 1600-luvulla. Aiemmassa tutkimuksessa opiskelijoiden ulkomaille suuntautuneeksi liikkeeksi tulkitut matkat Greifswaldin tai Tarton yliopistoihin tulisi nähdä ennemminkin valtakunnan sisäisenä liikkumisena, joka mahdollisti opiskelijoille uskonkiistoista riippumattoman turvallisen tavan

hankkia koulutusta useista yliopistoista. Yliopistohistoriassa tulee kiinnittää huomiota siihen, mikä oli Ruotsin valtakunta uuden ajan alussa ja miten nopeasti muuttuneet rajat vaikuttivat yliopistopoliittikkaan. Uusien provinssien tarkasteleminen valtakunnan osina sen sijaan, että niitä tarkastellaan ulkomaina, toisi yliopistoja ja akateemista maailmaa käsittelevän historiankirjoitukseen uusia ylijäisiä näkökulmia. Se auttaisi näkemään uuden ajan maailman yhteyksien, yhteistyön ja jatkuvan liikkumisen aikakautena.

Johannes Gezeliuksen merentakaiset henkilöverkostot

Robin Engblom

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1037-6488>

Yliopisto-opinnot tarjosivat 1600-luvun Ruotsissa mahdollisuuden edetä tiukan hierarkkisessa sääty-yhteiskunnassa. Vaikka suurin osa opiskelupaikoista oli varattu pappis- ja aatelisperheiden pojille, mahdollistivat opinnot ylenevän säätykierron myös talonpoikais- ja porvarisperheiden pojille. Hyvä koulutus saattoi avata mahdollisuuden korkeampaan virkaan ja sitä myötä parempaan toimeentuloon, mutta yliopisto-opinnot eivät itsessään taanneet taloudellista turvaa. Hyväpalkkaisista viroista käytiin kovaa kilpailua, ja virkojen osittainen vapautuminen aatelitoimille kuningatar Kristinan hallitsijakaudella lisäsi kilpailua entisestään. Hierarkkisesta yhteiskuntajärjestelmästä puuttui muodolliset ylenemisyjärjestelmät, minkä vuoksi nepotismi ja klientelismi olivat juurtuneet yhteiskunnan rakenteisiin.¹

Varakkaaseen pappisperheeseen syntyneellä Johannes Gezelius nuoremalla oli monia muita paremmat edellytykset nousta arvostettuun asemaan, sillä Gezeliuksen syntyperä takasi aineellisen turvan lisäksi myös sosiaalista pääomaa sukuverkoston muodossa. Gezeliuksen isä, Johannes Gezelius vanhempi, toimi Turun akatemian varakanslerina

¹ Fabian Persson, "En hjälpande hand. Principiella aspekter på patronage i förhållande till nepotism och meritokrati under stormåktstiden", *Scandia* 59:1 (1993), 53.

ja Turun piispana vuodesta 1664, mikä helpotti nuoren Gezeliuksen pääsyn vaikutusvaltaisiin piireihin. Oikeanlaiseen henkilöverkostoon kuulumisen ei ollut ainoastaan eduksi tärkeitä virkoja hakiessa, vaan suorastaan välttämättömyys. Ruotsissa suurvaltakaudesta kukoistanut klienttijärjestelmä ulottui yhteiskunnan jokaiselle tasolle, ja siinä vaikuttivat keskeisissä rooleissa patronukset ja klientit, suosijat ja palvelijat, jotka kaikki tukivat omaan verkostoonsa kuuluvia henkilöitä asemansa puitteissa.

Tarkastelen tässä luvussa, miten merentakaiset henkilöverkostot vaikuttivat Johannes Gezelius nuoremman ja tämän perheen elämään heidän asuessaan Turussa. Lähestyn aihetta tutkimalla, millä tavoin Gezelius hyödynsi erilaisia merentakaisia suhteita ja miten hänen kontaktinsa vastaavasti hyödynsivät Gezeliuksen sosiaalista ja taloudellista asemaa omaksi edukseen. Vastavuoroiseen avunantoon perustuneet suhteet rinnastetaan usein patronus–klientti-suhteisiin, mutta siihen liittyvä ajatusmaailma ei rajoittunut pelkästään tähän klientelisminä tunnettuun ilmiöön.² Henkilöverkostoihin voidaan laskea kuuluvan sukulaisia, kollegoita, suosijoita ja palvelijoita, jotka jollain tavoin hyötyivät suhteestaan tiettyyn henkilöön. Tämän tyyppisessä vuorovaikutuksessa oli tavanomaista, että korkeammassa asemassa olleella osapuolella oli enemmän apua tarjottavanaan, mikä johti usein suhteen epätasa-arvoisuuteen. Osapuolten roolit määräytyivät kunkin sosiaalisen statuksen ja taloudellisen aseman mukaan, minkä vuoksi roolit eivät välttämättä olleet pysyviä. Aluksi tarkastelen Gezeliuksen henkilöverkostojen toimintaa akateemisessa ympäristössä, jossa Gezelius toimi lähinnä henkilöverkostojensa alempiarvoisena osapuolena. Seuraavaksi tarkastelen Gezeliuksen henkilöverkostoja piispankaudella, jolloin hän puolestaan toimi usein verkostojensa korkea-arvoisempana osapuolena. Kumpikin näkökulma selvittää, kuinka pitkät etäisyydet vaikuttivat Gezeliuksen kaltaisen oppineen henkilöverkostoihin sekä molempien osapuolten odotuksiin ja toimintamahdollisuuksiin.

2 Ulla Koskinen, "Hyvää tahtoa ja hyödyn tavoittelua. Vastavuoroisuuden tutkiminen historiassa", Raisa Maria Toivo & Riikka Miettinen, *Varhaismodernin yhteiskunnan historia. Lähestymistapoja yksilöihin ja rakenteisiin*, Gaudeamus, Helsinki, 2021, 29–31.

Professori Johan Jakob Tengströmin laatimat elämäkerrat Johannes Gezelius vanhemmasta ja nuoremasta ovat toimineet pohjana monelle myöhemmälle Turun akatemiaa koskevalle tutkimukselle, sillä hänen käytössään olleet asiakirjakokoelmat tuhoutuivat sittemmin Turun palossa. Gezelius nuorempaa käsittelevä teos *Gezelii den yngres minne* (1833) nostaa ensisijaisesti esiin tämän uran merkittävimmät vaiheet ja Gezeliuksen merkityksen suomalaiselle uskonnonopille. Kirkkohistorian professori Pentti Laasonen on niin ikään tutkinut Gezelius vanhemman ja nuoremman toimintaa 1600-luvun uskonnollisten ja poliittisten kehityskulkujen aikana. Laasonen teos *Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia* (1977) kuvaa varsin osuvasti uskontopoliitiikan vaikutusta Turun akatemian oppikiistoihin, kun taas *Vanhan ja uuden rajamaastossa* (2009) nostaa kattavasti esiin Gezelius nuoremman ulkomailla tapaamien oppineiden vaikutusta tämän myöhempään akateemiseen ja kirkolliseen työhön. Pysin tässä luvussa nostamaan esille merentakaisten henkilöverkostojen merkityksen Gezeliuksen sosiaaliselle pääomalle sekä sen, kuinka henkilöverkostojen tarjoamaa laajaa asiantuntemusta pystyttiin hyödyntämään erilaisiin tarpeisiin.

Varhaismodernin ihmisen sosiaalinen lähipiiri oli tärkeä tuki ja voimavara, jonka ylläpitämiseen nähtiin vaivaa. Suhteet toivat taloudellista tukea ja vahvistivat yksittäisen ihmisen sosiaalista asemaa. Kun tuki oli lähellä, pystyi avun hyödyntämään tarvittaessa nopeasti, esimerkiksi taloudellisiin tai oikeudellisiin vaikeuksiin jouduttaessa. Maantieteellisesti toisistaan etäällä olleet osapuolet joutuivat puolestaan turvautumaan välittäjiin ja asiamiehiin, mikä saattoi vaikuttaa yhteydenpidon luonteeseen. Etenkin klienttisuhteiden osalta on historiantutkimuksessa aiemmin korostettu sitä, kuinka tärkeää klientin kannalta oli tavata patronustaan kasvotusten, jotta patronus muistaisi hänet.³ Tämä koski periaatteessa myös klienttiverkoston ulkopuolelle kuuluneita henkilöitä, sillä sosiaalisen tukiverkoston tuoma apu oli helpompi realisoida paikan päällä. Suhdeverkostot perustuivat lisäksi luottamukseen ja uskollisuuteen,

3 Persson, "En hjälpande hand", 56; Sharon Kettering, *Patrons, brokers and clients in seventeenth-century France*, Oxford University Press, New York, 1986, 3–5.

jotka edellyttivät läheistä yhteydenpitoa.⁴ Kari-Matti Piilahti on osoittanut, kuinka etenkin 1600-luvun maalaisyhteisön kontaktit keskittyivät yleensä suhteellisen pienelle alueelle.⁵ Toisaalta porvariston ja ylempien säätyläisten oli mahdollista luoda hyvin kaukaisiakin suhteita.

Merentakaisia kontakteja hoidettiin yleisesti välikäsien avulla, sillä matkustaminen oli aikaa vievää ja vaivalloista. Välikäsi saattoi olla osapuolille läheinen luottohenkilö, palkattu palvelija tai kumppaakin. Sharon Kettering erottelee välittäjät (*brokers*) ja välikädet (*go-betweens*) toisistaan, sillä välittäjät sijoittivat yhteydenpitoon omia resurssejaan ja odottivat vastineeksi hyötyvänsä kontakteista, kun taas välikädet toimivat puhtaasti esimiehensä ohjeiden mukaisesti.⁶ Vaikka välikädellä oli rajalliset toimivaltuudet, oli hänellä suuri vaikutus suhteen toimintaan. Välittäjä pystyi vapauttamaan esimiehensä resursseja ja ottamaan yhteyttä tämän yhteyshenkilöihin oma-aloitteisesti.⁷ Säilyneestä kirjeenvaihdosta on ajoittain vaikeaa selvittää suhteen luonnetta, minkä vuoksi tarkkaa jakoa erityyppisten asiamiesten välillä on käytännössä vaikea tehdä. Gezeliuksella oli palveluksessaan useita sekä välittäjiksi ja välikäsigiksi määriteltäviä henkilöitä, ja he toimivat osana Gezeliuksen ja hänen yhteyshenkilöidensä vuorovaikutusta.

Vastavuoroisuuteen perustuvat suhteet voidaan karkeasti jakaa oppineitten välisiin ystävyys-suhteisiin, palkollisuus-suhteisiin sekä hierarkkisiin suku- ja klienttisuhteisiin, mutta nämä kietoutuivat usein erottamattomasti toisiinsa. Yhteistä erityyppisille suhteille oli, että ne edesauttoivat osapuolten sosiaalista tai taloudellista asemaa. Suhteiden vertikaaliset tai horisontaaliset ulottuvuudet muistuttavat rakenteiltaan verkostoja, joihin saattoi kytkeytyä henkilöitä aatellisista talonpoikiin. Sosiaalisena käsitteenä verkosto on kuitenkin nykyaikainen luomus, ja kuten Lindsay O'Neill toteaa, varhaismodernille ihmiselle tuntematon.⁸ Käytän henkilöverkosto-termiä kuvaillakseni, kuinka useat eri suhteiden osapuolet

4 Franz Mauelshagen, "Networks of trust. Scholarly correspondence and scientific exchange in early modern Europe", *The Medieval History Journal* 6:1 (2003), 7–10.

5 Kari-Matti Piilahti, *Aineellista ja aineetonta turvaa. Ruokakunnat, ekologis-taloudelliset resurssit ja kontaktinmuodostus Valkealassa 1630–1750*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2007, 201–203.

6 Kettering, *Patrons, brokers and clients*, 56–57.

7 Kettering, *Patrons, brokers and clients*, 4.

8 Lindsay O'Neill, *The opened letter. Networking in the early modern British world*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2014, 2–4.

joutuivat tavalla tai toisella tekemisiin toistensa kanssa tiettyjen yhteys- henkilöiden kautta.

Varhaismoderni nepotismi ja klientelismi on kiinnostanut historioitsijoita, mutta aihe on jäänyt vähemmälle huomiolle oppineiden yhteisöissä. Saksassa yliopistoväen sosiaalisia verkostoja on kuitenkin tutkittu 1980-luvulta lähtien, ja Peter Morawin käyttämä termi, *familienuniversität* (perheyliopisto) kuvaa osuvasti perhesuhteiden vaikutusta yliopistojen toimintaan.⁹ Sharon Ketteringin tutkimus klienttijärjestelmästä 1600-luvun Ranskassa on vakiinnuttanut monia keskeisiä käsityksiä varhaismodernin klienttijärjestelmän toiminnasta. Marko Hakasen väitöskirja edustaa puolestaan tuoreinta Suomessa tehtyä tutkimusta varhaismodernista klientelismistä.¹⁰ Uusimmassa verkostotutkimuksessa painopiste on siirtynyt laajempiin suhdekonstellatioihin sekä verkostoitumisen eri ilmenemismuotoihin. Tutkimusta varhaismodernista kirjeenvaihdosta sekä älymystön verkostoista (*Respublica literaria*) on tehty ahkerasti ympäri Eurooppaa. Franz Mauelshagen on osoittanut, kuinka tärkeää vastavuoroinen luottamus oli verkostoja muodostaessa, erityisesti olosuhteissa, joissa osapuolet eivät tavanneet kasvokkain.¹¹ Antologia *Early Modern Universities: Networks of Higher Learning* (2021) on viimeisin laajempi teos oppineitten verkostoista, ja laajentaa käsitystä opillisten instituutioiden osallisuudesta oppineitten verkostoitumisessa. Teos osoittaa, kuinka opilliset instituutiot mahdollistivat ja rajoittivat jäseniensä kommunikointia muiden instituutioiden ja verkostojen kanssa. Kirjoittajat tarkastelevat yhteydenmuodostajia, tässä tapauksessa oppineita, erilaisia verkostoja ja instituutioita yhdistävinä tekijöinä.¹² Turun akatemian oppineiden verkostoitumista voidaan katsoa samalla tavalla sekä yksilönäkökulmasta että laajemmasta organisaationäkökulmasta. Organisaatio on tässä mielessä käsitteenä epämääräinen, ja sillä voidaan tarkoittaa niin perhettä, sukuyhteisöä kuin klienttiverkosta. Johannes

9 Moraw Peter, *Gesammelte Beiträge zur Deutschen und Europäischen Universitätsgeschichte: Strukturen – Personen – Entwicklungen*, Brill, Leiden, 2008, 1–43.

10 Marko Hakanen, *Vallan verkostoissa. Per Brahe ja hänen klienttinsä 1600-luvun Ruotsin valtakunnassa*, Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä, 2011.

11 Franz Mauelshagen, "Networks of trust".

12 Anja-Silvia Goeing, Glyn Parry & Mordechai Feingold (ed.), *Early modern universities. Networks of higher learning*, Brill, Leiden, 2021.

Gezeliuksen kaltaisille oppineille oli tavanomaista kytkeä toisiinsa resursseja ja henkilöitä eri henkilöverkostoista esimerkiksi avioliittojen avulla, sillä se vahvisti osapuolten keskinäistä luottamusta ja sitoi noudattamaan yhteistä etua.¹³

Aiempi varhaismoderneja henkilöverkostoja koskeva tutkimus on selkeästi painottunut aatelisiin, jotka ovat jättäneet jälkeensä eniten kirjallisia lähteitä. Poikkeuksena voi mainita Kari-Matti Piilahden väitöskirjan, joka tarkastelee Valkealan maalaisväestön kontaktinmuodostusta 1630–1750 välisenä aikana. Oppineet, jotka 1600-luvulla kuuluivat pääasiallisesti pappissäättyyn, muodostivat kontakteja niin maanviljelijöihin, kauppiaisiin kuin kuninkaallisiin. Samalla heillä oli mahdollisuus liikkua poikkeuksellisen vapaasti, mikä mahdollisti läheisten suhteiden muodostamista myös ulkomaille.¹⁴ Johannes Gezelius nuorempi ei ollut tässä mielessä poikkeus.

Gezeliuksen opiskeltua jonkin aikaa Uppsalan yliopistossa ja Turun akatemiassa, katsoi isänsä parhaaksi lähettää poika ulkomaille syventäviin teologisiin ja kielellisiin opintoihin. Samalla Gezeliukselle tarjoutui oiva mahdollisuus perehtyä viimeisimpiin eurooppalaisiin aatevirtauksiin. Perheen vauraudesta huolimatta kalliiden ulkomaanopintojen edellytyksenä oli kruunulta vuonna 1670 saatu rahallinen avustus.¹⁵ Tämän lisäksi pääsy Euroopan huippuyliopistoihin helpotti Gezeliuksen isän hyvät suhteet ja opettajien suositukset. Vanhemman Gezeliuksen tavoitteena oli näin valmentaa poikaa tulevaan projektiinsa, sittemmin Gezeliusen raamattuteoksena tunnettuun selitysteoksen laatimiseen.¹⁶ Tätä työtä varten filologiset opinnot olivat tarpeen, ja alan parhaat opettajat löytyivät Saksasta, Alankomaista ja Englannista. Gezeliuksen lahjakkuus ja intohimo nousivat arvoonsa ulkomaisissa yliopistoissa vietettyjen vuosien aikana, ja hän solmi läheisiä suhteita monien tieteenalojen suurimpiin nimiin. Oppineitten väliset ystävyys-suhteet olivat tärkeä resurssi, ja ne vaikuttivat osaltaan uusien ideoiden ja aatteiden leviämiseen valtakunnanrajojen ulkopuolelle. Palattuaan opintomatkaltaan 1674 Gezelius

13 Hakanen, *Vallan verkostoissa*, 89–90.

14 Maelshagen, "Networks of trust", 14.

15 Tengström Johan Jakob, *Gezelii den yngres Minne*, G. O. Wasenius, Helsingfors, 1833, 19.

16 Tengström, *Gezelii den yngres Minne*, 20.

kohosi pian teologian apulaisprofessoriksi Turun kuninkaallisessa akatemiassa. Varsinaisen professorin virkaan Gezelius pääsi vuonna 1679. Gezeliuksen ura huipentui Narvan superintendenttikauden jälkeen, kun hänet 1690 nimitettiin hiljattain edesmenneen isänsä seuraajaksi Turun piispaksi.

Gezeliuksen urapolku ei ollut mitenkään poikkeava 1600-luvun ylempien säätyjen kasvatille. Perheen varallisuuden ja isän korkean aseman avulla Gezeliuksella oli mahdollisuus päästä yksityisopetukseen jo varhain, mikä puolestaan edesauttoi hänen pääsyään opiskelemaan Ruotsin valtakunnan ulkopuolella. Isänsä suhteita hyödyntämällä Gezelius pääsi tapaamaan tärkeitä virkamiehiä ja opettajia, joiden tuen avulla hänen onnistui solmia myös omia verkostoja. Tukijoista merkittävimpiä olivat tuolloin valtakunnankansleri, kreivi Magnus Gabriel De la Gardie, joka oli myös auttanut Gezeliuksen isää hänen akateemisen uransa alkuvaiheessa.¹⁷ Gezeliuksen nopea urakehitys pohjautui toisin sanoen pitkälti henkilöverkostojen tuomaan hyötyyn. Myös Gezeliuksen nopeaoppisuus ja ahkeruus vaikuttivat siihen, että nuori opiskelija herätti suosijoiden kiinnostuksen. Klientelismi ei poistanut meriittien merkitystä, vaan toimi eräänlaisena alustavana seulontamenettelyinä. Myöhemmin Gezelius toimi itse suosijana monille päteviksi katsomilleen henkilöille, jotka vastineeksi tarjosivat palveluksiaan ja uskollisuuttaan. Henkilöverkostojen hyödyntäminen oli normaali tapa eriarvoisuutta korostaneessa sääty-yhteiskunnassa, mutta se ilmeni eri muodoissa liiketoiminnassa, politiikassa tai tiede- ja taideyhteisöissä.¹⁸

Hyödyllisten suhteiden muodostaminen ja ylläpitäminen edellyttivät molemminpuolista luottamusta, jota osoitettiin sanallisesti ja teoissa. Varhaismodernissa yhteiskunnassa luottamus ja kunnia olivat hyveitä, jotka vaikuttivat konkreettisesti yksilön sosiaaliseen asemaan. Kunnian määritys oli sidoksissa yhteiskunnan sääntöihin ja normeihin, mikä oppineitten kohdalla merkitsi yliopiston ja oman säädyn sääntöjen noudattamista. Luotettava ja kunniallinen henkilö sai toimia esimerkiksi todistajana oikeudessa. Hyveiden noudattaminen oli eräänlainen tae siitä,

17 Pentti Laasonen, *Vanhan ja uuden rajamaastossa. Johannes Gezelius nuorempi kulttuurivaikuttajana*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2009, 24.

18 Heiko Droste, "Språk och livsform. Patronage i 1600-talets Sverige", *Scandia* 64:1 (1998), 29.

että osapuoli sitoutui noudattamaan sosiaalista sopimusta aikakautena, jolloin yhteiskunnalliset turvaverkot olivat muutoin harvassa.¹⁹ Tämän vuoksi luottamus oli erityisen tärkeää vastavuoroiseen avunantoon perustuneissa suhteissa, joissa osapuolet eivät välttämättä tavanneet toisiaan säännöllisesti.

Luottamusta rakennettiin tekojen avulla, suorittamalla palveluksia tai antamalla lahjoja, mutta yhtä tärkeää oli luottamuksen sanallinen ilmaisu. Keskiajalta lähtien kirjeet olivat tärkeä väline etäisten suhteiden ylläpitämiseen, ja vakiintuneet kirjetyylit muodostivat traditioita, jotka noudattivat samaa kaavaa eri puolilla Eurooppaa.²⁰ Ystävällisyyttä ja uskollisuutta korostaneet retoriset ilmaisut olivat olennainen osa kirjeiden tyyliä, ja niiden tarkoituksena oli vahvistaa suhdeverkostoja tai osoittaa kirjoittajan halukkuutta ryhtyä esimerkiksi vastaanottajan klientiksi. Vaikka ystävyyttä ja uskollisuutta vannottiin anteliaasti, oli ilmaisulla tärkeä rooli suhteen vahvistamisessa. Lindsay O’Neillin mukaan varsinkin ystävyys oli laaja-alainen käsite, jota hyödynnettiin silloin, kun haluttiin vedota vastapuolen anteliaisuuteen.²¹

Pudasjärven kirkkoherran Erik Frosteruksen helmikuussa 1709 lähettämä kirje piispa Gezeliukselle kuvastaa hyvin, kuinka kerätty luottamus pyrittiin lunastamaan palveluksen muodossa. Piispalla oli hiippakunnan johtajana laajat valtuudet alaisuuteensa kuuluviin seurakuntiin, mikä vuoksi kirkkoherrat saattoivat yrittää vaikuttaa työolosuhteisiinsa vetoamalla suoraan piispaan. Kirjeessään Frosterus pyytää, että piispa harkitsisi ”jonkun kunnollisemman seurakunnan” Frosterukselle antamista, mikäli sellainen vapautuisi. Kirkkoherra perusteli pyyntöään sillä, että hän oli työskennellyt tarmokkaasti nykyisen seurakuntansa palveluksessa ja saanut myönteistä palautetta rovastintarkastuksen yhteydessä.²² Frosteruksen kirje on tyypillinen suosijalle osoitettu pyyntö, jossa kuvaillaan omia ansioita ja saavutuksia ja vedotaan vastapuolen avokäisyyteen. Frosterus päättää kirjeen lämpimillä terveisillä Geze-

19 Droste, ”Språk och livsform. Patronage i 1600-talets Sverige”, 31–32.

20 Maaelshagen, ”Networks of Trust”, 14–16.

21 O’Neill, *The opened letter*, 93–94.

22 Erik Frosterus Gezeliukselle, 14.2.1709, Kansallisarkisto (KA), Gez. B VI.

liuksen vaimolle ja lapsille, sillä kirjeellä oli tarkoitus luoda mielikuva mahdollisimman läheisestä suhteesta.

Johannes Gezeliuksen tie Euroopan älymystöpiireihin

Opintomatkat eli peregrinaatiot olivat jo keskiajalta lähtien olleet tärkeä osa opiskelua, joka mahdollisti tiedon kartuttamisen yli sen tarjonnan, mitä kotiyliopisto pystyi järjestämään. Kalliit peregrinaatiot olivat kuitenkin tavallisesti mahdollisia vain yläluokan kasvateille, kuten aatellisille tai rikkaiden pappisperheiden lapsille. Johannes Gezeliuksen opintomatkoillaan tapaamista henkilöistä osasta tuli hänen pitkäaikaisia ystäviään, jotka vaikuttivat vahvasti hänen filologiseen suuntautumiseensa, osa taas joutui Gezeliuksen kotiinpaluun jälkeen laaditussa lisensiaattiväitöskirjassa kovan kritiikin kohteeksi.²³ Pääsy eri tieteenalojen vaikutusvaltaisimpien henkilöiden oppiin oli Gezeliukselle merkittävä ansio. Toisaalta Turun akatemiassa 1600-luvun jälkipuoliskolla vallalla olleen tiukan luterilaisen ortodoksian aikana ei katsottu hyvällä harhaoppisiksi luokiteltujen henkilöiden seurassa oleskelua. Harhaoppisuudeksi saatettiin tulkita luterilaisesta kristinuskosta poikkeavat suuntaukset, mutta jo pelkkä sovinnollinen suhtautuminen muihin suuntauksiin saattoi antaa harhaoppisen leiman, ja sellaisten henkilöiden suosioon pääseminen saattoi jopa vahingoittaa omaa mainetta.²⁴ Tämän sai myös Gezelius kokea palattuaan Turkuun.

Ulkomaanopinnot veivät Johannes Gezelius nuoremman Hampuriin, Lontooseen ja Pariisiin, missä hän tapasi aikansa merkittävimpiä eksegeettejä ja itämaisten kielten asiantuntijoita. Gezeliuksen peregrinaation pääasiallinen tavoite oli perehtyminen filologiaan ja eksegetiikkaan eli Raamatun alkuperäislähteiden kriittiseen tulkitsemiseen, mutta yhtä tärkeää oli eurooppalaisten oppineiden tapaaminen ja suhteiden muodostaminen ulkomaisiin yliopistoihin. Gezelius pääsi matkansa aikana maineikkaiden eurooppalaisten oppineitten koteihin asumaan ja opiskelemaan. Frankfurtissa Gezelius tapasi tulevan herätysliikkeen,

23 Laasonen, *Vanhan ja uuden rajamaastossa*, 83–95.

24 Tengström, *Gezelii den yngres Minne*, 20; Laasonen, *Vanhan ja uuden rajamaastossa*, 83–95.

pietismin johtohahmon Philipp Jakob Spenerin, josta tuli Gezeliuksen pitkäaikainen ystävä. Spenerin ja Gezeliuksen välinen ystävyys kumpusi yhteisestä kiinnostuksesta uudistaa uskonnonoppia, mikä oli myös yleinen aihe heidän kirjeenvaihdossaan.²⁵ Nuorena opiskelijana vailla merkittäviä ansioita Gezelius tuskin omin päin onnistui järjestämään tapaamisia arvovaltaisten oppineitten kanssa. Todennäköisesti Gezeliuksen opettajana Uppsalassa toiminut Johannes Schefferus oli Gezeliuksen opintomatkan pääasiallinen järjestäjä. Schefferus, josta Gezelius käytti kirjeissään nimitystä *Patrone optime* (hyvä patronus) ja *Patrone venerande* (kunnianarvoinen patronus), oli itse opiskellut Strasbourgissa ja käynyt opintomatoilla Alankomaissa ja Sveitsissä. Schefferus oli siten tuttu nimi monissa Gezeliuksen vierailemissa yliopistoissa. Ruotsiin palattuaan Schefferus oli yksi ensimmäisistä, joille Gezelius kirjoitti matkastaan.²⁶

Gezeliuksen paluumatkan häämöttäessä elokuussa 1674 hänen odotettiin palaavan Uppsalaan, jossa hän oli kirjoittanut viimeisimmät väitöskirjansa, mutta Gezelius purjehtikin yllättäen Tukholmaan, jonne hän jäi kahdeksi kuukaudeksi. Ohjeistus tuli Gezelius vanhemmalta, jonka mielestä pojan tuli henkilökohtaisesti tutustua valtakunnan eliittiin ja mieluusti löytää pääkaupungista itselleen uusia suosijoita, joilla oli tarjota taloudellista ja poliittista tukea nuorukaiselle. Suunnitelma osoittautui mitä ilmeisimmin toimivaksi, sillä Tukholman vierailun jälkeen Gezeliukselle tarjottiin mahdollisuus lisenssiaattitutkinnon suorittamiseen Turun akatemiassa. On epäselvää, oliko Gezeliuksen toiveena alun perin palata Uppsalaan, mutta isän taivutellessa niin kuningasta kuin Turun akatemian kansleria, kreivi Per Brahea myöntämään pojalleen paikan Turussa, ei valittamiselle liene ollut sijaa.²⁷

Kuninkaallisella suostumuksella ja lopulta myös Turun akatemian kanslerin siunauksella Gezelius sai mahdollisuuden jatko-opintojen

25 Spener toivoi Gezeliukselta pietismin sanansaattajaa palattuaan Ruotsiin. Spener Gezeliukselle 25.1.1677, *Philipp Jacob Spener. Briefe aus der Frankfurter Zeit 1677–1678*, Hrsg. Johannes Wallmann, Mohr Siebeck, Tübingen, 2000, 27–29.

26 Gezelius Schefferukselle, 8.9.1674 ja 22.10.1675. G260:c, Uppsala universitetsbibliotek (UUB).

27 Tengström, *Gezelii den yngres Minne*, 22–23.

aloittamiseen Turussa 1675.²⁸ Licensiaattitutkinto avasi pääsyn yliopiston virkoihin, joista käytiin kovaa kilpailua. Vaikka yliopiston korkeinta valtaa pitänyt kansleri pystyi käytännössä nimittämään itselleen mieluisat professorit, kuului yleiseen käytäntöön asian käsittely konsistorissa. Näin konsistorin jäsenet – toisin sanoen yliopiston professorit – pyrkivät pitämään virat helpommin omien sukuverkostojensa hallinnassa. Gezelius oli toki opiskellut Turussa vajaan kahden vuoden ajan 1660-luvulla, mutta professorien silmissä hän oli kuitenkin lähinnä ulkopuolinen kilpailija. Kuten virkanimityksissä yleensäkin, olivat arvovaltaisten suosijoiden lausunnot lopulta ratkaisevassa asemassa. Kanslerin ja konsistorin lisäksi yliopiston varakanslerilla eli piispalla oli vaikutusvaltaa nimityksissä.²⁹ Turussa Gezeliuksella olisi toisin sanoen tukenaan sekä yliopiston kansleri Per Brahe että varakansleripiispa Johannes Gezelius vanhempi.

Turun akatemian konsistorin pöytäkirjoista ilmenee, että Gezeliuksen jatko-opintojen myöntämiseen ryhdyttiin varsin vastahakoisesti ja prosessia viivyttämällä. Huhtikuussa 1675 konsistorissa keskusteltiin vapautuneesta kirjastonhoitajan virasta, jolloin teologian ensimmäinen professori (*professor primarius*) Enevald Svenonius ehdotti virkaan Johannes Gezeliusta.³⁰ Maininnan tekee mielenkiintoiseksi se, ettei Gezelius itse ollut asettunut ehdokkaaksi, ja muitakin ehdokkaita toki löytyi. Pyrkikö Svenonius tietoisesti ehdottamaan Gezeliusta kirjastonhoitajaksi, jotta tämä ei olisi pyrkinyt jatko-opintojen kautta korkeampiin professorin virkoihin? Gezelius vanhempi kuitenkin torjui Svenoniuksen ehdotuksen sanomalla, ettei ollut kutsunut poikaansa Turkuun kirjastonhoitajaksi. Johannes Gezelius nuorempi pääsikin aloittamaan opintonsa ja esitti ensimmäisen väitöskirjansa jo toukokuussa 1675. Gezeliuksen ohjaajana toiminut Enevald Svenonius oli paitsi Gezelius vanhemman arvostama teologi ja kollega myös tämän kilpailija. Svenonius kuului

28 Pentti Laasonen, *Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran julkaisuja, Helsinki, 1977, 322.

29 Timo Joutsivo, "Papeiksi ja virkamiehiksi", Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2010, 134.

30 CAAP, 14.4.1675.

kiistatta akatemian arvovaltaisimpiin professoreihin ja tuli tunnetuksi puhdasoppineisuuden vankkumattomana puolustajana.

Akatemian sisäisissä kiistoissa ilmenivät paitsi professoreiden aateelliset erimielisyydet, myös heidän pyrkimyksensä turvata oman henkilöverkostonsa edut. Jokaisella professorilla oli omat suosijansa, joiden etuja he ajoivat, sekä suojattinsa, joita he yrittivät saada parempiin virkoihin. Useat professorit päätyivät perheenjäseniensä avioliittojen kautta samoihin verkostoihin, ja näin yliopistoon muodostui ikään kuin keskenään kilpailevien klienttiverkostojen ryhmittymiä. Tämän lisäksi samaan klienttiverkoston kuuluneet klientit kilpailivat keskenään yhteisen patronuksen suosiosta. Yliopiston kanslerina Per Brahe oli jokaisen professorin patronus, mikä toi jännitteitä professoreiden keskinäiseen kilpailuun. Marko Hakasen mukaan klienttiverkostojen horisontaalinen toiminta eli klienttien välinen vuorovaikutus oli merkittävä osa klienttijärjestelmän toimintatapaa.³¹ Kunhan klientti ei omalla toiminnallaan aiheuttanut haittaa patronukselleen, pystyi hän vapaasti haastamaan myös verkostonsa muita klienttejä. Akatemian professorit näkivät nuoremman Gezeliuksen tämän isän aseman ja suhteiden vuoksi uhkana omille suojateilleen ja esteenä omien henkilöverkostojensa laajentamiselle. Gezelius vanhempi ja Svenonius olivat tasavertaisia klienttejä Brahen silmissä, mikä varmasti toi jännitettä suhteeseen. Vaikka piispa oli primariusta korkeammassa asemassa, oli Svenonius osoittanut vaikutusvaltansa ulottuvuuden onnistuessaan järjestämään edellisen piispan, Johannes Terseruksen irtisanomisen 1664 vedoten tämän oletettuun kerettiläisyyteen.³²

Marraskuussa 1675 Gezelius vanhempi totesi konsistorin kokouksessa, että hänen poikansa tuli nimittää teologian ylimääräiseksi professoriksi kuninkaan myöntämän valtakirjan perusteella.³³ Samoihin aikoihin Gezeliukselle saapui kutsu professorin virkaan Uppsalan yliopistossa hänen vanhalta suosijaltaan Uppsalan kanslerilta Magnus Gabriel De la Gardielta.³⁴ Tavanomaisesti vakituinen professuuri valta-

31 Hakanen, *Vallan verkostoissa*, 95.

32 *Prästeståndets riksdagsprotokoll 1660–1664*, red. Lennart Thanner, Almqvist & Wiksell, Uppsala 1954.

33 CAAP, 24.11.1675.

34 Viitauksia tästä päiväämättömästä kirjeestä (mahdollisesti luonnoksesta) Gezeliukselta Magnus Gabriel De la Gardielle, De la Gardieska samlingen, E1417, Riksarkivet (RA); Tengström, *Gezelii den yngres Minne*, 24.

kunnan tärkeimmässä yliopistossa vaikuttaisi olleen parempi vaihtoehto, mutta Gezelius vanhempi tarvitsi poikaansa Turkuun avustamaan itseään raamattuteoksensa kanssa.³⁵ Gezeliuksen jääminen Turkuun merkitsi lopullista siirtymistä Per Brahen vaikutuspiiriin, sillä Brahe ja De la Gardie edustivat yliopistokanslereina eri klienttiverkostoja.³⁶ Yliopiston kanslerin ja professoreiden väliset patronus–klientti-suhteet olivat suoraan sidoksissa ammattiin ja siten usein pragmaattisempia kuin muut patronus–klientti-suhteet. Per Brahe omaksui mielellään roolin oikeudenmukaisena ja sovittelevana kanslerina, mutta hänellä oli myös omat suosikkiprofessorinsa. Brahe ei kuitenkaan enää 1600-luvun puolivälin jälkeen käynyt Turussa, vaan pyrki pysyttelemään lähempänä Tukholmaa, missä hän toimi Karl XI:n holhoojahallituksessa. Professorit joutuivat siksi hoitamaan välejänsä kansleriin kirjeitse tai matkustamalla Brahen luo. Pitkä etäisyys suosijan ja suojatin välillä asetti omat haasteensa, sillä henkilökohtaista kiintymystä oli vaikeampi muodostaa pelkkien kirjeiden avulla.³⁷

Viimeistään siinä vaiheessa, kun selvisi että Gezelius jäisi Turkuun, syntyi professoreiden keskuudessa huoli siitä, että Gezelukset saisivat liikaa vaikutusvaltaa yliopistossa. Jännittynyttä ilmapiiriä ei helpottanut, että Gezelius vanhemman ja konsistorin välejä hiersi konsistorin näkökulmasta liian virkaintoisen varakanslerin puuttuminen yliopiston toimintaan.³⁸ Varakanslerin ja konsistorin viileät välit ovat aistittavissa paitsi vanhemman Gezeliuksen ja Brahen välisestä kirjeenvaihdosta myös konsistorin pöytäkirjoista, joissa varakansleri mainitsee kaihtavansa konsistoriin osallistumista professorien ikävien asenteiden vuoksi.³⁹

Vaikka suurin osa Turun akatemian professoreista vastusti Gezelius nuoremman asettamista virkaan, oli päätös jo periaatteessa tehty ylempien tahojen toimesta. Keskustelut koskien Gezeliuksen promoottiota

35 On epäselvää, missä määrin palkka ja luontaisedut vaikuttivat päätökseen, sillä professorien palkoista on ristiriitaisia tietoja. Ylimääräisillä professoreilla ei palkkaa välttämättä edes ollut. Matti Klingen mukaan yliopistojen palkkoja pyrittiin yhtenäistämään 1600-luvulla. Matti Klinge et al., *Helsingfors universitet 1640–1990. 1. delen, Kungliga akademien i Åbo 1640–1808*, Otava, Helsingfors, 1988, 152.

36 Per Brahen toinen vaimo, Beata De la Gardie, oli tosin Magnus Gabriel De la Gardien serkku.

37 Kettering, *Patrons, brokers and clients*, 65.

38 Johannes Gezelius vanhempi oli pian piispaksi tultuaan moittinut konsistorin menettelyä muun muassa politiikan ja historian professorin, Axel Kempen nimittämisessä. CAAP, 10.11.1665.

39 CAAP, 29.10.1676.

venyivät konsistorissa marraskuusta 1675 kesäkuuhun 1676, mikä kuvastaa professoreiden vastahakoisuutta heidän nousukkaana pitämäänsä Gezeliusta kohtaan. Klienttiverkoston välinen kilpailu käy ilmeiseksi akatemian konsistorin pöytäkirjoista, sillä omat intressit tuotiin julki konsistorissa käydyissä kiistoissa. Isossa konsistorissa, johon osallistuivat yliopiston professorit ja varakansleri, päätettiin kaikista yliopiston sisäisistä asioista taloudenhallinnasta opetuskäytäntöihin. Siellä valittiin myös henkilöt erityistehtäviin ja sovellettiin yliopiston sisäistä tuomiovaltaa.⁴⁰ Koska päätökset tehtiin suurimmaksi osaksi äänestämällä, oli edullista, mikäli konsistorissa istui mahdollisimman monta omaan verkostoon kuuluvaa professoria. Osasy professoreiden vastarintaan löytyy todennäköisesti juuri siitä, ettei konsistorin ääniä tässä tapauksessa otettu huomioon.

Pian Gezeliuksen astuttua virkaansa kiristyivät välit varakanslerin ja konsistorin välillä entisestään. Gezelius vanhempi joutui kiistoihin muun muassa professoreiden Axel Kempen ja Daniel Achreliuksen kanssa liittyen näiden poliittisesti tai uskonnollisesti epäsoviviin julkaisuihin.⁴¹ Tämän lisäksi hän onnistui ärsyttämään Svenoniusta käymällä sanallisesti Svenoniuksen suojatin, fysiikan professori Andreas Petrauksen kimppuun.⁴² Gezelius nuorempi välttyi itse aluksi sotkeutumasta yliopiston moniin kiistoihin, ehkäpä siksi ettei häntä konsistorin kokouksissa muutenkaan näkynyt.⁴³ Isään kohdistuvat tyytymättömyydet heijastuivat osin kuitenkin myös Gezeliukseen, mikä kävi ilmi Gezeliuksen kritisoidessa Svenoniusta tämän puolustaessa väitöskirjaansa 1679. Kritiikkiin Svenonius vastasi terävillä ja kovasanaisilla vastaväitteillä kyseenalaistaen Gezeliuksen teologisen tuntemuksen ja syyttäen tätä harhaoppiseksi.⁴⁴

40 Pieni konsistori koostui lähinnä tuomiokapitulin jäsenistä. Klinge et al., *Kungliga akademien i Åbo 1640–1808*, 108.

41 *Per Brahes brevväxling rörande Åbo Akademi II. Brev till Per Brahe 2*, red. Carl Magnus Schybergson, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 1932, 133–134; Johan Jakob Tengström, *Biskopen i Åbo stift: Johan Gezelii den äldres Minne*, Chr. Ludv. Hjelt, Åbo, 1825, 156–160.

42 *Per Brahes brevväxling rörande Åbo Akademi II*, 165–166. CAAP, 28. toukokuuta 1679.

43 Gezelius nuorempi oli aikana vapautettu muista tehtävistä työstäessään Gezeliusten raamattuteosta. *Per Brahes brevväxling rörande Åbo Akademi II*, 162–163.

44 Daniel Gyldenstolpen viittaus veljensä Samuel Gyldenstolpen kertomukseen Svenoniuksen väitöstilaisuudesta. Daniel Gyldenstolpen kirje Nils Gyldenstolpelle. Raija Sarasti-Wilenius, *Dear*

Monien silmissä puhdasoppisuuden perikuvana näyttäytyneen Svenoniuksen oli tuskin vaikea löytää perusteluja syytöksilleen, sillä Gezelius oli jo opintoajoistaan lähtien ollut läheisessä yhteydessä pietististen ja synkretististen vaikuttajien kanssa.⁴⁵ Vaikka Gezeliusten ja Svenoniuksen välisten kiistojen voidaan katsoa heijastavan akatemian kireämmäksi muuttunutta aateilmastoa, näkyy niissä selvästi myös mielipiteiden jakautuminen klienttiverkoston mukaisesti. Svenoniusta tuki tässä kiistassa ainakin hänen klienttinsa, fysiikan professori Andreas Petraeus, sekä käytännöllisen filosofian professori Samuel Gyldenstolpe, Svenoniuksen lanko. Sekä Petraeus että Gyldenstolpe joutuivat myöhemmin omiin selkkauksiin Gezeliusten kanssa.

Smoolannista kotoisin ollut Svenonius oli ahkera suosimaan kotiseutunsa opiskelijoita, joista monet omaksuivat opettajansa tiukan ortodoksisian linjan.⁴⁶ Hänen omista suosijoistaan tärkeimmät istuivat kuninkaan kansliakollegiossa Tukholmassa, mutta merkittäviä kytköksiä löytyi myös oman perheen sisältä. Svenoniuksen vaimo, Susanna Gyldenstolpe, kuului ylhäisaateliseen Gyldenstolpe-sukuun ja oli Brahen sihteerinä toimineen, sittemmin kuninkaan sihteeriksi siirtyneen Nils Gyldenstolpen sisar. Susanna Gyldenstolpe hyödynsi aktiivisesti sukunsa vaikutusvaltaa puolisonsa hyväksi ja matkusti keväällä 1676 Tukholmaan tunnus-telemaan, olisiko Svenoniukselle mahdollista järjestää jokin ylennys.⁴⁷ Svenoniuksen puolta pitivät lisäksi lanko Nils Gyldenstolpe sekä Turun hovioikeuden asessori Daniel Gyldenstolpe, joka kirjeessään Nilsille toi voi Svenoniuksesta piispa Gezeliuksen seuraajaa.⁴⁸

Gezeliuksen ulkomaailtaluun jälkeistä aikaa leimasi alussa muiden Turun akatemian professoreiden osoittama epäluuloisuus häntä kohtaan. Toisaalta Gezelius nautti kuninkaan luottamusta ja kanslerin suojelusta auttaessaan isäänsä raamattuteoksessa, minkä lisäksi hänellä oli harvoin aikaa osallistua akatemian sisäisiin kiistoihin. Toukokuussa

brother, Gracious Maecenas. Latin letters of the Gyldenstolpe brothers (1661–1680), Academia Scientiarum Fennica, Helsinki, 2015, 343–344.

45 Gezeliuksen tapaamat uskonnolliset vaikuttajat tulivat tosin vasta myöhemmin tunnetuiksi pietistisinä johtohahmoina. Laasonen, *Vanhan ja uuden rajamaastossa*, 148–150.

46 Seppo J. Salminen, *Enevaldus Svenonius 2 (1664–1688)*, Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki, 1985, 49–52.

47 Sarasti-Wilenius, *Dear brother, Gracious Maecenas*, 216–217.

48 Sarasti-Wilenius, *Dear brother, Gracious Maecenas*, 233–235.

1680 Gezeliusta, joka tuolloin toimi teologian varsinaisena professorina, äänestettiin jo rehtorin virkaan konsistorin enemmistöllä.⁴⁹ Muutuneiden asenteiden merkitystä on vaikea arvioida, mutta Gezelius oli kaikkesta päätellen isäänsä sovitteluvampi eikä haastanut kokeneempia kollegoitaan aatteellisissa kysymyksissä. Tosin rauhallista rinnakkaiseloä Gezeliusten ja näiden kilpailijoiden välillä ei kestänyt kovin kauan. Per Brahen kuoltua syyskuussa 1680 Gezeliukset menettivät tärkeän, maltillista luterilaista ortodoksiaa puoltaneen suosijan. Professorien ja piispan arvostama suorasanainen kansleri oli toiminut järjestyksen takaajana akatemiassa, ja vaikka Brahen aatemaailma itse asiassa oli lähempänä Svenoniuksen edustamaa ortodoksiaa, oli akatemian yhtenäisyyden säilyminen ollut Brahen ensisijainen tavoite.⁵⁰ Brahen kuolema loi yliopistoon hetkellisen valtatyhjiön, mikä toi uutta pontta jyrkempää ortodoksiaa ajaneelle Svenoniukselle, jolla oli läheiset yhteydet niin valtakunnan maalliseen kuin hengelliseen eliittiin.

Nuoremman Gezeliuksen rehtorikaudella välit Svenoniuksen leiriin näyttävät pysyneen asiallisina mutta etäisinä. Gezeliuksen ehkä merkittävin voimamittelö Svenoniuksen kanssa liittyi filosofian professorin viran täyttämiseen. Ehdokkaiksi asettuivat viimeisessä vaiheessa Svenoniuksen tyttären Susanna Julianan puoliso, Andreas Wanochius, ja kartesiolaiseksi katsottu Johan Cajanus. Uppsalassa opiskelleella Cajanuksella oli turkulaisiin professoreihin verrattuna sangen vapaamielinen ja kyseenalaistava suhtautuminen työhönsä, mikä ei lieventänyt professoreiden epäluuloja tuntematonta nuorukaista kohtaan.⁵¹ Uppsalan kartesiolaisuuskiistat olivat ilmeisesti vielä Turun professoreiden tuoreessa muistissa. Vaikka René Descartesin julkaisemat filosofiset periaatteet eivät kyseenalaistaneet Raamattua tai Jumalan olemassaoloa, mursivat ne skolastisen tradition hegemoniaa, jonka varaan kristinuskon opetus oli rakennettu. Puhdasoppisuutta vaalivat oppineet näkivät siis vaaran siinä, että Descartesin periaatteet sallivat vapaamman päättelyn maailmankaikkeuden järjestyksestä.

49 CAAP, 5-5.1680.

50 Salminen, *Enevaldus Svenonius*, 66–67.

51 Salminen, *Enevaldus Svenonius*, 83–84.

Gezelius oli kaikesta huolimatta hyvin mieltynyt Cajanukseen ja pyrki kaikkiin keinoin auttamaan lahjakasta nuorukaista. Gezeliuksen ja Cajanuksen kirjeenvaihdosta löytyy vain Tengströmin kuvaus Turun palossa tuhoutuneesta kirjeestä, jossa Cajanus kuvailee Gezeliusten suopeuden häntä kohtaan vertautuvan isälliseen rakkauteen. Jää epäselväksi, kuuluiko Cajanus jossain vaiheessa Gezeliuksen sisäpiiriin, mutta professorivalintaa odotellessa Cajanus teki Gezeliuksen toimeksiannosta muun muassa tekstintarkastuksia.⁵²

Gezeliuksen kiintymyksen voidaan katsoa pohjautuneen etupäässä Cajanuksen taitavaan ja analyttiseen ajatteluun, mistä hänen dissertaattonsa, *Meletematum in Mundi Animam*, oli oiva osoitus.⁵³ Gezelius arvosti myös suuresti Cajanuksen kirjallista lahjakkuutta ja sisällytti myöhemmin tämän kirjoittaman virren, *Yxi hengellinen weisu, iosa tämän mailman catovainen meno edespannan*, suomenkieliseen Raamattuun.⁵⁴ Mistään vastenmielisyydestä Wanochiusta kohtaan ei lopulta ollut kyse, sillä kummatkin Gezeliukset olivat edellisenä vuonna suositelleet Wanochiusta samaan virkaan.⁵⁵ Gezeliuksen mahdollisesta kartesiolaisuusmyönteisyydestä on keskusteltu aiemmassa tutkimuksessa, mutta rohkeimmatkin arviot asettavat Gezeliuksen varovaisen sovittelevaan leiriin sen pohjalta, ettei hän ainakaan suoraan tuominnut Descartesin filosofiaa.⁵⁶ Cajanus ei itsekään edustanut kartesiolaisuuden ääripäätä, vaan näki Descartesin skeptismin kohdistuvan vain tiettyihin ihmisen luomiin harhakäsityksiin maailmankaikkeuden järjestyksestä.⁵⁷ Siksi kartesiolaisuuden tuskin voi katsoa olleen ratkaiseva tekijä Gezeliuksen Cajanusta kohtaan osoittamaan myötätuntoon.

Astuessaan professoreiden epäluuloisten katseiden eteen Cajanus oli samantapaisessa tilanteessa kuin Gezelius viisi vuotta aiemmin. Gezeliuksen tapaan Cajanuskin oli lahjakkuutensa ansiosta herättänyt ylempien tahojen kiinnostuksen sekä saanut Brahelta ja kuninkaalta

52 Tengström, *Biskopen i Åbo stift Johan Gezelii den äldres Minne*, 89–91.

53 Salminen, *Enevaldus Svenonius*, 84–85.

54 G. Renvall, "Om finska psalmers ålder och författare", *Mnemosyne* 4 (1821).

55 *Per Brahes brevväxling rörande Åbo Akademi I*, 185.

56 Laasonen, *Vanhan ja uuden rajamaastossa*, 140–147.

57 Ks. Clas Arenius & Johan Cajanus, *Meletematum in mundi animam. Pars altera de motore primo*, Joh. Georg Eberdt, Holmiae, 1679.

suosituskirjeen professorin virkaan Turkuun. Myös Cajanuksen isän, Johan Cajanus vanhemman, meriitit Kajaanin kirkkoherrana olivat painavat, joten yhtäläisyydet tapausten välillä ovat selvät. Kaikesta huolimatta konsistorin onnistui tällä kertaa torjua valtakirjein varustetun professoriehdokkaan pääsyn Turun akatemiaan. Konsistori sivuutti Cajanuksen vedoten konstituutioihin, joiden mukaan ehdokkaista ansioitunein oli oikeutettu professuuriin. Toisin sanoen Wanochiuksen todettiin olevan Cajanusta pätevämpi virkaan. Samalla konsistori kuitenkin toimi kuninkaan suositusta ja kanslerin tahtoa vastaan. Olivatko professorit menettelyssään ylittäneet valtuutensa? Tilanteen voidaan katsoa pikemminkin olleen päinvastainen. Brahen konsistorille lähettämistä kirjeistä ilmenee, kuinka kansleri jatkuvasti asetteli omia ehdokkaitaan yliopistossa vapautuneisiin virkoihin – joskus myös silloin kun mitään avointa virkaa ei ollut.⁵⁸ Näin ollen konsistorin toiminta professorinviran täyttöön liittyen voidaan nähdä olleen poikkeuksellisen vapaa ulkoisista toimijoista.

Kun muut professorit myönsivät Cajanuksen olleen kelvollinen ehdokas professuuriin, varoitti Svenonius Cajanuksen olleen heille täysin tuntematon, mistä syystä Wanochiuksen tuli asettua ainoaksi ehdokkaaksi. Teologian professori Jacob Flachsenius, niin ikään yksi akatemian puhdasoppisuuden puolustajista, huomautti Wanochiuksen olleen primariuksen tyttären puoliso ja Turun akatemian kasvatti, minkä vuoksi virka oli suotava hänelle.⁵⁹ Tuntematon Cajanus oli puolestaan hankkinut oppinsa vieraasta yliopistosta ja lisäksi pyrkinyt professoriksi ohittamalla konsistorin päätösvallan. Tosiasiassa Turun professoreista useimmat olivat opiskelleet Uppsalassa jossain vaiheessa ja olivat läheisissä väleissä sikäläisten professoreiden kanssa. Cajanuksesta olisi sen vuoksi helposti saatu tarkempi selvitys Uppsalan kollegoilta. Onkin todennäköisempää, että tuntemattomuudella tarkoitettiin Cajanuksen ulkopuolisuuutta akatemian suku- ja klienttiverkostoista. Kanslerin lisäksi vain Gezeliusten tiedetään olleen yhteydessä Cajanukseen konsistorin

⁵⁸ Per Brahe oli mm. asettanut sihteerinsä, Anders Thuroniuksen fysiikan professoriksi ohittamalla konsistorin päätösvallan. Salminen, *Enevaldus Svenonius*, 87. Gezelius vanhempi moitti muun muassa Brahen pyrkimystä asettaa Wanochius ylimääräiseksi professoriksi. CAAP, 30.8.1680.

⁵⁹ CAAP, 21.1.1681.

ulkopuolella. Varakanslerin ja rehtorin tuki ei kuitenkaan ollut riittävä, joskin konsistorissa keskusteltiin mahdollisen muun viran myöntämisestä Cajanukselle.⁶⁰ Koska Brahe oli jo kuollut päätöstä puitaessa, oli konsistorin nyt helpompi evätä edesmenneen kanslerin suositus. Kuningkaan myöntämää valtakirjaa ei toki sopinut sivuuttaa, joten muodollisesti Cajanus piti ylimääräisen professorin tittelä hallussaan, vaikka virantäytöstä vielä neuvoteltiin. Vaikean sairauden heikentämä Cajanus kuoli kesäkuussa 1681, ja asian käsittely raukesi.⁶¹

Turun akatemiaa leimasi Per Brahen kansleriaikana näennäinen yhteisymmärrys ja yksimielisyys, joka kumpusi kanslerin toiveesta pitää oppiaineet puhtaina vieraista vaikutuksista. Tämä merkitsi opiskelijoiden ja opettaneen henkilökunnan tiukempaa seuloa. Turussa Ruotsin valtakunnan ulkopuolisten yliopistojen tapahtumia seurattiin tarkasti ja pidettiin mahdollisena, että myös valtakunnan sisällä toimineet yliopistot joutuivat vaarallisten vaikutteiden alaisiksi. Katolilaisiin tai kalvinistisiin oppilaitoksiin ei ruotsalaisilla opiskelijoilla ollut asiaa ilman erityisiä perusteluita.⁶² Sekä Gezelius että Cajanus saivat osakseen epäluuloisuutta pyrkiessään yliopiston virkoihin – huolimatta siitä, että ulkomaanopinnot nähtiin ehdottomana meriittinä jokaisen professoriksi hakeneen kohdalla. Euroopan yliopistojen filosofiset ja uskonnolliset kiistat olivat kiivaimmillaan Gezeliuksen ja Cajanuksen aloittaessa uraansa, minkä vuoksi heidän sukupolvensa oppineet joutuivat niin kruunun kuin akatemioiden tarkan silmälläpidon kohteeksi. Toisaalta taustalta löytyy myös pragmaattisempi selitys, paikallisten professorien suku- ja klienttiverkostojen intressien valvonta. Vapautuneet virat haluttiin jakaa omien sukulaisten tai klienttien kesken, mikä konsistorissa myös avoimesti todettiin.

60 CAAP, 21.1.1681.

61 Tengström, *Biskopen i Åbo stift Johan Gezelii den äldres Minne*, 90–91.

62 Tengström, *Gezelii den yngres Minne*, 20.

Yliopiston jännitteet purkautuvat

Gezelius oli päässyt hyvään vauhtiin raamattuteoksen kanssa, kun hänet syyskuussa 1681 nimitettiin superintendentiksi Narvan kaupunkiin.⁶³ Tähän vaativaan tehtävään kuului suurelta osin ortodoksisen paikallisväestön käännättäminen luterilaiseen uskoon sekä uskonnollisen opetuksen parantaminen, mikä ei ollut sujunut ongelmitta Gezeliusten edeltäjiltä. Inkerinmaalaiset ortodoksit kieltäytyivät luopumaan uskonnostaan, ja luterilaisten pappien ammatillinen osaaminen oli heikkoa. On epäselvää, missä määrin Gezelius aluksi oli itse valmis lähtemään toteuttamaan kruunun uskontopoliitiikkaa valtakunnan reuna-alueelle, sillä suurta palkkaa tehtävästä ei liene aluksi hellinnyt.⁶⁴ Toisaalta tehtävään oli kruunun kannalta tärkeää saada mahdollisimman pätevä henkilö, mikä osoittaa Gezeliuksen kuuluneen kuninkaan luottomiehiin.

Gezelius ei Inkerinmaallakaan välttynyt Turun akatemiassa vallitseviltä kiistoilta, jotka pohjautuivat pitkälti Gezelius vanhemman ja Svenoniuksen alati kärjistyneisiin väleihin. Näiden kiistojen perimmäisiä syitä ovat aiemmin käsitelleet Seppo J. Salminen ja Pentti Laasonen, minkä vuoksi keskityn seuraavaksi pääasiassa henkilöverkostojen vaikutuksiin kiistassa. Siirtyessään teologian professoriksi Svenoniukselle uskollinen Andreas Petraeus hyökkäsi lokakuussa 1682 kovin sanoin Gezeliusten yhdessä julkaisemia rukouspäiväsaarvoja vastaan väittäen heidän raamatuntulkintaansa vaaralliseksi harhaopiksi.⁶⁵ Gezeliukset puolestaan syyttivät Petraeusta kunnianloukkauksesta ja asiattomasta käyttäytymisestä.⁶⁶ Vaikka Petraeuksen huomioimat kohdat Gezeliusten teksteissä poikkesivat ruotsinkielisestä raamatunkäännöksestä, on Petraeuksen toimintaa tässä tilanteessa vaikea nähdä osoituksena tunnollisuudesta. Professoreiden keskuudessa Petraeus tunnettiin tehtäviään laiminlyöneenä riidankylväjänä, joka oli onnistunut säilyttämään virkansa pitkälti sukulaissuhteiden avulla.

63 Tengström, *Gezelii den yngres Minne*, 29.

64 Mm. Gezeliuksen edeltäjä Petrus Bång oli epäröinyt tehtävän vastaanottamista matalan palkan vuoksi. Tengström, *Gezelii den yngres Minne*, 44.

65 Sensuurilausunnon perusteella Petraeus kuvaili Gezeliusten raamatuteosta sanoilla *horrendum facinus* (hirveä tekele). Tengström, *Biskopen i Åbo stift Johan Gezelii den äldres Minne*, 178–179.

66 Salminen, *Enevaldus Svenonius*, 96–103.

Sekä Petraeus että Gezeliukset kirjoittivat vuoron perään kuninkaalle pyytäen tämän kantaa asiaan, mutta Kaarle XI siirsi kiistan Uppsalan teologisen tiedekunnan ratkaistavaksi.⁶⁷ Tässä vaiheessa kumpikin osapuoli haki tukea näkemyksilleen omista verkostoistaan, minkä seurauksena niin Turun professorit kuin Uppsalan teologitkin joutuivat osallisiksi kiistaan. Kaikki eivät valinneet kantaansa yksinomaan sukutai klienttisuhteiden pohjalta, vaan nyt asiassa pohdittiin, olivatko Gezeliusten tulkinnat ristiriidassa ruotsinkielisen Raamatun kanssa. Uppsalan, Tukholman ja Turun välillä kulkeneiden kirjeiden suuri määrä osoittaa kiistan suuren mittakaavan.⁶⁸ Gezeliusten kannalta tilanne yltyi vaaralliseksi, kun konsistori näytti kääntyvän Petraeuksen kannalle. Petraeus sai suojelijansa Svenoniuksen lisäksi tukea teologian professori Jacob Flachseniukselta ja käytännöllisen filosofian professori Andreas Wanochiukselta, joka niin ikään oli Svenoniuksen suojatti. Varakanslerille muutoin myötämieliset professorit, kuten luonnonopin ylimääräinen professori Petrus Hahn ja matematiikan professori Johannes Flachsenius, pyrkivät pidättäytymään kiistan ulkopuolella – ehkä he aavistivat Gezeliuksen vanhemman vaikutusvallan konsistorissa tulleen tiensä päähän.

Gezeliukselle, jonka työtaakkaa Inkerinmaan entuudestaan vastahakoiset ortodoksit rasittivat, oikeuskiista oli varmasti uuvuttava. Turhautuneena Gezelius haki henkistä tukea ja asiantuntemusta Frankfurtissa vaikuttaneelta Philipp Jacob Speneriltä, joka auliisti tarjoutui ohjeistamaan Gezeliusta sekä yliopistokiistassa että Inkerinmaan uskontopolitiikassa. Gezelius ei kuitenkaan löytänyt Speneristä itselleen täysin uskollista tukijaa, sillä kirjeissään Spener huomautti erinäisistä virheistä Gezeliusten käännösteksteissä.⁶⁹ Gezelius kuitenkin sisällytti tiettyjä Spenerin lausuntoja kuninkaalle lähetettyyn kirjeeseen toivoen, että ulkopuolisen näkemykset toisivat argumentteihin lisää painoarvoa.⁷⁰ Spener kirjoitti Gezeliukselle vielä marraskuussa 1687 iloitsevansa siitä,

67 *Kuninkaalliset ja kanslerin kirjeet 1640–1713*, toim. Aarne Jörgensen, Helsingin yliopisto, Helsinki, 1940, 124–125.

68 Mm. Uppsalan yliopiston arkistoon kiistaa koskevia asiakirjoja on kertynyt useita kymmeniä. FV:3, Gezeliiana, UUA.

69 Laasonen, *Vanha ja uuden rajamaastossa*, 162–168.

70 Tengström, *Biskopen i Åbo stift Johan Gezelii den äldres Minne*, 326–330.

että kiista oli saatu selvitettyä, vaikkei Gezelius saavuttanutkaan ”totuuden voittoa”.⁷¹ Kaikesta päätellen Gezelius piti Speneriä ajan tasalla Ruotsin oppikiistoista, ja Spener puolestaan päivitti Gezeliusista teologian tilanteesta Saksan alueella.⁷² Gezelius kytkeytyi Spenerin kautta välillisesti tämän ylläpitämään henkilöverkostoon, johon kuuluivat myös Liivinmaan superintendentti Johann Fischer, Wittenbergissä toiminut teologian professori Balthasar Bebel, Tallinnan piispa Jakob Helwig sekä Tukholman ranskalaisen seurakunnan saarnaaja Nicolaus Bergius. Yhteys heidän välillään ei perustunut patronus–klientti-suhteisiin, vaan kyse oli pikemminkin Spenerin kokoamista oppineista, joita yhdisti kiinnostus uskonnonopetuksen uudistamiseen. Spener kertoi muille yhteyshenkilöilleen Turun akatemian käänteistä, mutta on epävarmaa, myötävaikuttivatko heidän vastauksensa Spenerin lausuntoon. Gezeliusen yhteydet Speneriin ja tämän henkilöverkostoon katkesivat viimeistään 1690-luvun lopulla, sillä kasvavat aatteelliset erimielisyydet ja Speneriin kohdistuva kritiikki Saksassa ja Ruotsissa tekivät suhteesta kiusallisen. Gezeliusen suhdetta Speneriin ja pietismiin tutkinut Laasonen on luonnehtinut sen siten, että Gezelius aluksi suhtautui myöntevästi Spenerin suunnitelmaan uudistaa uskonoppia, mutta havahtui myöhemmin sen potentiaaliseen uhkaan uskonnollista järjestystä vastaan.⁷³

Petraeuksen ja Gezeliusen välistä kiistaa selviteltiin lähes vuoden, kunnes Uppsalasta saatiin lausunto elokuussa 1683. Uppsalan yliopiston teologit ja arkkipiispa Olof Svebilus katsoivat Gezeliusen sortuneen virheellisiin tulkintoihin, mutta myös Petraeusta moitittiin röyhkeästä menettelystä.⁷⁴ Siinä missä Petraeus säästyi toimenpiteiltä, Gezeliusket veloitettiin perumaan kantansa ruotsinkielisen Raamatun virheellisistä tulkinnoista. Kiista ei suinkaan päättynyt sensuurilausuntoon, sillä lausunnon rohkaisemana Svenonius nousi näkyvämmiin puolustamaan suojattiaan Petraeusta. Vielä lokakuussa 1686 Kaarle XI:lle kirjoittamas-

71 Spener Gezeliuselle 7.11.1687, *Philipp Jacob Spener. Briefe aus der Dresdner Zeit 1686–1687*, Hrsg. Johannes Wallmann, Mohr Siebeck, Tübingen, 2003, 681–683.

72 Gezeliusen Spenerille lähettämät kirjeet ovat kadoksissa. Spener Gezeliuselle 26.4.1677 ja 25.10.1677, *Briefe aus der Frankfurter Zeit 1677–1678*, 415–421.

73 Laasonen, *Vanhan ja uuden rajamaastossa*, 160–168.

74 Salminen, *Enevaldus Svenonius*, 102.

saan pitkässä kirjeessä Gezelius kävi yksityiskohtaisesti läpi vääryksiä, joita Petraeus oli Gezeliusta ja tämän isää kohtaan tehnyt. Samassa kirjeessä Gezelius mainitsee Petraeuksen ”suurimman patronuksen” Svenoniuksen syyllistyneen itse samankaltaisiin ilmaisuihin kuin mistä hän Petraeuksen kanssa oli syyttänyt Gezeliusta.⁷⁵

Oppiriidan saama huomio yliopiston ulkopuolella yllätti luultavasti turkulaiset professorit, jotka katsoivat sen haitanneen akatemian (ja erityisesti teologisen tiedekunnan) mainetta. Toisaalta kiistan syynä voi pitää sen osapuolten aktiivista yhteydenpitoa ulkopuolisten oppineiden ja omien henkilöverkostojen välillä. Tämän seurauksena kiista sai huomiota varsinkin Uppsalassa, mutta myös saksalaisissa yliopistoissa ja Tartossa. Osapuolten pyrkimyksillä vaikuttaa teologien ja arkkipiispan päätökseen henkilöverkostojensa kautta oli lopulta tuskin suurta vaikutusta, sillä Uppsalassa oltiin muutenkin kesken kiivaimpien kartesiolaisuuskiistojen hyvin haluttomia selvittämään uusia oppiriitoja.⁷⁶ Lausunnossa pyrittiin mahdollisimman maltilliseen ratkaisuun tilanteen rauhoittamiseksi. Tämä ei kuitenkaan tarkoita, etteivät professorit olisi yrittäneet hyödyntää erilaisia suhteitaan. Gezelius vanhemman tiedetään olleen yhteydessä ainakin Uppsalan teologeihin runousopin professori Johannes Columbuksen välityksellä, jolle hän välitti joidenkin Turun akatemian professoreiden lausuntoja. Columbuksen veli, runoilija Samuel Columbus, oli nuoremman Gezeliuksen läheinen ystävä.⁷⁷ Columbuksilla oli kytköksiä Gezelius-sukuun, ja Johannes Columbus toimi Gezeliusten edustajana Uppsalassa Petraeusta vastaan.⁷⁸ Myös Svenonius hyödynsi merentakaisia suhteitaan Itämeren piirissä Petraeuksen hyväksi ja sisällytti muun muassa stettiniläisen teologi Konrad Tiburtius Rangon raamatullisia tulkintoja Gezeliuksia vastaan.⁷⁹

Turun professorit suhtautuivat aluksi penseästi Gezeliusten ja Petraeuksen väliseen kiistaan, sillä molemmat osapuolet olivat epäsuosiossa

75 Gezelius viittaa kaikei Svenoniuksen julkaisemaan väitöskirjasarjaan *Lytrodoxia Jesu*. Gezelius Karl XI:lle, 1686, KA, Gez. B V.

76 Uppsalassa käytiin kiistoja kartesiolaisten ja teologien välillä kahteen otteeseen, 1660- ja 1680-luvulla. Laasonen, *Vanhan ja uuden rajamaastossa*, 137–147.

77 Laasonen, *Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia*, 448–449.

78 Salminen, *Enevaldus Svenonius*, 101.

79 Salminen, *Enevaldus Svenonius*, 104–109.

professoreiden keskuudessa. Professori Petraeus oli tunnettu röyhkeästä käytöksestään ja varakansleri Gezelius puolestaan toimivaltansa ylittämisestä konsistorin kustannuksella. Petraeuksen professoreilta sittemmin saama tuki oli pitkälti Svenoniuksen aikaansaannosta, sillä hän mobilisoi verkostojaan havaitsemaansa harhaoppisuutta vastaan. Kun Petraeus ajautui riitoihin muidenkin professoreiden kanssa, alkoi konsistorin mitta kuitenkin täyttyä. Svenoniuksen suojatit Jacob Flachsenius ja Petraeus ajautuivat 1683 keskenään riitaan, ja pian tämän jälkeen konsistori epäsi Petraeukselta mahdollisuuden rehtorin virkaan.⁸⁰ Viimein Svenonius katsoi jatkuvasti riitoihin ajautuneen klienttinsa tueksi asettumisen itselleen kiusalliseksi, minkä vuoksi osapuolten suhde viileni. Oppikiisista sai muodollisen lopun sensuurilausunnon myötä, mutta riita jatkui henkilökohtaisemmassa muodossa aina Petraeuksen professorinvirasta erottamiseen saakka 1692.⁸¹ Gezeliuksen palatessa Turkuun elokuussa 1689 avustamaan iän rasittamaa isäänsä piispanviran tehtävissä Svenonius oli kuollut ja riitaisuudet konsistorissa laantuneet.

Piispan monialaiset toimet

Gezeliukset olivat tuskin ehtineet aloittaa yhdessä työskentelyä, kun vanhempi Gezelius kuoli tammikuussa 1690. Piispan seuraajaksi osattiin jo odottaa hänen poikaansa, mikä toteutuikin kuninkaallisella valtakirjalla saman vuoden helmikuussa.⁸² Samalla Gezeliuksesta tuli Turun akatemian varakansleri. Piispanvirka toi Gezeliukselle merkittävää taloudellista hyötyä ja nousua sosiaalisessa asemassa. Gezelius peri isältään paitsi piispanistuimen myös siihen kuuluneet palkkatilat, perheen yksityisessä omistuksessa olleita tiloja sekä Tomasbölen paperiruuikin. Lisäksi Turussa toimi Gezelius vanhemman perustama kirjapaino ja kirjakauppa, joiden tarkoituksena oli parantaa painotuotteiden ja oppikirjojen saatavuutta Suomessa. Kirjakaupassa toimi aktiivisesti myös Gezeliuksen vaimo Hedvig Nilsdotter Lietzen, joka kirjojen lisäksi hallinnoi muita

80 *Kuninkaalliset ja kanslerin kirjeet 1640–1713*, 154–155.

81 Salminen, *Enevaldus Svenonius*, 111.

82 Tengström, *Gezeli den yngres Minne*. 69.

perheen tuloja. Piispanvirkaan kytkeytyi lukuisia eri tehtäviä, joita hoivat Gezeliuksen lisäksi hänen perheenjäsenensä ja avustajansa. Piispana Gezeliuksen asema muuttui ja hän toimi henkilöverkostoissaan enenevässä määrin suosijan roolissa. Kirjojen ja palkkatilojen tuotteiden myynti suuntautui suurelta osin Tukholmaan, jossa markkinat olivat Turkuu suuremmat, minkä vuoksi Gezeliuksella oli myös yhteyshenkilöitä pääkaupungissa. He saattoivat tehtävästä riippuen olla palkattuja asiamiehiä, perheenjäseniä tai ystäviä, jotka sattuiivat olemaan matkalla Itämeren yli. Professorien varsinaisten virkatehtävien ulkopuolelle luokituneita tehtäviä ei aiemmassa tutkimuksessa ole juuri käsitelty sosiaalishistoriallisesta näkökulmasta, vaikka ne liittyivät oleellisella tavalla paitsi professoreiden toimeentuloon myös heidän henkilöverkostojensa muodostumiseen. Samalla ne kuvastavat myös, kuinka oppineitten perheenjäsenet, sukulaiset ja palvelijat kytkeytyivät eri tavoin professoreiden laaja-alaiseen toimintaan.

Gezelius ei omistautunut paino- ja kustannustoiminnalle isänsä tavoin, sillä tuoreella piispalla oli jo kädet täynnä muiden tehtävien parissa. Oman kirjapainotuotannon sijaan Gezelius katsoi parhaaksi hankkia sopivia kirjoja ulkomailta laajojen henkilöverkostojensa kautta. Kirjapainonsa omaan tuotantoon Gezelius sisällytti lähinnä helposti myytävät oppikirjat sekä suomen- ja ruotsinkieliset kirkolliset kirjoitukset.⁸³ Ruotsin valtakunnan ulkopuolelta ostetut kirjat toimitettiin yleensä Turkuun välittäjien avulla. He ostivat kirjoja ulkomailta ja toimittivat ne Tukholmaan, mistä ne laivattiin Turkuun. Yksi näistä välittäjistä oli tukholmalainen kamarikollegion kirjuri Carl Clerck, joka toimi Gezeliuksen taloudellisena luottomiehenä pääkaupungissa 1700-luvun alussa. Gezeliuksen ja Clerckin kirjeenvaihto käsittelee erilaisia aiheita, kuten kirjojen hankintaa, kellojen korjauttamista ja Gezeliuksen lähipiiriin kuuluvien henkilöiden taloudellista tukemista.

Kesällä 1706 lähettämässään kirjeessään Clerck mainitsi lähettävänsä Gezeliukselle Tukholmaan saapuneet ”saksalaiset traktaatit” niin pian kuin mahdollista.⁸⁴ Traktaatit olivat muutaman sivun pituisia painettuja

83 Tuija Laine, *Kolportöörejä ja kirjakauppiaita. Kirjojen hankinta ja levitys Suomessa vuoteen 1800*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2006, 107.

84 Carl Clerck Gezeliukselle 26.6.1706, KA, Gez. B VI.

tekstejä, joita tuotettiin edullisesti laajaa levikkiä varten. Clerckin kirjeistä ilmenee myös, että Gezeliuksen omaan tuotantoon sopinutta kirjapaperia etsittiin lukuisten välikäsien kautta muun muassa Hollannista, Hampurista ja Kalmarista. Paperin laadun suhteen oltiin hyvin tarkkoja, ja Clerck mainitseekin pyytäneensä paperinäytteitä usealta eri valmistajalta. Tässäkin mielessä on huomionarvoista, että paperia oltiin laadun takia valmiita tilaamaan kauempaakin, vaikka omaakin tuotantoa oli saatavilla Tomasbölen papeririuukista. Eräs syy tiukoille laatuvaatimuksille saattoi olla se, että paperia etsittiin Raamattujen painantaan, sillä tavanomaisesti painotuotteita pyrittiin valmistamaan mahdollisimman edullisesti. Paperin lisäksi ulkomailta tuotiin kirjapainoon tarvittavia tarvikkeita. Lyypeistä odotettiin vuoden 1706 lopulla saapuvan muun muassa kirjakkeita.⁸⁵ Kirjakettilä tilattiin Braunschweigista Johan Henrik Wernerin kirjapainoon Uppsalaan, josta ne toimitettiin eteenpäin Tukholman kautta Turkuun. Clerck kertoo itse käyneensä Wernerin kirjapainossa tilauksen tiimoilta, ja mitä ilmeisimmin painotarvikkeita tilattiin kumpaankin kirjapainoon yhteisenä tilauksena kustannussyistä.⁸⁶ Clerckin kirjeet viittaavat siihen, ettei Gezelius kaihtanut tehdä yhteistyötä kilpailijoidensa kanssa ainakaan tuotehankinnoissa. Myös tukholmalaisen Keyserin kirjapainon vuonna 1702 julkaisema suomenkielinen virsikirja oli Gezeliuksen kanssa tehdyn yhteistyön tulos.⁸⁷

Carl Clerck oli ilmeisen keskeisessä roolissa Gezeliuksen ja tämän sukulaisten välisissä talousasioissa. Kun Gezeliuksen lanko Henrik Ekestubbe kuoli, pyysi tämän poika Ernst Johan Ekestubbe Gezeliukselta lainaa, jotta suvun Vihdissä sijainnut Olkkalan ratsutila olisi pystytty säilyttämään suvun omistuksessa.⁸⁸ Laivastossa uraa tehnyt Ekestubbe valitteli huonoa taloudellista tilannettaan ja kyseli, olisiko Clerck Gezeliuksen toimesta voinut toimittaa hänelle taloudellista tukea. On epäselvää, millä tavoin Clerck henkilökohtaisesti kytkeytyi Gezeliuksen henkilöverkostoon, mutta kirjeiden perusteella hän tunsikin Gezeliuksen lähimpiä sukulaisia ja kollegoita. Clerckin äidin Catharina Clerckin

85 Clerckin kirjeessä mainittu "tryktyg" on todennäköisesti kirjoitusvirhe ja tarkoittaa painokirjaimia (trycktyp). Carl Clerck Gezeliukselle 20.11.1706, KA, Gez. B VI.

86 Carl Clerck Gezeliukselle kesäkuussa 1708, KA, Gez. B VI.

87 Tengström, *Gezeli den yngres Minne*. 78.

88 Ernst Johan Ekestubbe Gezeliukselle 5.2.1707, KA, Gez. B VI.

tiedetään olleen yhteydessä Gezeliuksen vaimoon Hedvig Lietzeniin liittyen kirjakauppoihin.⁸⁹ Näin ollen myös Gezeliuksen ja Clerckin perheenjäsenet kytkeytyivät toisiinsa. Kirjojen lisäksi Clerck välitti Tukholmasta käsin arvopapereita, rahaa ja kirjeitä Gezeliukselle ja tämän lähipiirille sekä toimitti samalla viimeisimmät uutiset pääkaupungista. Vaikka Clerck toimi Gezeliuksen palveluksessa, eivät kirjeiden retoriset ilmaisut myötäile tavanomaista patronuksen ja klientin välistä kaavaa runsaine kohteliaisuuksineen, mikä viittaa siihen, ettei Gezelius ollut Clerckin suosija, saati sitten patronus. Todennäköisintä onkin, että Clerck palveli Gezeliusta puhtaasti ammatillisen roolinsa turvin kamarikollegion virkamiehenä. Clerckin asema Gezeliuksen asiamiehenä on kuitenkin huomionarvoinen, sillä Clerck edusti Gezeliuksen intressejä Tukholmassa ja piti käsissään piispan laajan henkilöverkoston lankoja. Vaikka lähteet koostuvat lähinnä Clerckin lähettämistä kirjeistä, osoittavat ne kuinka laaja vastuu asiamiehellä oli Gezeliuksen henkilökohtaisien asioiden järjestämisessä.

Clerck liittyi myös erääseen Gezeliusten ja Horn-suvun väliseen pitkäikäiseen velkajärjestelyyn. Vapaaherra Arvid Mauritsson Horn oli 1680-luvulla rakennuttanut uuden kappelin Sauvossa sijaitsevan Karunan kartanonsa yhteyteen, mitä varten hän otti suuren lainan silloiselta piispalta, Gezelius vanhemmalta.⁹⁰ Hornin kuoltua velka siirtyi ensin hänen vaimolleen, Maria Kruselle, minkä jälkeen velka joutui Hornin perheen lasten hoidettavaksi. Gezelius päätyi puolestaan 1690 lähtien perimään isänsä saatavia. Velkataakka kasvoi vuosien mittaan, sillä rahapulasta kärsineet Hornit kääntyivät jatkuvasti Gezeliuksen ja Lietzenin puoleen, jotta nämä olisivat turvanneet heille säädynmukaisen elämän tuomat kustannukset. Hornien ja Gezeliuksen välinen kirjeenvaihto osoittaa, että Gezeliuksella ja Lietzenillä oli tärkeä rooli perheen talouden sekä lasten kasvatuksen järjestämisessä. Gezelius lupautui Maria Krusen pyynnöstä huolehtimaan muun muassa siitä, että perheen nuorin poika Christer Horn sai säädyllään sopivan kasvatuksen, ja järjesti

89 Catharina Clerckin kuitti Hedvig Lietzeniltä saaduista rahoista 16.5.1703, KA, Gez. B IX.

90 Väinö Perälä, "Karunan patronaattioikeuden vaiheet", *Turun historiallinen arkisto*, Turun historiallisen yhdistyksen julkaisuja, Turku, 1936, 6–7.

tälle hovipojan paikan Tukholman hovista.⁹¹ Gezelius myös palkkasi Turussa opiskelleen Alexander Modelinin Christer Hornin kotiopettajaksi, ja Tukholmassa asuessaan nuoren Hornin taloudesta huolehti Carl Clerck, joka siirsi tälle rahaa joko lainana tai perheen omaisuudesta luovutettuja pantteja vastaan. Maria Krusen kuoltua Gezelius lupautui nuoren Hornin holhoojaksi, ja samalla perheen velka päättyi Christer Hornin ja tämän lähisukulaisten hoidettavaksi.⁹²

Gezeliuksen ja Hornien välinen suhde on mielenkiintoinen, sillä Hornin suvun jäsenet olivat aatelistarvostaan huolimatta alisteisessa asemassa suhteessa pappissäätyyn kuuluneeseen Gezeliukseen. Suosijoiden ja suojattien roolit eivät aina noudattaneet säätyjen mukaista hierarkiaa, sillä taloudelliset realiteetit saattoivat kääntää roolit ympäri. Piispa ei tietenkään ollut kuka tahansa kirkonmies, vaan hiippakunnan hengellinen johtaja. Sosiaalisten hierarkioiden järjestys kuitenkin hämärtyy, kun myös muut kuin säätyjen mukaiset jaot huomioidaan. Pelkästään kirjeretoriikkaa tarkastelemalla osapuolten väliset riippuvuussuhteet jäävät huomaamatta, sillä Gezelius noudatti muodollista kirjoitusasua, jossa korkea-arvoisempaa aatelishenkilöä puhuteltiin säädyn ja virkaniimikkeen muodostaman etiketin mukaan. Hornit eivät puolestaan säästelleet ylistäviä lausuntoja kuvaillessaan Gezeliuksen ”vankkumatonta avokätsiyyttä” heitä kohtaan.⁹³ Kirjeretoriikkaa ei tästä syystä tule aina tulkita sananmukaisesti, muttei myöskään sivuuttaa kokonaan. Ulla Koskinen huomauttaa osuvasti, kuinka vastavuoroisuus ulottui myös retoriikkaan, sillä kielelliset ilmaisut olivat vastavuoroisuutta siinä missä materiaalsen hyödyn vaihtokin. Lupaukset lojaaliudesta ja palveluhalukuudesta eivät olleet pelkkää sanahelinää, sillä ne velvoittivat kirjoittajaa tarvittaessa myös tekoihin. Vastavuoroisuuden periaate sitoi osapuolet toisiinsa pitkäjänteisesti, ja velvoitteiden laiminlyönnistä olisi seurannut suurta kunnian menetystä.⁹⁴

Gezelius toimi Hornien taloudellisena tukena, mutta hyödynsi vaikutusvaltaansa myös nuoren Christer Hornin uran siivittämiseen. Mi-

91 Gezeliuksen kirje luonnos todennäköisesti osoitettu kreivi Gabriel Falkenbergille 27.7.1696, KA, Gez. B V.

92 Luonnos Gezeliuksen kirjeestä Johan Wallenstenille 19.1.1697, KA, Gez. B V.

93 Christina Krusen kirjeet Gezeliukselle, KA, Gez. B VI.

94 Koskinen, ”Hyvää tahtoa ja hyödyn tavoittelua”, 34–38.

ten Gezelius hyötyi suhteistaan Horneihin? Suosijan ja suojatin välisen kirjoittamattoman vastavuoroisuusperiaatteen mukaisesti Gezeliuksella oli aihetta odottaa jonkinlaista vastinetta vaivannäöstään. Hornit käyttivät etenkin kielellisiä ilmauksia lupauksena vastavuoroisuudesta, ja Maria Krusen lupaus pysyä Gezeliuksen ”kuuliaisimpana palvelijana kuolemaansa asti” kuvastaa tätä suhdetta hyvin, huolimatta siitä, että ilmaisu oli lähinnä retorinen.⁹⁵ Vaikka kielelliset ilmaisut eivät tuoneet Gezeliukselle välitöntä hyötyä, velvoittivat ne Hornit palvelemaan Gezeliusta jollain tavoin tulevaisuudessa. Hornien lapset perivät velan lisäksi velvollisuuden pysyä lojaalina Gezeliukselle. Kiitollisuudenvelkaa jäi etenkin Christer Hornille, jonka kasvatusta ja uraa Gezelius oli tukenut alusta asti. Investointi Hornin uraan saattoikin olla tapa sitoa lupaava aatelisherra Gezeliuksen perheen piiriin pidemmäksi aikaa. Gezelius ei lopulta kuitenkaan saanut Christer Hornista pitkäikäistä suojattia, sillä tämä osallistui ratsumestarina suureen Pohjan sotaan ja jäi sotavangiksi Pultavassa 1709. Seuraavana vuonna Gezelius lunasti Horneille kuuluneen Karunan kartanon kappaleineen maksamattomia velkoja vastaan.⁹⁶ Arvailuksi jää, oliko Gezeliuksella alusta asti aikomuksena ottaa Karunan kartano haltuunsa vai oliko kyseessä eräänlainen turvatakuu, mikäli Christer Horn ei palaisi Venäjältä. Joka tapauksessa kartano pysyi Gezelius-suvun hallussa usean sukupolven ajan.

Johtopäätökset

Henkilöverkostot ja vastavuoroisuuteen perustuneet suhteet olivat elintärkeitä varhaismodernin aikakauden ihmisille, sillä ne tarjosivat turvaa yhteiskunnassa, jossa resurssit olivat niukat. Näistä turvaverkoista hyötyivät eniten syntyperältään etuoikeutettuun asemaan kuuluneet. Johannes Gezelius nauttikin jo nuoresta pitäen niistä eduista, jotka hänen isänsä suhteet ja vaikutusvalta mahdollistivat. Tästä huolimatta hyödyllisten suhteiden muodostaminen ja ylläpitäminen olivat taitolaji, jossa kilpailu oli kovaa.

⁹⁵ Maria Krusen päiväämätön kirje Hedvig Lietzenille, KA, Gez. C VII.

⁹⁶ Jakob Spens Gezeliukselle 12.1.1710, KA, Gez. B VI.

Oppineiden mahdolliset suosijat sijaitsivat useasti muualla kuin kotikaupungissa, minkä vuoksi suhteita luotiin myös kaukaisiin kohteisiin. Kirjeenvaihdosta muodostui näin tärkeä verkostoitumisen väline, joka simuloi henkilökohtaista tapaamista.⁹⁷ Suhteilla tavoitettu hyöty vaihteli suhteen luonteen mukaan, ja erilaisia kontakteja hyödynnettiin eri tarkoituksiin. Oppineiden väliset suhteet perustuivat vastavuoroisuuteen siinä missä aateliston ja porvariston henkilöverkot, mutta niistä odotettu hyöty oli useammin aineetonta kuin aineellista.

Näennäiseen tasavertaisuuteen perustuneet oppineitten ystävyys-suhteet olivat osa 1600-luvulla noussutta yleiseurooppalaista traditiota, jonka keskeinen ajatus oli yhdistää oppineita ja heidän ajatuksiaan.⁹⁸ Myös Johannes Gezelius löysi inspiraatiota ja tukea ulkomailla solmimistaan ystävyys-suhteista ja hyödynsi niistä saamaansa tietoa yliopistourallaan. Turun akatemian sisäisissä välienselvittelyissä professorit hyödynsivät yhteyksiään muihin yliopistoihin hakeakseen tukea kannalleen. Gezeliusten ja Petraeuksen oppikiistojen aikana Gezelius sisällytti Speneriltä saamiaan näkökulmia kuninkaalle lähettämiinsä valituskirjeisiin. Näin oppineiden välisistä ystävyys-suhteista tuli sosiaalista pääomaa, jota saatettiin käyttää vaikuttamisen välineenä. Samasta syystä oppineet pyrkivät solmimaan suhteita poliittisiin tahoihin, sillä viime kädessä yliopistojen toimintaa säätelivät yliopistokanslerit sekä kuningas. Myös Gezeliuksen professuurin mahdollisti konsistorin vastustuksesta huolimatta kansleri Per Brahen myötämielisyys sekä Kaarle XI:n allekirjoittama valtakirja.

Oppineiden vastavuoroisuuteen perustuneet suhteet toimivat myös taloudellisella pohjalla. Gezeliusten kirjapainotoiminta sekä kirjojen myynti toivat perheelle lisätuloja, jotka mahdollistivat lisäksi oman kirjatatuotannon levittämisen. Kaukaisemmilla paikkakunnilla kirjojen myyntiä edistivät paikalliset asiamiehet tai Gezeliuksen luottamusta nauttineet yhteistyökumppanit. Joskus välikäsinä toimivat satunnaisesti Tukholmaan matkanneet sukulaiset, ystävät tai perheenjäsenet, jotka toi-

⁹⁷ Maelshagen, "Networks of trust", 18–19.

⁹⁸ Anja-Silvia Goeing, Glyn Parry & Mordechai Feingold, "Introduction", Anja-Silvia Goeing, Glyn Parry & Mordechai Feingold (eds), *Early modern universities. Networks of higher learning*, Brill, Leiden, 2021, 1–6.

mittivat Gezeliuksen pyynnöstä kirjoja tai rahaa meren yli. Näin suhteita saatettiin käyttää hyvin erilaisiin käyttötarkoituksiin.

Strategisesti solmitut taloudelliset suhteet saattoivat kytkeä vastapuolen kiittolisuudenvelkaan, josta kertyi pitkäaikaista hyötyä kuten Gezeliuksen suhteessa Horn-sukuun. Gezelius käytti runsaasti taloudellisia resursseja ylläpitääkseen hyvät välit Horneihin, ja huolehti erityisesti nuoresta Christer Hornista. Pääkaupungissa Gezeliuksen asiamiehenä toiminut Carl Clerck toimi keskeisenä tekijänä Gezeliuksen läntisten suhteiden hoitamisessa. Clerck ei varsinaisesti kuulunut Gezeliuksen ystäväpiiriin, vaan toimi palkallisena asiamiehenä Tukholmassa. Siitä huolimatta Clerckillä oli merkittävä rooli kommunikaatiossa, joka tapahtui Gezeliuksen eri yhteys henkilöiden välillä.

Olen tutkinut erityyppisiä vastavuoroisuuden perustuneita suhteita osoittaakseni, kuinka niitä pystyttiin hyödyntämään, vaikka jako erityyppisten suhteiden välillä on osittain keinotekoinen. Klientelismi syntyi ihmisten tarpeesta parantaa omia ja perheensä tai sukunsa mahdollisuuksia nousta sosiaalisessa hierarkiassa, ja samalla patronus–klientti-suhteet kietoutuivat yhteen perhe- ja sukuverkostoihin.⁹⁹ Turun akatemian sisäiset liittolaisuudet olivat osaksi seurausta niin patronus–klientti-suhteista kuin avioliittojen myötä syntyneistä sukuverkostoista. Näiden väliin mahtui myös erityyppisiä, ystävyys-suhteiksi tai suosija–suojattisuhteiksi luonnehdittavia yhteyksiä. Vaikka nämä suhdetyypit noudattivat toimintatavoiltaan hieman erilaisia kaavoja, olivat niiden pääpiirteet kuitenkin samanlaiset – ne perustuivat ajatukseen eriarvoisuudesta ja vastavuoroisuudesta. Erilaiset suhdetyypit syntyivät olemassa olleiden normien muovaamina, tarkoituksenaan parantaa osapuolten sosiaalista ja taloudellista asemaa.

99 Kettering, *Patrons, brokers and clients*, 33–34.

Kasvitutkijoiden verkostot Turussa ja Uppsalassa 1640–1828

Henry Väre

 <https://orcid.org/0000-0002-6170-885X>

Teija Alanko

 <https://orcid.org/0000-0001-6551-4537>

Vuonna 1640 perustetun Turun akatemian luonnontutkijoiden opiskelu Uppsalan yliopistossa ja myöhemmät yhteydet sikäläisiin botanisteihin olivat merkittäviä kasvitieteen ja puutarhakulttuurin kehitykselle etenkin Suomen puolella valtakuntaa. Verkosto yli meren auttoi tiedon ja kasvi-materiaalin siirtymistä, ja turkulaisen, monesti kokeellisen puutarhanhoidon, sekä siihen vahvasti liittyneiden talouspoliittisten päämäärien edistymistä.

Turun akatemia oli Ruotsin valtakunnan kolmas yliopisto. Ensimmäinen oli vuonna 1477 perustettu Uppsalan yliopisto ja toinen vuonna 1632 perustettu Tarton yliopisto. Lundin yliopisto puolestaan perustettiin 1666. Turun akatemian luonnontutkijoilla oli vahvimmat siteet Uppsalaan. Turun akatemian puutarhan kehittymiselle oli merkittävinä Uppsalan kasvitieteellisen puutarhan läheisyys ja professorien henkilökohtaisten yhteyksien jatkumo. Molemmat puutarhat hyötyivät, mutta etenkin Turku.

Yhteistyön taustoista löytyy otteita akatemian luonnontieteitä käsittelevistä yleishistoriikkeista. O. E. A. Hjelt tutki Ruotsin arkistoissa Turun

akatemian aikaista luonnontutkijoiden välistä kirjeenvaihtoa, ja 1896 julkaistu yhteenveto on siksi merkittävä lähde-teos. Kokonaiskuvan ymmärtämiseksi on tätä lukua varten koottu tietoa useista lähteistä, kuten Turun akatemian väitöskirjoista. Tämä luku on ensimmäinen yhteenveto meren yli vallinneista henkilösuhteista ja niiden merkityksestä kasvi-tieteellisille puutarhoille ja puutarhakulttuurille. Aihetta ei ole selvitetty aiemmin suomalaisesta näkökulmasta.

Verkostot

Tutkijoiden väliset yhteydet olivat botanisteille toiminnan edellytys. Kuitenkin myös suhteet valtion ylimpään johtoon, valtaneuvoksiin sekä varakkaisiin mesenaatteihin olivat yhtä lailla tärkeitä, sillä ulkopuolinen rahoitus mahdollisti käytännön toiminnan ja tutkimustyön puutarhoissa.¹ Professoreiden kontaktit meren molemmin puolin auttoivat hankkimaan koulutusta, sopivaa maata puutarhaa varten, siemeniä ja uusia, vastikään käyttöön otettuja kasvilajeja sekä jatkuvaa rahoitusta puutarhan ylläpitoon. Resursseja tarvittiin tieteellisten ja taloudellisten kasvatuskokeiden harjoittamiseen, mihin hyödyn ajalla liittyi myös laajempia talouspoliittisia sekä henkilökohtaisia pyrkimyksiä. Ilman tukijaa oli vaikeampaa tehdä tutkimustyötä puutarhanhoidon parissa tai saada haluttuja yliopistovirkoja.

Merkittäviä tukijoita olivat Turun akatemian kanslerit ja varakanslerit. Edelliset olivat Tukholmassa vaikuttaneita valtaneuvoksia, jälkimmäiset johtivat Turusta käsin akatemian käytännön työskentelyä. Varakanslerit toimivat myös Turun piispoina. Erityisen merkittäviä tukijoita olivat Ruotsin kuningas, valtaneuvokset ja maaherrat.

Ruotsin puutarhakulttuurin kehitykseen 1700-luvulla vaikutti vahvasti utilitarismi eli hyötyoppi, joka ohjasi luonnontutkimusta sovelta-vaksi tieteeksi, tavoitteena taloudellinen hyöty. Tappio suuressa Pohjan

1 William Thomas Stearn, "Linnaeus as an economic botanist", *Bot. J. Scotl.* 46:4 (1994), 702–706; Jari Niemelä, *Vain hyödynekö tähden? Valistuksen ajan hyötyajattelun, luonnontieteen ja talouspolitiikan suhde Pehr Adrian Gaddin elämäntyön kautta tarkasteltuna*, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 1998, 27–28, 42–47, 57–59; Pehr Kalm, *Matka Pohjois-Amerikkaan* [En Resa til America. Stockholm 1753–1761], toim. Anto Leikola, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1991.

sodassa oli heikentänyt maata, ja valtakunnan valuuttavarantoja oli säästettävä. Utilitarismista tuli vallitseva talousoppi, ja valtio panosti ekologis-ekonomiseen optimismiin. Aivan uutta tämä ei ollut. Uppsalan yliopiston kasvitieteellisen puutarhan 1655 perustaneella lääketieteen professori Olof Rudbeck vanhemmalla oli ollut suuria suunnitelmia Ruotsin talouden nousulle. Uppsalan puutarha oli perustamisensa aikaan maailman pohjoisin kasvitieteellinen, ja Rudbeck onnistui kasvatamaan siellä toista tuhatta eteläistä kasvilajia.²

Utilitarismin myötä Uppsalan yliopisto kehittyi 1700-luvun jälkipuoliskolla yhdeksi maailman merkittävimmistä luonnontutkimuksen keskuksista. Siellä vaikuttivat muassa meteorologi Anders Celsius, lääketieteen professorit Carl von Linné ja Carl Peter Thunberg, luonnonhistorian professori Olof Peter Swartz ja paremmin kemistinä tunnettu lääketieteen professori Jöns Jacob Berzelius. Turun akatemiakaan ei ollut merkityksetön, vaikka olikin niukasti rahoitettu koko Ruotsin vallan ajan. Pehr Kalm, joka tunnettiin oppineitten piirissä Euroopassa ja Pohjois-Amerikassa, oli 1700-luvun kuuluisin suomalainen.³

Suomalaiset olivat myös varhain osallisina Ruotsin ulkopuolelle suuntautuneilla tutkimusmatkoilla. Ensimmäisiin suomalaismatkaajiin kuuluivat kappalainen Israel Reinius ja veljensä Herman, jotka osallistuivat Itä-Intian kauppakomppanian matkalle Aasiaan 1746–1748.⁴ Etenkin Linné lähetti ”apostolejaan” ulkomaille, kuten Pehr Kalmin Pohjois-Amerikkaan. Helsingissä syntynyt professori Pehr Forsskäl tutki Egyptiä ja Arabian niemimaata 1761–1763 ja Savonlinnassa syntynyt Pietarin akatemian talousopin ja kemian professori Erik Laxman Siperiasta vuodesta 1764 alkaen.⁵ Kanslianeuvos, superkargööri Peter Johan

2 Olof Rudbeck, fil., *Hortus Botanicus variis exoticis indigenisque plantis instructus*, Henricus Curio S.R.M. & Acad. Upsal., 1685; Karin Martinsson & Svengunnar Ryman, *Hortus Rudbeckianus. An enumeration of plants cultivated in the Botanical Garden of Uppsala University during the Rudbeckian period 1655–1702*, Acta Univ. Ups. Symb. Bot. Ups. 35:1, Uppsala University, Uppsala, 2007.

3 Henry Väre, ”Kun 1700-luvun tutkimustietoa kansainvälistettiin. Pehr Kalmin artikkelit ja kirjat”, *Bibliophilos* 77:3 (2018), 4–13; Henry Väre, ”Kun 1700-luvun tutkimustietoa kansainvälistettiin. Pehr Kalmin väitöskirjat”, *Bibliophilos* 77:4 (2018), 12–23; Henry Väre, ”Kun 1700-luvun tutkimustietoa kansainvälistettiin. Pehr Adrian Gadd (1727–1797)”, *Bibliophilos* 78:2 (2019), 24–30.

4 Carl Fredrik Mennander & Israel Reinius, *Anmärkningur samlade under en resa till China*, Joh. Kiampe, Åbo, 1749.

5 Pehr Forsskäl, *Flora Aegyptico-Arabica, sive descriptiones plantarum quas per Aegyptum inferiorem et Arabiam Felicem detexit. Pt. Forskäl. Post mortem auctoris editit Carsten Niebuhr. Acc. Tabula Arabiae*

Bladh kävi Kiinassa viidesti 1766–1783 ja lääkäri Clas Fredrik Hornstedt Itä-Intiassa, Bataviassa (Jaava) ja Sumatralla 1782–1786.⁶ Bladh oli kauppias, joka keräsi näytteitä Carl Peter Thunbergille, ja Hornstedt oli puolustanut väitöskirjaansa Thunbergin johdolla.⁷ He kaikki olivat luonnontutkijoita, jotka keräsivät kasvinäytteitä herbaarioihin ja usein myös puutarhoille siemeniä, joista suuri osa päätyi ruotsalaiseen kokoelmiin. Heidän työnsä huomioitiin, sillä kasvisuvut *Bladhia* Thunb., *Forsskaolea* L., *Hornstedtia* Retz., *Kalmia* L. ja *Laxmannia* R.Br. on nimetty heidän saavutuksiansa kunniaksi.

Lääkärit kasvitieteilijöinä – Elias Tillandz ja Olof Rudbeck 1600-luvulla

Lääketieteen professorit opettivat kasvitiedettä Turun akatemiassa 1600-luvulla. Elias Tillandz, alkuaan Tillander, oli syntynyt Rogbergassa Smoolannissa. Monen smoolantilaisen tavoin hän aloitti akatemiaopinnot Turussa, vuonna 1659.⁸ Valmistuttuaan Turusta Tillandz opiskeli kasvitiedettä Uppsalassa professori Olof Rudbeckin ohjauksessa vuodesta 1663 eteenpäin, ja yhteys heidän välillään säilyi myöhemminkin.⁹ Rudbeck puolestaan oli opiskellut Leidenin yliopiston kasvitieteellisessä puutarhassa, mistä hän toi tai tilasi 800 kasvitaksonia Uppsalan puutarhaan.¹⁰ Myös Tillandz opiskeli Leidenissä ja puolusti

Felicit geographico-botanica, Möller, Hauniae, 1775; W. Lagus, *Erik Laxman, hans lefnad, resor, forskningar och brefväxling*, Bidrag till Kännedom af Finlands Natur och Folk 34, Finska Vetenskaps-Societeten, Helsingfors, 1880.

- 6 C. F. Hornstedt, "Bref til Carl Peter Thunberg från en Resa til Ostindien", *Upfostrings Sälskapets Tidningar* 5 (1785), 19–22, 73–78, 225–227; C. F. Hornstedt, *Anteckningar under en resa till Ostindien åren 1782–1786*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 1888, 75–176; B. Lunelund, "Peter Johan Bladh och svensk Ostindiska Compagniet åren 1766–84", *Historiska och Litteraturhistoriska Studier* 16 (1940), 298–341.
- 7 C. P. Thunberg, & C. F. Hornstedt, *Nova genera plantarum, quorum partem primam, suffrag*, Uppsala, 1781.
- 8 W. Lagus, *Album studiosorum Academiae Aboensis, Åbo Akademis Studentmatrikel 1740–1827, Förra afdelningen 1640–1740*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 1891, 1–714, 50.
- 9 Eeva Ruoff, "Til-Landz, Elias", *Kansallisbiografia*-verkkojulkaisu. *Studia Biographica* 4, <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:skb-002579>, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997–, Helsinki, 2000 (päivitetty 2016).
- 10 Rudbeck, *Hortus Botanicus variis exoticis indigenisque plantis instructus*; Martinsson & Ryman, *Hortus Rudbeckianus*.

siellä 1670 professori Gronoviuksen johdolla lääketieteen väitöskirjaansa ”Surkastumista”.¹¹ Samana vuonna Tillandz valittiin Turkuun lääketieteen professoriksi. Aikakaudelle oli yleistä, että lääketiedettä opiskelleet ruotsalaiset puolustivat väitöskirjaansa Hollannissa, kuten myöhemmin myös Carl von Linné. Siten eri vuosikymmeninä kasvitieteen taidot siirtyivät Hollannista Uppsalaan ja sieltä Turkuun. On selvää, että Tillandz toi Turkuun tullessaan kasveja niin Hollannista kuin Uppsalasta. Tillandz oli jo aiemmin 1668 lähettänyt Leidenistä kasveja Rudbeckille Uppsalaan.¹²

Tillandz perusti Turun akatemian kasvitieteellisen puutarhan, joka otettiin opetuskäyttöön viimeistään 1678. Tätä vuotta pidetään Turusta aikanaan Helsinkiin muuttaneen yliopiston kasvitieteellisen puutarhan perustamisajankohtana. Marraskuussa 1678 konsistori oli antanut Tillandzille luvan aidata Tuomiokirkon ja akatemiatalon läheltä puutarha-alueen ja laajentaa sitä Akatemia-talon länsipäädystä sijainneelle karsserille (akatemian vankila) saakka, sekä istuttaa sinne ”lääketieteelle hyödyllisiä juuria”.¹³ Tillandzin rohdostarha oli tarpeellinen, sillä Turusta puuttui apteekki, ja Tillandz valmisti lääkkeitä potilaitaan varten itse.¹⁴ Kun puutarha kävi pieneksi Tillandzin tutkimuksille, hän osti 1685 talon pihamaiseen korttelin päästä, ja kaupunki lahjoitti toisen tontin palkkioksi hänen saavutuksistaan lääkärinä.¹⁵ Tärkeä esikuva Tillandzin toiminnalle olivat Rudbeckin luettelot Uppsalan kasvitieteellisen puutarhan kasveista.¹⁶ Tillandz julkaisi 1673 teoksen *Catalogus plantarum*, jossa hän listasi viitisensataa Turun seudulla kasvavaa kasvia. Vuoden 1683 painokseen hän lisäsi suomen- ja ruotsinkielisiä kasvinimiä tieteellis-

11 J. F. Gronovius & Elias Til-Landz, *De Atrophia*, J. Elsevir, Leiden, 1670.

12 Martinsson & Ryman, *Hortus Rudbeckianus*.

13 C. G. Bremer, ”Om läget av Åbo Akademis botaniska trädgård på 1600-talet”, *Årsskrift 1919 utgiven av Åbo Akademi III*, Åbo, 1920, 266–269; Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Helsingin yliopisto 1640–1990. Ensimmäinen osa. Kuninkaallinen Turun Akatemia 1640–1808*, Otava, Helsinki, 1987.

14 Otto Edward August Hjelt, ”Naturalhistoriens studium vid Åbo universitet”, *Åbo universitets lärdomshistoria 6, Naturalhistorien*, Helsingfors, 1896; Kerttu Peldán, *Suomen farmasian historia*, Suomen farmaseuttinen yhdistys, Helsinki, 1967.

15 Bremer, ”Om läget av Åbo Akademis botaniska trädgård på 1600-talet”.

16 Henry Väre, ”Aarteita bibliofilien kokoelmista. Elias Tillandzin *Catalogus plantarum* ja *Icones novae 1683*”, *Bibliophilos* 81 (2022), 30–37.

ten rinnalle sekä tietoja kasvien lääkekäytöstä.¹⁷ Lisäksi Tillandz julkaisi kuvakasvion *Icones plantarum* samana vuonna.¹⁸ Yli kolmasosa luettelon lajeista oli puutarha- ja viljelykasveja, kuten esimerkiksi isoleijonankita, kaunokainen, rohtosormustinkukka ja ruusumalva. Monet näistä todennäköisesti kasvoivat Tillandzin puutarhoissa hänen kotonaan ja akatemiassa.¹⁹ Tillandzin kuoltua 1693 akatemian puutarha kuihtui, sillä suoraa jatkajaa hänen työilleen ei ollut, ja Turun botanistien ketju katkesi jokikin aikaa. Puutarha olikin huonossa kunnossa 1706, kun lääketieteen professori Petter Hielm anoi varoja uuden puutarhan rakentamiseksi, mutta tämä jäi yritykseksi.²⁰ Myöhemmin Linné nimesi kasvisuvun *Tillandsia* Tillandzin kunniaksi.

Akatemian toimintaa ja puutarhakulttuurin kehitystä hankaloittivat maata koetelleet vaikeudet 1600- ja 1700-lukujen taitteessa. Vuosina 1695–1697 nälänhätä ja vuonna 1710 rutto heikensivät maata. Venäjä miehitti Suomen suuren Pohjan aikana 1713–1721 (isoviha), ja akatemia suljettiin. Useimmat professorit muuttivat Ruotsiin, joten yhteys Uppsalaan kuitenkin säilyi, mutta ajat olivat vaikeat myös Uppsalassa. Vuonna 1702 Olof Rudbeck vanhempi kuoli ja yliopiston puutarha tuhoutui kaupunkipalossa. Seuraavat vuosikymmenet puutarhaa johtanut Olof Rudbeck nuorempi ei saanut näistä lähtökohdista puutarhaa kukoistamaan kuten isänsä.²¹ Turun akatemian toiminta jatkui 1722, ja puutarhahoito alkoi elpyä 1740-luvun alusta lähtien. Pitkäkestoinen ja monisäikeinen kasvitutkijoiden ja puutarhaväen verkosto alkoi kehittyä Turussa sekä Turun ja Uppsalan välillä.

17 Elias Tillandz, *Catalogus Plantarum* [...] Aboe, excusus à Petro Hansonio, 1673, 1683.

18 Elias Tillandz, *Icones Plantarum* [...] Aboe, excusus à Petro Hansonio, 1683.

19 Tillandz, *Catalogus Plantarum*; Eeva Ruoff, *Vanhjo suomalaisia puutarhoja*, Otava, Helsinki, 2001, 39–40.

20 Lauri E. Kari, "Kasvitieteen opetuksen ja kasvitieteellisen puutarhan alkuvaiheista Turun vanhassa akatemiassa", *Varsinais-Suomen Maakuntakirja* 7, Varsinais-Suomen Maakuntaliitto, Turku, 1940, 96–114.

21 Martinsson & Ryman, *Hortus Rudbeckianus*.

Fysikoteologit ja Carl von Linné 1700-luvulla

Johan Browallius sekä hänen seuraajansa Carl Fredric Mennander ja Jacob Gadolin kulkivat saman urapolun ensin kasvitieteen ja fysiikan professoriksi, sitten teologian ja lopulta piispaksi. Kaikki kolme fysikoteologia edistivät voimakkaasti hyödyn aikakauden juurtumista Turun akatemiaan, ja heillä kaikilla oli kiinteät yhteydet Ruotsiin, etenkin Carl von Linnéhen.

Carl von Linné oli paitsi taksonomi eli luokittelija myös ekonomisen kasvitieteen pioneeri.²² Hän oli yksi Ruotsin kuninkaallisen tiedeakatemian perustajista ja sen ensimmäinen puheenjohtaja vuonna 1739. Linné nimitettiin Uppsalan yliopiston lääketieteen professoriksi ja kasvitieteellisen puutarhan johtajaksi 1741. Hän kehitti puutarhan yhdeksi aikansa parhaista. Kaikki tässä luvussa myöhemmin mainitut talousopin ja luonnontieteen professorit Carl Reinhold Sahlbergia lukuun ottamatta olivat kuninkaallisen tiedeakatemian jäseniä, tavanneet Linnén ja olivat tämän kanssa kirjeenvaihdossa.

Turun akatemiassa kasvitieteestä vuodesta 1737 vastannut Ruotsissa syntynyt Johan Browallius oli tutustunut Linnéhen Falunissa maaherra Nils E. Reuterholmin luona. Browalliuksen toimiessa yksityisopettajana Reuterholmin taloudessa, Linné asui siellä samaan aikaan. Sekä Reuterholm että Linné innostivat Browalliusta luonnontieteisiin.²³ Sittenkin Browallius opiskeli luonnontieteitä Linnén opastuksella ja heistä tuli hyvät ystävät. Browallius kirjoitti kappaleen ”Luonnontieteiden opetuksen välttämättömyydestä koululaitoksissa” Linnén teokseen *Critica Botanica*.²⁴ Kun pietarilainen akateemikko Siegesbeckin hyökkäsi Linnén kasvitieteellistä sukupuoliin perustuvaa järjestelmää vastaan (Siegesbeck ei hyväksynyt, että kasveilla olisi sukupuolet, pitäen sitä moraalittomana

22 Carolus Linnaeus & E. Aspelin, *Flora oeconomica, eller Hushålls-nyttan af de i Swerige, wildt växande örter*, Lars Salvius, Stockholm, 1749.

23 Niemelä, *Vain hyödynkö tähden?*, 57–59.

24 Johan Browallius, ”De necessitate historiae naturalis lectione, discursus”, Carolus Linnaeus, *Critica Botanica*, Conrad Wishoff, Lugduni Batavorum, 1737.

ajatuksena), Browallius julkaisi puolustuskirjoituksen Linnestä.²⁵ Linné nimesi kasvisuvun *Browallia* Browalliuksen kunniaksi.

Browallius ja Linné katsoivat, että kasvitiede (maa- ja metsätalous) oli valtion hyvinvoinnin perusta. Browallius oli ensimmäinen Suomessa, joka opetti Linnén näkemyksiä hyödyn ajan tavoitteista, herätellen ajatusta akatemian tarvitsemasta puutarhasta, ja ohjasi myös talousopillisia väitöskirjoja.²⁶ Browallius omisti kirjoituksen ”Ajatuksia luonnontiedosta ja kuinka sitä akatemiassa on harjoitettava” akatemian kanslerille, valtaneuvos kreivi Ernst Johan Creutzille 1737, jolloin hänet nimitettiin tämän kehotuksesta Turun akatemian kasvitieteen ja fysiikan professoriksi.²⁷ Hän eteni teologian professoriksi 1746 ja Turun piispaksi sekä samalla akatemian varakansleriksi 1748.

Uuden puutarhan perustaminen akatemialle oli Browalliukselle tärkeää. Elettiin omavaraistalouden aikakautta, ja puutarha-aatetta oli levitettävä. Piispana hän edusti papistoa valtiopäivillä ja pystyi siten Tukholmasta käsin edistämään myös akatemian varainhankintaa.²⁸ Vuonna 1750 konsistori päätti Browalliuksen esityksestä, että suurin osa piispanontista muutettaisiin kasvitieteelliseksi puutarhaksi, jonne voisi istuttaa muun muassa Pehr Kalmin Amerikasta keräämät kasvit, ja puutarhan perustettiinkin vuonna 1757.²⁹

Carl Fredric Mennanderista tuli fysiikan ja kasvitieteen professori Browalliuksen jälkeen 1746. Hän syntyi Tukholmassa, minne perhe oli paennut isovihan alta. Linné opetti ystävälleen luonnontieteitä, antaen henkilökohtaista opetusta Turussa 1737 palatessaan Lapin matkaltaan Uppsalaan. Mennanderista tuli teologian professori 1752, Turun piispa

25 Johan Browallius, *Examen epicriseos in systema plantarum sexuelle Cl. Linnaei, anno 1737, Petropoli evulgatae, auctore Jo. Georgio Siegesbeck M. D. & horti medici Petropolitani praefecto, jussu amicorum institutum*, Joh. Kiampe, Aboae, 1739.

26 Johan Browallius & J. Lundviik, *De oeconomia. Cujus partem priorem*, Joh. Kiaempe, Aboae, 1744; Johan Browallius & J. Lundviik, *De oeconomia. Patricula posterior*, Joh. Kiaempe, Aboae, 1745.

27 Johan Browallius, *Tankar öfwer Naturkunnigheten och huru then bör drivas vid en Academia*, Peter Jöransson Nyström, Stockholm, 1739.

28 K. Österbladh, ”Juhana Browallius. Tiedemies, valtiopäivämies ja piispa”, Turun yliopiston julkaisuja, sarja B, osa 11, 1929, 1–399.

29 J. M. Hulth, *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné. Första afdelningen. Del 8. Bref till och från Svenska enskilda personer Kalm–Laxman*, Akademiska Bokhandeln i Kommission, Uppsala, 1922.

1757 ja Uppsalan arkkipiispa 1775.³⁰ Mennander oli kiinnostunut puutarhakulttuurista.³¹ Hänellä oli piispanresidenssissään puutarha, jossa oli 1760-luvulla ruutanalampi ja huvimaja, ja siellä kasvoi salavia, lemmuksia, syreenejä, hedelmäpuita ja marjapensaita.³² Mennander harrasti puutarhanhoitoa myös Ala-Lemun kartanolla, jonka puutarhasta huolehti Pehr Kalm Mennanderin ollessa Tukholmassa.³³

Browallius ja Mennander eivät juurikaan pyrkineet omakohtaiseen havainnointiin opetuksessaan. Browallius keskittyi opetuksen kehittämiseen ja politikointiin.³⁴ Mennander puolestaan ohjasi kasvitieteen alan väitöskirjoja ulkomaisen kirjallisuuden avulla, ja niitä valmistuikin yli neljäkymmentä hänen professoriaikanaan.³⁵ Myös Ruotsin kuninkaallisen tiedeakatemian sarjassa ilmestyi seitsemän Mennanderin kirjoitusta.

Kohti uutta kasvitiedettä: Talousopin professori Pehr Kalm Linnén jalanjäljissä

Pehr Kalm ja Pehr Adrian Gadd olivat ensimmäiset, jotka perustivat akatemian yhteyteen koepuutarhoja. Yhteensä he ohjasivat lähes 250 hyödyn aikakaudelle tyypillistä väitöskirjaa, Kalm 146 ja Gadd 103. Niistä oli kasvitieteellisiä sovellettu kasvitiede mukaan lukien noin sata. Osa opiskelijoista oli valtakunnan länsipuolelta, joten paluumuuttajat veivät palatessaan meren yli Turun oppeja mukanaan. Kalm ja Gadd julkaisivat myös artikkeleita kuninkaallisen tiedeakatemian sarjassa, joka oli merkittävä tiedon lähde, Kalm 21 ja Gadd 13 artikkelia.

30 Kari, "Kasvitieteen opetuksen ja kasvitieteellisen puutarhan alkuvaiheista Turun vanhassa akatemiassa".

31 J. R. Forsman, *Kaarle Fredrik Mennander ja hänen aikansa. Kirkkohistoriallinen tutkimus*, Turun Suomal. Kirjap.- ja Sanomal.-O-Y, Turku, 1900.

32 Ruoff, *Vanhoja suomalaisia puutarhoja*, 59–60.

33 Ruoff, *Vanhoja suomalaisia puutarhoja*, 60–62.

34 K. Österbladh, "Juhana Browallius. Tiedemies, valtiopäivämies ja piispa", *Turun yliopiston julkaisuja*, sarja B, osa 11, 1–399, 1929.

35 J. Vallinkoski, *Turun akatemian väitöskirjat 1642–1828, I–VIII*, Helsingin yliopiston kirjasto, Helsinki, 1964, 273–376.

Pehr Kalm kasvoi edeltäjiensä tavoin yhdeksi aikansa yhteiskunnallisista vaikuttajista. Hänen tärkeä tukijansa ja suunnannäyttjä oli vapaa-herra Sten Bielke, jonka mukana Kalm matkusti Venäjälle ja toi sieltä siemeniä Suomeen.³⁶ Opiskellessaan Uppsalassa Kalm asui Bielken tilalla Löfstassa. Bielke suosi luonnontieteitä ja kannatti aikansa käsitystä bioklimaattisesta teoriasta ja sen myötä taloudellisesti tuottavien kasvilajien tuomista Ruotsiin ja Suomeen vastaavien ilmasto-olosuhteiden alueilta.³⁷ Kalm oli yksi Linnén suosikkioppilaista. Kaikkiaan Linnellä oli 13 suomalaista oppilasta, jotka puolustivat kasvitieteellistä väitöskirjaa hänen johdollaan.

Hyödyn ajan Ruotsissa perustettiin kolme taloustieteen professuuria, joihin myös kasvitiede sisällytettiin: Uppsalaan (Anders Berch) 1740, Turkuun (Pehr Kalm) 1747 ja Lundiin (Johan Henrik Burmester) 1750. Näistä professoreista Pehr Kalm oli käytännönläheisin, pyrkien kaikesa konkreettiseen hyötyyn. Hänen mottonsa oli *nisi utile est quod facimus, stulta est gloria* eli ”jollei se, mitä teemme, ole hyödyllistä, kunnia on typerää”.³⁸ Linnén lisäksi Browallius ja Mennander opettivat Kalmille luonnontieteitä, ja heistä tuli myös hänen suojelijoitaan.³⁹ Bielken ja Linnén aloitteesta Kalm teki tutkimusmatkan Pohjois-Amerikkaan 1747–1751 löytääkseen uusia hyötykasveja Ruotsiin ja Suomeen.⁴⁰ Kalm nimitettiin professoriksi 1747, ja matka rahoitettiin osin hänen palkkarahoillaan. Pohjois-Amerikasta keräämiään näytteitä ja siemeniä Kalm lahjoitti kuningatar Lovisa Ulrikalle sekä Uppsalan ja Lundin

36 S. C. Bielke, ”Berättelse om bohvete, huru det i Finland idkas och nyttjas”, *Kongl. Swenska Wetenskaps Academiens Handlingar* 7 (1746), 25–47; C. Skottsberg, *Pehr Kalms brev till friherre Sten Carl Bielke*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 1960, 1–254.

37 Skottsberg, *Pehr Kalms brev till friherre Sten Carl Bielke*.

38 J. L. Odhelius, *Aminnelse-tal öfver Kongl. Vetensk. Acad. Ledamot Herr Pehr Kalm, Theologiae Doctor, Oecon. Professor vid Universitetet i Åbo, Ledamot af K. Vasa Orden, K. Vet. Societ i Uppsala, K. Patriot Sällskapet, Vet. och Vitterhet. Samhället i Götheborg, samt Kejslerl. Ryske Oecon. Societen i Petersburg. Hället för Kongl. Vetenskapz Academien den 15 Novemb. 1780 af dess Ledamot Johan Lorentz Odhelius, M. D. Assessor i K. Collegium Medicum samt Medicus vid K. Seraphiner Lazarettet, Joh. Georg Lange, Stockholm, 1780.*

39 Martti Kerkkonen, *Pietari Kalm talousopin professorina. Oppihistoriallinen tutkimus*, Historiallisia tutkimuksia XXII, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 1936.

40 Pehr Kalm, *En Resa til Norra America, på Kongl. Swenska Wetenskaps Academiens befallning, och publici kostnad. Tom. I*, Lars Salvius, Stockholm, 1753; Pehr Kalm, *En Resa til Norra America, på Kongl. Swenska Wetenskaps Academiens befallning, och publici kostnad. Tom. II*, Lars Salvius, Stockholm, 1756; Pehr Kalm, *En Resa til Norra America, på Kongl. Swenska Wetenskaps Academiens befallning, och publici kostnad. Tom. III*, Lars Salvius, Stockholm, 1764.

yliopistoille, loput hän toi Suomeen.⁴¹ Vuotta 1751, jolloin Kalm palasi näytteineen, pidetään Helsingin yliopiston kasvimuseon perustamisvuotena.

Kalmin palatessa Pohjois-Amerikasta Turkuun akatemialla ei ollut puutarhaa, jonne kasviuutuudet olisi voinut sijoittaa.⁴² Akatemia sai valtiopäivien myöntämän vuotuisen määrärahan istutuksiin ja kasvitieteellisiin kokeiluihin 1752 alkaen. Samana vuonna Kalm sai Sipsalon augmenttitalon (verot menivät Jänissaaren rusthollille eli ratsutilalle) käyttöönsä maaherra ja ritari Johan Georg Lilljenbergin, Browalliuksen ja Tessininin tuella. Siellä hän teki viljelykokeita pohjoisamerikkalaisilla, siperialaisilla ja tataarialaisilla kasveilla. Tulokset olivat aluksi lupaavia, mutta kova pakkastalvi 1759–1760 oli tuhoisa monille kasveille.⁴³

Akatemian puutarhaa päästiin rakentamaan vasta 1757.⁴⁴ Kalm suunnitteli sen Lundin yliopistossa väitöskirjaansa puolustaneen lääketieteen professori Johan Lechen kanssa, joka oli myös perehtynyt luonnontieteisiin Linnén oppilaana. Leche opetti toisinaan itsekin kasvitiedettä, ja hän oli rakentanut puutarhan lääkekasveja varten.⁴⁵ Kalmin johdolla akatemia sai hyötykasvipuutarhan taloustieteen tarpeisiin, kun Uppsalan ja Lundin yliopistopuutarhat toimivat enemmän kasvitieteellisinä puutarhoina.⁴⁶ Lechen kunniaksi Linné nimesi kasvisuvun *Lechea*.

Puutarhanhoito ja taloudellisesti hyödylliset kasvit olivat Kalmille keskeisiä opetusaiheita. Jo 1753 hän luennoi puutarhaviljelystä.⁴⁷ Kalm opetti akatemian puutarhassa yrttien, hedelmäpuiden ja teollisuudelle hyödyllisten värikasvien käsittelyä sekä luennoi puutarhanhoidon ja kasvisruuan terveysvaikutuksista ja lääkekasvien keräämisestä luon-

41 Ilkka Kukkonen, "Pietari Kalmin viljelyskokeiden merkkejä hänen vanhassa puutarhassaan Hirvensalon Sipsalossa", *Turun Ylioppilas IV*, eripainos, 1954, 184–192; Sven Lundqvist & Roland Moberg, "The Pehr Kalm herbarium in UPS, a collection of North Americans plants", *Thunbergia* 19 (1993), 1–62.

42 J. M. Hulth, *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné. Första afdelningen. Del 8. Bref till och från Svenska enskilda personer Kalm–Laxman*, Akademiska Bokhandeln i Kommission, Uppsala, 1922.

43 Pehr Kalm, "Rön vid köldens verkan sistledne vinter, på åtskilliga slags träd och buskar uti och näst omkring Åbo", *Kongliga Svenska Vetenskaps Academiens Handlingar* 22 (1761), 19–41.

44 Pehr Kalm, "Bref till Åbo Akademiens kansler, Grefve C. G. Tessin den 14 oktober 1758", K. G. Leiberg, *Bidrag till Kännedomen af Vårt Land* 4, J. Länkelä, Jyväskylä, 1888, 65–73.

45 Carl Niclas Hellenius & J. Mollin, *Sistens hortum Academiae Aboensis I*, J. C. Frenckell, Åbo, 1779.

46 Ruoff, *Vanhoja suomalaisia puutarhoja*, 67.

47 Hulth, *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné*, kirje 1616 Linnéle 11.2.1753.

nosta.⁴⁸ Vuonna 1754 valmistui kaksi puutarhatieteellistä väitöskirjaa Kalmin ohjauksessa.⁴⁹ Kalm edisti puutarhanhoitoa myös antamalla amerikkalaiskasvien siemeniä opiskelijoilleen ja kartanoille, jotta nämä levittäisivät uusia lajeja maaseudullekin.⁵⁰ Kalmin tuttavista esimerkiksi Frugårdin kartanon Carl Fredrik Nordenberg sai yli sadan erilaisen kasvin siemeniä puutarhaharrastustaan varten.⁵¹

Akatemian rahavarat olivat rajalliset ja siementen hankinta suhteista huolimatta hankalaa. Linné lähetti siemeniä usein Uppsalasta, Bielke sai hankittua siperialaisten ja tataarialaisten kasvien siemeniä, ja myös Leche sekä Gadd toimittivat siemeniä. Alkuvuosina Kalm kasvatti lähes neljääsataa kasvilajia, mutta myöhemmin määrä pieneni. Lopulta vain harva Kalmin itsensä tuomista amerikkalaisista kasveista menestyi Suomessa.⁵² Myssy puolue, joka ei juurikaan suvainnut hattupuolueen aloittamia hankkeita, perui akatemian vuotuisen puutarhamäärärahan 1772, koska tähän mennessä saadulla rahoituksella olisi puutarhan pitänyt jo olla kunnossa. Kustaa III palautti sen kuudeksi vuodeksi 6 000 taalarin suuruisena käytyään Turussa 1775.⁵³

Myös Kalm päätyi papiksi ja kirkkoherraksi. Hän sai palkkapitäjäkseen ensin Piikkiön pappilan 1757 ja sitten Maarian 1763, joissa hän myös hoiti puutarhaa.⁵⁴

48 Pehr Kalm & H. Enkell, *Enfaldige tanckar om nyttan och nödwändigheten af våra inhemska växters kännande*, Jacob Merckell, Åbo 1760; Pehr Kalm & A. Indrenius, *Enfaldiga tanckar wisande hwad en präst kan bidraga til oeconomiens uphjelpande*, Jacob Merckell, Åbo, 1757; Pehr Kalm & C. F. Leopold, *Korta frågor angående nyttan af våra inländska växter*, Jakob Merckell, Åbo, 1753.

49 Pehr Kalm & H. Lindsteen, *Enfaldige tankar om möjligheten och nyttan af krydd- och trädgårdars anläggande i Finland*, Jakob Merckell, Åbo, 1754; Pehr Kalm & O. Westzyntius, *Almänna anmärckningar wid en krydd- och trädgårdens anläggande*, Jacob Merckell, Åbo, 1754.

50 Pehr Kalm & A. Indrenius, *Enfaldiga tanckar wisande hwad en präst kan bidraga til oeconomiens uphjelpande*, Jacob Merckell, Åbo, 1757.

51 Kansalliskirjaston Nordenskiöld arkisto.

52 Henry Väre, "Pehr Kalm (1716–1779) ja Pohjois-Amerikan puuvartiset", *Sorbifolia* 47:4 (2016), 147–196.

53 O. E. A. Hjelt, *Johan Haartmans verksamhet vid universitetet i Åbo under åren 1754–1787 skildrad enligt hans bref*, Bidrag till Kännedom af Finlands Natur och Folk 70:2, Helsingfors, 1911, 1–169.

54 Kari, "Kasvitieteen opetuksen ja kasvitieteellisen puutarhan alkuvaiheista Turun vanhassa akatemiassa".

Mesenaatti Johan Haartman

Johan Haartman opiskeli luonnontieteitä Turun akatemiassa. Hän kiinnostui myös lääketieteestä ja lähti 1749 Uppsalaan, jossa hän opiskeli ensin kasvi- ja eläintiedettä ja puolusti väitöskirjaansa 1751 Linnén johdolla.⁵⁵ Haartman keräsi merkittävät hyönteis- ja kasvikokoelmat ja lahjoitti kuningatar Lovisa Ulrikalle 1 200 hyönteisnäytettä ja Carl Gustaf Tessinille 800 kasvinäytettä. Vuonna 1752 hän osallistui luonnontutkijana kreivi Tessinin Keski-Ruotsin matkalle. Kreivitär Ulrika Lovisa Tessinin pyynnöstä Haartman käänsi Linnén kasvijärjestelmän latinasta ruotsiksi 1753.⁵⁶ Opiskeltuaan Uppsalassa lääketiedettä 1752 alkaen vain kaksi vuotta, Haartman määrättiin 1754 hoitamaan vastaperustettua Turun piirilääkärin virkaa ja 1758–1759 myös uutta Porin piirilääkärin virkaa.

Lääkärin työtä Turussa vaikeutti apteekin puutteellisuus. Haartman ja Browallius organisoivat yliopiston apteekin perustamisen 1757. Haartman houkutteli apteekkariksi porvoolaisen Lars Henrik von Mellin, jonka velvollisuuksiin kuului myös lääkekasvien tuntemuksen ja apteekkikemian opetus lääketieteen opiskelijoille. Haartman nimitettiin Lechen seuraajana lääketieteen professoriksi 1765. Haartman keräsi elämänsä aikana huomattavan varallisuuden, jota hän käytti Turun akatemian ja sukulaistensa hyödyksi. Vuonna 1778 hän lahjoitti akatemialle puolet lääketieteen apulaisen ja kasvitieteen demonstraattorin palkasta. Haartman lahjoitti varat myös uuteen luonnonhistorian ja eläinlääkintätaidon professuuriin, sillä ehdolla, että viran saisi 1786 hänen johdollaan väitöskirjaansa puolustanut sisarenpoika Gabriel von Bonsdorff.⁵⁷

55 Carolus Linnaeus & J. J. Haartman, *Plantae Hybridae*, Upsaliae, 1751.

56 J. J. Haartman, *Herr Archiaterns och Riddarens D. Carl Linnaei Indelning i Ört-Riket efter Systema Naturae på Swenska öfversatt af Johan J. Haartman, Medic. Cand.*, Lars Salvius, Stockholm, 1753.

57 Arno Forsius, "Haartman, Johan", *Kansallisbiografia*-verkkojulkaisu. *Studia Biographica* 4, <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-002584>, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997–, Helsinki, 2000 (päivitetty 2016).

Kemian professori Pehr Adrian Gadd

Pehr Adrian Gadd aloitti opinnot Turun akatemiassa 1742. Hän puolusti väitöskirjaansa ”Ylä-Satakunnan luonnontieteellisistä ja taloudellisista oloista” Mennanderin johdolla 1747 ja käynnisti samalla valtakunnan luonnonvaroja ja taloudellisia mahdollisuuksia selvittävän tutkimussuuntauksen.⁵⁸ Akatemian alaisuudessa, teollisuuden edistämiseen myönnettyin varoin, Gadd selvitti 1753–1755 Lounais-Suomen saariston raaka-ainevaroja, etsien ennen kaikkea valtakunnan kangastuotannolle välttämättömiä värikasveja.⁵⁹ Gadd oli pyrkinyt talousopin professoriksi, mutta virkaan valittiin Kalm. Sen sijaan Gadd nimitettiin kemian professoriksi 1761, ja hän toimi virassa vuoteen 1787.

Vuonna 1762 akademia nimitti Gaddin Suomen istutustoimen johtajaksi, jonka tehtävänä oli edistää tuottoisiksi havaitsemiensa kasvien viljelyä.⁶⁰ Puutarhan Gadd oli perustanut Aurajoen alajuoksulle jo 1754. Puutarha oli tärkeä hyödyn ajan koekenttä ja koulutuslaitos, jossa viljeltiin puiden taimia, väri- ja lääkekasveja sekä muita taloudellisesti merkittäviksi toivottavia kasveja. Gadd testasi satojen hyötykasvien sopeutumista Suomen olosuhteisiin. *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo* kirjoitti 28. helmikuuta 1774, että Gaddin istutuksilla kasvatettiin rese-daa, morsinkoa, mataraa, amerikkalaisia väriruohoja, öljykasveja, hirs-siä, linssejä, muita talouskasveja, lääkekasveja ja mulperipuita. Tontilla oli lato värikasvien kuivaukseen, ja ladossa oli värimorsingon jauhatukseen käytetty mylly. Puutarhaan oli istutettu myös pähkinäpensasaitaus, raparperia, viiniköynnöksiä ja safforia. Gadd ohjasi 1770-luvulla neljä väitöskirjaa, joissa hän kuvasi tekemiään kasvatuskokeita kahdenkymmenen vuoden ajalta. Tutkittuja kasvilajeja oli yli 600, enemmän kuin Kalm oli kasvattanut akatemian puutarhassa. Gadd kokeili myös lajeja,

58 Carl Fredrik Mennander & Pehr Adrian Gadd, *Observationes physico-oeconomicae, in septentrionali praetura territorii superioris Satagundiae collectae*, Joh. Kaempe, Aboae, 1747.

59 Pehr Adrian Gadd, *Underrättelse om färge-stofven veides plantering och ans i Finland, grundad på flere års rön och försök, som vid de publique oekonomiske planteringerne i Åbo blifwit anstälde*, Jacob Merckell, Åbo, 1760; Pehr Adrian Gadd, *Underrättelse om färge-stofvers planteringar i Finland, safflor, krapp och vau*, Jacob Merckell, Åbo, 1760.

60 Anonymi, *Kongl. Maj:ts nådige instruction för plantage directeuren i Finland. Gifwen Stockholm i Råd-Cammaren then 7 Septembris 1762*, Kongl. Tryckeriet, Stockholm, 1762.

joille Suomen ilmasto oli lähtökohtaisesti liian vaativa, kuten isopuksi-
puuta, ilmeisesti kuitenkin kasvihuoneessa, ei avomaalla.⁶¹

Gadd oli puutarhanhoidon edelläkävijä. Hän hoiti puutarhaansa aina
vuoteen 1797. Vanhemmalla iällä Gadd oli hankkinut itselleen Carlan
(Kaarila) tilan Pirkkalasta. Kaarilasta toimitettiin kasveja eri puolille
maata. Gadd esitteli Linnankadun viljelmiä Hülphersille tämän vuo-
den 1760 matkakertomuksen mukaan.⁶² Tutkimustyönsä päätulokset
Gadd esitti kolmiosaisessa maatalouden oppikirjassaan, jota hän kutsui
Geoponiaksi.⁶³ Myös Kalm oli raportoinut tekemistään kasvatuskokeista
luokitellen koepuutarhojensa lajit käyttötarkoituksensa mukaan (teolli-
suus-, ruoka-, lääke-, pensasaita-, koriste- ja rehuksvit) ja kirjoittanut
lajien menestymisestä tai epäonnistumisesta.

Gaddin suhteet Uppsalaan eivät olleet yhtä tiiviit kuin muiden kasvi-
en parissa toimineiden, mutta hän sai tämän kotimaan kontaktin sijaan
kansainvälistä menestystä Saksassa, ja hänen verkostonsa yliti Itämeren
piirissä myös Pietariin. Gadd, kuten useat muutkin, oleskeli kuitenkin
pitkiä aikoja eri puolilla Ruotsia. Saksassa hän pääsi esille sikäläisten tie-
dejulkaisujen kautta, kuten Kalmkin, saksalaisten kiinnostuttua kääntä-
mään saksaksi ruotsalaisten ja suomalaisten ruotsiksi kirjoitettuja sovel-
tavia taloustutkimuksia.⁶⁴ Pietarin tiedeakatemiaan puolestaan kaivattiin

61 Pehr Adrian Gadd & G. Grönelius, *Rön och anmärkningar, om utländska växter försökte i finska klimatet I*, J. C. Frenckell, Åbo, 1777; Pehr Adrian Gadd & R. J. Böning, *Rön och anmärkningar, om utländska växter försökte i finska klimatet II*, J. C. Frenckell, Åbo, 1778; Pehr Adrian Gadd & I. Florin, *Rön och anmärkningar, om utländska växter försökte i finska klimatet III*, J. C. Frenckell, Åbo, 1778; Pehr Adrian Gadd & H. Wegelius, *Rön och anmärkningar, om utländska växter försökte i finska klimatet IV*, J. C. Frenckell, Åbo, 1778.

62 A. A. Hülphers, "Dagbok och samlingar uppå en resa om sommaren 1760, ifrån Westerås till Petersburg och Ryssland, fram och åter sjöledes emellan Stockholm och Åbo, med sedan landvägen igenom Finland, Nyland, TavastÅland m. m.", K. B. Leinberg (red.), *Bidrag till Kännedom af Vårt Land II*, J. Länkelä, Jyväskylä, 1886, 1–144.

63 Pehr Adrian Gadd, *Försök til en systematisk inledning i Swenska Landt-skötselen, lämpad efter rikets nordliga climate, och grundad på rön, försök och anmärkningar, i natural-historien, physiken, chemien, samt den allmänna och enskilta oeconomien*, 1773; Pehr Adrian Gadd, *Försök til en systematisk inledning i Swenska Landt-skötselen, lämpad efter rikets nordliga climate, och grundad på rön, försök och anmärkningar, i natural-historien, physiken, chemien, samt den allmänna och enskilta oeconomien*, Kongl. tryckeriet Henr. Fougt, Stockholm, 1775; Pehr Adrian Gadd, *Försök til en systematisk inledning i Swenska Landt-skötselen, lämpad efter rikets nordliga climate, och grundad på rön, försök och anmärkningar, i natural-historien, physiken, chemien, samt den allmänna och enskilta oeconomien*, Kongl. tryckeriet Henr. Fougt, Stockholm, 1777.

64 Väre, "Kun 1700-luvun tutkimustietoa kansainvälistettiin. Pehr Kalmin artikkelit ja kirjat"; Väre, "Kun 1700-luvun tutkimustietoa kansainvälistettiin. Pehr Kalmin väitöskirjat"; Väre, "Kun 1700-luvun tutkimustietoa kansainvälistettiin. Pehr Adrian Gadd (1727–1797)"; Henry Väre, "Pehr Adrian Gaddin

länsieurooppalaisia tutkijoita erityisesti Ruotsista ja Saksasta. Kalmin kieltäytyttyä jäsenyydestä luvatuista taloudellisista eduista huolimatta tiedeakatemiaan pyydettiin Gaddia vuonna 1765. Gadd piti venäläisiä barbaareina, eikä heidän pääkaupunkinsa houkutellut. Niinpä 1770 Pietarin tiedeakatemia nimitti kemian ja talousopin professoriksi Erik Laxmanin. Laxman oli säännöllisessä kirjeenvaihdossa Gaddin kanssa ja lähetti tälle mineraalinäytteitä ja siperialaisten kasvien siemeniä. Laxman kävi kirjeenvaihtoa myös Lechen ja Kalmin kanssa.⁶⁵

Muistopuheessaan puutarhakoelija puolustaneelle kansleri Tessinille Gadd muisti kehua omaa oppiainettaan kemiaa maatalouden kehitystä valaisevana ja talouselämää rikastuttavana tieteenä. Gadd alkoi kuitenkin kritisoida hattujen politiikkaa ja kääntyä myssyihin päin, mutta myssyt tuottivat pettymyksen lakkauttamalla 1769 Gaddin puutarhamäärärahan. Kun kuningas Kustaa III perusti 1771 Vaasan ritarikunnan, Gadd oli silti yksi ansioituneista, jotka lyötiin ritareiksi Tukholmassa. Sieltä hän toi tuliaisiksi Turkuun harvinaisia siemeniä ja taimia. Kuningas palautti Gaddin määrärahan, ja lisäksi Gadd sai 1780-luvun alussa rahoituksen taloudellisille tutkimusmatkoilleen.⁶⁶

Murrosaika

Kalm ja Linné kuolivat peräkkäisinä vuosina, Linné 1778 ja Kalm 1779. Hyödyn aika oli tullut murrokseen, kun Kustaa III palautti kuningasvalan. Alkoi kustavilainen aika 1772–1809. Luonnontieteiden alalla siirtymä tapahtui Suomessa verkkaisemmin kuin Ruotsissa. Ruotsissa vastuu Uppsalan yliopiston puutarhasta siirtyi Carl von Linné nuoremmalle 1778 ja sen jälkeen Carl Peter Thunbergille 1785.⁶⁷ Suomessa puutar-

(1727–1797) väitöskirjoja ja muita kirjoituksia”, *Bibliophilos* 78:2 (2019), 31–39; Henry Väre, ”Geoponia – Pehr Adrian Gaddin kattava oppikirja Ruotsin maataloudesta”, *Bibliophilos* 78:3 (2019), 35–38.

65 Wilhelm Lagus, *Erik Laxman, hans lefnad, resor, forskningar och brefväxling*, Bidrag till Kännedom af Finlands Natur och Folk 34, Finska Vetenskaps-Societeten, Helsingfors, 1880.

66 Carl Niclas Hellenius & J. Mollin, *Sistens hortum Academiae Aboensis I*, J. C. Frenckell, Åbo, 1779.

67 B. Nordenstam (red.), *Carl Petter Thunberg. Linnéan, resenär, naturforskare 1743–1828*, Atlantis, Stockholm, 1993.

han otti vastuulleen Carl Niclas Hellenius, kun talousopin professoriksi valittu Salomon Kreander ei ollut siitä kiinnostunut.

Hyödyn ajan opit olivat siihen mennessä tuottaneet hiljalleen tuloksia, aluksi säätyläisten piirissä, myöhemmin rahvaan. Kalm oli rohkaisut oppilaitaan, etenkin pappeja, levittämään puutarhatietoutta ja uusia kasveja eri puolille maata.⁶⁸ Gadd puolestaan rohkaisi kaupunkien porvareita kasvattamaan hyödyllisiä lajeja, kuten kuminaa, korianteria ja krappia, puutarhoissaan ja pyrki näin vaikuttamaan suoraan kaupunkilaisten arkielämään. Hän jakoi kaikille halukkaille siperialaisten kasvien, kuten lääkekasvi raparperin siemeniä.⁶⁹ Rohkaistakseen puutarhavigilystä kiinnostuneita Gadd julkaisi 1768 ensimmäisen suomenkielisen puutarhanhoito-oppaan, jossa oli käytännönläheisiä neuvoja erilaisten ja myös uusien hyötykasvien, kuten perunan, kasvatuksesta.⁷⁰ Vuonna 1771 säädetyt kielsivät sellaisten ulkomaisten kasvien tuonnin, joita pystyttiin viljelemään kotimaassa.⁷¹

Vallinneessa tilanteessa muutkin Turun akatemian professorit Gaddin ja Kalmin ohella suosivat puutarhavigiljelyä. 1800-luvun vaihteessa kehittyi myös kaupallista puutarhatoimintaa. Siementen myynti toi kasvilajiston kaupunkilaisten saataville. Tätä edisti muun muassa Gaddia kemian professorina seurannut Johan Gadolin. Hän syntyi vaikutusvaltaiseen sukuun, ja hänen suhdeverkostonsa oli hyvä. Hänen isänsä oli piispa Jakob Gadolin ja äitinsä piispa Browalliuksen tytär Elisabet. Johan Gadolin opiskeli kemiaa Gaddin johdolla, ja 1779 hän jatkoi opintoja Uppsalassa. Vuonna 1785 hänet nimitettiin Turkuun ylimääräiseksi kemian apulaiseksi ja pian ylimääräiseksi professoriksi. Seuraavana vuonna Gadolin lähti kuninkaan suosituskirje mukanaan opintomatkalle Saksaan ja Lontooseen. Matka ja sen aikana solmitut suhteet vaikuttivat

68 Pehr Kalm & A. Indrenius, *Enfaldiga tankar wisande hwad en präst kan bidraga til oeconomiens uphjelpande*, Jacob Merckell, Åbo, 1757.

69 Oscar Nikula, *Turun kaupungin historia 1721–1809. Toinen nide*, Lounaisrannikko, Turku, 1971, 393–815; Niemelä, *Vain hyödynkö tähden?*, 82–83.

70 Pehr Adrian Gadd, *Lyhykäinen ja yksinkertainen neuwo kuinga krydimaan yrtein kaswannot, Suomen maassa, taittaaan saatetta tuleendumaan maan-miehilleensä opetuxexi edespandu Pietari Adriani Gaddilda*, J. C. Frenckell, Turuussa, 1768.

71 Leena Arkio, ”Plantaaseita ja puutarhoja. Kasvien viljelystä Helsingissä 1600- ja 1700-luvuilla”, Leena Arkio & Marja-Liisa Lampinen (toim.), *Narinkka*, Helsingin kaupunginmuseo 1981, Helsinki, 1982, 136–154.

merkittävästi hänen tulevaan uraansa. Turussa Gadolinin kemian professuuri vakinaistettiin 1797. 1700-luvun loppu oli Gadolininille kemian tieteellisen tutkimuksen huippuaikaa. Hän pyrki uudistamaan kemian opetusta ja anoi konsistorilta varoja uuteen laboratoriorakennukseen, mutta tämä toteutui vasta 1815. Siihen asti Gadolin antoi oman Vartiovuorelle 1798 rakentamansa laboratorion myös opiskelijoiden käyttöön.⁷²

Gadolin vaikutti merkittävästi maaherra Ernst Gustaf von Willebrandin aloitteesta käynnistyneeseen Suomen Talousseuraa perustamiseen 1797. Isä, piispa Jakob Gadolin toimi seuran ensimmäisenä puheenjohtajana. Vartiovuorella Gadolinilla oli myös puutarha. Hänen ilmeinen tarkoituksensa oli kasvattaa taloudellisen tuoton toivossa muun muassa tupakkaa ja humalaa, sillä hänellä oli osuus Turun tupakkatehtaassa ja panimossa. Vuoteen 1812 mennessä Gadolinin puutarha oli kasvanut Suomen suurimmaksi kauppapuutarhaksi, jossa kasvoi kolmesataa omena- ja kaksisataa kirsikkapuuta. Puutarhan tuotteita sai tilata, ja niitä myytiin Gadolinin asuintalosta.⁷³

Myös lääketieteen professori Gabriel von Bonsdorff oli 1800-luvun alussa siemenkauppaa harjoittanut puutarhaharrastaja. Bonsdorff aloitti luonnontieteiden opinnot Turun akatemiassa enonsa professori Haartmanin innostamana ja tuella ja professori Helleniuksen johdolla. Valmistuttuaan maisteriksi 1782 hän lähti Haartmanin suosituksesta opiskelemaan lääketiedettä Uppsalaan. Kasveista ja hyönteisistä kiinnostuneena Bonsdorff keräsi itselleen laajan lajikokoelman. Hän oli avarakatseisesti monialainen ja opiskeli yksityisesti esimerkiksi arkkitehtuuria. Bonsdorffista tuli akatemian luonnonhistorian professori 1786, ja lääketieteen erityisalojen professori hän oli vuosina 1789–1823.⁷⁴

Bonsdorff osti Brinkhallin kartanon Turun Kaksikerrasta 1792 ja suunnitteli sinne uuden kartanorakennuksen sekä puutarhan. Hän oli-

72 Edvard Hjelt & Robert Tigerstedt, *Johan Gadolin 1760–1852 in memoriam. Wissenschaftliche Abhandlungen Johan Gadolins in Auswahl*, Acta Societatis Scientiarum Fennicæ 39 (1910), 1–288.

73 Einar J. Salmi, "Turun vanhan akatemian kemian tutkijoista, etenkin Juhana Gadolinista", *Varsinais-Suomen Maakuntakirja 7*, Varsinais-Suomen Maakuntaliitto, Turku, 1940, 115–134; Jari Niemelä, "Suomen Talousseuran alkuvaiheet", *Auraica* 3 (2010), 41–44.

74 Anto Leikola, "Bonsdorff, Gabriel von", *Kansallisbiografia*-verkkojulkaisu. *Studia Biographica* 4, <http://urn.fi/urn:nbn:fi:skbs-kbg-003148>, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997–, Helsinki, 2001 (päivitetty 2008).

kin harvoja arkkitehtuurisen ja puutarhataiteellisen näkemyksen omaavia hortikulturisteja Turun seudulla tuohon aikaan. Bonsdorff kolminkertaisti vanhan geometrisen puutarhan tehden ruudut keittiökasveille, lämpölavoille, hedelmäpuille ja marjapensaille ja perusti maisemapuutarhan. Bonsdorff oli innokas edistämään hyötykasviviljelyä sekä säätyläisten että kansan keskuudessa. Hän oli kansanvalistusta edistäneen Talousseuran perustajajäsen.⁷⁵ Hän julkaisi 1804 kirjasen *Sammandrag af Underrättelser, om sättet att anlägga en Köks-Trädgård För Husbehof*, jota jaettiin ilmaiseksi hänen siemenkaupassaan, jossa hän myi puutarhasaan kasvatettuja siemeniä.⁷⁶ Käytännöllinen keittiökasviopas mainitsi 68 erilaista lajia tai lajiketta, joista 44 oli mainittu jo Tillandzin luettelossa *Catalogus Plantarum*.⁷⁷ Bonsdorffin oppaan valikoima osoittaa, että siemeniä oli hankittu myös ulkomailta. Opas suositteli kasvatusohjeineen muun muassa lehtimangolia, vihannesportulakkaa, kesäkynteliä, basilikaa, yhdeksää lajiketta kaalia, seitsemää sorttia sipulia sekä eri variaatioita kurkusta.

Uusia tuulia

Kustavilaisen ajan murroskaudella kasvitietemme painotti edelleen maa- ja metsätaloutta mutta taksonomiaakin ryhdyttiin tekemään. Muutos oli nopeampi humanistisissa tieteissä Henrik Gabriel Porthanin ansiosta. Luonnontieteissä siirtymää nopeutti vasta vaikutusvaltaisen Suomen Talousseuran perustaminen. Yksi sen keskeisistä tehtävistä oli muun muassa perunanviljelyn edistäminen Suomessa.⁷⁸

75 G. Cygnaeus, *K. Suomen Talousseura 1797–1897*, Åbo Tidningin Kirjapaino, Turku, 1897.

76 Gabriel von Bonsdorff, *Sammandrag af underrättelser, om sättet att anlägga en köks-trädgård för husbehof, och att deruti på ett för Finska klimatet lämpeligt sätt, frambringa åtskilliga matnyttiga växter, samt att dem till framtida bruk förvara och till gagns använda, för att wid Brinckhalls frö-försäljning i Åbo till dem egentligen fritt utdelas, hvilka främja denna frö-plantages afsättning, men sakna hjälpredor af godkände trädgårdsböcker*, Frenckellska Boktryckeriet, Åbo, 1804; Gabriel von Bonsdorff, "Brinkhallin keittiöpuutarhaopas eli lyhykäisiä tietoja siitä miten perustetaan keittiöpuutarha kotitarpeisiin", Irma Lounatvuori (toim.), *Keittiökasveja kotitarpeeseen. Brinkhallin puutarhaopas 1804*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2010 [1804], 29–87.

77 Tillandz, *Catalogus Plantarum*; Bonsdorff, "Brinkhallin keittiöpuutarhaopas".

78 J. Tengström, "Kort underrättelse för Finlands allmoges om potatöes-planteringen", *Hushålls-Underrättelser för Menige Man* 1 (1801), 9–32.

Carl Niclas Hellenius ja Carl Reinhold Sahlberg olivat murrosajan professoreita, ensimmäiset suomalaiset taksonomit. Heidän aikanaan perustettiin Talousseura ja sen koepuutarha Kupittaalalle, Sahlbergin aikana myös Turun Puidenistutusseura, Mustialan maaviljelyskoulu 1840 sekä Evon metsäoppilaitos 1858, ja näin käytännöllinen maa- ja metsätalousopetus siirtyi Turun akatemiasta ja Aleksanterin yliopistosta toisaalle.⁷⁹ Siteet yliopistoon säilyivät toki vahvana. Lisäksi yliopisto muutti Sahlbergin aikana Turusta Helsinkiin. Ajanjakson merkittävimmät yhteyshenkilöt Uppsalassa olivat Carl Peter Thunberg ja Olof Peter Swartz.

Carl Niclas Hellenius (aateloituna 1816 von Hellens), jonka isovanhemmat olivat muuttaneet Ruotsista 1700-luvun alussa, syntyi Etelä-Hämeen Kärkölässä. Hellenius aloitti opinnot Porvoon kymnaasissa 1760, valmistui ylioppilaaksi Turussa ja merkittiin akatemian kirjoihin 1765. Hän opiskeli kemiaa ja luonnonhistoriaa Gaddin ja Kalmin johdolla. Hellenius puolusti väitöskirjaa ”Rannikon merikalastukselle vahingolliset hyönteiset” Gaddin johdolla ja hänet promovottiin maisteriksi 1769.⁸⁰ Professori Haartman sai Helleniuksen kiinnostumaan lääketieteestä, jota Hellenius opiskeli Uppsalassa 1771 ja 1774–1776 seuraten muun muassa lääketieteen professoreiden Carl von Linnén, Jonas Sidrénin ja Adolph Murrayn luentoja.⁸¹ Hellenius puolusti väitöskirjaa ”Kuismista” Linnén johdolla.⁸² Vuotta aiemmin arkkipiispa Mennander oli kirjoittanut Linnelle, että Hellenius oli kuin syntynyt kasvitutkijaksi. Hellenius sai lääketieteen lisensiaatin paperit 1777 ja toimi samana vuonna lääkärinä Tukholman Serafimisairaalassa. Uppsalan vuosina Hellenius onnistui kehittämään vahvat siteet Ruotsin puolelle, mutta ei vierailut siellä enää uudelleen.

79 Gösta Grotenfelt, *Kort historik öfver i Finland utförda växtkultur försök. Bilaga till "Betänkande afgifvet af Kommittén för uppgörande af förslag till ordnandet af landsbrukets försök väsende i Finland"*, Helsingfors, 1913; Tero Halonen, *Maasta ja puusta pidemmälle. Helsingin Yliopiston maatalous-metsätieteellisen tiedekunnan historia. Osa 1, Hyödyn aikakaudesta vuoteen 1945*, Helsingin yliopiston maatalous-metsätieteellinen tiedekunta, Helsinki, 2008.

80 Per Adrian Gadd & Carl Niclas Hellenius, *Insecta piscatoribus in maritimis Finlandiae oris, noxia*, Joh. Christoph. Frenczell, 1769.

81 Henry Väre, "Carl Niclas Hellenius – Demonstrator in Botany at old Åbo Akademi, later Professor in Economy and Natural History", *Memoranda Soc. Fauna Flora Fennica* 96 (2020), 1–25.

82 Carl Linnaeus & Carl Niclas Hellenius, *Hypericum*, Typis Edmannianis, Upsaliae, 1776.

Kun ikäänntyvä professori Kalm halusi luopua akatemian puutarhan esimiestehtävistä, konsistori esitti kanslerille 1775, että puutarhalle perustettaisiin demonstraattorin (neuvojan) virka, johon kuuluisi myös *materia medican* eli lääkekasviopin opetus lääketieteen opiskelijoille. Linné kirjoitti vuorostaan arkkipiispa Mennanderille suosituskirjeen Helleniuksesta: ”Kypsä, voimakasrakenteinen miehinen mies, joka on omistautunut lääke- ja kasvitieteelle, molempiin kuin luotu.”⁸³ Virka perustettiin 1778 professori Haartmanin ja vuorineuvos Johan Hisingerin lahjoitusvaroin, ja Hellenius valittiin virkaan. Suurin osa opiskelijoista oli Suomesta, mutta muutama Ruotsissa vaikuttanut opiskelija puolusti väitöskirjaansa Helleniuksen johdolla.⁸⁴

Tuoreena demonstraattorina Hellenius suunnitteli 1780 vierailua Thunbergin luo Uppsalaan, mutta akatemian rappeutunut puutarha esti lähtemästä. Porthan kirjoitti Mennanderille, että Hellenius aikoi korjauttaa puutarhaa omilla ja lahjoittajien varoilla. Kalm oli ollut kiinnostunut lähinnä hyötykasveista, mutta Hellenius ajatteli kokonaisuutta systematiikan kannalta, joten kunnostus vaati huomattavan panoksen. Ensitöikseen Hellenius kaivatti ylös Kalmin aikaiset istutukset ja järjesti ne systemaattisesti, sillä laatu oli tärkeää. Puutarha sijaitsi kaupungin ytimessä lähellä Tuomiokirkkoa, joten siellä oli helppo vieraila ja perehtyä uusiin kasveihin. Professori Johan Bilmark totesi kirjeessä Mennanderille 1780, että Helleniuksen ansiosta puutarha oli noussut rappioutilastaan, lajeja oli 2 200 entisten kahdensadan sijaan.⁸⁵

Hellenius ryhtyi kokoamaan perusteellista kuvausta akatemian puutarhan historiasta. Väitöskirjasarjan ”Tutkielmia Turun akatemian puutarhasta” ensimmäisessä osassa luettiin kaikki 388 Kalmin akatemian puutarhassa ja Sipsalossa kokeilemaa lajia, joista tuolloin oli hengissä 106. ”Esteet, jotka olivat Kalmin aikana viivyttäneet seitsemän vuotta puutarhan perustamista, poistuivat hetkessä vuonna 1757, kun hiippa-

83 Otto Edward August Hjelt, ”Magister Hellenius, en mogen, manlig, solidt underbygd man, som lagt sig utom medicinens på naturalhistorien och botaniquen, till hvilka han tyckes var född”, *Svenska och finska medicinalverkets historia 1663–1812, Andra delen*, Helsingfors Central-Tryckeri, Helsingfors, 1892.

84 Väre, ”Carl Niclas Hellenius”.

85 K. Österbladh, ”K. F. Mennanderin lähettämiä ja saamia kirjeitä III”, *Suomen Historian Lähteitä* IV:3, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 1942, 1–10, 1–829; Kerkkonen, ”Pietari Kalm talousopin professorina”.

kunnan tuoreelle piispalle [Mennander], oli hankittu uusi asuinpaikka.” Valtion osoittama maa-alue oli aluksi ollut liian ahdas, mutta tilannetta helpotti, kun kaupungin maistraatti luovutti tontin, jolla oli aikanaan sijainnut sittemmin purettu kaupungin sielunpaimenten asuintalo. Väitöskirjassa on myös luettelo kasveista, jotka Kustaa III lahjoitti akatemian kasvihuoneelle kuninkaallisista puutarhoista Drottningholmista ja Ulriksdalista.⁸⁶

Turvattuaan elantonsa Hellenius avioitui 1783 akatemian apteekkari von Mellin tyttären Anna Charlotta von Mellin kanssa. Tämän sisarpuoli Fredrika Lovisa von Mell oli naimisissa Gabriel Erik Haartmanin kanssa, josta tuli 1784 anatomian professori. Näin Hellenius tutustui avioliittonsa kautta akateemisiin perheisiin ennen nimitystään palkattomaksi professoriksi 1786. Talousopin professori Salomon Kreanderin kuoltua Hellenius valittiin professoriksi 1793 hieman alle 50 vuoden ikäisenä. Nimike muutettiin talousopin ja luonnonhistorian professuuriksi, erityisalana kasvitiede. Helleniuksen uran aktiivisin tutkimusvaihe oli tosin jo ohitse. Hän toimi professorina vuoteen 1816. Helleniuksen aikana Euroopassa vaikutti kolme suurta biologia, kreivi Georges Leclerc de Buffon, Carl von Linné ja Jean-Baptiste Lamarck. Hellenius pyrki pysymään kehityksessä mukana, mutta se oli Turusta käsin vaikeaa. Lääketieteen professori Thunberg Uppsalassa oli tärkein kollega, ja kirjeenvaihto oli jatkuvaa. Hellenius pyrki hankkimaan uutta kirjallisuutta, esimerkiksi kirjeessä Thunbergille 1805 hän kyseli viimeisintä *Genara Plantarum* painosta.⁸⁷ Turun ensimmäiset kirjakaupat perustettiin 1700-luvun lopulla, mutta tutkijoille suunnattua uutta luonnontieteellistä kirjallisuutta ne eivät Helleniuksen kirjeistä päätellen tarjonneet.⁸⁸

Hellenius ohjasi 31 väitöskirjaa, joista kasvitieteellisiä oli 19. Suurin osa vuoden 1783 jälkeen ohjatuista väitöskirjoista oli tyypillisiä hyödyn aikakaudelle, joka jatkui Suomessa luonnontieteissä 1800-luvun puolelle. Myös Ruotsin kuninkaallisen tiedeakatemian sarjassa ilmestyi yhdeksän Helleniuksen tieteellistä kirjoitusta.⁸⁹ Eräät väitöskirjoista ovat

86 Carl Niclas Hellenius & J. Mollin, *Sistens hortum Academiae Aboensis I*, J. C. Frenckell, Åbo, 1779.

87 Hjelt, ”Naturalhistoriens studium vid Åbo universitet”.

88 Jyrki Hakapää, *Kirjan tie lukijalle. Kirjakauppojen vakiintuminen Suomessa 1740–1860*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2008; Väre, ”Carl Niclas Hellenius”.

89 Väre, ”Carl Niclas Hellenius”.

kulttuurihistoriallisesti arvokkaita. Ensimmäinen oli ”Muistiinpanoja suomalaisista lääkekasveista”, jossa näistä mainitaan 138 kasvilajia.⁹⁰ Aihe oli tärkeä, sillä halvimmat lääkkeet olivat kotimaisia ja Turussa oli vain pari apteekkia. Väitöskirja ”Turun kukka- ja eläinkalenteri” oli yhteenveto Helleniuksen fenologisista havainnoista vuosina 1780–1785.⁹¹ Turusta mainitaan 150 putkilokasvin kukinta-aikoja, lintujen muuttoajoja sekä hyönteisten ja kalojen fenologisia tietoja. Edelleen arvostettua väitöskirjaa puolustanut Johannes Gustav Justander toimi akatemian virkaatekevänä kasvitieteen demonstraattorina 1789–1794, ja myöhemmin kirjakauppiaina ja lainakirjaston pitäjänä Tukholmassa. Väitöskirja ”Havainnot suomalaisen rahvaan oluenpanosta” oli ensimmäinen yksityiskohtainen kotimainen selonteko oluen ja sahdin valmistuksesta.⁹² Tuleva kaunopuheisuuden professori Johan Fredric Wallenius puolusti leipää ylistävää väitöskirjaa ”Suomalaisen rahvaan hätäleivästä”, johon koottiin tietoa kirjallisuudesta ja Padasjoelta, missä Hellenius omisti maata, mutta todettiin, ettei hätäleivästä kadon tullessa ruokaa saanut.⁹³ Väitöskirjaa ”Hämeen tavallisimmista riistaeläimistä” puolusti tuleva lääketieteen professori Gabriel Bonsdorff.⁹⁴ Väitöskirja suomennettiin 1982, ja sitä pidetään parhaimpana vanhana esityksenä suomalaisesta metsästyksestä.⁹⁵ Helleniuksen ohjaamissa taksonomisissa kasvitieteellisissä väitöskirjoissa kuvailtiin eräitä kasvisukuja Linnén esimerkin mukaisesti, ja muutamissa kuvattiin yhteensä neljä putkilokasvilajia ja yksi suku. Tutkittuja sukuja olivat vehkat, vesikuuset, sorvarinpensaat, tyrnit, sikurit, köynnöskrassit ja järviruoko. Hellenius kuvasi tieteelle uusia lajeja myös kuninkaallisen tiedeakatemian sarjassa.⁹⁶ Näistä ansioista professori Anders Jahan Retzius kuvasi kasvisuvun *Hellenia*.

90 C. N. Hellenius & G. Levin, *Förteckning på finska medicinal-växter*, Johan Christoph Frenckell, Åbo, 1773.

91 C. N. Hellenius & J. G. Justander, *Specimen calendarii florum et faunae Aboënsis*, Frenckellianis, Aboae, 1786.

92 C. N. Hellenius & R. W. Stierwald, *Anmärkingar öfver finska allmogens bryggnings-sätt*, J. C. Frenckells Enka, Åbo, 1780.

93 C. N. Hellenius & J. F. Wallenius, *Finska allmogens nödröd*, J. C. Frenckells Enka, Åbo, 1782.

94 C. N. Hellenius & G. Bonsdorff, *Om de allmännaste djurfängen, i Tavastland*, J. C. Frenckells Enka, Åbo, [V 1710], 1782.

95 C. N. Hellenius & G. Bonsdorff, *Hämäläisten käyttämät yleisimmät pyyntikeinot*, Näköispainos ja suomennos Gabriel Bonsdorffin vuonna 1782 ilmestyneestä väitöskirjasta (numeroimaton), Suomen Metsästäjäliitto, 1982.

96 Väre, ”Carl Niclas Hellenius”.

Hellenius oli Tukholmassa toimivan seuran Sällskapet för Allmänna Medborgerliga Kunskaper jäsen. Sen tavoitteet ohjasivat Helleniuksen kirjallista tuotantoa, samoin kuin Talousseurankin tavoitteet. Tutkimusaiheita olivat aiemmin mainittujen lisäksi muun muassa puiden istutus ja oksastaminen, rikkaruohot sekä hedelmäpuiden ja marjapensaiden hoito.⁹⁷ Useimmat väitöskirjaa puolustaneista toimivat myöhemmin pappeina. Vuoden 1795 väitöskirjat ”Puiden hakkuista” ja ”Järviruo’osta” julkaistiin Ruotsissa uudelleen 1799 sarjassa *Ny Journal uti Hushållningen*, jonka nimi osoittaa väitöskirjojen aiheen. Siinä julkaistiin myös Helleniuksen säähavaintoja Turusta. Väitöskirjojen ohella Helleniuksella oli muitakin aihepiiriin liittyviä kirjoituksia. Esimerkiksi parsan käyttö tunnettiin hyvin jo 1700-luvulla. Hellenius kirjoitti *Åbo Tidningarissa* 1791, kuinka parsapenkkiä oli hoidettava, jotta parsaa saataisiin alkutalvellakin.⁹⁸

Talousseura tilasi Helleniukselta oppaan karjan hätäruoosta kansalle jaettavaksi 1799. Ensimmäinen painos ilmestyi Turussa, ja se myös suomennettiin. Opas katsottiin niin tärkeäksi, että se painettiin myös Linköpingissä. Hellenius esitteli 17 korvikekasvia, etenkin lehtipuiden tuoreet lehdet olivat suositeltavia. Helleniuksen artikkeleista suomennettiin myös ”Pellavan viljelys”⁹⁹ ja ”Suopelloista”¹⁰⁰, Talousseuran sarjaan Huonenhallituxen Neuvoja Yhteiselle Kansalle.¹⁰¹ Vain Gaddin puutarhanhoito-opas oli tätä ennen julkaistu suomen kielellä.¹⁰²

Puutarhat vaihtoivat siemenluetteloita keskenään; siemeniä kerättiin lähes vuosittain. Hellenius lähetti Turun luettelon Thunbergille muun muassa 1785. Vaihtotoiminta jatkui Turun ja Uppsalan kesken aina vuo-

97 C. N. Hellenius & A. Salovius, *Anmärkning ar rörande ogräsen uti Orihvesi socken af Tavastland*, *Frenckelleska*, Åbo, 1789; C. N. Hellenius & J. Forsborn, *Anmärkning ar vid frukt bärande buskars skötsel*, *Frenckelska Boktryckeriet*, Åbo, 1789; C. N. Hellenius & E. J. von Pfaler, *Strödda anmärkning ar rörande fruktträns skötsel in Finland*, *Frenckelska Boktryckeriet*, Åbo, 1789; C. N. Hellenius & Z. Castrén, *Anmärkning ar rörande träd-plantering*, J. C. Frenckell, Åbo, 1805.

98 Väre, ”Carl Niclas Hellenius”.

99 C. N. Hellenius, ”Anmärkning ar, rörande lin-skötseln”, *Hushålls-Underrättelser för Menige Man* 2 (1802), 1–34.

100 C. N. Hellenius, ”Underrättelse om sättet att uppoda kärr och mossar till åker och äng”, *Hushålls-Underrättelser för Menige Man* 2 (1802), 37–56.

101 C. N. Hellenius, ”Muistutuksia pellawain viljelysesä”, *Huonenhallituxen Neuvoja Yhteiselle Kansalle* 2 (1814), 1–30.

102 Gadd ”Lyhykäinen ja yksinkertainen neuvo...”.

teen 1809, jolloin Hellenius lähetti Thunbergille viimeisen siemenerän. Hellenius puolestaan sai Ruotsista siemeniä paitsi Swartzilta ja Thunbergilta myös Johan Peter Billbergiltä ja Johan Wilhelm Zetterstedtiltä. Helleniuksella oli kirjeenvaihtokollegoja muuallakin kuin Ruotsissa, kuten hänen lyhytaikainen oppilaansa Christian Steven Kaukasian Thebe-kissä 1800-luvun alussa. Kirjeessä Thunbergille 1801 Hellenius kirjoitti Stevenin luvanneen lähettää siemeniä. Epäilemättä niitä päätyi myös Uppsalaan. Vuonna 1807 Hellenius sai Steveniltä siemeniä Kislarista. Haminalaissyntyinen Steven toimi Kaukasian maatalouden ylitarkastajana ja oli yhteydessä lähes kaikkien tunnettujen eurooppalaisten kasvitutkijoiden kanssa. Stevenin kasvikokoelma on Luonnontieteellisen keskuksen Kasvimuseon arvokkain lahjoitus.¹⁰³

Turussa 1800 viivähtänyt tutkimusmatkailija Edvard Daniel Clarke kirjoitti Helleniuksesta: ”Emme osaa sanoa mistä syystä eniten häntä ihaillemme, avoimen, ystävällisen, anteliaan ja vieraanvaraisen luonteen vuoksi, vai hänen monipuolisen lahjakkuutensa tähden, josta syystä näimme hänessä erään maansa lahjakkaimmista oppineista.” Clarke antoi akatemian puutarhalle korkean arvosanan sen pienuudesta huolimatta. Kasvihuoneessa oli muun muassa Hyväntoivonnimen lajistoa, epäilemättä Uppsalasta saatua. Kasvikokoelma oli erityisen hienosti järjestetty. Koko yliopistoa Clarke piti Ruotsin parhaimpana.¹⁰⁴

Anders Dahl, joka lahjoitti akatemialle suuren kasvikokoelmansa, valittiin demonstraattoriksi 1787. Myös Dahlin suosija, Linnén oppilas kanslianeuvos Clas Alströmer lahjoitti akatemialle paljon näytteitä 1790, kuten Bengt Euphrasénkin, joka lahjoitti näytteitä vuosina 1787 ja 1788, kuten Ruotsin siirtomaasaarelta Saint-Barthélemyltä kerättyjä. Eräitä Euphrasénin Turkuun lähettämiä näytteitä on säilynyt. Myöhemmät demonstraattorit Carl Birger Rutström ja Fredrik Wilhelm Radloff lahjoittivat kokoelmansa 1811. Jälkimmäisessä oli kuusisataa ulkomaista ja harvinaista lajia Adolph Murrayn kokoelmasta Uppsalasta. Hellenius lahjoitti näytteitä seuraajalleen Sahlbergille ja suuren yksityisen kasvikokoelmansa, noin 15 000 lajia, eläköityessään 1816 akatemialle. Turun

103 Hjelt, ”Naturalhistoriens studium vid Åbo universitet”.

104 E. D. Clarke, *Travels in various countries of Scandinavia; Including Denmark, Sweden, Norway, Lapland and Finland, In three volumes. Vol. III*, T. Cadell and W. Davies, London, 1832.

palo 1827 tuhosi kasvikokoelman ja melkein kaikki muutkin akatemian kokoelmat. Säilyneistä puutarhakasveista merkittävimmät siirrettiin Sahlbergin johdolla Helsingin Kaisaniemeen. Sahlbergin runsaasti Thunbergin ja Swartzin lahjoituksia sisältävä yksityisherbaariorvarjeltui palolta. Uppsalan yliopiston kasvimuseossa säilyi suomalaisia näytteitä, jotka oli kerätty ennen Turun paloa. Eläinmuseon kokoelmat laajentuiivat myös lahjoituksin, joista suurimmat olivat apteekkari Johan Julinin 176 eläinnäytettä ja ruotsalaisen Wattrangin 460 linnun kokoelma. Hellenius myös osti Thunbergilta huomattavan lintukokoelman.¹⁰⁵

Hellenius tutki monia eläinryhmiä, ja jo ensimmäinen väitöskirja 1769 oli eläintieteellinen. Hän täsmensi lumikon kärpistä erottavia tuntomerkkejä ja kuvasi tieteelle uuden laakamadon, mateen maksaloisen (*Taenia lotae*), sekä uuden kovakuoriaissuvun ja -lajin, valsepän (*Serropalpus striatus*).¹⁰⁶ Lisäksi hänen kirjoituksensa ja johtamansa väitöskirjat käsittelivät lintujen biologiaa ja ekologiaa, etologiaa sekä eläinristeymiä.¹⁰⁷ Hellenius väitti onnistuneensa risteyttämään cagliarilaiselta kapteenilta saamansa metsäkaurisnaaraan ja päässin.¹⁰⁸ Karitsa muistutti emoaan, mutta ääni oli lammasmaisen. Charles Darwin perustellusti epäili Helleniuksen sekoittaneen nimet, ja risteyttäneen lampaan sardinialaisen muflonin eli villilampaan kanssa. Väitöskirjan ”Ajatelmia

- 105 Henry Väre, ”Anders Dahl (1751–1789) – Demonstrator in botany at old Åbo Akademi”, *Memoranda Soc. Fauna Flora Fennica* 91 (2015), 84–90; Henry Väre, ”Rutström, Carol Birger (1758–1826) – Demonstrator in botany at old Åbo Akademi”, *Memoranda Soc. Fauna Flora Fennica* 91 (2015), 93–96; Henry Väre, ”Fredrik Wilhelm Radloff – Demonstrator in botany at old Åbo Akademi”, *Memoranda Soc. Fauna Flora Fennica* 92 (2016), 92–98; Väre, ”Carl Niclas Hellenius”.
- 106 C. N. Hellenius, ”Beskrifning öfver Snömusen, Mustela Nivalis Linnei”, *Kongl. Vetenskaps Academiens Nya Handlingar* 6, 1785a, 212–220; C. N. Hellenius, ”Anmärkningar öfver Laklefer-Masken”, *Kongl. Vetenskaps Academiens Nya Handlingar* 6, 1785b, 180–191; C. N. Hellenius, ”Försök, til beskrifning på et nytt genus bland insecterna, som kunde kallas Serropalpus”, *Kongl. Vetenskaps Academiens Nya Handlingar* 7 (1786), 310–319.
- 107 C. N. Hellenius, ”Beskrifning öfver Blåkråkans (*Coraciae garrula* Linn.) seder och hushållning”, *Kongl. Vetenskaps Academiens Nya Handlingar* 8 (1787), 308–316; C. N. Hellenius & F. Juvelius, *Specimina Quaedam instinctus, quo animalia suae prospiciunt soboli*, Frencckellianis, Aboae, 1792; C. N. Hellenius & A. Cajan, *De variationibus avium quoad ipsarum colorem*, Frencckellianis, Aboae, 1798; C. N. Hellenius & N. J. Idman, *Adversariorum de avium nidis ex observationibus in Tavastia collectis*, Fascicul. I: mus, Frencckellianis, Aboae, 1802.
- 108 C. N. Hellenius, ”Berättelse om en blandad afföda efter en Råget (*Femina Cervi Capreoli* Linn.) som blifvit parad med en skring-gumse”, *Kongl. Vetenskaps Academiens nya Handlingar* 11 (1790), 289–291; C. N. Hellenius, ”Berättelse om en fruktsam afföda, efter en råget, parad med en gumse”, *Kongl. Vetenskaps Academiens nya Handlingar* 15 (1794), 32–38.

eläinristeymistä” mukaan eläinlajien välisiä risteymiä syntyikin vain poikkeusoloissa.¹⁰⁹

Hellenius oli aktiivinen myös akateemisessa yhteisössä. Hän oli konsistorin jäsen ja akatemian rehtori vuosina 1789–1790 ja 1802–1803. Hän piti muun muassa 1789 muistopuheen ritari Hisingeristä, joka oli merkittävästi edistänyt hänen uraansa, 1802 kutsupuheen tilaisuudessa, jossa professori Frans Michael Franzén piti oration kuningas Kustaa IV Adolfin muurattessa uuden akatemiarakennuksen peruskiven, ja 1803 kutsupuheen tilaisuudessa, jossa fysiikan professori Gustav Gabriel Hällström ja teologian apulainen Jacob Bonsdorff pitivät oratoriot prinssi Karl Gustavin syntymän kunniaksi. Kuninkaallisten tapahtumien ja muiden merkkipäivien huomioiminen oli yksi tapa sitoutua akatemian sisäiseen verkostoon, mutta myös valtaapitävien suuntaan.¹¹⁰

Tiedeyhteydet Ruotsiin olivat tärkeitä myös (tiede)seuratasolla. Hellenius valittiin 1788 Ruotsin kuninkaalliseen tiedeakatemiaan, jonka ulkomaisena jäsenenä hän jatkoi 1809, kun Suomi liitettiin Venäjään, Ruotsin isänmaalliseen seuraan 1789, Erlangin Academia Naturae Curiosorumiin 1797, sekä Tukholmassa toimivaan seuraan Sällskapet för Allmänna Medborgerliga Kunskaper. Hallinnon järjestäytyessä uudelleen Hellenius valittiin 1812 akatemian filosofisen tiedekunnan edustajaksi Collegium medicumiin. Se muun muassa laati ohjeet, kuinka tarkastaa apteekit ja niiden lääkeaineiden kelvollisuus.¹¹¹

Hellenius oli professorikunnan vanhin, kun maamme liitettiin osaksi Venäjää. Muutos lienee lamauttanut vanhenevaa tutkijaa, kun yhteydet Ruotsiin katkesivat tai vaikeutuivat. Hellenius tunsu muutoinkin olonsa eristetyksi Turussa jo ennen muutosta. Kollegoja oli niukasti, matkustaminen vaivalloista ja postin kulku hidasta. Kun kansleri Gustaf Mauritz Armfelt vieraili Turussa 1813, Hellenius esitti toiveen, että akatemian puutarhaan saataisiin Pietarista kasvilahjoituksia. Armfelt mieltäi tuolloin demonstraattori Sahlbergiin ja kehotti piispa Jacob Tengströmiä edistämään tämän uraa ja mahdollisuuksia matkustaa ulkomail-

109 C. N. Hellenius & J. J. Holmberg, *Cogitationes quaedam de animalibus hybridis*, Frenckelliana, Aboae, 1798.

110 Henrika Tandefelt, *Konsten att härska. Gustaf III inför sina undersåtar*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 2008.

111 Väre, ”Carl Niclas Hellenius”.

la. Matka Pietarin museoihin ja puutarhoihin toteutui, ja tuliaisina oli 240 harvinaisten kasvien juurta ja 1 500 siemenerää. Ministeri Aleksei Kirillovitš Razumovski lahjoitti harvinaisia kasveja omasta puutarhastaan Gorenkista läheltä Moskovaa. Suomen ensimmäinen arkkipiispa Tengström rauhoitteli kansalaisten tunteja Venäjän hallinnon eduksi, kun valta oli vaihtunut.¹¹²

Taksonomian jatkumo Carl Reinhold Sahlbergin työssä

Carl Reinhold Sahlberg syntyi Eurassa Porin rykmentin vänrikkin Reinhold Sahlbergin perheeseen. Hän valmistui ylioppilaaksi ja kirjautui akatemiaan 1795. Sahlberg puolusti jo 1796 väitöskirjaansa ”Syistä jotka estävät julkisten laitosten suotuisaa kehitystä” Martin Johannes Tolpon johdolla, mutta valmistuminen filosofian kandidaatiksi viivästyivät vuoteen 1801.¹¹³ Sahlberg toimi Turun akatemian puutarhan tilapäisenä amanuenssina 1799–1800. Helleniuksen johdolla Sahlberg puolusti väitöskirjaa ”Ovatko jäkälät vaarallisia puille” ja sai maisterin paperit.¹¹⁴ Väitöskirja oli ensimmäinen Suomessa tehty tieteellinen tutkimus jäkälästä. Se ei antanut selkeää vastausta kysymykseen jäkälien ja puiden suhteesta, mutta esitti, että jäkälät eivät ole loisia, vaan elävät ilman kosteudesta. Sahlberg nimitettiin dosentiksi 1804 väitöskirjan ”Itiökasvien tuntemisen kehityksestä” ansioilla. Hän avioitui Johanna Sofia Björkforssin kanssa 1807.¹¹⁵

Hellenius kirjoitti Thunbergille 1805, että Sahlbergista tulisi hyvä demonstraattori. Sahlberg toimi kasvitieteen demonstraattorina 1805–1806 ja jatkoi lääketieteen opintoja vakivirka mielessään. Hän valmistui lisensiaatiksi puolustettuaan väitöskirjaa ”Eräiden lääkkeiden lisäämisestä Ruotsin farmakopeaan” käytännöllisen lääketieteen professori

112 Väre, ”Carl Niclas Hellenius”.

113 M. J. Tolpo & C. R. Sahlberg, *Animadversiones circa causas salutarem institutiones publicar effectum impediens*, Frencckellianis, Aboae, 1796.

114 C. N. Hellenius & C. R. Sahlberg, *An lichenes detrimento sint arboribus*, Frencckellianis, Aboae, 1802.

115 Uunio Saalas, *Carl Reinhold Sahlberg. Luonnontutkija, yliopisto- ja maatalousmies 1779–1860*, Historiallisia Tutkimuksia 47, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 1956.

Gabriel von Haartmanin johdolla.¹¹⁶ Sahlberg toimi Helleniuksen apulaisena demonstraattorin virassa 1810–1813. Hän keräsi akatemian puutarhasta arvokkaan kokoelman kasvinäytteitä, joista lähes kaksisataa on säilynyt Luonnontieteellisen keskusmuseon Kasvimuseossa. Sahlberg toimi luonnontieteen apulaisena ja museoinspehtorina 1813–1816 sekä luonnonhistorian ja talousopin vt. professorina 1816–1818. Pätevyöitykseen professoriksi Sahlberg ohjasi väitöskirjan ohran eri alkuperien kypsymisen nopeudesta.¹¹⁷ Kilpahakijana oli Lars Johan Prytz, mutta konsistori päätyi Sahlbergiin muun muassa siksi, että tällä oli huomattava maatila, jossa oli mahdollisuus harjoittaa koetoimintaa. Sahlberg nimitettiin professoriksi 1818 (virka muutettiin eläin- ja kasvitieteen professuuriksi 1828).¹¹⁸

Suomen valtiosuhteet muuttuivat Sahlbergin uran alkuvaiheessa. Tarvittiin uusia suosijoita. Armfeltin ja kansleri Mihail Speranskin myötämielisyydellä Sahlberg vieraili Pietarissa 1813 hankkimassa näytteitä kasvimuseolle ja kasveja kasvitieteelliseen puutarhaan. Venäjälle oli tärkeää, että suomalaiset tutkijat tiivistivät yhteyksiä Pietariin. Siellä Sahlberg tutustui kasvitieteellisiin puutarhoihin ja useisiin kasvitutkijoihin, kuten Christian von Steveniin. Venäjältä saadut kasvit selostettiin Prytzin ohjaamissa väitöskirjoissa.¹¹⁹ Ensimmäisessä osassa mainitaan 190 elävää kasvia ja 683 siemenerää, toisessa 725. Sahlberg teki myös keräys- ja tutkimusmatkan Etelä-Ruotsiin 1822. Göran Wahlenberg ja Lars Levi Laestadius keräsivät siellä kasveja samana vuonna, ja on täysin mahdollista, että Sahlberg tapasi heidät. Wahlenbergin keräämiä kasvinäytteitä oli Sahlbergin kokoelmissa, jotka ovat nykyisin Kasvimuseossa Helsingissä. Helsingissä on näytteitä myös Swartzin kokoelmasta.¹²⁰

116 G. E. Haartman & C. R. Sahlberg, *Pharmaca quaedam pharmacopaeae Svecicae addenda*, Frenckellianis, Aboae, 1810.

117 C. R. Sahlberg & J. I. Utter, *Observationes quasdam de hordei in borealibus terris culti cito maturescendi habitus, et in re nostra rustica usu sistens*, Frenckellianis, Aboae, 1817.

118 Henry Väre, "Laurentius Johannes Prytz, Demonstrator in botany at Imperial Åbo Academy", *Memoranda Soc. Fauna Flora Fennica* 90 (2014), 77–82; Henry Väre, "Carl Reinhold Sahlberg – Demonstrator in botany at old Åbo Akademi, later professor in botany and zoology at Imperial Alexander University of Finland", *Memoranda Soc. Fauna Flora Fennica* 92, 2016, 99–119.

119 L. J. Prytz & M. Baeck, *Sistens hortum Academiae Aboensis VII*, J. C. Frenckeli, Aboae, 1814, [2], 98–111; L. J. Prytz & P. A. Bonsdorff, *Sistens hortum Academiae Aboensis VI*, J. C. Frenckeli, Aboae, 1814, [2], 82–97.

120 Väre, "Laurentius Johannes Prytz"; Väre, "Carl Reinhold Sahlberg".

Eräällä näytteiden keräysmatkalla Yläneelle Sahlbergille syntyi ajatus luonnontieteellisen seuran perustamisesta. Sällskapet för finsk zoologi och botanik perustettiin 1821 (1829 lähtien Societas Pro Fauna et Flora Fennica). Sahlberg oli seuran puheenjohtaja 1821–1841. Seuran keskeinen tavoite oli kokoelmien, etenkin kotimaisten, kokoaminen. Perustajajäsenistä maisteri Adolf Wilhelm Dammert ja ylioppilas Sigfrid Matias Tams lähetettiin Sahlbergin päätöksellä keruumatkalle 1824–1825 Etelä-Venäjälle Krimille ja Mingreliaan Kaukasuksen eteläreunamalle. Tavoitteena oli tehdä runsaita hyönteis- ja kasvikeräyksiä von Stevenin opastamana. Matkalta lähettämässään kirjeessä 1824 he selostivat keränneensä muun muassa 10 000 kasvinäytettä. Näytteet, 23 kääröä, saapuivat Turkuun tammikuussa 1827 tuhoutuakseen Turun palossa kahdeksan kuukautta myöhemmin.¹²¹ Tams oli tehnyt tutkimusmatkan myös Fredrik Gabriel Sanmarkin kanssa Lappiin 1820. Lappia lukuun ottamatta Ruotsiin ei tehty keruumatkoja. Vaikka akatemian museokokoelmat tuhoutuivat palossa, Sahlbergin kaupunkiasunnon 5 132 näytteen kasvikokoelma (4 336 lajia) säästy. Siinä on lukuisia ruotsalaisilta kollegoilta saatuja näytteitä, etenkin Helleniukselta, Rutströmiltä, Thunbergilta ja Swartzilta, eräät Kiinan-kävijä Pehr Osbeckilta ja muutama sata Anders Dahlilta. Sahlberg myi kokoelmansa 1828 yliopistolle 7 000 ruplalla ja antoi rahat pesämunaksi Societas pro Fauna et Flora Fennicalle, tarkoituksena rahoittaa keräys- ja tutkimusmatkoja yliopiston tuella.¹²²

Vaikka Sahlberg aloitti kasvitutkijana hyödyn ajan hengessä, hän kiinnostui hyönteisistä ja etenkin kovakuoriaista varhain. Nämä mielessään hän ryhtyi kirjeenvaihtoon Thunbergin ja Swartzin kanssa. Hänen päätyökseen muodostui Suomen kovakuoriaisten selvitys. Vuosina 1817–1839 ilmestyi 40-osainen väitöskirjasarja *Entomologica insecta Fennica enumerans*. Kaikkiaan Sahlberg ohjasi 65 väitöskirjaa, joista kaksi kasvitieteellistä. Sahlberg jatkoi Helleniuksen työtä akatemian puutarhan esimiehenä. Vuonna 1820 hän onnistui laajentamaan puutarhaa viereiselle piispanpellolle. Turun palo muutti kuitenkin kaiken, sillä puutarha tuhoutui lähes täysin. *Åbo Tidningar* ilmoitti 1828–1829, että orangeriassa oli saatavana ilmainen luettelo myytävistä yrttitarhakasveista.

121 Hjelt, "Naturalhistoriens studium vid Åbo universitet".

122 Väre, "Carl Reinhold Sahlberg".

Lopullisesti puutarha tyhjennettiin 1830 ja laitettiin myyntiin palosta säästyneitä kiviä myöten.¹²³

Sahlberg muutti Helsinkiin perustamaan uutta kasvitieteellistä puutarhaa, joka rakennettiin 1829–1833. Kaupunki rajoittui tuolloin Vironniemeen, ja tuleva sijoituspaikka Kaisaniemi oli sen ulkopuolella. Kasveja tuotiin Turusta, ja niitä lahjoitettiin Tarton kasvitieteellisestä puutarhasta, mutta ei ilmeisesti Ruotsista. Kasvihuonekasveja saatiin Pietarista. Kasvitutkijoiden yhteydet Ruotsiin näyttävät hiljenneneen. Erottuaan virastaan 1841 Sahlberg muutti tilalleen Yläneen Uuteenkartanoon ja innostui hedelmäpuiden, etenkin tarhaomenapuiden kasvattamisesta. Hän perusti kartanolleen Suomen suurimman hedelmäpuutarhan, Huvituksen. Vuonna 1850 siellä kasvoi 1 227 tarhaomenapuuta sadasta eri lajikkeesta.¹²⁴

Tiedon virta verkostoissa ja akateemisesta kasvitieteestä maaseudulle

Turun ja Uppsalan kasvitieteen ja puutarhakulttuurin piirissä oppineiden miesten ylisukupolviset henkilökohtaiset verkostot ylläpitivät jatkuvuutta pitkällä ajanjaksolla. Tähän liittyivät niin henkilöiden omat taloudelliset tilanteet kuin valtakunnan talouspolitiikan suuntauksetkin. Vaikka jatkumo sukupolvelta toiselle ei aina siirtynyt isältä pojalle, osa kasvitieteilijöistä pääsi avioliittojen ja muiden sukulaisuussuhteiden kautta sisälle akateemiseen yhteisöön. Turun ja Uppsalan opiskelijoiden ja opettajien sekä jo muihin yliopisto- tai kirkollisiin virkoihin siirtyneiden vaikuttajien vuorovaikutus muokkasi kasvitieteen ja puutarhakulttuurin kehitystä niin positiivisten kohtaamisten kuin keskinäisen kilpailun ja näkemyserojenkin kautta.

Kirjallisten lähteiden ja arkistojen pohjalta tiedon kulku voidaan jakottaa vaiheisiin Turun akatemian perustamisesta 1640 vuoteen 1809, kun Suomi liitettiin Venäjään:

¹²³ Ibid.

¹²⁴ Ibid.

1. Ensimmäisen sadan vuoden aikana 1640–1740 monet Turun akatemian professorit tulivat Ruotsista suhdeverkostoineen. Kirjeenvaihtoa ei juurikaan ole säilynyt, sillä Suomen puolella Turun palo 1827 tuhosi paljon arkistoja ja kirjekokoelmia. Kollegojen kesken vaihdettiin väitöskirjoja yli meren, joten Ruotsissa on paljon Turun akatemian tuotantoa. Suomalaisia opiskeli Uppsalan yliopistossa, mutta he eivät olleet luonnontutkijoita tai puutarha-alalta.
2. Tiedon vaihto voimistui, kun Johan Browallius tuli Turun akatemian professoriksi 1737 ja Pehr Kalm ryhtyi opiskelemaan Uppsalassa 1740-luvulla. Carl von Linné oli merkittävin yhdistävä voima. Kun kasvitieteeseen liittyviä professuureja täytettiin Turun akatemiassa, Linnéltä kysyttiin toistuvasti näkemyksiä, kuka virkaan kulloinkin pitäisi valita, ja Linné kirjoittikin lukuisia suosituskirjeitä. Luonnontieteiden vallankumous alkoi, kun suuressa Pohjan sodassa suurvalta-asemansa menettänyt Ruotsi siirtyi hyödyn aikakaudelle.
3. 1740-luvulta alkaen Turun professoreilla Browalliuksella, Mennanderilla, Kalmilla ja Helleniuksella oli tiivis kirjeenvaihto ruotsalaisten kollegoiden kanssa. Linnén kuoltua Carl Petter Thunberg oli keskeinen kontakti, mutta ei ainoa. Myös muut professorit, kuten Haartman, Gadolin ja Bonsdorff, olivat toistuvasti yhteydessä ruotsalaisiin kollegoihinsa. Yhteydenpito jatkui tiiviinä vuoteen 1809.
4. Vuonna 1809 yhteydet heikkenivät mutta eivät katkenneet. Liikkuvuus kuitenkin seisahtui valtiosuhteiden muutokseen alkaakseen myöhemmin uudelleen. Tsaarit painottivat Suomen suuriruhtinaskunnan ja Venäjä välisiä suhteita.

Alkaen 1740-luvulta, kun tietojen vaihto eneni, luonnontutkijoiden tietotaito parani. Samalla lääke- ja kasvitieteen tutkimuksessa ja opetuksessa sekä taloudellista hyötyä etsivissä kasvatuskokeissa käytetty kasvimateriaali rikastui siementen ja taimien muodossa. Aikaa myöten uudet, myös kaukomailta ja uudelta mantereelta saapuneet kasvilajit saavuttivat kaupunkilaisetkin muokaten asuinkortteleiden puutarhoja ja kulutustottumuksia. Kasvitieteen parissa työskentelevien akateemisten henkilöiden

väliset yhteydet Turussa olivat tiiviitä, ja ne hyödyttivät sekä henkilöitä itseään että kasvitiedettä.

Mennanderin, Kalmin, Gaddin ja Helleniuksen johdolla puolustettiin noin 180 luonnontieteellistä väitöskirjaa. Valmistuneiden opiskelijoiden virkanimikkeistä on todettavissa, että Turun akatemian perustamisajatus, virkamiesten kouluttaminen kirkon ja valtion tehtäviin, toteutui erinomaisesti. Valmistuneet sijoittuivat eri puolille maata, 110 eri pitäjään tai muuhun hallinnolliseen alueeseen. Turkuunkin jäi useita valmistuneita, noin 20, muttei enempää. Enemmistö, yhteensä 125, oli kirkonmiehiä, joihin lukeutui rovasteja, kappalaisia, pastoreita ja pitäjänapulaisia, sekä kaikkein eniten, 57, kirkkoherroja. Akatemiasta hankittu oppi levisi saarnastuolista koko maahan, osin Uppsalasta saakka. Kasvitieteilijöiden opissa valtion virkamiehiksi valmistui 20 ja opettajiksi, joista monet olivat rehtoreita, 16 sekä akatemian professoreiksi tai dosenteiksi kymmenen ja lääkäreiksi kuusi. Joukkoon mahtui myös kolme tilanomistajaa ja yksi kalastaja.¹²⁵

125 J. Vallinkoski, *Turun akatemian väitöskirjat 1642–1828*. 3, Helsingin yliopiston kirjasto, Helsinki, 1964, 273–376.

Elohopeaa lääkinnässä, tieteessä ja käsitöissä 1700-luvun Turussa

Laura Hollsten

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5303-4509>

Kun turkulainen merikapteeni Petter Claesson purjehti Juutinrauman tullin läpi heinäkuussa 1774, laivan suurimmaksi yksittäiseksi lastitararaksi merkittiin tupakka.¹ Amsterdamista Turkuun matkustavan lastin joukossa oli lisäksi muun muassa mausteita, väriaineita ja paperia – kaikki varsin tavallisia tuontitavaroita 1700-luvun toisella puoliskolla. Muiden tavaroiden ohella Claesson tullasi Juutinraumalla 50 paunaa eli noin 21 kiloa elohopeaa.² Elohopea ei ollut yhtä tavallinen kauppavara 1700-luvun aluksilla kuin tupakka ja mausteet, mutta yhtä kaikki tarpeelliseksi katsottu aine 1700-luvun kaupungeissa. Monien käyttötarkoitustensa kautta elohopea kytkeytyy niin taloushistoriaan ja kulttuurihistoriaan kuin aate- ja oppihistoriaan. Paikallistamalla elohopean reittejä ja käyttötarkoituksia 1700-luvun Turussa on mahdollista valottaa sekä 1700-luvun aineellista kulttuuria että ajan tieteellisiä ja henkisiä näkemyksiä.

1 The Sound Toll Registers Online osoitteessa www.soundtoll.nl. Juutinrauman tullitilit on kartoitettu Tanskan kuninkaan asettamien tullimaksujen ja lastitietojen perusteella.

2 Yksi pauna tai naula on noin 425 g.

Elohopea on eläväisyytensä ja näyttävyytensä vuoksi kiehtonut ihmisten mieliä enemmän kuin mitkään muut metallit, kultaa ja hopeaa lukuun ottamatta. Elohopea on alkuaine, jota saadaan pääasiassa sinoooperista eli elohopeasulfidista eroteltuna, joskin sitä esiintyy luonnossa sellaisenaan harvinaisissa tapauksissa. Kun sinooperi on louhittu ja murskattu, elohopeaa on helppo uuttaa. Sinooperia kuumennettaessa elohopea vapautuu höyrynä, joka jäähdytetään ja otetaan talteen nesteenä. Elohopeaa on louhittu Euroopassa antiikin ajoista lähtien. Merkittävimmät esiintymät 1700-luvulla olivat Itävallassa (nykyisessä Sloveniassa) sijaitseva Idrija, Almadén Espanjassa ja Monte Amiata Italiassa. Lisäksi pienempiä esiintymiä oli Baijerissa ja Cornwallissa. Kiinassa on laajoja esiintymiä, mutta kiinalaista elohopeaa alettiin tuoda Eurooppaan vasta 1700-luvun lopulla ja silloinkin vain pieniä määriä. Elohopea oli 1500-luvulta lähtien merkittävä Euroopan halki kulkenut ja Atlantin ylittänyt kauppatavara, ja liikkeellä olleet määrät kasvoivat 1700-luvun globalisoituvassa maailmassa. Elohopea liittyy liikkuvuuden ja kansainvälisten verkostojen historiaan, sillä sitä kuljetettiin Almadénista sekä Idrijasta muualle Eurooppaan ja Amerikkaan satojen vuosien ajan. Elohopean liikenne on osa Välimeren ja Atlantin alueen historiaa, jota leimaa ihmisten, aatteiden ja kauppatavaran kulku osana mannerten välistä vuorovaikutusta.

Elohopean tuotanto ja käyttö on vaikuttanut ihmisiin sekä heidän kulttuuriinsa ja ympäristöönsä monella tavalla. Elohopeaa on hyödynnetty lääketieteessä ja käytetty osana erilaisia tuotantoprosesseja, kuten kultaseppien ja hatuntekijöiden työssä. Lisäksi elohopeaa on käytetty alkemiassa, ja siihen on liitetty mystistä symboliikkaa ja maagisia ominaisuuksia. Kaivostoiminta on muuttanut maisemaa alueilla, joilla elohopeaa on louhittu, ja sitä on joutunut kaivosalueita ympäröivään maaperään, veteen ja ilmaan. Lisäksi elohopea on vaikuttanut niiden ihmisten terveyteen, jotka ovat olleet sen kanssa tekemisissä tuotannon, kuljetuksen tai työn kautta.

Amerikasta Eurooppaan virranneesta hopeasta ja sen vaikutuksista Euroopan talouteen ja politiikkaan on kirjoitettu paljon, samoin kuin maailman mullistaneista kauppatavaroista: suolasta, sokerista, kahvista,

teestä.³ Olennaista osaa hopean tuotantoprosessissa näytellyt elohopea on kuitenkin jäänyt vähemmälle huomiolle. Elohopean louhintaa, kuljetusta ja käyttöä on tutkittu osana niin kaupan ja liikkuvuuden kuin kulttuurin, lääketieteen ja tekniikan historiaa.⁴ Ruotsissa tieteen historioitsija Hjalmar Fors on käsitellyt elohopeaa lyhyesti luonnonhistoriaa, lääketiedettä, alkemiaa ja kaivostoimintaa käsittelevässä tutkimuksessaan.⁵ Suomessa elohopean käyttöä lääketieteessä on Turun osalta sivunnut Kirsi Vainio-Korhonen 1800-luvun alun seksityöläisiä käsittelevässä tutkimuksessaan.⁶ Turun akatemian historiaa käsittelevissä teoksissa elohopeaa ei ole käsitelty erikseen. Liisa Kunnaksen ja Leila Koivusen järjestämässä Turun akatemian kokoelmia käsittelevässä työpajassa ja sitä esittelevässä puheenvuorossa teemaksi nousee käsillä olevan tutkimuksen kannalta relevantti tieteen ja tiedon materiaalisuus.⁷ Tämä luku pyrkiikin tuomaan keskustelua tiedon materiaalisuudesta 1700-luvun Turkuun ja Turun akatemiaa käsittelevään tutkimukseen sekä nostamaan esille Turkuun osana kansainvälisiä verkostoja, joissa vaikuttaa ihmisten ohella myös ei-inhimillisiä toimijoita.

- 3 Ks. esim. S.A.M. Adshead, *Salt and civilization*, Palgrave Basingstoke & New York, 1992; Stanley J. Sten & Barbara H. Sten, *Silver, trade, and war. Spain and America in the making of early modern Europe*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore & London, 2000; Benjamin Mountford & Stephen Tuffnell, "Seeking a global history of gold", Mountford & Tuffnell (eds), *A global history of gold rushes*, University of California Press, Oakland, 2018; Hanna Hodacs, *Silk and tea in the north. Scandinavian trade and the market for Asian goods in eighteenth-century Europe*, Palgrave Macmillan, 2016; Maarten Draper & Jan Willem Veluwenkamp, "Sound Toll Registers Online and the eighteenth century Baltic coffee commerce", *Groniek. Historisch Tijdschrift* 46:199 (2014), 279–294.
- 4 Richard M. Swiderski, *Quicksilver. A history of the use, lore and effects of mercury*, McFarland & Company, Jefferson, North Carolina & London, 2008; Z.Z. Slavec, "Occupational medicine in Idrja mercury mine in the 18th century", *Vesalius* IV:2 (1998), 51–59; Alfred Bogomir Kobal & Darja Kobal Grum, "Scopoli's work in the field of mercurialism in light of today's knowledge. Past and present perspectives", *American Journal of Industrial Medicine* 53 (2019), 535–547; T. Walker, "Medicinal mercury in early modern Portuguese records. Recipes and methods from eighteenth-century medical guidebooks", *Asiatische Studien – Études Asiatiques* 69:4, (2015), 1017–1042.
- 5 Hjalmar Fors, "Kemi, paracelsism och mekanisk filosofi. Bergskollegium och Uppsala cirka 1680–1770", *Lychnos. Årsbok för idé-och lärdomshistoria* (2007).
- 6 Kirsi Vainio-Korhonen, *Musta-Maija ja Kirppu-Kaisa. Seksityöläiset 1800-luvun alun Suomessa*, Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki, 2018. Ks. myös Saara-Maija Kontturi, *Parantajat ja tieteenekijät. Piirilääkärit Ruotsin valtakunnassa 1700-luvun lopulta 1800-luvun alkuun*, pro gradu, Jyväskylän yliopisto 2014; Suvii Rytty, Puoskarointia vai puhdasta auttamisen halua? Luonnonparantaja Maalin Bergström ja laittoman lääkärintoimen harjoitus 1900-luvun alun Suomessa, Kalle Kananen & Markku Hokkanen (toim.), *Kiistellyt tiet terveyteen. Parantamisen monimuotoisuus globaalihistoriassa*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2017, 130–164.
- 7 Liisa Kunnas-Pusa ja Leila Koivunen, "Miten tutkia kadonnutta materiaalisuutta? Turun akatemian kokoelmat tutkimuskohteena", *Auraica. Scripta a Societate Porthan edita* 13 (2022), 30–34.

Tässä luvussa lähestytään elohopeaa aineena ja aineellisesta näkökulmasta ja seurataan sen jälkiä Idrijan kaivoksesta Turkuun.⁸ Pyrkimyksenäni on paikallistaa elohopea 1700-luvun Euroopassa ja Turussa ja osoittaa, kuinka yksittäinen metalli oli osallisena monenlaisissa tapahtumakuluissa ja ilmiöissä, jotka kytkeytyvät tieteeseen, mystiikkaan, ihmiskehoon ja materiaaliseen kulttuuriin.⁹ Keskeiset kysymykset koskevat sitä, mistä ja miten elohopea saapui Turkuun sekä missä ja mihin sitä käytettiin. Kaupunkiin saapuvia materiaalivirtoja voidaan tarkastella kaupungin ”aineenvaihdunnan” termein, jossa kaupunki vastaanottaa uusintamista ja kasvua tukevia raaka-aineita ja energiaa.¹⁰ Elohopean virta oli määrältään pieni, mutta myrkyllisyydessään kokoaan merkittävämpi tekijä kaupungin aineenvaihdunnassa. Pohdin elohopean läsnäoloa ihmisten kehoissa, kaupungin kulttuurissa ja arkielämässä sekä sen merkitystä tieteessä ja tieteenteon käytännöissä. Yksi tämän kirjan teemoista – yhteys Turun ja Uppsalan välillä – liittyy juuri tieteen tekemiseen ja tieteellisten instrumenttien kehittämiseen. Useat tässä luvussa mainitut lääkärit ja professorit olivat opiskelleet tai oleskelleet Uppsalassa ja toimivat näin osana kaupunkien välistä verkostoa.

Lähdeaineistona käytän Juutinrauman tullitilejä, jotka on digitoitu Sound Toll Registers Online -tietokantaan.¹¹ Ne antavat oikeansuuntaisen kuvan Turkuun saapuneista tuontitavaroista, vaikka tullattavien tavaroiden määrä ja arvo on ainakin joissain tapauksissa todennäköisesti merkitty todellisuutta pienemmäksi ja vaikka niissä ei näy salakuljetettu tavara. Elohopean erilaisten vaiheiden selvittämiseen olen käyttänyt Turun kaupungin historiaa käsitteleviä teoksia, Collegium medicumin asiakirjoja, lääketieteellisiä teoksia, Turun akatemian väitöskirjoja, Tu-

8 C. Zumbärgel, ”Material flows in early modern history of science and technology. A theoretical and methodological introduction”, D. Jalobeanu & C. Wolfe (eds) *Encyclopedia of Early Modern Philosophy and the Sciences*, Springer, Cham, 2020, http://doi-org-443.webvpn.fjmu.edu.cn/10.1007/978-3-319-20791-9_254-1 (luettu 1.2.2021); Ursula Klein & Wolfgang Lefèvre, *Materials in eighteenth century science. A historical ontology*, MIT Press, Cambridge, MA, 2007.

9 Elohopeaa Pariisissa on tutkinut André Guillerme artikkelissa ”Le mercure dans Paris. Usages et nuisances (1780–1830)”, *Histoire Urbaine* 18:1 (2007), 77–95.

10 A. Westermann ”Substanzen”, S. Samida, M. K. H. Eggert & H. P. Hahn (eds), *Handbuch materielle kultur. Bedeutungen, konzepte, disziplinen*, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart, 2014, 259–263.

11 Tietokantaan liittyvästä lähdekritiikistä ks. Timo Tiainen, *Suomen ulkomaankaupan kasvu, pro gradu*, Jyväskylän yliopisto, 2018, 41.

russa ilmestynyttä *Tidningar Utgifne av ett Sällskap i Åbo* -lehteä ja Turun ammattikuntien arkistoja.

Elohopean matka Turkuun

Kuten Petter Claessonin esimerkki osoittaa, elohopea tuli pohjoisen Itämeren alueelle meritse. Suurin osa Amsterdamista Itämeren alueelle tulleista laivoista purjehti Pietariin, mutta joidenkin määränpäänä oli Tukholma, Turku, Norrköping ja Nyköping. Vuonna 1784 yksi laiva purjehti Ouluun mukanaan sokerin, kahvin ynnä muiden tuontitavaroiden lisäksi 25 paunaa elohopeaa. Turkuun elohopeaa kuljetti 1700-luvun aikana 39 laivaa ja näistä 32:den lähtösatamaksi merkittiin Amsterdam. Suurempiin kaupunkiin kuten Tukholmaan purjehti vuosisadan aikana 120 elohopeaa kuljettavaa laivaa ja Pietariin 185 laivaa. Vertailun vuoksi mainittakoon, että kaiken kaikkiaan 131 laivaa purjehti Amsterdamista Turkuun Juutinrauman tullin läpi 1700-luvun aikana.¹²

Turun kauppamerenkulku oli vähäistä 1700-luvun alkuvuosikymmenten aikana isonvihan takia, mutta purjehdus ja kaupankäynti alkoivat elpyä 1730-luvulla. Vuosisadan puolessa välissä Turulla oli 12 syvänmerenpurjehtijaa, jotka veivät puutavaraa, tervaa ja rautaa Välimeren alueelle tuoden sieltä ennen kaikkea suolaa, mutta myös tupakkaa, sokeria, viinejä, lääkkeitä sekä väriaineita. Suolan tuonti oli ruuan säilönän vuoksi välttämättömyys, ja vuonna 1740 jopa 35 prosenttia kaikesta tuonnista oli suolaa.¹³ Vuosisadan ensimmäisellä puoliskolla elohopeaa toi Turkuun vain kaksi laivaa. Kapteeni Michael Schiottin Amsterdamista vuonna 1729 tuomassa laivassa lastin joukossa oli kahdeksan paunaa elohopeaa.¹⁴ Schiott purjehti Turusta Amsterdamiin kaksi kertaa samana vuonna, mutta laivaan lastattiin elohopeaa vain vuoden ensimmäisellä matkalla. Vuonna 1743 kapteeni Reyn Pietter Tiebes kuljetti Turkuun 10 paunaa elohopeaa.¹⁵

12 Sound Toll Registers Online.

13 Oscar Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809*, Åbo, 1972, 429–435.

14 Sound Toll Registers Online.

15 Sound Toll Registers Online.

Vuosisadan toisella puoliskolla elohopeaa saapui Turkuun useammin. Määrät vaihtelivat parista paunasta aina kuuteenkymmeneen paunaan. Kun Petter Claesson heinäkuussa 1774 toi Amsterdamista Turkuun 50 paunaa elohopeaa, laiva oli todennäköisesti Jacob Breme-
rin omistama *Apparence*. Laivaa ei voida tunnistaa tullirekisteritietojen perusteella, mutta on tiedossa, että Petter Claesson toimi *Apparencen* kapteenina vuodesta 1768 vuoteen 1778.¹⁶ *Apparence* purjehti useimmiten Bordeaux'hon hakemaan raakasokeria Turun sokeritehtaal-
le, mutta Claesson purjehti myös Amsterdamiin vuosina 1771, 1773, 1774, 1775 ja 1776. Kaksi kertaa lastissa oli elohopeaa, mutta esimerkiksi vuonna 1776 huomattavasti pienempi määrä kuin 1774, ainoastaan 2,5 paunaa.¹⁷ Vaikka suurin osa elohopeasta tuli Turkuun Amsterdamista, seitsemän laivaa kuljetti Turkuun elohopeaa Välimeren alueelta: Marseillesta ja Sisilian Trapanista Malagan kautta sekä Sardinian Cagliariasta. Vuonna 1772 kapteeni Jochim Janckers toi Turkuun 60 paunaa elohopeaa suolalastin mukana Trapanista. Suola oli koko vuosisadan ajan Turun sataman tärkein tuontitavara, seuraavana tulivat tupakka, raakasokeri ja kahvi.¹⁸

Elohopea kuljetettiin muun lastin mukana kaupunkiin Aurajokea pitkin. Suuret alukset jäivät syväsatamaan Pikisaareen tai Linnanaukolle, ja liikenne pitkin Aurajokea tapahtui suurilla lastiveneillä. Lastit purettiin Aurajoen rannalla, jossa olivat lastauspaikat ja rantavarastot.¹⁹ Elohopeaa on pakattu hyvin erityyppisiin pakkauksiin, muun muassa kivisaviastioihin tai suojalaatikoissa kuljetettuihin lasipulloihin. Säiliöt suljettiin tinaseoksilla tai luonnonkorkista valmistetuilla korkeilla. Lähteet eivät kerro elohopean pakkausmenetelmistä Amsterdamiin, mutta Almadénista Väli-Amerikkaan kuljetettavan elohopean vaiheita on kartoitettu, ja tiedetään, että elohopea pakattiin Atlantin ylitystä varten nahkasäkkeihin, jotka laitettiin tynnyreihin, jotka puolestaan pakattiin

16 Nikula, *Åbo stads historia*.

17 Sound Toll Registers Online.

18 Niclas Wasström, *Oeconomisk beskrifning öfver Åbo stad, Åbo 1749*; Kimmo Ikonen, "Vuodet 1765–1782" ja "Pikisaari ja Aurajoki. Kaukopurjehdusta ja ruoppausta 1700-luvulla", Jussi T. Lappalainen (toim.), *Turun sataman historia*, Turun satama, Turku, 1999, 85.

19 Kimmo Ikonen, "Pikisaari ja Aurajoki", 78–80.

puulaatikoihin.²⁰ Vuodesta 1751 lähtien käytettiin pulloja, ja 1784 lähtien myös raudasta valmistettuja astioita. Turkuun saapuneen elohopean pakkauksista ei ole säilynyt lähteitä.

Kaikki laivat eivät päässeet määränpäähensä. Juutinrauman tullitilien mukaan hollantilainen kauppa-alus *Vrouw Maria*, joka haaksirikkoutui 1771 Nauvon edustalla, kuljetti elohopeaa Pietariin. Laiva oli lähtenyt Amsterdamista 5. syyskuuta 1771, kun se kapteeni Reymund Lourenzin merkinnän mukaan joutui myrskyyn ja ajoi karille. Tullitilien mukaan *Vrouw Marian* lastina oli sokeria, väriaineita, sinkkiä ja kankaita sekä sekalaista kappaletavaraa. Laivalla oli myös noin 120 kiloa elohopeaa. Elohopeaa ei mainita *Vrouw Mariasta* haaksirikon jälkeen pelastettujen tavaroiden luettelossa, eikä hyllyn sisältä otetuissa sedimentti- ja hohkakivinäytteissä havaittu elohopeakontaminaatiota.²¹ Laivaan lastattu elohopea lienee siis liuennut mereen. Elohopeaa on todennäköisesti vuotanut mereen toistuvasti Turun saaristossa, jossa moni alus ajoi karille tai haaksirikkoutui, vaikka vahingot jäivät pienemmiksi kuin suurteen elohopealaivojen onnettomuudet Atlantilla.²²

Amsterdamin kautta Itämerelle tulleen elohopean alkuperä oli suurella todennäköisyydellä Idrija, jossa toimi vuosisatojen ajan toinen Euroopan kahdesta suurimmasta elohopeakaivoksesta.²³ Carniolan provinsissa sijaitsevassa Idrijassa elohopeaa alettiin louhia 1493, jolloin alue oli

- 20 Rocío Cutipé-Cárdenas, "The historic route of the mining of mercury in Spanish American, Monuments and sites in their setting – Conserving cultural heritage in changing townscapes and landscapes", ICOMOS Open Archive. EPrints on Cultural Heritage, <https://openarchive.icomos.org/id/eprint/452> (luettu 24.11.2024); A. Hernández Sobrino, Roberto Parra Indiano, Elsa Soria Herranz, Miguel A Padilla & Soledad Cuezva Robleño, "El Camino Real del Azogue", *Tierra y tecnología. Revista de información geológica* 40 (2011), 21–27; E. Sanz-Rubio, S. Cuezva, A. Sanchez-Malo, A. Fernandez-Cortés, A. Hernández Sobrino, R. Parra Indiano, E. Soria Hernandez, M. Padilla, S. Mellado & T. Herrero, "Enhancement of the historical 'Royal Quicksilver Way'", Miguel Ángel Rogerio-Candelera (ed.), *Science, Technology and Cultural Heritage*, CRC Press/Balkema, Leiden, 2014, 457–464.
- 21 Sound Toll Online; Christian Ahlström, *Sjunkna skepp*, Natur och kultur, Lund, 1979; Oscar Gelderblom, "Coping with the perils of the sea. The last voyage of Vrouw Maria in 1771", *International Journal of Maritime History* 15:2 (2003), 95–115; Marja Pelanen & Sallamaria Tikkanen, *Vrouw Maria – selvitys tutkimuksista, tuloksista ja tulevaisuuden eri vaihtoehtoista*, Museovirasto, 2007; Mari Karjalainen, "Vrouw Marian elohopealasti", Helsingin yliopisto, merihistoriallinen seminaari 25.4. 2003.
- 22 Yrjö Kaukiainen, *Aarelaivat ja harhatulet. Turunmaan ulkosaaristo 1700-luvulla*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2018; Pedro J. Borrell B., *The quicksilver galleons. The salvage of the Spanish galleons Nuestra Señora de Guadeloupe and el Conde de Tolosa*, Underwater Archaeological Recovery Commission, *sine loco*, 1983.
- 23 Ks. Laura Hollsten, "Mercurial activity and subterranean landscapes. Towards an environmental history of mercury mining in early modern Idrija", *RCC Perspectives* 10 (2012).

Venetsian takamaata. Habsburgit valtasivat alueen 1517, ja Idrijan kaivos muodostui merkittäväksi tulolähteeksi Itävallalle. Carniolan provinssi pysyi Itävallan alaisena ensimmäiseen maailmansotaan asti. Euroopan suurin elohopeaesiintymä oli Almadénin kaivos Espanjassa, mutta lähes kaikki siellä louhittu elohopea vietiin Väli- ja Etelä-Amerikkaan, jossa sitä käytettiin Uuden-Espanjan hopeantuotantoon.²⁴ Aika ajoin myös Idrijan elohopeaa vietiin Uuteen-Espanjaan. Elohopeaa laivattiin Cádizista Vera Cruziin suurilla erikoisvalmisteisilla kaljuunoilla, jotka pystyivät kuljettamaan satoja tonneja elohopeaa.²⁵

Idrijan kaivos syvine kaivoskäytävineen ja vesipumppauslaitteineen oli merkittävä nähtävyys. Englantilainen Royal Societyn jäsen Edward Browne vieraili Idrijassa 1669 ja kirjoitti arvostavaan sävyyn kaivoksen aikansa korkeinta osaamista edustaneista teknisistä ratkaisuksista.²⁶ Kaivostyöläisille työskentely elohopeakaivoksessa oli vaarallista. Työläiset laskeutuivat kaivokseen köysien varassa, ja heidät nostettiin ylös korien avulla, jos he olivat liian sairaita tai väsyneitä kiipeämään. Kaivoksen syvimmissä osissa oli myrkyllisiä ja helposti syttyviä kaasuja, ja lyhtyjen käyttöä jouduttiin rajoittamaan. Tulipalot ja metaaniräjähdykset olivat tavallisia ja jatkuva altistuminen elohopealle oli merkittävä terveysriski. Elohopeaa levisi myös kaivosalueen ympäristöön.²⁷

Idrijasta elohopea kuljettiin hevosilla kapeita polkuja pitkin joko maitse Klagenfurtiin eteläisessä Itävallassa tai Venetsian ja Triesten satamiin, joista se laivattiin itään tai Saksaan, Espanjaan ja Hollantiin. Kauppahuoneet Cernezzi ja Rezzonico Venetsiassa ja Jean Deutz Amsterdamissa pitivät pitkälti käsissään Euroopan elohopeakauppaa 1600- ja 1700-luvuilla. Deutzin ostettua Venetsian elohopeavarastot 1700-luvulla kaupan painopiste siirtyi enenevässä määrin Venetsiasta Amsterdamiin, ja Deutzin kauppahuone välitti, laivasi ja varastoi merkittävät määrät elohopeaa.²⁸ Deutzien monopoliin kuului myös väriaineena käytetty si-

24 Saúl Guerrero, "The history of silver refining in New Spain, 16c to 18c. Back to the basics", *History and Technology* 32:1 (2016), 2–32.

25 Borrell, *The quicksilver galleons*.

26 Miklos Kazmer, "Dr. Edward Browne's visit to the mining towns of lower Hungary in 1669", *Natural Heritage of the Carpathian Basin*, Budapest. Hungarian Geographical Museum (2004), 4–6.

27 Kobal & Kobal Grum, "Scopoli's work in the field of mercurialism".

28 Karel Davids & Jan Lucassen, *A miracle mirrored. The Dutch republic in European perspective*, Cambridge University Press, 1995, 344; Rajneesh Narula & Roger van Hoese (eds), *Multinational enterprises*

nooperi. Itävaltalaisen mineralogi Inigo von Bornin mukaan myös Messr. Goll kumppaneineen teki elohopeakauppaa Amsterdammassa.²⁹

Ruotsalaisille kauppiaille Amsterdammassa sijainnut kauppahuone Jan & Carl Hasselgren oli tärkeä yhteistyökumppani. Ruotsin kunniakonsulina Amsterdammassa vuodesta 1788 toimi Conrad Adrian Hasselgren, Jan Hasselgrenin poika ja kauppahuoneen omistaja.³⁰ Turkulaisista laivoista Amsterdamiin purjehti säännöllisesti *Mercurius*, jonka omistivat laivanvarustajat ja kauppiaat Jacob Bremer ja Carl Ekenbom. Bremer toi Turkuun suolaa, sokeria, viinejä ja mausteita, ja hänellä oli suhteita kymmeneen kauppahuoneisiin eri puolilla Eurooppaa. Kaikkiaan Bremer ehti vuosien varrella omistaa kolme ja olla osakkaana 21 kaukopurjehdukseen käytetyssä turkulaisaluksessa.³¹

Vaikka Juutinrauman tullitilien perusteella tiedetään, että Turkuun tuli elohopeaa varsinkin 1770–1790-luvuilla, on huomattava, että kaikki Turkuun tuotu elohopea ei jäänyt kaupunkiin, vaan sitä vietiin todennäköisesti myös sisämaan paikkakunnille. Lisäksi pieniä määriä elohopeaa on voinut tulla kaupunkiin Itämeren alueelta. Lopuksi on otettava huomioon salakuljetuksen mahdollisuus. Oscar Nikula viittaa Bremerin ja Petter Claessonin välillä käytyyn kirjeenvaihtoon, josta käy ilmi, että Bremerin, kuten epäilemättä muidenkin kauppiaiden, laivoilla salakuljetettiin runsaasti tavaraa, esimerkiksi viiniä. Bremer kehotti kirjeessään Claessonia maksamaan tullia vain osasta lastia.³² Lisäksi kapteenit saivat

from the Netherlands, Routledge, London and New York, 1999; Abe de Jong, Joots Jonker, Ailsa Röell & Gerarda Westhuis, "Reinventing institutions. Trust offices and the Dutch financial system, 1690–2000s", *Econstor*, eabn Papers No. 20–04 (2020), 3–4, <http://hdl.handle.net/10419/226211> (luettu 29.1.2021).

29 Ignaz Born, *Baron Inigo Born's New Process of Amalgamation of Gold and Silver ores, and Other Metallic Mixtures, As by his late Imperial Majesty's Commands, introduced in Hungary and Bohemia*. From the Baron's Account in German, translated into English by R. E. Raspe, T. Cadell, London, 1791.

30 Jari Ojala, "Approaching Europe. The merchant networks between Finland and Europe during the eighteenth and nineteenth centuries", *European Review of Economic History* 1:3 (1997), 323–352; Leos Müller, *Consuls, corsairs, and commerce. The Swedish consular service and long-distance shipping, 1720–1815*, Uppsala, *Studia Historica*, 2004, 80.

31 Nikula, *Åbo stads historia*, 456–468.

32 Bremer Claessonille 18.11.1768, 10.1.1769, 4.7.1783, siteerattu teoksessa Oscar Nikula, "Petter Claesson, turkulaisten 1700-luvun merenkulkijoiden eräs edustaja", Vilho Niitemaa, Oscar Nikula & Tapio Sormunen (toim.), *Turun kulttuurihistoriaa*, Turun Historiallinen Arkisto 33, 1979, 115–117; Ruotsin rajoilla tapahtuneesta salakuljetuksesta ks. Anna Maria Catarina Knutsson, *Smuggling in the north. Globalisation and the consolidation of economic borders in Sweden, 1766–1806*, European University Institute, Florence, 2019, Department of History and Civilization, <http://hdl.handle.net/1814/65548>

kuljettaa tullitta pieniä tavaraeriä, ja he kävivät jonkin verran kauppaa omaan laskuunsa. Elohopeaa on kaikesti ollut helppo salakuljettaa, koska määrät olivat pieniä verrattuna moneen muuhun kauppatavaraan. Onkin todennäköistä, että elohopeaa salakuljetettiin Turkuun ja että tullitiedot antavat vain osittaisen kuvan Turkuun saapuneesta elohopeasta. Vaikka tarkkoja määriä on vaikea arvioida, on selvää, että elohopea oli osa kaupungin arkea ja kulttuuria. Sitä käytettiin lääketieteessä sekä erilaisissa käsityö- ja tuotantoprosesseissa.

Elohopea lääkkeenä

Elohopea tuli eurooppalaiseen lääketieteeseen keskiajalla arabialaisvaikutteiden myötä, mutta elohopeaa käytettiin sairauksien hoidossa aasialaisissa kulttuureissa jo ennen ajanlaskumme alkua. Elohopeaa käytettiin varsin laajasti lääketieteessä 1700-luvun Euroopassa. Metallisen elohopean lisäksi lääkkeeksi oli tapana määrätä sublimaattia tai kalomelia eli elohopeakloridia, punaista ja keltaista saostetta (elohopeaoksidin eri muotoja) sekä valkoista saostetta (elohopea-ammoniumkloridia). Aluksi elohopeapitoisia lääkkeitä käytettiin ulkoisesti, lähinnä ihottumien, syyhyn ja muiden ihotautien hoitoon, mutta myös syfiliksen lääkitykseen. Useimmiten käytetty valmiste oli niin kutsuttu harmaasalva, jota valmistettiin hiertämällä rasvaan noin kolmasosa painosta metallista elohopeaa. Voidetta hierottiin potilaan ihoon muutama gramma päivittäin. Elohopea vaikutti suurimmaksi osaksi ihon kautta imeytymällä, mutta osa joutui höyrystyneenä elimistöön keuhkojen kautta. Vaikutuksen nopeuttamiseksi sairaita saatettiin voitelemisen jälkeen pitää lämmitettävässä kopissa tai tynnyrissä (niin kutsuttu savukuuri). Kuuria toistettiin useiden päivien ajan.³³ Harmaasalva oli vuosisatojen ajan myös päätäiden hoitomenetelmä, ja lisäksi sitä käytettiin kihomatojen hoitoon peräaukon ympäristöön voideltuna. Esimerkiksi Christfried Gananderin

(luettu 29.1.2021); Felicia Gottman, *Global trade, smuggling, and the making of economic liberalism. Asian textiles in France 1680–1760*. Palgrave Macmillan, New York, 2016.

33 Ks. Frithiof Lennmalm, *Svenska läkaresällskapets historia 1808–1908*, Svenska läkaresällskapets handlingar 38, Stockholm, 1908, 162.

mukaan väiveitä ja täitä ajettiin pois elohopealla, joka oli sekoitettu suolattomaan voihin. Toisessa Gananderin ihotauteihin käyttämässä lääkkeessä oli tärpättiä, laardia, suopaa ja ”eläwätä hopiata”.³⁴ Suun kautta annettuja lääkkeitä olivat metallista elohopeaa sisältäneet pillerit ja jauheet tai elohopeakloridia eli sublimaattia tai kalomelia sisältänyt liuos ja jauheet. Sisälmysmatojen häätöön elohopeavalmisteita annettiin sisäisesti.³⁵ Elohopeaa käytettiin myös rokonistutuksen yhteydessä.³⁶

Käsityksen suositelluista ja todennäköisesti käytetyistä lääkkeistä saa lukemalla ajan farmakopea-teoksia. Farmakopea oli ohjeistus, jossa määriteltiin lääkeaineiden laadulle ja valmistukselle asetettuja vaatimuksia. Ruotsin ensimmäinen farmakopea *Pharmacopoeja Holmiensis Galeno-Chymica* (1686) sisälsi ohjeet noin 800 lääkkeen valistukseen. Kahden vuoden kuluttua teosta täydennettiin asetuksella, jossa määrättiin, mitä lääkkeitä apteekkien varastoissa tuli olla. Vuosisadan lopulla säädettiin lääketaksa, jossa määrättiin hinnat kasvi-, eläin- ja kivikunnasta saataville yksinkertaisille lääkeaineille (*simplicia*). *Pharmacopoeja Holmiensis* oli alkujaan tarkoitettu Tukholman apteekkeille, mutta teoksen ohjeistusta määrättiin pian noudatettavaksi koko valtakunnassa. Seuraavalla vuosisadalla ilmestyi uudistettu *Pharmacopoea Svecica* (1775), jonka kokosivat Collegium medicumin presidentti Abraham Bäck, Carl von Linné ja apteekkari Carl Wilhelm Scheele. Lääkelistoissa esiintyvä säännöllisesti *hydrargyrum* tai *mercurium* eli elohopea.³⁷

Elohopean käytöstä lääketieteessä kertovat myös piirilääkäreiden tekemät apteekkitarkastusten raportit, jotka usein listaavat apteekkeissa käytetyt lääkkeet sekä puuttuvat lääkkeet.³⁸ Piirilääkäreiltä vaadittiin myös

34 Christfrid Ganander, *Eläinden Tauti-Kirja*, 1788, https://archive.org/stream/ElaindenTautiKirja1829/ElaindenTautiKirja1829_djvu.txt (luettu 29.1.2021).

35 Claude Quélet, *History of syphilis*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1990; Kevin Siena, ”The Clean and the Foul. Paupers and the Pox in London Hospitals”, Kevin Siena (ed.), *Sins of the flesh. Responding to sexual disease in early modern Europe*, Centre for Reformation and Renaissance Studies, Toronto, 2005; S.S. Wong, T. Deviese, J. Draycott, J. Betts & M. Johnston, ”Syphilis and the use of mercury”, *Pharmaceutical Journal*, 297(7893), 2016, 159.

36 Anders Chydenius, ”Ajatuksia rokonistutuksesta Suomen rahvaan hyväksi”, *Anders Chydeniuksen kootut teokset*, <https://chydenius.kootutteokset.fi/kirjoitukset/tankar-om-koppymppningen> (luettu 29.1.2021).

37 Vuonna 1663 perustettu Collegium medicum oli lääkintötoimen keskusvirasto.

38 Collegium medicum, apoteksvisitationer RA/420606/E 6.

vuosikertomuksia ainakin vuodesta 1769 alkaen.³⁹ Nämä olivat Collegium medicumille osoitettuja selvityksiä lääkärin toiminta-alueellaan kohdanneista ja hoitamista sairaustapauksista sekä virkatehtävien täyttämisestä. Raporteista löytyy mainintoja elohopean käytöstä erilaisissa sairauksissa, esimerkiksi kalomelista ulostuslääkkeenä.⁴⁰ Piirilääkäreitä ohjeistettiin kiinnittämään suurta huomiota veneerisiin sairauksiin, ja sukupuolitauteja sairastavia potilaita otettiin sairaalahoitoon jopa muiden potilaiden kustannuksella.⁴¹ Useissa piirilääkäreiden raporteissa mainitaan *Methodus mixta*, menetelmä, jossa elohopeaa käytettiin sekä sisäisesti että ulkoisesti.⁴² Piirilääkärit käyttivät elohopeaa ensisijaisesti sukupuolitautien hoitoon mutta myös laksatiivina. Turun piirilääkäri Johan Gabriel Bergman käytti elohopeaa vuonna 1779 hoitaessaan lepratapausta.⁴³

Aikakauden tunnetuimpiin elohopeaa käyttäneisiin lääkäreihin kuului Carl von Linnén oppilas Peter Hernqvist, jonka Linné lähetti Ranskaan opiskelemaan eläinlääketiedettä. Hernqvist opiskeli Ranskassa myös syfiliksen hoitoa, jota hän alkoi harjoittaa palattuaan Ruotsiin. Hän perusti 1784 kuurihuoneen Skaraan, ja elohopeakuuri oli tärkeä osa hoitoa. Hernqvist uskoi pystyvänsä auttamaan vaikeitakin tapauksia elohopeakuurilla, jota myös kutsuttiin salivaatiohoidoksi (saliva viittaa sylkeen, ja hoitoa on kutsuttu suomeksi nimellä syljetyshoito ja ruotsiksi nimellä *dregelkur*).⁴⁴ Elohopea aiheuttaa lisääntyntä syljen eritystä,

39 Saara-Maija Kontturi, *Parantajat ja tieteenekijät*; Saara-Maija Kontturi, "Suomen varhaisen piirilääkärilaitoksen tavoitteet ja niiden toteutuminen", *Hippokrates* 32 (2015), 41–63.

40 Johan Ernst Blacherin raportti, ks. Kontturi, *Parantajat ja tieteenekijät*, 41.

41 Heikki Vuorinen, *Tautien historia*, Vastapaino, Tampere, 2002, 151; Mika Kallioinen, *Rutto ja rukous. Tartuntataudit esiteollisen ajan Suomessa*, Atena, Jyväskylä, 2009, 69. Ks. Vainio-Korhonen, *Musta-Maija ja Kirppu-Kaisa*, 200.

42 Kontturi, *Parantajat ja tieteenekijät*, 59.

43 RA/420606/E3/, Collegium medicum, E3 Årsberättelser från provinsialläkare, Johan Gabriel Bergman 1779, digitala forskarsalen.

44 Käsikirjoitus HE 0158, Syphilis, Veterinärhistoriska muséet, Skara. Ks. "Lars-Erik Appelgren, Peter Hernqvists bokskapsapotek i Skara och hans humanmedicinska verksamhet", Uppsala medicinska förening, Historiska muséet, Uppsala, 2010; Arno Forsius, "Elohopea lääketieteessä", Kuvauksia lääketieteen historiasta, <http://www.saunalahti.fi/arnoldus/mercurii.html> (luettu 29.1.2021). Salivaatiohoidosta, ks. Johan Lindstolpe, född Linder, *Johan Linders Tanckar Om Then Smittosame Siukdomen Fransoser, Och Salvation Eller Dregel-Curen* (1713).

jonka ajateltiin puhdistavan elimistöä. Hernqvistin resepti sisälsi elohopeasublimaattia, oopiumtinktuuraa, elohopeaa ja hajustetta.⁴⁵

Turussa sukupuolitautipotilaita hoidettiin lääninlasaretissa, joka valmistui keväällä 1759 nykyisen Eskelinkadun ja Läntisen Rantakadun kulmaukseen. Vuonna 1784 lasaretti siirtyi Sairashuoneenkadulle. Sairaalan lääkärin virkaa hoitamaan määrättiin vuodesta 1754 Turun piirilääkärinä toiminut Johan Haartman, joka oli Hernqvistin tavoin opiskellut Uppsalassa Linnén johdolla. Haartman toimi sairaalan lääkärinä vuoteen 1767, ja hänet nimitettiin Turun akatemian lääketieteen professoriksi 1765. Merkittävä osa lasaretin potilaista kärsi sukupuolitaudeista, esimerkiksi Porin lääninlääkäri Bengt Björnlundilla oli lupa toimittaa kuusi sukupuolitautipotilasta kerrallaan lääninlasarettiin. Haartman käytti elohopeaa ainakin fransoosin eli kupan hoitoon. Hänen vuonna 1759 (1765) julkaisemansa lääkärikirjan mukaan paroni van Swietenin elohopeaviinasta oli apua, mutta hän suositteli valmistetta käytettäväksi vain sairaalaolosuhteissa: ”Tätä sairautta [ranskantautia] voidaan toisinaan alkuvaiheessa helposti lievittää herra Assess. Dareliuksen määräämällä pitäjänapteekin herra Paroni v. Swietenin elohopeaviinalla; mutta tähän liittyvien monenlaisten sattumusten johdosta hoito tulee mieluummin ajoissa ohjata lasaretteihin.”⁴⁶

Elohopeaviinan nimi viittaa tunnettuun hollantilaiseen Wienissä vaikuttaneeseen lääkäri ja apteekkari Gerard van Swieteniin, joka kehitti elohopeasublimaattia sisältävän Liquor Swietenii -nimisen syfilislääkkeen.⁴⁷ Haartmanin suositus käyttää lääkettä ainoastaan lasareteissa ”monenlaisten sattumusten” johdosta viitannee elohopean sivuvaikutuksiin. Elohopeavalmisteiden annostelu oli vaikeaa, ja lääkkeen hait-

45 Appelgren, Peter Hernqvists boskapsapotek, 66; Käsikirjoitus HE 0158 Syphilis.

46 ”Denna sjukan [Franska Kopporna] kan wäl ibland lätt nog i början hjelpas med det af Herr Assess. Darelius i Sökn-Apotheket under N:o 12 meddelta herr Bar. v. Swietens Mercurialbrännewin; men för de mångfalliga tillfälligheter, som därwid tilstötä, må des wärd häle i tid Lazaretterna etc. updragas.” *Tydelig Underrättelse Om de Mäst Gångbara Sjukdomars Kännande och Motande, Genom Lätta och Enfalliga Hus-Medel; Samt et litet Res- och Hus-Apothek*, Åbo, 1759 ja *Haartmans läkarebok av 1765*, Nybloms, Uppsala, 1963, 157. Viittaus lienee Johan Anders Dareliukseen (1718–1780), aateloimisen 1770 jälkeen af Darelli, joka toimi Collegium medicumina assessorina 1755–1780. Pitäjänapteekki oli maaseudulla sijainnut lääkevarasto. Pitäjänapteekkeja oli perustettu vuodesta 1758 lähtien, kun Collegium medicumia vaadittiin turvaamaan syrjäseutujen asukkaiden lääkehuolto.

47 Ana-Maria Alfonso-Goldfarb & Marcia Ferraz, ”Chemical remedies in the 18th century. Mercury and Alkahest”, *Circumscribere International Journal for the History of Science* 7 (2009).

tavaikutuksiin kuuluvat myrkytysoireet olivat yleisiä. Sivuvaikutuksiin kuuluivat ikenien tummuminen ja turpoaminen, niiden märkivät haavaumat, pahanhajuinen hengitys sekä hampaiden irtoaminen. Lisäksi esiintyi hikoilua, oksentelua, ripulia ja pahimmassa tapauksessa virtsanerityksen tyrehtymistä. Pitkäaikaisen elohopeamyrkytyksen aiheuttamiin hermostollisiin häiriöihin eli eretismiin kuuluivat psyykinen ärtyneisyys sekä niin sanottu intentiotremori eli ryhdyntäväpina, esimerkkinä käden vapina johonkin käsityöhön ryhdyttäessä.⁴⁸ Siihen, että elohopean sisäiseen käyttöön liittyi haittoja, viittaa julkaisussa *Wecko-Skrift för Läkare och Naturforskare* 1781 ilmestynyt artikkeli ”Ny Methode att nyttja Mercure eller Qvicksilfver”. Elohopeaa suositeltiin käytettäväksi suun haavaumiin (*frictioner*) siten, että elohopea syljettiin suusta sen syljen eritystä lisäävän vaikutuksen jälkeen. Näin elohopea ei päässyt veltostuttamaan ja ärsyttämään suolistoa.⁴⁹

Johan Haartmanin jälkeen Turun lääninlasaretin lääkärin virkaa hoiti Johan Gabriel Bergman. Bergmanin kauden ensimmäisenä neljänä vuonna sairaalassa hoidettiin keskimäärin 126 potilasta, joista neljännes sairasti sukupuolitauteja.⁵⁰ Haartmanin seuraajaksi akatemian lääketieteen professoriksi nimitettiin hänen serkkunsa poika Gabriel Haartman. Jälkimmäisen ohjauksessa valmistui elohopeaa sukupuolitaudin hoitokeinona käsitellyt dissertaatio *Positiones nonnullae, circa usum hydrargyri oxydulati nigri in lue venera* (1801), respondenttinä Johannes Agapetus Törngren. Törngren toimi pataljoonanlääkärinä Turun läänin jalkaväkirykmentissä 1796–1797 ja Porin läänin jalkaväkirykmentissä 1798–1805 sekä Turun kaupungin välskärinä vuodesta 1800.⁵¹ On todennäköistä, että lasaretissa säilytettiin elohopeaa ja että sitä oli lääkäreiden hallussa.

Johan Haartman myötävaikutti akatemian varakanslerin, teologian, kasvitieteen ja fysiikan professori Johan Browalliuksen tuella siihen, että

48 Forsius, ”Elohopea lääketieteessä”.

49 ”Ny Methode att nyttja Mercure eller Qvicksilfver beskrifven hos Clare”, *Wecko-Skrift för Läkare och Naturforskare* 1781, käännös teoksesta Peter Clare, *An Essay on the Cure of Abscesses by Caustic, and on the Treatment of Wounds and Ulcers; Also a New Method of Curing the Lues Venerea*, London 1779, https://archive.org/stream/weckoskriftforlo1stoc/weckoskriftforlo1stoc_djvu.txt (luettu 29.1.2024).

50 Otto E. A. Hjelt, *Svenska och finska medicinalverkets historia 1663–1812*, Helsingfors 1892, 299–318, 367.

51 Charlotta Wolff, ”Kirurgerna och förnyelsen av läkarvetenskapen i Finland 1751–1850”, *Historisk Tidskrift för Finland* 105:4 (2020), 484–491.

akatemian yhteyteen perustettiin apteekki 1757. Turun ensimmäinen apteekki oli avattu jo 1689. Apteekkareille myönnettiin kuninkaallinen privilegio, jonka turvin heillä oli oikeus myydä lääkkeitä. Collegium medicumin määräyksestä piirilääkäri tai muu viranomainen suoritti apteekkitarkastuksia, joiden tarkoituksena oli muun muassa huolehtia siitä, että apteekkeissa oli tarvittavia lääkeaineita. Samalla pyrittiin myös rajaamaan lääkkeiden myynti apteekkeihin. Apteekkien kilpailijoina lääkeaineiden myynnissä toimivat maustekauppiat, jotka mausteiden ja yrttien ohella näyttävät yleisesti kaupanneen myös muita lääkkeenä käytettyjä aineita, kuten elohopeaa, arsenikkia ja kamferia.⁵² Turun ensimmäinen apteekkari Johan Albrecht Relau valitti vuonna 1705, että kaupungin porvarit myivät tuotteita, jotka olisivat kuuluneet vain apteekkiin, ja aihetta käsiteltiin toistuvasti Collegium medicumissa.⁵³ Kauppakollegio pyysi esimerkiksi 1732 Collegium medicumilta selvitystä siitä, minkä aineiden tuli kuulua apteekkitaksan piiriin, ja huomautti, että joitain tuotteita, niiden joukossa elohopea, tuli myydä ainoastaan apteekissa eikä maustepuodeissa.⁵⁴

Myös kansanparantajat käyttivät elohopeaa. Kansanperinnekirjoituksissa on useita merkintöjä elohopean käytöstä erilaisten vaivojen hoidossa sekä maagisissa rituaaleissa. Lääketieteen historiasta useita artikkeleita kirjoittaneen lääkäri Arno Forsiuksen kansanperinteestä keräämien esimerkkien joukossa neuvotaan pelästymisestä aiheutuneen sairauden hoidossa käyttämään saunassa kylvettämistä ja rukouksia, minkä jälkeen veteen lisättiin elohopeaa, luettiin parannussanat, heitettiin vesi kolmen tien risteykseen ja luettiin manaussanat (Rautu). Toisessa esimerkissä todetaan, että lapsen itkettäjä eli huudattaja parani lopulta, kun pantiin [linnun]sulan kynään elävää hopeaa ja ommeltiin se lapsen päänaluspolsterin nurkkaan (Hailuoto). Elohopea näyttäytyy kansanperinteessä sekä lääkkeenä että paranemista edistävänä maagisena ainesosana. Kansanperinteessä tunnetaan myös tapa suojata koti noituudelta varjelevilla talojen rakenteisiin kätketyillä esineillä. Elohopeaa, pienessä pullossa

52 Ks. Collegii medici protokoll 15.2, 15.4 ja 25.5 1776, Hjelt, *Svenska och finska medicinalverkets historia* III, 407.

53 Collegii medici protokoll 16.7.1708, Hjelt, *Svenska och finska medicinalverkets historia*, 455.

54 Hjelt, *Svenska och finska medicinalverkets historia*, 403.

säilytettynä, tai sulkaan tai vaikkapa leipäpalaan kastettuna voitiin kätkeä tulisijan alle tai talon, tallin tai navetan kynnyksen alle suojaamaan sairauksilta ja turvaamaan karjan kotiinpaluu.⁵⁵

Lääninlääkärit ilmaisivat raporteissaan huolensa puoskareista. Esimerkiksi Torniossa vaikuttanut lääkäri Carl Adolf Dahlgren raportoi 1807 Anna Ticka -nimisestä talonpoikaisvaimosta, joka hoiti asiakkaitaan elohopealla ja ”rikotulla lasilla”.⁵⁶ Uppsalassa opiskellut Dahlgren toimi lääkärinä Suomen sodan aikana ja kuvasi sodan aikaisia terveysoloja Pohjanmaalla.⁵⁷ Dahlgren valitti, että rahvas oli alkanut osoittaa valitettavan suurta luottamusta puoskareita kohtaan sukupuolitaudin hoidossa.⁵⁸ Elohopeaa oli siis saatavilla sekä apteekeissa että maustepuodeissa, mutta todennäköisesti myös markkinoilla ja kulkukauppiaiden myymänä.

Harrastettiin Turussa alkemia?

Lääketieteen ohella alkemia ja sittemmin kemia ja muut luonnontieteet olivat alueita, joiden parissa elohopeaa käsiteltiin. Alkemistit eri puolilla maailmaa käyttivät sitä tarkoituksenaan jouduttaa mineraalien luonnollista muodostumista ja sitä kautta valmistaa metalleista puhtainta ja täydellisintä eli kultaa. Elohopealla ajateltiin olevan keskeinen merkitys kullan syntyprosessissa, koska metallien miellettiin koostuvan elohopean, rikin ja suolan erilaisista suhteista.⁵⁹ Euroopassa 1500-luku oli alkemian kultakautta, mutta alkemiaa harrastettiin edelleen 1700-luvulla. Tieteen historiassa alkemian merkitystä on tutkittu perusteellisesti, koska kemian historia on monin tavoin kytketty alkemiaan. Vaikka alkemistit eivät kyenneet kehittämään tieteellistä järjestelmää, he loivat

55 Forsius, ”Elohopeaa lääketieteessä”; Sonja Hukantaival, *For a witch cannot cross such a threshold. Building concealment traditions in Finland c. 1200–1950*, *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* XXIII, Turku, 2016, 103–104, 160–161.

56 Kontturi, *Parantajat ja tieteentekijät*, 19.

57 Dahlgrenin urasta kertoo K. E. Lindén, *Sjukvård och läkare under kriget 1808–1809*, Helsingfors 1908.

58 Puoskaroinnista ks. Hjelt, *Svenska och finska medicinalverkets historia* 1, 1891, 130, elohopean käytöstä 143; Sofia Ling, *Kärringmedicin och vetenskap. Läkare och kvaacksalverianklagade i Sverige omkring 1770–1870*, *Studia Historica Upsaliensia* 212, Uppsala universitet, 2004.

59 Lawrence M. Principe, *The secrets of alchemy*, University of Chicago Press, Chicago, 2013.

pohjan kemialle tieteenä kehittämällä laboratoriotekniikkaa, liuottamalla ja yhdistelemällä aineita sekä tutkimalla tulen ja happojen vaikutuksia.⁶⁰

Turun akatemiassa alkemiaa on voitu harrastaa jossain määrin osana kemiaa, vaikka asiasta ei ole tarkempia lähteitä. Vielä 1700-luvun ensimmäisellä puoliskolla vuorikollegio ja sen laboratorio Laboratorium Chymicum Tukholmassa toimivat niin tieteen kuin okkultismin ja alkemian keskuksina Ruotsin valtakunnassa.⁶¹ Vuosisadan kuluessa kemia ja alkemia erkaantuivat toisistaan, ja metallit alettiin mieltää pikemminkin materiaaleina kuin henkisillä ominaisuuksilla varustettuina olomuotoina. Keskellä tätä murrosaikaa elivät Carl Fredric Mennander ja Jakob Gadolin. Molemmat toimivat vuorollaan Turun akatemian fysiikan professoreina, ja molemmat olivat Turun opintojensa lisäksi opiskelleet Uppsalassa. Mennanderin hallussa oli merkittävä alkemistinen kirjakokoelma, ja myös Gadolinin kokoelmiin kuului alkemistisiä teoksia. Kirjoitustensa perusteella Mennander näyttää suhtautuneen alkemiaan varauksella, mutta uskoneen metallien transmutaatioon eli muuntumiseen, joka kuului alkemian perusolettamuksiin.⁶² Hän lienee tutustunut alkemiaan lähemmin opiskellessaan Uppsalassa, jossa mystinen luonnonfilosofia, johon okkultismi ja alkemia liittyivät, sai enemmän jalansijaa kuin Turussa.⁶³ Jari Niemelän mukaan Turun akatemian kemian professori Per Adrian Gadd suhtautui kielteisesti alkemiaan. Gaddin mielipide oli, että kemian laboratorioista oli kitkettävä kovalla kädellä kullantekijät ja alkemian harjoittaminen.⁶⁴ Myös Henrik Gabriel Port-

60 John Powers, *Inventing chemistry. Herman Boerhaave and the reform of the chemical arts*, University of Chicago Press, Chicago, 2012.

61 Hjalmar Fors, ”Kemi, paracelsism och mekanisk filosofi. Bergskollegium och Uppsala cirka 1680–1770”, *Lychnos* (2007); Hjalmar Fors, ”Occult traditions and enlightened science. The Swedish Board of Mines as an intellectual environment 1680–1760”, L. Principe (ed.), *Chymists and chymistry. Studies in the history of alchemy and early modern chemistry*, Science History Publications, Sagamore Beach, 2007, 239–52.

62 Tomas Mansikka, ”Alchemy in Finland”, *Western esotericism in Scandinavia*, Brill, Leiden & Boston, 2016, 18–24; Tomas Mansikka, ”Vetenskap och upplysning inom den tidiga pietismen. Några ledmotiv till adeptskapets historia”, 1700-tal. *Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies* (2006/2007); ks. myös *Tidningar Utgivne af ett Sällskap i Åbo* 30.4.1773 no 8; Transmutaatiosta ks. Lawrence M. Principe, ”The End of Alchemy. The Repudiation and persistence of chrysopoieia at the Académie Royale des Sciences in the Eighteenth Century”, *Osiris* 29 (2014), 96–116.

63 Juhani Pietarinen, ”Eurooppalainen filosofia ja Turun akatemia”, *Auraica* 5 (2012), 5–15.

64 Jari Niemelä, *Vain hyödynkö tähden? Valistuksen ajan hyötöajattelu, luonnontieteen ja talouspolitiikan suhde Pehr Adrian Gaddin elämäntyön kautta tarkasteltuna*, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 1998.

han arvosteli alkemiaa. Vuonna 1796 julkaistussa väitösteesissä, jonka respondenttina oli Johan Lagus, Porthan viittaa alkemisteihin. Hän toteaa, että heidän toimintansa oli typerää ja että se vahingoitti sekä heitä itseään että muita, mutta että heidän kokeensa tuottivat kuitenkin joi-tain hyödyllisiä keksintöjä. Porthan arvosteli myös mystistä kristinuskon suuntausta swedenborgilaisuutta ja muuta ”harhaoppisuutta”, muun muassa uppsalalaiselle Johan Henrik Lidénille osoitetussa kirjeessään 1788.⁶⁵

Aikakauden tunnetuimpia alkemisteja oli Turussa kemiaa ja minera-logiaa opiskellut August Nordenskiöld, joka valmistui akatemiasta 1772.⁶⁶ Hän oli tutustunut alkemiaan jo asiaa harrastaneiden isänsä ja setänsä välityksellä – veljekset Carl Fredrik Nordenskiöld ja Magnus Otto Nordenberg olivat molemmat tutustuneet alkemiaan opiskellessaan Uppsalassa.⁶⁷ August Nordenskiöld perehtyi aiheeseen syvemmin Englannissa 1779–1780, oli aktiivinen swedenborgilainen ja toimi Kustaa III:n palveluksessa Tukholmassa Ruotsin viimeisenä kuninkaallisena alkemistina.⁶⁸ Nordenskiöld toimi myös Suomen vuoritoimen johtajana, mutta luopui urastaan omistautuakseen alkemialle Drottningholmissa ja laboratoriossaan Uudessakaupungissa. Ei ole tiedossa, harrastiko Nordenskiöld alkemiaa opiskeluaikanaan Turussa. Gaddin johdolla (tai toimesta) kirjoitettu Nordenskiöldin dissertaatio *Försök till en kemisk och metallurgisk afhandling om tennets och dess malmers beskaffenhet* (1772) ei anna viitteitä tästä. Nordenskiöld julkaisi kuitenkin 1773 anonyymien vuoritoiminta käsittelevän kirjan, jossa hän viittasi ”oppiin tulesta”, mikä osoittaa, että hänellä oli ainakin teoreettista mielenkiintoa alkemiaa kohtaan jo opiskeluaikanaan. Myöhemmän keskeneräisen teoksen *A plain system of Alchymy* (1780) ja teoksen *An Address to the True Members of the New Jerusalem Church* (1789) perusteella voi olettaa, että Nordenskiöld suosi alkemian niin kutsuttua kuivaa menetelmää, jossa kullansiemeniä kuumennettiin yhtäjak-

65 Inkeri Kinnari, *Hyödyllisiä ja mielekkäitä oppeja kotiin vietäväksi. H. C. Porthanin väitösteesit ja akateemien kasvatusta*, Turun yliopisto, Turku, 2012, 140–141.

66 Yrjö Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: August Nordenskiöld*, verkkojulkaisu 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=8944> (luettu 19.10.2020).

67 Mansikka, ”Alchemy in Finland”, 19–20.

68 Kerkko Nordqvist & Vesa-Pekka Herva, ”Det lilla laboratoriet i bäcken – alkemi och arkeologi på Frugård”, *Nordenskiöld-samfundets tidskrift* 70–71 (2012), 7–22.

soisesti, sammumattomalla tulella jopa yli vuoden ajan. Elohopean käyttö liittyi puolestaan ”märkään menetelmään”, jossa käytettiin liuottajaa eli elohopeaa. Todennäköisesti Turkuun 1700-luvulla tuotua elohopeaa ei käytetty Nordenskiöldin alkemistisissä kokeissa. Mikäli Ruotsissa tehtiin alkemistisiä kokeita elohopealla, aine oli todennäköisesti peräisin Idrijasta. Vuorimestari Axel Fredrik Cronstedt ja vuorikollegion auskultantti Gustav von Engeström toteavat mineralogialla käsittelevässä teoksessaan 1788, että alkemistit toivat Idrijasta neitseellistä elohopeaa suurin kustannuksin tarkoituksenaan valmistaa kultaa.⁶⁹ Elohopean alkemian perinteeseen liittyvät ominaisuudet olivat osa oppinutta kulttuuria vielä 1700-luvulla, vaikka elohopean käyttö painottui enenevässä määrin tieteellisiin kokeisiin sekä teknisiin keksintöihin.

Elohopea tiedemaailmassa

Elohopeaa löytyi Turun akatemian laboratorion ja professorien kotoa. Professoreista, joiden hallussa suurella varmuudella oli elohopeaa, voidaan mainita Johan Leche ja Johan Gadolin. Leche oli lääketieteen professori ja luonnontieteilijä, ja hän käytti elohopeaa valmistaessaan lämpömittareita. Lämpömittareita oli ollut käytössä 1500-luvulta lähtien, Galilein kehitettyä ensimmäiset mittarit. Saksalainen luonnontutkija ja fyysikko Daniel Gabriel Fahrenheit kehitti elohopean ja alkoholin laajenemiseen perustuvan lämpömittarin, kun varhaisissa mittareissa käytettiin alkoholin ja elohopean lisäksi pellavansiemenöljyä. Leche oli Lundissa opiskellessaan alkanut tehdä havainnoja säästä, ilman lämpötilasta ja ilmanpaineesta. Turussa Leche kirjasi vuosina 1748–1760 tekemänsä säähavainnot.⁷⁰ Hän tutki tarkkaan lämpötilasta johtuneita elohopean tilavuuden muutoksia välttääkseen siitä aiheutuneet virheet

69 Axel Fredrik Cronstedt & Gustav von Engeström, *Towards a System of Mineralogy I–II*, Charles Dilly, London, 1788, 588, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/mobil/Artikel/15693> (luettu 29.1.2021).

70 Henry Väre, ”Johan Leche kasvitieteilijänä”, A. Perälä (toim.), *Löysin jotain hauskaa. Andrew Erikssonin juhlikirja hänen täyttäessään 50 vuotta maaliskuun 20. päivänä*, Tre bibliofiler, Helsinki, 2008, 146–157; Stefan Norrgård & Samuli Helama, ”Dendroclimatic investigations and cross-dating in the 1700s. The tree-ring investigations of Johan Leche (1704–1764) in southwestern Finland”, *Canadian Journal of Forest Research* 51:2 (2021), 1–7, <https://doi.org/10.1139/cjfr-2020-0182> (luettu 29.1.2021).

ilmapuntarien rakentamisessa. Lechen päätelmät ilmanpaineen muutoksista osoittavat hänen ymmärtäneen, millä tavoin mittaustulokset olivat riippuvaisia sääilmiöistä. Saatuaan vuonna 1744 kuninkaallisen tiedeakatemian sihteeri ja Anders Celsiusuksen serkku Petrus Elviukselta englantilaisen lääkärin James Jurinin teoksen lämpömittareista, Leche opetteli itse valmistamaan sellaisia. Kirjoitelmassa ”Ytterligare försök att utröna kvicksilvrets förhållande, i anseende till rymden, i hetta och köld” hän selvitti seikkaperäisesti, miten elohopea käyttäytyy eri olosuhteissa.⁷¹ Elohopeaa sisältävän lämpömittarin periaatteista kirjoitettiin myös lehdessä *Tidningar Utgifne av ett Sällskap i Åbo*.⁷² Lämpömittareita löytyy lisäksi lehti-ilmoituksista, joissa peräänkuulutettiin kadonneita mittareita. Mittarit olivat toisinaan huonolaatuisia ja rikkoutuivat, syynä saattoi olla elohopean laatu. Henrik Gabriel Porthan kirjoittaa kirjeessä Johan Gadolinin kertoneen, että ilma Turussa talvella 1799 oli niin kylmä, -40 astetta, että elohopea jäättyi. Porthanin mukaan Gadolin särki mittarin päästäkseen tutkimaan elohopean käyttäytymistä lähemmin, mutta elohopea oli sulanut Gadolinin käsiin.⁷³

Uppsalan yliopiston ja Turun akatemian kemian professorina toiminut Johan Gadolin oli tekemisissä elohopean kanssa myös laboratorioissa. Varhaisen opetus- ja tutkimuslaboratorion Pietarin yliopistoon oli perustanut professori Mihail Lomonosov vuonna 1748.⁷⁴ Uppsalassa oli kemian ja mineralogian laboratorio vuodesta 1753 ja Gadolinin opettaja Torbern Bergman rakennutti uuden laboratorion astuessaan virkaan vuonna 1767. Turkuun sellainen saatiin vasta 1814, mutta Gadolin käytti omaa laboratoriotaan opetuskäyttöön. Kansainvälisistä virtauksista hyvin perillä ollut Gadolin opetti oppilailleen, miten kokeisiin perustuva tietoa hankitaan, ja järjesti laboratorioharjoituksia opiskelijoille aikana,

71 Johan Leche, ”Ytterligare försök att utröna kvicksilvrets förhållande, i anseende till rymden, i hetta och köld”, Kungliga Vetenskapsakademins handlingar för år 1758, XIX, 42.

72 *Tidningar* 7.2.1782 no 6; 15.4.1784 no 15.

73 Henrik Gabriel Porthans bref till Mathias Calonius, 2. Åren 1797–1800, *Skrifter utgifna af Svenska litteratursällskapet i Finland*, Helsingfors 1886, 540.

74 Panu Nykänen, ”Kun Leiwo lennät Suomehen”, *Suomalaisten kemistien yhteydet ulkomaille ennen toista maailmasotaa* [sic], käsikirjoitus (2020), https://suomalaistenkemistienseura.fi/wp-content/uploads/2022/02/Kun-Leivo-lennat-Suomehen_Panu-Nykanen-1.pdf (luettu 31.1.2024).

jolloin se ei vielä ollut yleistä.⁷⁵ Gadolinin laboratoriossa opiskelijat eivät kuitenkaan ainakaan Gadolinin johdolla vuonna 1789 opiskelleen Pehr Stenbergin mukaan itse tehneet kokeita, vaan seurasivat Gadolinia, joka Stenbergin harmiksi suoritti kokeet hiljaisuudessa, selittämättä aineosia ja tekemisiään opiskelijoille.⁷⁶ On todennäköistä, että kokeissa käytettiin elohopeaa. Gadolinin arkistosta löytyy 22 sivua elohopean ominaisuuksia käsitteleviä muistiinpanoja, joissa viitataan 160 lähteeseen, sekä lista hänen omaisuudestaan ja esineistä, jotka vahingoittuivat Turun palossa. Listassa mainitaan kaksi paunaa eli kilon verran elohopeaa. Lisäksi luetelossa mainitaan yksi suurikokoinen elohopeamittari.⁷⁷

Akatemian 1700-luvulla valmistuneista väitöskirjoista löytyy esimerkkejä elohopealla tehtävistä kokeista. Johan Lorentz Westbergin Per Adrian Gaddille kirjoittamassa väitöskirjassa *Kalla artificiela Mineral-Vattens Tillredning och nytta* (1780) mineraalivesien pitoisuuksia testataan elohopean avulla. Terveysvesien parantavaan vaikutukseen uskotaan, ja niitä valmistettiin myös keinoitekoisesti. Gadd kehitti mineraalivesien hapotusmenetelmän ja nautti itsekkin valmistamaansa kivennäisvettä.⁷⁸ Barometria eli ilmanpainemittaria puolestaan käsitellään Pehr Kalmin oppilaan Andreas Gudseuksen väitöskirjassa *Oförgripeliga Tanckar om Sättet at anställa meteorologiska Observationer och theras Nytt i Oeconomien* (1754). Siinä Gudseus (tai Kalm) kirjoittaa, miten barometrissa nouseva ja laskeva elohopea osoittaa, onko ilma paksu vai ohut vai kevyt (tjock eller tunn eller lätt).⁷⁹

75 Varhaisina esimerkkeinä opiskelijoiden tuomisesta laboratorioon tekemään kokeita mainitaan usein École Polytechnique Pariisissa 1790-luvulla ja Justus Liebigin laboratorio Giessenin yliopistossa 1820-luvulla, ks. Maurice Crosland, "Early laboratories c. 1600–c. 1800 and the location of experimental science", *Annals of Science* 62:2 (2005), 233–253.

76 Pehr Stenberg, *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning. Av honom själv författad på dess lediga stunder*, 2, 1784–1789, red. Fredrik Elgh, Göran Stenberg & Ola Wennerstedt, Forskningsarkivet vid Umeå Universitet, 2015 321.

77 Eva Costiander-Huldén, "Johan Gadolin's boksamling–analys av ett unikt professorsbibliotek," *Auraica. Scripta a Societate Porthan Edita* 9 (2018), 21–57; Gadolin Hällström sukuarkisto, coll. 57.52, Handtwärk och Konster, 1777, KA, Helsinki.

78 Niemelä, *Vain hyödynkö tähden?*, 286–287.

79 Andreas Gudseus, *Oförgripeliga Tanckar om Sättet at anställa meteorologiska Observationer och theras Nytt i Oeconomien*, Åbo, 1754, 6.

Kuvaukset elohopean käytöstä tieteellisissä kokeissa valaisevat aineellisuuden, materiaalien ja käytäntöjen merkitystä tieteen tekemisessä.⁸⁰ Lääketieteessä koekenttänä oli ihmiskeho. Uudet tekniset keksinnöt ja menetelmät taas edellyttivät, että käytössä oli instrumentteja, joiden avulla voitiin tehdä havaintoja ja suorittaa mittauksia. Kemian opiskelu ja tutkiminen vaativat erilaisia aineita, joilla kokeita tehtiin, mutta myös mittareita ja muita instrumentteja, joiden olemassaoloa pidetään nykyään itsestäänselvyytenä. Kokeilut lämpömittareilla osoittavat, miten myös mittareiden kehitys on edellyttänyt kokeita, usein vaativissa olosuhteissa. Elohopean ominaisuuksien ansiosta oli mahdollista mitata lämpötiloja luotettavammin, mikä mahdollisti monenlaiset ilmastoon liittyvät tutkimukset 1700-luvun lopulta lähtien. Uuden tiedon tuottaminen merkitsi kokeita terveydelle vaarallisen aineen kanssa ja toisinaan rikkoutuneita mittareita ulkona kovalla pakkasella.

Kultaa, hopeaa ja hattuja

Elohopeaa käytettiin erilaisissa käsityöammateissa sen luottavien ominaisuuksien vuoksi. Kultasepät käyttivät sitä kultaamisessa. Kultasepän työssä polttokultauksessa kullattava pinta puhdistettiin ennen käsittelyä hiekkalietteellä. Sen jälkeen pinnalle siveltiin kullan ja elohopean seosta, amalgaamia, joka kuumennettiin, kunnes elohopea haihtui, ja kulta jäi ohueksi kalvoksi esineen pinnalle.⁸¹ Kultaus jouduttiin tavallisesti toistamaan useita kertoja, jotta päästiin haluttuun tulokseen. Turku oli Ruotsin ajan lopulla niin määrällisesti kuin laadullisesti valtakunnan huomattavimpia kultasepäntöyden keskuksia kolmantena Tukholman ja Göteborgin jälkeen.⁸² Syynä oli laaja ja väkirikas myyntialue, jossa asuivat aateliset ja säätyläiset sekä vauraimmat talonpojat. Lisäksi turkulaisia kultaseppiä pidettiin taitavina, kansainväliset kriteerit täyttävinä käsityö-

80 Klein & Lefèvre, *Materials in eighteenth century science*; A. Guerrini, "The turn in the history of life science", *Literature Compass* 13:7 (2016), 469–480.

81 Amalgaami on elohopean muiden metallien kanssa muodostama metalliseos.

82 Kirsi Vainio-Korhonen, *Kultaa ja hopeaa mestarien työkirjoissa. Suomen kultasepäntö Ruotsin ajan lopulla valtakunnallista taustaa vasten*, Historiallisia tutkimuksia 182, Suomen historiallinen seura, Helsinki, 1994.

läisinä. Turkulaisista kultasepistä voidaan mainita Johan Gustaf Modin ja Gabriel Holming sekä Anders Christian Levon, joka oli yksi Suomen huomattavimmista kultasepistä. Levonin tuotevalikoima oli laaja, ja sekä museoissa että yksityiskokoelmissa on edelleen hänen verstaallaan valmistettuja esineitä, kuten kahvikannuja, kermakkoja, sokerikkoja, sokeripihtejä, sirotelusikoita, voirasioita, kulhoja, mausteikkoja ja kynttilänjalkoja. Lisäksi Levon valmisti lusikoita, sekä veitsiä ja haarukoita pareittain, mikä oli vielä harvinaista 1700-luvulla. Levonin ja muiden turkulaisten kultaseppien verstaissa on suurella todennäköisyydellä käytetty elohopeaa.⁸³

Elohopeaa käyttivät myös peilintekijät. Renessanssiajan Euroopassa keksittiin uusi valmistusmenetelmä, jossa lasi päällystettiin tinan ja elohopean muodostamalla seoksella eli amalgaamalla. Sitä levitettiin lasipinnalle siveltimellä, ja kun osa elohopeasta vähitellen haihtui, jäljelle jäänyt seos jäähmettyi lasin pinnalle kiinteäksi, valoa heijastavaksi pinnoitteeksi. Menetelmä oli käytössä Venetsiassa ainakin 1500-luvulta lähtien.⁸⁴ Tällaiset lasipeilit olivat erittäin kalliita, ja niiden valmistus oli niistä haihtuvan elohopeahöyryn myrkyllisyyden vuoksi terveydelle vaarallista. Suomen alueella peilejä valmistettiin 1700-luvulta lähtien, tuolloin ainoastaan Turussa. Tunnetuin turkulainen peilintekijä oli kissälinä ulkomailta vuosina 1770–1782 opiskellut Fredrik Johan Foeder, jolle myönnettiin arvonimi turkulaisena peilintekijänä ja lasimestarina 1782. Foeder toimi ammattikuntansa oltermannina 1794–1802. Toinen merkittävä peilinvalmistaja oli Tukholmasta Turkuun 1781 muuttanut Pehr (Petter) Floding, joka sai privilegion peilinvalmistukseen Suomessa 1784. Floding esiintyy myös Collegium medicumin pöytäkirjoissa, hieman kyseenalaisessa valossa, koska kehitti syöpä- ja mätähaavoihin suosittelemansa lääkkeen. Collegium kielsi Flodingilta sairaiden hoidon ilman lääkärin läsnäoloa.⁸⁵ Koska peilintekijöiden hallussa oli elohopeaa, on mahdollista, että Flodingin kehittämä lääke sisälsi sitä.

83 Vainio-Korhonen, *Kultaa ja hopeaa mestarien työkirjoissa*, 109–110; C.J. Gardberg, "Levon, Anders Christian", *Kansallisbiografia*-verkkójulkaisu, *Studia Biographica* 4, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1997 (luettu 25.9.2020).

84 Gregory Lynall, "Bundling up the sun-beams". Burning mirrors in eighteenth-century knowledge and culture", *Journal for Eighteenth-Century Studies* 36:4 (2013), 477–490.

85 Collegii medici protoll 25.11 1782, Hjelt *Svenska och finska medicinalverkets historia* III, 572.

Peilintekijät ja kultasepät altistuivat myrkylliselle elohopealle. Kultaajien fyysiset ja psyykkiset terveysongelmat tunnettiin laajalti.⁸⁶ Kultausta suorittava kultaseppä piteli kullattavaa esinettä tulen yläpuolella pihdeillä, jolloin elohopea höyrystyi. Samalla, kun kulta tarttui esineen pintaan, kultaaja joutui hengittämään höyrystynyttä elohopeaa. Riskeihin suhtauduttiin varsin huolettomasti, mutta esimerkiksi Bernardino Ramazzini noteerasi teoksessaan *De Morbis Artificum Diatriba* (1700), että elohopean kanssa työskentelevät käsityöläiset, muun muassa Venetsian kultasepät ja peilintekijät, kärsivät terveysongelmista. Kirjaa pidetään ensimmäisenä työperäisiä sairauksia käsittelevänä teoksena.⁸⁷

Peilejä ja kullattuja esineitä käyttivät vain varakkaammat turkulaiset. Hattua tai muuta päähinettä sen sijaan käyttivät lähes kaikki, ja hattu oli useimmiten huopahattu. Hatut, joiden valmistuksessa käytettiin elohopeaa, tehtiin majavan tai muun eläimen, kuten jäniksen karvasta huovuttamalla. Eläimen karvasta huovutettavan hatun valmistuksessa karvasekoitus levitettiin rei'itetylle telineelle ja huuhdottiin vedellä, jolloin karvat vanuttuivat yhteen. Karvan käsittely elohopealla paransi karvojen tarttuvuutta ja helpotti huovuttamista. Euroopassa erityisesti ranskalaiset hugenotit pitivät hallussaan salaisena pidettyä menetelmää. Hugenottien paettua vainoa muun muassa Englantiin ja Tanskaan elohopeamenetelmän käyttö levisi. Elohopea muuttaa eläimen turkin värin porkkanan oranssiksi, ja englanniksi prosessia kutsuttiinkin termillä *carroting* huovan väriin viitaten. Toinen nimitys prosessille oli *secretage*. Aiheesta on varsin vähän kirjallisia lähteitä ennen 1700-luvun loppua, koska kyseessä oli ammattisalaisuus.⁸⁸

Turussa toimi 1700-luvun toisella puoliskolla aluksi kaksi ja vuosiansadan lopulla kuusi hatuntekijämestaria. Mestarien lisäksi verstaissa

86 Mathieu Tillet, "Mémoire dans lequel on examine quelle est la nature de l'effet que produit sur l'or fin l'acide nitreux", *Mémoires de l'Académie Royale des Sciences*, 1780, 275.

87 Giuliano Franco, "Ramazzini's 'De Morbis Artificum Diatriba' and society, culture, and the human condition in the seventeenth century", *International Journal of Occupational and Environmental Health* 6:2 (2000), 80–85; Lloyd B. Tepper, "Industrial Mercurialism. Agricola to the Danbury Shakes", *The Journal of the Society for Industrial Archeology* 36:1 (2010), 47–63.

88 John Thompson, *A Treatise on Hat Making and Felting. Exposition of the Singular Properties of Fur, Wool, and Hair*, Henry Carey Baird, Philadelphia, 1868; J.H. Hawkins, *The History of the Worshipful Company of the Art or Mystery of Feltmakers of London*, London 1917, 31; H.A. Waldron, "Did the Mad hatter have mercury poisoning?", *British Medical Journal* 287, December 1983, 24–31.

työskenteli vaihteleva määrä kisällejä, oppipoikia ja renkejä. Hattukillan vuonna 1780 sovittujen sääntöjen mukaan mestarikokelaan tuli osata tehdä kolmenlaisia hattuja: kokomajavahattuja, puolimajavahattuja ja villahattuja.⁸⁹ Lähteiden ja kirjallisuuden perusteella voidaan päätellä, että Turussa tehtiin enimmäkseen hattuja, joita kutsuttiin yksinkertaisiksi hatuiksi.⁹⁰ Yksinkertainen hattu voi tarkoittaa joko villasta tehtyä hattua tai niin kutsuttua puolimajavahattua (*demi-castor*), jossa oli osa majavaa ja osa halvemman eläimen, esimerkiksi jäniksen, karvaa tai villaa. Turkulaisissa hattuverstaissa tehtiin siis todennäköisesti myös huovutettuja majavahattuja, ja on mahdollista, että hatuntekijät käyttivät verstaassaan elohopeaa. Majava oli metsästetty lähes sukupuuttoon, ja eurooppalaiset majavahatut tehtiin pohjoisamerikkalaisista majavannahoista. Suomessa ja Ruotsissa oli vielä jonkin verran eurooppalaista majavaa – ne metsästettiin sukupuuttoon vasta 1860- ja 1870-luvuilla. Majavannahkoja ei tullitietojen mukaan tuotu Juutinrauman kautta Turkuun. Yhdeksän laivaa toi majavannahkoja Lontoosta Tukholmaan 1700-luvulla, kun taas Pietariin tuotiin majavannahkoja Lontoosta yli kolmellasadalla laivalla vuosisadan aikana.⁹¹ On mahdollista, että turkulaiset hatuntekijät saivat kotimaista majavaa hattujaan varten tai että he käyttivät muiden eläinten karvaa.

Kuten kultaaajien myös hatuntekijöiden terveysongelmat tunnettiin.⁹² Kansainvälisessä tutkimuskirjallisuudessa mainitaan usein hatuntekijöiden elohopean käyttöön liittyneet psyykkiset ongelmat.⁹³ Orgaaniset elohopeayhdisteet ja metyylielohopea kasautuvat elimistöön ja aiheuttavat monenlaisia terveysongelmia, kuten aivosolujen tuhoutumista, vapinaa sekä näkö- ja kuulovaikeuksia. Metallinen eli nesteenä alkuainemuodossa oleva elohopea ei ole ihmiselle yhtä vaarallista, sillä se kulkeutuu ruuansulatuskanavan läpi miltei sellaisenaan. Elo-

89 Hatuntekijöiden ammattikunnan arkisto. Pöytäkirjat 22.2.1780, 29.2.1780.

90 Nikula, *Åbo stads historia*, 522–523.

91 Sound Toll Online.

92 Ks. Jacques Tenon, *Mémoire sur les causes de quelques maladies qui affecte les chapeliers*, Mémoires de l'Institut de France – Sciences physiques et mathématiques, 1806, 98.

93 David Corner, "The tyranny of fashion. The case of the felt-hatting trade in the late seventeenth and eighteenth centuries", *Textile History* 22:2 (1991), 153–178; Chris Heal, "Alcohol, madness and a glimmer of anthrax. Disease among the felt hatters in the nineteenth century", *Textile History* 44:1 (2013).

hopeahöyryt ovat vahingollisempia kuin nestemäinen elohopea, ja niitä esiintyi runsaasti kaikkialla, missä elohopeaa kuumennettiin, erityisesti käsityöläisverstaissa, jotka todennäköisesti olivat huonosti tuuletettuja. Turkulaisten hatuntekijöiden elohopeankäytöstä ja siihen liittyvistä oireista ei kuitenkaan löydy mainintoja. Jos turkulaiset hatuntekijät käyttivät elohopeaa, sitä vapautui verstaista veden mukana ympäristöön.

Elohopean kiertokulku

Elohopea oli 1700-luvulla osa globaalia ylijäräistä kauppaverkosta. Se oli kansainvälinen kauppatavara, jota liikkui maailman merillä, niin Atlantilla kuin Itämerellä. Se ylitti liuottavien ominaisuuksiensa vuoksi monenlaisia rajoja, niin maiden välisiä rajoja kuin materiaalien ja ihmiskehon rajapintoja. Elohopea voidaan nähdä ei-inhimillisenä toimijana, joka osallistui teknisiin prosesseihin käsityöissä sekä lääketieteeseen ja tieteellisiin kokeisiin. Monikäyttöisenä ja luistavana materiaalina se kietoutui tiedon tuottamisen verkostoihin ja tiedon kiertokulkuun samalla, kun se ylitti kulttuurin ja luonnon välisiä rajapintoja. Vaikka osa Idrijasta Turkuun saapuvasta elohopeasta luultavasti jatkoi matkaansa muualle Suomeen, suuri osa jäi kaupunkiin. Paikallisella tasolla elohopea oli osa kaupungin arkielämää ja materiaalista kulttuuria niin lääkkeen ominaisuudessa kuin kultaseppien sekä peilin ja hatuntekijöiden työn ainesosana. Myötävaikuttaessaan alkemistisen ja tieteellisen tiedon muotoutumiseen se oli merkittävä osa 1700-luvun oppinutta kulttuuria. Kuvaukset elohopean käytöstä tieteellisissä kokeissa valaisevatkin aineellisuuden, materiaalien ja käytäntöjen merkitystä tieteen tekemisessä.

Turkuun kuljetettua elohopeaa lienee vuotanut ympäristöön kaivos-toiminnan eri toiminnoissa ja matkan eri vaiheissa. Elohopeaa kuljettaneita laivoja haaksirikkoutui, ja elohopeaa valui mereen, jossa se vahingoitti eläimiä. Vesistöön joutuessaan elohopea muuttuu mikro-organismien vaikutuksesta metyylielohopeaksi, joka voi kerääntyä eliöihin ja päätyä ravintoketjussa ihmiseen. Toimiessaan lääkkeenä Turun lasaretissa ja liuottimena käsityöläisten verstaissa elohopea tunkeutui syvälle ihmiskehoon. Ihmisen elimistöön kertynyt elohopea ei näy, ja

se haihtuu hitaasti. Vaikka elohopeamäärät lienevät olleet huomattavasti pienempiä kuin vaikkapa Pariisissa, jossa sitä vuosien 1770 ja 1830 välillä vapautui jopa kuusisataa tonnia Seine-jokeen, elohopeaa päätyi kaupungin maaperään ja Aurajokeen.⁹⁴ Elohopea oli yhtäältä näkyvä ja luonteva osa materiaalista kulttuuria, toisaalta välttämätön apuaine, mutta lopuksi näkymätön, myrkyllinen jäte.

94 Guillerme, "Le mercure dans Paris", 77–95.

Luonnontieteistä materialismiin

Kreivi Gustav Philip Creutz Turun akatemian kasvattina

Charlotta Wolff

📍 <https://orcid.org/0000-0001-7989-8308>

Kreivi Gustav Philip Creutz on jäänyt jälkipolvien muistiin nuorena runoilijana 1750-luvun Tukholmassa, diplomaattina Ludvig XVI:n hovissa 1766–1783 sekä Kustaa III:n kansliapresidenttinä ja Uppsalan yliopiston kanslerina 1783–1785. Ranskassa toimiessaan Creutz oli 1760- ja 1770-luvulla yhteydessä materialistisiin filosofiin ja kirjailijoihin kuten Diderot'hon, d'Holbachiin ja Helvétiusiin. Helvétiusin ja d'Holbachin filosofisia näkemyksiä pidettiin ateistisina, mikä 1700-luvulla ei ollut vain paheksuttavaa, vaan periaatteessa rienausta ja siten jopa rangaistavaa. Kuolemansa hetkellä papin pois häätänyttä Creutziaikin olisi voitu pitää vapaa-ajattelijana, jos kansliapresidentistä olisi uskallettu todeta julkisesti jotain näin sopimatonta. Miksi radikaali filosofia puhutteli Creutzia, jonka perhetausta oli pietistinen ja joka teki komean uran kruunun palveluksessa? Kirjallisuustieteellinen tutkimus antaa Creutzin runotuotannon perusteella ymmärtää, että hän menetti uskonnollisen viattomuutensa melko aikaisessa vaiheessa ja että usko valistukseen korvasi kristinuskon jo ennen kuin hän sai ensimmäisen diplomaattisen tehtävänsä

Ruotsin Madridin-lähettiläänä syksyllä 1762.¹ Olisiko mahdollista, että Creutzin materialistisen maailmankuvan perustukset valettiin jo selvästi ennen kuin hän nuorena miehenä saapui Tukholmaan vuonna 1751?

Tuolloin 1700-luvun puolivälissä – tieteellisen vallankumouksen, Descartesin ja Spinozan jälkeen – rationalistinen filosofia oli jo kehittynyt pitkälle ja lopulta kiteytynyt kysymykseen Jumalan olemassaolosta. Alankomaissa ja Ranskassa kehittynyt radikaalivalistus saavutti eräänlaisen huipentuman, kun La Mettrien *L'homme-machine* ("Koneellinen ihminen", 1747) ja Helvétiusin *De l'esprit* ("Hengestä", 1758) kyseenalaisivat ihmisen jumalallisen olemuksen ja esittivät ihmisen olevan pelkkää materiaa. Samaan aikaan alkoi ilmestyä Diderot'n ja d'Alembertin moniosainen *Encyclopédie*, joka popularisoi valistusfilosofien tärkeimpiä näkemyksiä näyttävässä suurteossarjassa.²

Materialistista radikaalivalistusta pidettiin varsinkin Ranskan tapaisissa yksinvaltioiden hallitsemisissa katolisissa maissa vaarallisena, sillä se kyseenalaisti yhteiskunnallisten instituutioiden kuten kirkon, säätyjaon ja kuningasvallan oikeutuksen. Jos ihminen oli vain materiaa eivätkä Raamatun kertomukset olleetkaan kirjaimellisesti tosia, voitiin seuravaksi kysyä, mihin perustui hengellisen vallan asema yhteiskunnassa. Lisäksi Jumalan armoon perustuneen kuningasvallan oikeutus muuttui kyseenalaiseksi, mikäli Jumalan olemassaoloa ei voitu empiirisesti todentaa. Tästä syystä on kiinnostavaa tarkastella filosofista vapaa-ajattelua yhteiskunnan huipulla. Varsinkin avoimen ateistisessä muodossaan se oli vielä varsin marginaalinen ilmiö, mutta yhteiskunnallisen eliitin pii-

1 Arvid Hultin, *Gustaf Filip Creutz. Hans levnad och vittra skrifter*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 1913, 68; Gunnar Castrén, *Gustav Philip Creutz*, Albert Bonnier & Holger Schildt, Stockholm & Helsingfors, 1917, 26–27, 87–88; Martin Lamm, *Upplysningstidens romantik. Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur*, vol. I, Hugo Gebers förlag, Stockholm, 1918, 203; Charlotta Wolff, "'Un admirateur des philosophes modernes': The networks of Swedish ambassador Gustav Philip Creutz in Paris, 1766–1783", Chloe Edmondson & Dan Edelstein (eds), *Networks of Enlightenment. Digital approaches to the Republic of Letters*, Oxford University Studies in the Enlightenment, Liverpool, 2019, 173–200.

2 Jonathan I. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of modernity 1650–1750*, Oxford University Press, Oxford, 2001, erit. 258–274; Anthony Pagden, *The Enlightenment and why it still matters*, Oxford University Press, Oxford, 2013, 79–124; Ann Thomson, *L'âme des Lumières. Le débat sur l'être humain entre religion et science: Angleterre–France (1690–1760)*, Champ Vallon, Seyssel, 2013, erit. 238–281. Valistuksesta ks. myös Charlotta Wolff, "Valistus ja modernin eurooppalaisuuden alku", Hemmo Laiho & Olli Koistinen (toim.), *Valistuksen haaste. Kirjoituksia järjen ja tiedon merkityksestä*, Gaudeamus, Helsinki, 2024, 29–53.

rissä filosofeilla oli vaikutusvaltaisia ystäviä ja suojelijoita. Esimerkiksi Ranskan ylhäisaatelin suhde radikaalivalistukseen oli laajasti suvaitsevainen, jopa kiinnostunut.³ Vastaavasti Ruotsissa sekä aateli että ylempi papisto olivat hyvinkin perillä radikaalivalistuksen teoksista ja teeseistä, ja esimerkiksi professorin ja tulevan arkkiepiispan Carl Fredric Mennanderin kirjastosta löytyi runsaasti filosofista kirjallisuutta.⁴ Koulutettu eliitti osasi erottaa omaa uteliaisuuttaan ja omaa sivistymistään varten omaksumansa tiedon sellaisesta, jota kannatti jakaa ja levittää laajemmin yhteiskunnassa.

Lähestyn tässä luvussa kysymystä eliitin filosofisesta radikalisoitumisesta yhden henkilön, Creutzin, kautta. Hän ylsi juuri tästä näkökulmasta avainasemiin: ensin diplomaattina Ranskassa, josta kyseisiä ajatuksia levisi Ruotsiin, sitten kansliapresidenttinä eli maan ylimpänä poliittisena johtajana heti kuninkaan jälkeen ja lopulta yliopiston kanslerina ja siten tulevien sukupolvien koulutuksesta vastaavana auktoriteettina.

Olen aiemmin tutkinut Creutzin kontakteja Atlantin maailmassa sekä hänen toimintaansa runoilijana ja diplomaattina.⁵ Tässä tarkasteleminen Creutzin älyllisiä esikuvia ja oppineita yhteyksiä hänen opiskeluaikanaan Turussa ja kiinnitän erityistä huomiota siihen, mitä merkitystä niillä mahdollisesti oli hänen filosofiselle kypsymiselleen. Samalla voin arvioida rationalistisen ja yhteiskuntakriittisen filosofian tilaa 1740-luvun lopun Turussa ja Suomessa sekä osoittaa luonnontieteiden profes-

3 Roger Chartier, *Les origines culturelles de la Révolution française*, Seuil, Paris, 2000 (2. ranskankielinen lts.), 61–81; Dan Edelstein, *The Enlightenment. A genealogy*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 2010.

4 Minna Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjallisuudessa 1700-luvulla*, Suomen Tiedeseura, Helsinki, 2011, 107–112; Minna Ahokas, "Works of Enlightenment philosophy in Finnish cities during the 1700s", Cecilia af Forselles & Tuuja Laine (eds), *The emergence of Finnish book and reading culture in the 1700s*, The Finnish Literature Society, Helsinki, 2016, 70–93.

5 Ks. esim. Wolff, "Un admirateur des philosophes modernes"; Charlotta Wolff, "När Amerika var frihets vagg. Sverige, revolutionen och den transatlantiska alliansen", Henrika Tandefelt et al. (toim.), *Cádizin suola ja muita kertomuksia. Juhlakirja professori Henrik Meinanderille 19.5.2020*, Siltala, Helsinki, 2020; Charlotta Wolff, "Viska om mitt qval. Erotisk ambivalens hos Gustav Philip Creutz och Gustaf Fredrik Gyllenborg", 1700-tal: *Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies* 19 (2022), 26–49; Charlotta Wolff, "Gustav Philip Creutz skildringar av 1760-talets Spanien", Per-Arne Bodin & Elena Balzamo (red.), *Med pennan i hand. Trehundra år av diplomaters berättelser*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm, 2023, 85–99; Charlotta Wolff, "Pyytetöin rakkaus, intohimoinen ystävyys – Miesten väliset suhteet 1700-luvulla", *Historiallinen Aikakauskirja* 122:2 (2024), 136–154; myös Charlotta Wolff, *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 2005.

sorien ja heidän oppiensa merkityksen Ruotsin tuleville virkamiehille. Aate- ja verkostohistoriallinen tapaustutkimus antaa myös mahdollisuuden nostaa esille Porthania edeltäneiden akatemian opettajien sukupolvi ja heidän roolinsa valtakunnan eliitin maailmakuvien muokkaamisessa.

Ensin tarkastelen materialistisen ajattelun edellytyksiä ja tilaa Turussa 1740-luvun lopussa nuoren opiskelijan näkökulmasta. Kartoitan, ketkä jakoivat moderneja filosofisia oppeja yliopistossa ja missä määrin ne saavuttivat Creutzin. Tämän jälkeen esittelen, Dan Edelsteinin sanoin, eräänlaisen älyllisen ”genealogian” Creutzin maailmankuvasta sellaisena kuin se näyttäytyi 1770-luvun jälkipuoliskolla sekä siihen vaikuttaneita tekijöitä: mikä oli lopulta ranskalaisten materialistien osuus Creutzin maailmankuvassa, ja paljonko sitä oli jo muovannut Turussa tapahtunut älyllinen vuorovaikutus? Lopuksi pohdin, missä määrin Creutzin kontaktit Turun älymystöön näkyivät hänen elämässään jälleen 1780-luvun alussa.

Kosketus filosofiaan 1740-luvun Turussa

Kreivi Gustav Philip Creutz syntyi Anjalassa toukokuussa 1731 vanhempiensa viidentenä ja nuorimpana lapsena. Hänen isänsä oli Kaarle XII:n armeijassa palvellut majuri, kreivi Carl Creutz, joka oli joutunut vuosikymmeneksi Siperiaan Pultavan taistelun jälkeen. Tobolskissa hän oli omaksunut ruotsalaisten sotavankien joukossa levinneet pietistiset ajatukset, mikä vaikutti myös nuoren Gustav Philipin saamaan hengelliseen kasvatukseen. Pietismiä viljeltiin laajemminkin Creutzien sukupöyrissä. Kreivin serkku, Sarvilahden vapaaherra majuri Carl Johan Creutz, oli niin ikään omaksunut pietismin Tobolskissa. Herännäisyyttä löytyi myös Gustav Philip Creutzin äidin, Barbro Helena Wreden puoleisesta suvusta: Barbron velipuoli kenraalimajuri Fabian Wrede oli pietisti, sisarpuoli Beata Charlotta oli naimisissa paikallisen pietistijohtajan, jo mainitun Carl Johan Creutzin kanssa, kun taas toinen velipuoli ja tuleva maaherra Henrik Wrede oli herrnhutilainen.⁶ Creutzin elämäkerran

6 Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 1–2, 5, 7–8.

kirjoittaja Gunnar Castrén on esittänyt, että ankara mutta tunteellinen pietistinen ilmapiiri lapsuuskodissa saattoi vaikuttaa Creutzin esteettisen herkkyyden kehittymiseen.⁷

Pietistiset kokoukset oli kielletty Ruotsissa vuoden 1726 konventikkeliplakaatilla, joten niihin osallistuminen oli laitonta ja niiden järjestäminen lainvastaista toimintaa samoin kuin vaikkapa sensuurin kiertäminen tai ateististen tekstien levittäminen. Varhaisvalistuksen ajattelihoista monilla oli tausta uskonnollisissa vähemmistöissä ja siten myös omakohtaisia kokemuksia syrjinnästä: 1600-luvun lopun radikaali filosofi Baruch Spinoza oli juutalainen; ranskalainen leksikografi ja suvaitsevaisuuden teoreetikko Pierre Bayle oli puolestaan Alankomaihin paennut hugenotti.⁸ Ruotsin osalta kirjallisuudentutkija Ann Öhrberg on tuonut esille herännäisyyden ja intellektuaalisen emansipaation ja tiedonhalun välisen yhteyden.⁹ Onkin mahdollista ajatella, että uskonnollinen toisinajattelu ja herätysliikkeiden edustama kriittisyys valtiokirkon muodollista ortodoksiaa kohtaan saattoivat toimia kannustimina yksilön uskontokriittisyydelle ja ylipäänsä uskonnollisista auktoriteeteista vapautumiselle. Tästä näkökulmasta pietismin kokemus ei välttämättä ollut yhdentekevä Creutzille, joka myöhemmin otti yksityishenkilönä etäisyyttä kirkkoon.

Nuori Creutz sai alkeisopetuksensa kotona aatelille tyypilliseen tapaan. Carl Creutzin huhtikuussa 1740 sattuneen kuoleman jälkeen laadittu perukirja sisälsi 49 kirjaa, jotka ovat osoitus kodin kirjallisesta kulttuurista. Perukirjassa mainituista teoksista 33 käsitteli uskontoa ja vajaa kymmenkunta historiaa ja maantiedettä. Ei tiedetä, kenen johdolla nuori Gustav Philip opiskeli ensin, mutta tammikuusta 1740 kevääseen 1741, jolloin hän täytti kymmenen vuotta, häntä ja hänen sisaruksiaan opetti Turun akatemiasta Malmgårdiin houkuteltu ylioppilas Johan Frosterus, josta tuli sittemmin Sotkamon kirkkoherra. Frosterus oli köyhä mutta lahjakas, ja hän osasi kreikan ja latinan lisäksi hieman saksaa ja ranskaa. Kielten ohella hän opetti Malmgårdissa ainakin historiaa ja maantiedet-

7 Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 8–9.

8 Ritchie Robertson, *The Enlightenment. The pursuit of happiness 1680–1790*, Allen Lane, London, 2020, 111–123.

9 Ann Öhrberg, "En hjärtats pedagogik. Synen på barnet, lära och lärande inom svensk herrnhutism", *Sjuttonhundratals 3* (2007), 128.

tä, joista erityisesti nuorin Creutz piti paljon. Opetus katkesi keväällä 1741, jolloin hattujen sotasuunnitelmista todennäköisesti velipuoliensa kautta perillä ollut kreivitär siirtyi lapsineen Tukholmaan heti meren auettua. Frosterus jäi kuumesairaana Malmgårdiin, josta hän elokuussa pakeni venäläisiä Turkuun. Vasta yli kolme vuotta myöhemmin, sodan jälkeen, kotiopettaja sai palkkansa. Oletettavasti kreivitär ja hänen lapsensa olivat tällöin palanneet Suomeen.¹⁰

Creutz vietti siis nuorena poikana noin kolme vuotta Tukholman seudulla, jossa hänellä lienee ollut mahdollisuus jatkaa opintojaan. Tästä vaiheesta hänen elämässään tiedetään kuitenkin varsin vähän. Kun perhe palasi Suomeen, maaherra Henrik Wrede olisi Creutzin elämäkerran kirjoittaja Arvid Hultinin mukaan lähettänyt sisarenpoikansa Turkuun käymään koulua.¹¹ Viimeistään tässä vaiheessa Creutz opiskeli latinaa ja antiikin kirjallisuutta, sillä yliopisto-opetusta ei voinut seurata ilman latinan taitoja.¹² Näiden – todennäköisimmin yksityisten – opintojen jälkeen Creutz jatkoi Turun akatemiaan, johon hän kirjoittautui 17-vuotiaana syksyllä 1748. Mukanaan hänellä oli Uppsalasta rekrytoitu uusi kotiopettaja, Törnevallan kirkkoherran poika ylioppilas Magnus Pontin. Heidän saapumisensa pantiin poikkeuksellisesti merkille konsistorin pöytäkirjoissa maaliskuussa 1749.¹³ Creutz opiskeli Turun akatemiassa noin kaksi vuotta, kunnes hän tammikuussa 1751 sai todistuksensa, jolla hän pystyi siirtymään kansliakollegion palvelukseen ylimääräisenä kanslistina. Konsistorin pöytäkirjaan merkittiin tammikuussa 1751, että nuori Creutz oli paitsi käyttäytynyt ”erityisen kunniallisesti, siveellisesti ja säädyllisesti”, myös osoittanut joulukuussa 1750 pidetyssä kuulustelussa omaavansa kiitettävät tiedot muun muassa latinassa, historiassa, valtio-opissa ja luonnonoikeudessa.¹⁴ Kunniallisuus, siveys

10 Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 9, 11; Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 10–13; Olle Sirén, *Malmgård. Grevliga ätten Creutz' stamgods*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 1985, 61–63.

11 Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 13.

12 Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 20.

13 Yrjö Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Gustaf Philip Creutz, verkkojulkaisu*, 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=7411>, luettu 9.2.2023; Veli-Matti Autio (toim.), *Turun Akatemian konsistorin pöytäkirjat – Consistorii academici aboensis protokoll*, vol. XVI, 1747–1751, Helsingin yliopisto, Helsinki, 1972, 194.

14 Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 17–18; Autio (toim.), *Turun Akatemian konsistorin pöytäkirjat*, 383–384, sit. ”förmedelst et besynnerligt ärbart, sedigt och anständigt förhållande hos en hwar gjort sig i synnerhet högt recommenderad”.

ja säädyllisyys ovat tässä yhteydessä tulkittavissa niin, ettei nuorukaisen kanssa ollut kurinpidollisia haasteita eikä hän ollut tunnettu mistään ajan moraalikäsitteitä loukkaavasta käytöksestä, saati sopimattomista ihmissuhteista tai muuten turmeltuneesta elämäntavasta.¹⁵

Mitä siveellinen ja kunniallinen nuori aatelismies opiskeli, ja missä määrin hänelle tarjottiin antiikin jumalattomien auktorien lisäksi modernia filosofiaa? Akateemisessa ympäristössä hyvä käytös ja syvälinen kiinnostus filosofiaan eivät sulkeneet toisiaan pois, kuten eivät myöskään aatelisuus ja kumoukselliset aatteet.¹⁶ Turun akatemiassa opinnot ymmärrettiin ensyklopedisen laajoiksi ja yleissivistäviksi siinäkin tapauksessa, että opiskelija tähtäsi virkamies- tai pappisuralle. Näin Creutzin kotiopettajan Magnus Pontinin puolustamat väitöskirjat käsitelivät toisaalta väestönlaskentaa (preeses fysiikan professori Mennander), toisaalta luonnonoikeutta (preeses kaunopuheisuuden professori Hassel), eivätkä niinkään raamatullisia kysymyksiä. Creutz itse ei aatelismiehenä puolustanut väitöskirjoja eikä suorittanut yliopistotutkintoa. Sen sijaan Pontinin dissertaatioista ensimmäinen oli omistettu Henrik Wredelle ja laamanni Johan Christopher von Morianille, joka oli Carl Johan Creutzin vävy. Nämä herrat olivat tukeneet Pontinin ja Creutzin opintoja.¹⁷

Yksi Creutzin merkittävimmistä opettajista Turun akatemiassa oli fysiikan professori Carl Fredric Mennander. Mennanderilla oli pohjalainen tausta, ja hän oli ollut Creutzin sedän, Pohjanmaan maaherra Gustaf Creutzin suojatti ja kuului näin aatelissuvun verkostoon. Mennander opetti varsin monipuolisesti muun muassa luonnonhistoriaa, mekaniikkaa, mineralogiaa ja tilastotiedettä, kaikki valistusajalle keskeisiä tieteenalajoja, joiden avulla opittiin hahmottamaan maapallon ikää, luonnonkappaleiden aineellisia ominaisuuksia sekä tieteellistä maailmankuvaa ylipäänsä. Hän oli opiskellut Uppsalassa nuoren Carl von

15 Ylioppilaita koskevista siveyskäsitteistä ks. esim. Mari Välimäki, *Rikotut lupaukset. Esiaviolliset suhteet ja toimijuus Ruotsin yliopistokaupungeissa 1600-luvun lopulla*, Turun yliopisto, Turku, 2021.

16 Charlotta Wolff, "The Swedish aristocracy and the French Enlightenment circa 1740–1780", *Scandinavian Journal of History* 30:3–4 (2005), 259–270.

17 J. Vallinkoski, *Turun akatemian väitöskirjat 1642–1828*, vol. I, Helsingin yliopiston kirjasto, Helsinki, 1962–1966, 225, 329; Castrén, *Gustaf Philip Creutz*, 18–19; Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 14–15.

Linnén oppilaana 1730-luvulla, ja Castrénin mukaan Creutz oli oppinut ihailemaan botaniikkaa ja erityisesti Linnétä juuri Mennanderilta.¹⁸

Toinen Creutzille merkittävä opettaja oli Mennanderin appi, opiskelijoiden rakastama kaunopuheisuuden professori Henrik Hassel, joka luennoi vuosittain Ciceron teoksesta *De officiis* ja opetti kirjoittamista. Koska Creutz oli suuntautumassa virkamiesuralle, Hultin arvelee hänen opiskelleen ensi sijassa oikeustieteellisessä tiedekunnassa, jonka opettajiin kuuluivat ennen muita professori Olof Pryss sekä moraalifilosofia ja historiaa opettanut professori Algot Scarin. Scarin oli tuolloin sairaalolainen ja luennoi julkisesti ainoastaan valtio-opista ja siitäkin jokseenkin satunnaisesti. Yksityisesti hän luennoi kuitenkin myös Euroopan uusimman ajan historiasta ja kansainvälisestä politiikasta sanomalehtien pohjalta, saksalaisista yliopistoista omaksuttuun tapaan.¹⁹ Näiden aineiden lisäksi Castrén arvelee Creutzin opetelleen kreikkaa itämaisten kielten professorin Carl Abraham Clewbergin avulla. Virkaansa juuri astunut Clewberg kuului valtaeliitin klienttiverkostoon, sillä hän oli 1740-luvun alussa toiminut kreivi Pontus Fredrik De la Gardien kotiopettajana ja käytännössä lähettiläs kreivi Clas Ekebladin epävirallisena sihteerinä Ranskassa. Ranskaa Creutz varmasti opiskeli tavalla tai toisella jo varhain, Turussa joko akatemian kieltenopettajan Daniel Chevdevillen tai jonkun muun avulla; kieltenopettajista ei ollut kaupungissa erityistä pulaa.²⁰ Creutzin muistopuheen Ruotsin tiedeakatemiassa vuonna 1787 pitäneen valtiosihteerin Elis Schröderheimin mukaan nuori Creutz ei halunnut lukea käännöksiä vaan pyrki opiskelemaan tieteitä ja kirjallisuutta aina alkukielellä, minkä ansiosta hän kartutti taitojaan erityisesti klassisissa kielissä.²¹

18 Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 18–20.

19 Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 20–21; Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, Norstedt, Stockholm, 1978, 40; Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 15, 17; Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli: Olof Pryss, https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=5308*, luettu 5.12.2022; Erkki Urpilainen, *Algot Scarin ja gööttläisen historiankirjoituksen mureneminen Ruotsissa 1700-luvun alkupuolella*, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 1993, 64, 66–67.

20 Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 22.

21 Elis Schröderheim, *Uti Kongl. Maj:ts Höga Närvaro, Åminnelse-Tal öfver Framledne Hans Excellence, Riks-Rådet, Cancellie-Présidenten, Academiae-Cancelleren, Riddaren och Commendeuren af Kongl. Maj:ts Orden, Högvälborne Herr Grefve Gustaf Phil. Creutz, Hället för Kongl. Vetenskaps Academien, den 16 Maji 1787*, Stockholm, 1788, 7.

Muita merkittäviä opettajia Turun akatemiassa olivat logiikan ja metafysiikan professori Carl Mesterton ja teologian professori piispa Johan Browallius. Mesterton edusti filosofina wolffilaista rationalismia, kun taas Browallius oli tyypillinen niin sanotun hyötyvalistuksen edustaja.²² Browallius oli Mennanderin tavoin ollut Linnén oppilas Uppsalassa, ja hän oli tehnyt luonnontieteellisiä tutkimusretkiä Taalainmaalle ja Pohjois-Ruotsiin 1730-luvulla. Ennen nimitystään jumalopin professuuriin hän oli toiminut yleisen luonnonopin professorina. Browallius puolusti innokkaasti luonnonhistorian yhteiskunnallista hyötyä empiirisestä näkökulmasta. Edistyksellisyys oli kuitenkin suhteellista, sillä teologiassa ja valtio-opissa Browallius piti tiukasti kiinni virallisesta puhdasoppisuudesta. Hänelle Raamatun sana oli ymmärrettävä kirjaimellisena totuutena, ja hän myös kutsui ateisteja ”ihmiskunnan häpeäpilkuiksi”. Pari vuotta sen jälkeen, kun Creutz oli opiskellut Turussa, Browallius laati kirjoituksen ”Om irriga begrepp rörande regeringsformen”, jossa hän puolusti voimakkaasti vapaudenajan poliittista järjestelmää.²³ Nämä näkemykset olivat kaukana niistä, joita Creutz myöhemmin omaksui. Kolmas professori, joka olisi voinut olla merkittävä Creutzille, oli taloustieteen vasta nimitetty professori, luonnontieteellisesti orientoitunut Pehr Kalm, mutta tämä oli juuri tuolloin pitkällä tutkimusmatkalla Pohjois-Amerikassa.²⁴

Creutzin Turun akatemiasta saamia maailmankatsomuksellisia esikuvia hallitsivat luonnontieteellinen innostus, wolffianismi ja luonnon-teologiset suuntaukset. Jälkimmäisiä sisältyi myös wolffilaiseen filosofiaan.²⁵ Luonnonteologia oli inspiroinut myös Pontinin Mennanderille puolustamaa väestölaskentaa käsitellyttä väitöskirjaa, jonka johdosta Creutz kirjoitti Pontinille ranskaksi providentialistisesti inspiroituneen gratulaation vuonna 1749.²⁶ On epätodennäköistä, että Creutz olisi

22 Visa Helenius, ”Karl Mestertonin väitöskirja rationalistisen filosofian ja eurooppalaisten vaikutteiden välittäjänä 1700-luvun puolivälin Turun akatemiassa”, *Auraica* 10 (2019), 4–8.

23 Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli: Johan Browallius*, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=U670>, luettu 5.12.2022; Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, 286–287, 293.

24 Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli: Pehr Kalm*, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=6189>, luettu 5.12.2022; Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, 244–246.

25 Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa 1700-luvulla*, 75–76.

26 ”La Providence qui veille sur nos affaires, dirige le sort des mortels d’une manière incompréhensible & il n’y a rien de plus surprenant que l’économie merveilleuse qu’Elle observe dans la procréation du

saanut suoria vaikutteita radikaalivalistuksesta tai materialistisesta filosofiasta yliopistossa. On myös epäselvää, saiko hän sellaisia muualta opintojensa aikana. Tätä on kuitenkin vaikeampi sulkea pois, kun huomioidaan, millaista kirjallisuutta liikkui myös Turun akatemian piireissä tuona aikana. Esimerkiksi teoreettisen filosofian dosentti, akatemian varakirjastonhoitaja Jakob Haartman hankki itselleen paitsi kaikki Christian Wolffin teokset myös paljon ranskalaista kirjallisuutta, mukaan lukien Voltairen teoksia, kun taas itämaisten kielten professori Clewberg omisti varhaiseen valistuskirjallisuuteen lukeutuneen Baylen *Dictionnaire historique et critiquen*. Vastaavasti myöhemmin piispaksi nimitetyn Mennanderin kirjastosta löytyi poleemisia ja uskontokriittisiä teoksia, kuten Voltairen *Dictionnaire philosophique* vuodelta 1740 ja Helvétiusin *De l'esprit* vuodelta 1758.²⁷

Jos filosofista radikalismia löytyi Turun akatemian piiristä, sitä oli ehkä turha etsiä akatemian opetuksesta, mutta siihen oli mahdollista saada kosketus kirjojen kautta. Turussa kirjojen saatavuus oli huomattavasti parempi kuin muualla Suomessa. Opiskelijana Creutz itse tuskin omisti kovin montaa kirjaa; hänen perukirjassaan luetteloiduista teoksista vanhimmat ovat toisaalta 1720-luvulla painettuja roomalaisten auktoreiden editioita *ad usum Delphinum* ("kruununperijän käyttöön"), mikä saattaa viitata opiskelukäyttöön, toisaalta niin ikään *Dictionnaire historique et critiquen* vuonna 1740 painettu viides laitos. Suurin osa perukirjaan merkityistä kirjoista on kuitenkin painettu vasta 1750-luvulla tai sen jälkeen. Lisäksi kirjoja oli tavallista ostaa myös käytettyinä, mikä vuoksi painovuosi ei kerro, milloin kirja on hankittu.²⁸ Radikaalien ajatusten omaksumisen kannalta akateeminen yhteisö oli joka tapauksessa verrattain turvallinen suljettu ympäristö omine klassisine kieli-

genre-humain; car examinant l'ordre & le nombre de ceux qui entrent dans ce monde & en sortent, on s'ouvre le chemin à contempler de plus près le sage gouvernement de Celui dont nous tenons l'être. Rien n'est en vérité plus digne d'un Souverain, il a par ce moien une exacte connoissance du fort et du faible de son Peuple." Sit. Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 15.

27 Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjallisuudessa 1700-luvulla*, 101–102, 108–110.

28 Perukirja: Creutz, Gustaf Philip, Grefve, 13.2.1786, Riksarkivet, Svea hovrätt, Adliga bouppteckningar, E1XB:125; ks. myös Förteckning på G. F. Creutz' boksamling. Avskrift ur Creutz' bouppteckning under kontroll av förste amanuensen N. Afzelius, 1925, Kungliga biblioteket, Handskrifter, Bibliogr. Sv. U287a, sekä Esko Häkli, "Gustav Philip Creutz och hans bibliotek", *Opusculum. Kirja- ja oppihistoriallinen aikakauskirja* 4:1 (1984), 11–32.

neen ja auktoreineen. Näiden ja muun kristillistä yhteiskuntajärjestystä uhmanneen kirjallisuuden lukemisen lähtökohtana oli, ettei radikaaleja tai harhaoppisina pidettyjä ajatuksia viety akatemian ulkopuolelle, vaan niihin perehdyttiin ensi sijassa tieteellisten ja sivistyksellisten motiivien takia.

Filosofinen genealogia

Opintojensa jälkeen Creutz siirtyi Tukholmaan kansliakollegion palvelukseen keväällä 1751. Noin vuosikymmenen ajan hän perehtyi moderniin kirjallisuuteen Tankebyggarorden-seurassa ja nousi nimekkääksi runoilijaksi yhdessä samanikäisen ystävänsä kreivi Gustaf Fredrik Gyllenborgin kanssa. Yhdessä he saivat vastuun Tankebyggarordenin yhteisestä kirjastosta. Piirissä ihailtiin Voltairen *La Henriadea*, luettiin Montesquieuta, Diderot'n ja d'Alembertin ensyklopediaa ja otettiin vahvoja vaikutteita ranskalaisklassisismista sekä Alexander Popen, James Thomsonin ja Jean-Baptiste Rousseauun runoudesta.²⁹ Tankebyggarorden oli sekalainen seurakunta ”kaikenlaista väkeä”,³⁰ jonka yhteinen kiinnostuksen kohde oli kaunokirjallisuuden kehittäminen, ei niinkään poliittinen tai filosofinen radikalismi. Nuoruusvuosinaan Tukholmassa Creutz tutustui myös hoviin ja kruununprinssi Gustafiin, tulevaan Kustaa III:een, kun hänet nimettiin kuningashuoneen vuonna tekemän 1756 vallankaappausyrityksen jälkeen kuningasparin nuorimman pojan, Itä-Götanmaan herttua Fredrik Adolfin seuralaiseksi. Lisäksi nuori Creutz seurasi politiikkaa ja osallistui ainakin kerran valtiopäiville, mutta hänen toimintansa ei vaikuta olleen kovin poliittista tai intellektuaalisesti radikaalia. Päinvastoin hän vaikuttaa etsineen hovielämän nautintojen keskeltä esteettistä tasapainoa elämäänsä ja teoksiinsa: Tankebyggarordenin julkaisuissa hänen mottonsa oli Ovidiuksen *Muodonmuutoksista*

²⁹ Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 120.

³⁰ Torkel Stålmarch, *Tankebyggare 1753–1762. Miljö- och genrestudier*, Acta universitatis stockholmiensis, Stockholm, 1986, 14.

lainattu *medio tutissimus ibis* ("keskellä kuljet turvallisimmin") ja hänen salanimensä kirjailijana Me****g eli Medelvåg, "Keskitie".³¹

Ratkaiseva käänne Creutzin uralla tapahtui 1762, jolloin hänet nimitettiin Ruotsin lähettilääksi Espanjaan. Hän matkusti Madridiin Pariisin kautta, viipyen mahdollisimman pitkään Ranskan pääkaupungissa, johon hän onnekseen pian sai palata. Creutz toimi Ruotsin lähettiläänä Pariisissa 1766–1783, vuodesta 1772 suurlähettilään arvolla. Näiden vuosien aikana hän tutustui henkilökohtaisesti valistuksen merkittäviin kirjailijoihin ja kirjallisuuspiireihin, ja hän kuuluuukin niihin harvoihin ruotsalaisiin ja suomalaisiin, jotka tunnettiin 1700-luvun Euroopassa läheisistä väleistään Voltairen tai Diderot'n tapaisiin vaikuttajiin. Millaisia ovat jatkumot Creutzin aikaisempien vaikutteiden ja uusien ranskalaisien kontaktien välillä? Missä määrin hänen pariisilaiset kontaktinsa edustivat jotain sellaista, mitä ei ollut toisaalla mahdollista omaksua, saati kohdata henkilökohtaisesti? Pysin hahmottelemaan Creutzin 1770-luvun puoliväliin mennessä olemassa olleiden kontaktien intellektuaalisen genealogian (eli vaikutteiden historiallisen kerrostuman) Dan Edelsteinin ilmaisua lainaten.³² Sen perusteella voi arvioida paremmin, mikä oli aiempien filosofisten kontaktien merkitys, paljonko siinä lopulta oli uutta ja mikä oli opintoaikaisten kokemusten merkitys.

Saavuttuaan Pariisiin 1763 Creutz tutustui Ruotsin suurlähettilään vapaaherra Ulric Schefferin johdolla kirjailijoihin ja filosofiin. Hän tapasi Jean-François Marmontelin, joka oli siinä vaiheessa tunnettu runoilijana ja näytelmäkirjailijana mutta ei vielä niinkään radikaalina filosofina, vaikka hän kuuluu ystäviensä filosofi Denis Diderot'n ja matemaatikko Jean Le Rond d'Alembertin kanssa *Encyclopédien* kirjoittajakaartiin. Toinen filosofi, jonka Creutz tapasi ensimmäisen Pariisin-oleskelunsa aikana, oli Ison-Britannian lähetystösihteeri, skotlantilainen David Hume. Humea pidettiin uskonnollisesti vähintään skeptikkona, ja kaikki hänen teoksensa olivat pari vuotta aiemmin joutuneet katolisen kirkon kiellettyjen kirjojen listalle. Tutustuminen Humeen ja hänen kirjoituksiinsa oli ilmeisesti merkittävä kokemus, sillä Creutz jatkoi yh-

31 Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 27–40, 87; Torkel Stålmarch, "Inledning", *Våra Försök I*, Svenska Vitterhetssamfundet, Stockholm, 1975, X.

32 Edelstein, *The Enlightenment*.

teydenpitoa kirjeitse.³³ Humein *The History of England* ranskankielisenä käännöksenä vuodelta 1769 löytyi myös Creutzin omasta kirjastosta.³⁴ Hume edusti sellaista terävää empiiristä filosofiaa, johon Creutz ei välttämättä vielä opiskeluaikanaan ollut perehtynyt, mutta johon lapsuuden kokemukset uskonnollisesta nonkonformismista sekä opiskeluaikainen kontakti wolffilaisuuteen olivat hyvinkin saattaneet valmentaa.

Symbolisesti merkittävä oli myös Creutzin tapaaminen Voltairen kanssa Ferneyssä, kun Creutz keväällä 1764 matkusti Pariisista Espanjaan. Creutz täytti niihin aikoihin 32 vuotta; Voltaire oli puolestaan 69-vuotias. Voltaire oli aikansa nimekkäin kirjailija Euroopassa, ja häntä luettiin laajasti myös Ruotsin hovissa. Hänen tyyliään jäljiteltiin niissä kirjallisissa piireissä, joihin Creutz oli Tukholmassa kuulunut, ja Creutzin merkittävin runoteos *Atis ja Camilla* olikin ottanut selkeitä vaikutteita Voltairen eepisistä runosta *La Henriadesta* (1723).³⁵ Vanha filosofi kirjoitti toukokuussa 1764 ihastuneesti ensyklopedisteja suojelleelle salonkiemännälle Marie-Thérèse Geoffrinille, kuinka Ruotsin valtaneuvosto oli erehtynyt nimittäessään Creutzin lähettilääksi Espanjaan eikä Ranskaan:

Arvoisa rouva, herra kreivi Creutz oli kyllä tuttavuutenne arvoinen; hän ansaitsee kaiken sen, minkä olette minulle ystävällisesti kertoneet. Jos maailmassa olisi keisari Julianuksen vertainen, [Creutzin] pitäisi lähteä suurlähettilääksi hänen [luokseen], eikä sellaisten ihmisten luokse, jotka pitävät autodafeita ja suutelevat munkkien hihoja. Ruotsin valtaneuvosten päät ovat kyllä sekaisin, kun he ei-

33 Marianne Molander (éd.), *Le Comte de Creutz. Lettres inédites de Paris 1766–1770*, Acta universitatis gothoburgensis & Jean Touzot, Göteborg & Paris, 1987, 14; Marianne Molander Beyer (éd.), *Comte de Creutz. La Suède à les Lumières. Lettres de France d'un Ambassadeur à son Roi (1771–1783)*, Michel de Maulé, Paris, 2006, XIX–XX; Gustav Philip Creutz David Humelle, Madrid 4.2.1765, Robert McNamee et al. (eds.), *Electronic Enlightenment Scholarly Edition of Correspondence*, vers. 3.0, University of Oxford, 2022, luettu 10.2. 2023, <https://doi.org/10.13051/ee:doc/voltfrVF1120374a1c>.

34 Humein teos löytyy Creutzin perukirjan kirjastoluettelon kohdasta 741, 758. Creutz, Gustaf Philip, Grefve, 13.2.1786, Riksarkivet, Svea hovrätt, Adliga bouppteckningar, E1XB:125; Förteckning på G. F. Creutz' boksamling. Avskrift ur Creutz' bouppteckning under kontroll av förste amanuensen N. Afzelius, 1925, Kungliga biblioteket, Handskrifter, Bibliogr. Sv. U287a; Häkli, "Gustav Philip Creutz och hans bibliotek", 19.

35 Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 147, 154, *passim*.

vät ole jättäneet tällaista miestä Ranskaan. Hän olisi tehnyt siellä hyvää, mitä on mahdotonta tehdä Espanjassa.³⁶

Voltaire toisin sanoen näki Creutzissä henkilön, joka olisi voinut toimia valistusfilosofien ja Voltairen oman agendan edistämiseksi Ranskassa. Tähän agendaan kuuluivat aivan erityisesti uskonnollinen suvaitsevaisuus ja uskonnonvapaus. Suvaitsevaisuus ja uskontokriittisyys näyttävätkin muodostaneen keskeisen jatkumon Creutzin maailmankatsomuksessa, mikä näkyy monella tavalla sekä hänen kirjastossaan että hänen kirjeenvaihdossaan, myös Espanjasta, jossa hän vietti pari yksinäistä vuotta.³⁷

Ilokseen Creutz pääsi pian Espanjasta pois, kun hänet nimettiin Schefferin seuraajaksi Ranskaan. Palattuaan Pariisiin kesällä 1766 Ruotsin uutena lähettiläänä Creutzillä oli aikaa tutustua filosofiin syvällisemmin. Tämä tapahtui erityisesti Geneven lähettilään, Jacques Neckerin puolison Suzanne Curchod'n seurapiirissä, joka alkoi muotoutua vuoden 1767 paikkeilla ja josta tuli merkittävä diplomaattien, akateemikkojen ja radikaalien filosofien kohtaamispaikka. Vaikka Neckerien piiriin kuului ulkomaisia diplomaatteja ja siten aatelisia henkilöitä, se pysyi Pariisin muita seurapiirejä intiimimpänä ja rajatumpana. Vuonna 1770 Napolin lähetystösihteeri Ferdinando Galiani kuvaili kirjeessään rouva Neckerille, kuinka piiriin kuuluivat hänen itsensä ja isäntäväen lisäksi Creutz ja tämän ystävä Marmontel, akateemikko Antoine Léonard Thomas, Bastiljissa satiirisen pamflettinsa takia istunut, protestantteja puolustanut apotti ja ensyklopedisti André Morellet, kirjallisuus- ja musiikkikriitikko Friedrich Melchior Grimm, journalisti Jean-Baptiste

36 "Mr Le Comte de Creutz, Madame, était bien digne de vous connaître, il mérite tout ce que vous m'avez fait l'honneur de me dire de lui. S'il y avait un Empereur Julien au monde c'était chez lui qu'il devrait aller en ambassade, et non chez des gens qui font des auto da-fé et qui baisent la manche des moines. Il faut que la tête ait tourné au Sénat de Suède pour ne pas laisser un tel homme en France. Il y aurait fait du bien, et il est impossible d'en faire en Espagne." Voltaire Marie Thérèse Geoffrinille, 21.5.1764, Robert Mc Namee et al. (eds), *Electronic Enlightenment Scholarly Edition of Correspondence*, vers. 3.0, University of Oxford, 2022, luettu 10.2. 2023, <https://doi.org/10.13051/ee.doc/voltfrVF1110384a1c>; myös Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 149–160; Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 188–194; Jean-François Marmontel, *Mémoires*, éd. Jean-Pierre Guicciardi & Gilles Thierriat, Mercure de France, Paris, 1999, 203–204, 302; Wolff, "Un admirateur des philosophes modernes", 176.

37 Creutzin ajasta Espanjassa ja hänen näkemyksistään maasta ks. Wolff, "Gustav Philip Creutz skildringar av 1760-talets Spanien".

Suard sekä myöskin protestantteja suojellut apotti Guillaume-Thomas Raynal, joka seuraavana vuonna tuli kuuluisaksi kolonialismia ja orjuutta voimakkaasti kritisoineesta mutta heti kielletystä ja roviolle joutuneesta teoksestaan *Histoire des deux Indes* ("Molempain Intiain historia", 1770).³⁸ Vanhemman tutkimuksen mukaan tähän piiriin kuuluivat lisäksi Diderot, ateistisia näkemyksiä puolustanut Paul Thiry d'Holbach, sensualistinen materialisti Claude-Adrien Helvétius – sama, jonka *De l'esprit* löytyi Mennanderin kirjahyllystä – ja muutama muu kirjailija.³⁹ Ranskan poliisin varjostamispöytäkirjojen perusteella Creutz tapasi samoja henkilöitä säännöllisesti vielä 1770-luvun jälkipuoliskolla rouva Geoffrinin, Neckerien, d'Holbachin tai Helvétiusin lesken luona, sikäli kun hän ei kutsunut heitä itse omaan kotiinsa. Diplomaattikunnassa Creutz kuului niihin harvoihin, joilla oli pääsy sekä kuningattaren kabinetteihin että radikaalimpien filosofien yksityispäivällisille.⁴⁰

Yhteistä Neckerien ja Creutzin piirin jäsenille oli kriittinen suhtautuminen kuninkaalliseen itsevaltiuteen, kirkkoon ja uskonnollisten vähemmistöjen sortamiseen. Suhteessa Creutzin opiskeluaikaisiin virikkeisiin ja mahdollisiin lukemisiin nämä kirjailijat edustivat aikansa radikaaleinta *avant-gardea*, jonka merkittävimmät teokset olivat osittain vasta työn alla. Creutzin kontaktit heihin ovat siten olleet poikkeuksellinen ja korvaamaton kokemus hänen ajattelulleen ja maailmankatsomukselleen. Kuten Voltairen kirjeestä hyvin käy ilmi, Creutzia ei kuitenkaan olisi otettu seurapiiriin ilman niitä tietoja, jotka hän oli opiskeluaikanaan Turussa omaksunut ja joista Marmontel häntä myöhemmin muisteli:

Hän oli vielä nuori ja tavattoman oppinut henkilö, joka puhui ranskaa yhtä hyvin kuin me ja lähes kaikkia Euroopan kieliä kuin äidinkieltään, puhumattakaan klassisista kielistä. Hän tunsi kaikkia vanhan ja modernin kirjallisuuden lajeja, puhui kemiasta kemistin tavoin, luonnonhistoriasta Linnén seuraajana ja erityisesti Ruot-

38 Ferdinando Galiani Suzanne Curchod Neckerille, 4.8.1770, sit. Jacqueline Hellegouarc'h, *L'Esprit de société. Cercles et « salons » parisiens au XVIIIe siècle*, Garnier, Paris, 2000, 214; myös Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 340.

39 Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 280; vrt. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 341.

40 Wolff, "Un admirateur des philosophes modernes".

sista ja Espanjasta näiden ilmastojen ja eri tuotantojen uteliaana tarkkailijana. Hän oli meille tietojen lähde, jota kaunisti loistava taito ilmaista itseään.⁴¹

Huomionarvoista on, että Marmontel tässä, kuten myöhemmin novellissaan *Les solitaires de Murcie* ("Murcian erakot", 1790), puhuu Creutzistä Linnén oppilaana ja korostaa hänen luonnontieteellistä osaamistaan. Tämä oli ehkä tyypillistä ajalle, jolloin Ranskan ja Ruotsin kahdenvälisissä suhteissa tiedeakatemoilla ja luonnontieteillä oli oma roolinsa, mutta se kertonee myös siitä, että Creutz oli aidosti kiinnostunut luonnontieteistä ja että opinnot Turussa Linnén varsinaisen oppilaan Mennanderin johdolla olivat olleet hänelle hyvin merkittäviä.⁴² Siinä mielessä kontaktit empiirisiin ensyklopedisteihin, materialisteihin ja antikolonialisteihin olivat Creutzille looginen askel Turun akatemian ja Tukholman seuraapiirin jälkeen, vaikka ne tarkoittivatkin astumista hänelle ainakin osittain uusille alueille.

Pitkäkestoiset intellektuaaliset kontaktit

Creutzin kiinnostuksen kohteista osa oli pitkäikäisiä kuten myös osa hänen kontakteistaan ja ystävyyksistään, vaikka hänen seurapiirinsä luonnollisesti muuttuivat ja kehittyivät vuosien ja vuosikymmenten mittaan. Ranskan poliisin varjostamispöytäkirjojen perusteella Creutzin tuttavapiiri Pariisissa oli 1770-luvun puoliväliin mennessä laajentunut ainakin pariin uuteen suuntaan. Toisaalta Ruotsin suurlähettiläs oli vakiovieras Ranskan ylhäisaatelin vastaanotoilla ja liikkui taidekeräilijöiden

41 "Jeune encore, et l'esprit orné d'une instruction prodigieuse, parlant le français comme nous et presque toutes les langues de l'Europe comme la sienne, sans compter les langues savantes, versé dans tous les genres de littérature ancienne et moderne, parlant de chimie en chimiste, d'histoire naturelle en disciple de Linné, et singulièrement de la Suède et de l'Espagne en curieux observateur des propriétés des climats et de leurs productions diverses, il était pour nous une source d'instructions embellies par la plus brillante élocution." Marmontel, *Mémoires*, 203–204.

42 Valtaneuvoksena ja kansliapresidenttinä Creutz valittiin 1784 Ruotsin tiedeakatemiaan, mutta tätä nimitystä voitaneen pitää ainakin osittain poliittisena. Tieteellisistä suhteista ks. Päivi Pihlaja, *Tiedettä Pohjantähden alla. Pohjoisen tutkimus ja Ruotsin tiedeseurojen suhteet Ranskaan 1700-luvulla*, Suomen Tiedeseura, Helsinki, 2009.

piireissä, toisaalta hän tapasi myös jonkin verran brittiläisiä älymystön tai opposition edustajia aina historioitsija Edward Gibbonista ja skottilaista valistusta edustaneesta John Dalrymplesta amerikkalaisia vapautustelijoihin kannattaneeseen Charles Foxiin ja samaista sotaa vastustaneeseen Thomas Townshendiin. Erityisesti vanhemmassa tutkimuksessa on korostettu ranskalaisten hovi- ja filosofipiirien merkitystä Creutzille, kun taas muut ulkomaalaiset ja niistä varsinkin brittiläiset kontaktit ovat jääneet vähemmälle huomiolle.⁴³ Creutzin läheisimmät ja kestävimmit yhteydet olivat kuitenkin ne, jotka hän loi muihin filosofiasta kiinnostuneisiin diplomaatteihin, kirjailijoihin ja ensyklopedisteihin.

Creutzin laajassa sosiaalisessa verkostossa radikaaliälymystö uhkaa hukkaa kontaktien valtavaan määrään, mutta radikaalifilosofit olivat suurlähettiläälle sitäkin merkityksellisempiä, kun myös Ruotsin hallitsija Kustaa III esiintyi mielellään filosofien ystävänä. Niinpä Creutz lähetti hänelle heidän kirjojaan, mukaan lukien *Encyclopédien* kahdeksannen osan syyskuussa 1769.⁴⁴ Ranskan poliisi laski Creutzin tuttaviiin 1770-luvulla Voltairen ystävän markiisi François Jean de Chastelluxin, d'Alembertin, d'Holbachin, Marmontelin, Morellet'n ja Raynalin sekä lukuisia taloustieteilijöitä, toisin sanoen pitkälti samoja nimiä, jotka olivat esiintyneet 1760-luvun jälkipuoliskolla Neckerien ja Geoffrinin salongeissa. Creutz oli myös läheisissä väleissä d'Alembertin ystävättären Julie de Lespinassen kanssa, joka hänkin oli kirjailija ja intellektuelli, mutta heidän arkinen kanssakäymisensä ja ystävälliset eleensä, kuten kyydin antaminen toiselle, osoittavat, ettei näissä kontakteissa ollut kyse pelkästään filosofisista keskusteluista, vaan myös tavallisista ihmissuhteista, kohteliaisuuksista ja sivistyneestä seurustelusta.⁴⁵

Suurlähettiläs Creutzin läheisimmät ja pitkäaikaisimmat filosofiset ystävät Ranskassa vaikuttavat olleen Marmontel, d'Alembert ja Neckerin pariskunta. Marmontel oli Creutzin lääkärin Théophile de Bordeun ohella ainut, joka sai tavata Creutzin tämän vakavan sairauden aikana

43 Wolff, "Un admirateur des philosophes modernes", 183, 198; Charlotta Wolff, "Digital källkritik och upplysta nätverk: Det filosofiska Europa i greve Gustav Philip Creutz umgängeskrets, 1774–1783", *Sphinx* 2021–2022, 61; Charlotta Wolff, "När Amerika var frihetens vagg", 323.

44 Creutz prinssi Gustafille, Pariisi 13.9.1767, Molander, Marianne (éd.), *Le Comte de Creutz. Lettres inédites de Paris 1766–1770*, Acta universitatis gothoburgensis, Göteborg, 1987, 61.

45 Wolff, "Un admirateur des philosophes modernes".

joulukuussa 1775, ja Marmontel julkaisi vuonna 1790 novellinsa *Les solitaires de Murcie* viisi vuotta aiemmin kuolleen ruotsalaisystävänsä muistoksi.⁴⁶ Montpellierin lääketieteellis-filosofista vitalistista koulukuntaa edustanut tohtori Bordeu oli puolestaan osallistunut Marmontelin tavoin Diderot'n ja d'Alembertin ensyklopediaan ja esiintyy myös Diderot'n kuuluisassa dialogissa *Le rêve de d'Alembert* ("D'Alembertin uni").⁴⁷ D'Alembertin kanssa Creutz pysyi kirjeenvaihdossa tämän kuolemaan asti 1783. Myös Neckereihin yhteys säilyi Jacques Neckerin ensimmäisen valtionvarainministerikauden (1777–1781) yli ja Creutzin palattua Ruotsiin 1783.⁴⁸ Muuten filosofiset kontaktit vaikuttavat heikentyneen vuoden 1780 tienoilla, mihin oli useita syitä aina kuolemantapauksista suurlähettilään muuttoon pienempään asuntoon, joka ei sallinut hänen järjestää päivällisiä samaan tapaan kuin aiemmin.⁴⁹

Nämä tärkeimmät kontaktit ja ystävät edustivat kaikki ensyklopedistien leiriä eli "modernia filosofiaa", jota Voltairen aikalainen ja ystävätär Marie Anne du Deffand inhosi, koska se oli materialistista ja kumouksellista ja vastusti ei pelkästään itsevaltiutta, uskonnollista suvaitsemattomuutta ja katolista kirkkoa, vaan jossain tapauksissa myös itse uskontoa, monarkiaa ja kolonialismia sekä tietenkin epätasa-arvoa kaikissa muodoissaan.⁵⁰ Tavallaan on ironista, että ruotsalaisen lähetystöseurakunnan *patronus* oli itse eräänlainen vapaa-ajattelija, mutta tämä ei ollut millään tavalla poikkeuksellista 1700-luvun lopun kontekstissa.

Creutz palasi Ruotsiin vuonna 1783 Kustaa III:n kutsuttua hänet kansliapresidentin tehtävään ja Uppsalan yliopiston kansleriksi. Creutz säilytti tässä käsitellyt kontaktinsa Ranskaan, mutta hän solmi myös uusia tuttavuuksia Tukholman seurapiireissä. Näihin kuuluivat Kustaa III:n neuvonantaja, valtiosihteeri Elis Schröderheim sekä taiteista kiinnostunut amiraali, kreivi Carl August Ehrensvärd, jolla oli isänsä ja oman työnsä kautta siteitä Suomeen. Creutz myös tapasi uudestaan

46 Varjostamispöytäkirja 29.12.1775, Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Contrôle des étrangers, vol. 8; Wolff, "Un admirateur des philosophes modernes", 195.

47 Gilles Barroux, *Philosophie, maladie et médecine au XVIIIe siècle*, Honoré Champion, Paris, 2013, 285–286, 290, 292.

48 D'Alembertin ja Jacques Neckerin kirjeet Creutzille Uppsalan yliopiston kirjastossa, Gustavianska samlingen, F491 ja F492.

49 Wolff, "Un admirateur des philosophes modernes", 196; Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 322–325.

50 Ks. Benedetta Craveri, *Madame du Deffand e il suo mondo*, Adelphi, Milano, 1982.

joitakin vanhoja ystäviään, kuten aikaisemmin niin rakkaan Gyllenborgin ja 1770-luvulla Pariisissa tapaamansa Evert Vilhelm Tauben sekä entiset lähetystösihteerinsä Malte Ramelin, josta oli tullut hovikansleri, ja Nils von Rosensteinin, joka oli jatkuvassa kirjeenvaihdossa Ranskan tiedeakatemian pysyvän sihteerin Nicolas de Condorcet'n kanssa ja niin ikään d'Alembertin tuttava. Creutzin vanhoihin tuttaviin kuului todennäköisesti myös hovi-intendentti Pehr Tham, joka oli merkittävä taiteiden suojelija ja jonka kanssa Creutz kävi ystävyuden sävyttämää kirjeenvaihtoa palattuaan Ranskasta.⁵¹ Erityisesti Creutz kuitenkin ystävystyi Carl Fredric Fredenheimin kanssa, joka luetteloï hänen kirjastonsa kesällä 1784.⁵² Hovin seremoniamestari ja ulkoasiainhallinnon virkamies Fredenheim oli Creutzin tavoin Suomesta, sillä hän oli syntynyt ja opiskellut Turussa. Hänen isänsä oli Creutzin vanha tuttu opettaja Turun akatemiasta, arkkipiispaksi noussut professori ja valtiopäiväedustaja Mennander, jonka ansioiden vuoksi hänen poikansa oli aateloitu nimellä Fredenheim. Yliopistokanslerina ja kansliapresidenttinä Creutzillä oli tilaisuus tavata myös vanha opettajansa. Hän kirjoitti tälle kiitokset siitä huolenpidosta, jota professori oli osoittanut hänelle yli kolmekymmentä vuotta aikaisemmin, ja Mennander puolestaan kehui liikuttuneesti vanhaa oppilastaan pojalleen.⁵³

Kesäkuussa 1783 Creutz käväisi Turussa Kustaa III:n matkalla Haminaan, mutta hänelle ei jäänyt juurikaan aikaa vieraillla yliopistossa. Tukholmassa kansliapresidentti esiintyi kuten aikaisemmin Pariisissa kirjailijoiden ja taiteiden suojelijana, ja hän myös neuvoi Kustaa III:tta Ruotsin akatemian suunnittelussa. Kun Creutzista tuli Uppsalan yliopiston kansleri, hänellä ei kuitenkaan enää ollut aikaa varsinaisille tieteellisille tai filosofisille harrastuksille, vaikka hän seurustelikin edelleen mielellään filosofien ja kirjailijoiden kanssa. Hänen terveytensä heikkeni, ja hän kuoli 30. lokakuuta 1785, mitä ilmeisimmin sydänperäiseen

51 Thamin ja Creutzin kirjeet ks. Kungliga Biblioteket, Brev från hovintendenten Pehr Tham, Ep. T. 7, ja Bref till hovintendenten Pehr Tham, Ep. T. 8.

52 Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 383, 396, 413–414, 416, 419; Torgny T. Segerstedt, *Nils von Rosenstein. Samhällets människa*, Norstedt, Stockholm, 1981, 127.

53 Ks. Creutzin kirje Mennanderille, Tukholma 2.8.1784, Kungliga Biblioteket, Bref till Årkebiskop Mennander från Herrar Rikets Råd 1737–1786, Ep. M. 5:3, samassa kansiossa viisi muuta kirjettä Creutziltä Mennanderille vuosilta 1784–1785; ks. myös Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 19.

sairauteen. Sairasvuoteelleen hän ei toivonut pappia, vaan aikalaisten mukaan hän kuoli niin sanotusti uuden filosofian mukaisesti. Creutzin kuoleman jälkeen hänen entinen sihteerinsä Rosenstein ilmoitti hänen poismenostaan Marmontelille, jonka he molemmat tunsivat hyvin.⁵⁴

Mikä oli lopulta Turun akatemian vuosien merkitys Creutzille? Turussa hän sai kosketuksen wolffianismiin ja luonnonteologiaan, mutta ennen kaikkea siellä heräsi Mennanderin johdolla hänen kiinnostuksensa luonnontieteisiin ja niiden myötä ylipäänsä tieteelliseen ja empiiriseen maailmankuvaan. Tämä puolestaan loi edellytyksiä sille filosofiselle radikalismille, johon sisältyi materialistisia ja moraalisesti vapaamielisiä elementtejä ja johon Creutz sai kosketuksen Pariisissa ensin vuonna 1763 ja syvällisemmin vuodesta 1766 lähtien. Creutzin jälkimaine on poikkeuksellisen yksilön, mutta hän teki ennen kaikkea poikkeuksellisen uran. Se, millaisiin piireihin Creutz kuului Pariisin vuosinaan ja millaiseen filosofisen seurapiirihahmon asemaan hän nousi Ranskassa, selittyä ainakin osittain hänen jo Turussa omaksumillaan tiedoilla ja kiinnostuksen kohteilla.

54 Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 384, 408–411, 415–420, 425; Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 361–363.

Tavaroiden virta

Carl Fredric Mennander, Carl Fredric Fredenheim ja
1700-luvun aineellinen kulttuuri

Johanna Ilmakunnas

 <https://orcid.org/0000-0003-0746-5129>

Intellektuaalisia pyrkimyksiä ja tieteenharjoittamista helpottaa huomattavasti arkisten asioiden sujuminen samoin kuin tieteenharjoittajan mahdollisuudet käyttää tai hankkia tutkimuskirjallisuutta ja laitteita sekä verkostoitua muiden tutkijoiden kanssa. Tämä pätee yhtä hyvin nykyään kuin aikaisempinakin vuosisatoina.

Varhaismodernilla ajalla tieto siirtyi ihmisten välillä esitelminä, keskusteluina ja kokeina, mutta myös aineellisessa muodossa, painettuina tai käsin kirjoitettuina teksteinä, kuvina, laitteina ja näytteinä yli maiden ja merien. Arkipäivän aineelliset olosuhteet mahdollistavat älylliseen työhön keskittymisen ilman pulaa tieteen harjoittamiseen vaadituista välineistä tai tiedosta, mutta 1600- ja 1700-luvun maailmassa näiden järjestäminen vaati huomattavan paljon aikaa ja vaivaa.

Uusi kansainvälinen tutkimus on nostanut esiin, miten aatteet, ajatukset ja tieto liikkuivat ihmisten ja tavaroiden mukana ja miten keskeisiä raaka-aineet ja erilaiset materiaalit olivat niin tieteiden kuin taiteidenkin harjoittamiselle.¹ Tutkijat ovat kiinnittäneet huomiota yhä

1 Françoise Waquet, *L'ordre matériel du savoir. Comment les savants travaillent, XVIe–XXIe siècles*, CNRS Éditions, Paris, 2015; Adriana Craciun & Simon Schaffer (eds), *The material cultures of Enlightenment arts and sciences*, Palgrave Macmillan, London, 2016.

useammin tieteen ulkopuolisten tekijöiden ja aineellisten edellytysten vaikutukseen tieteenharjoittamiselle. Meghan K. Roberts painottaa perheiden, erityisesti vaimojen, roolia valistuksen ajan ranskalaisten ajattelijoiden ja tiedemiesten työlle. Perheen emotionaalinen ja taloudellinen tuki oli usein aivan ratkaisevaa, olipa kyseessä filosofia, lääketiede tai kemia. Usein miehet ja vaimot työskentelivät yhdessä tieteen hyväksi, vaikka aikaisempi tutkimus ei aina ole tunnistanut puolisoiden merkitystä puhtaaksikirjoittajina ja -piirtäjinä tai työtilaisuuksien järjestäjinä.² Samalla tavalla 1700-luvun Ruotsissa Carl von Linnén tieteellisen toiminnan keskeinen vaikuttaja oli hänen vaimonsa ja koko kotitalouden osallistuminen tieteenharjoittamiseen.³ Jacob Orrje on puolestaan painottanut merenkulun, logistiikan ja kauppasuhteiden merkitystä tieteellisen tiedon liikkumiselle 1700-luvun Euroopassa.⁴

Myös Turun akatemian professoreiden maailmassa tavaroilla, esineillä ja konkreettisilla tiloilla oli paikkansa. Aikaisempi Turun akatemiaa koskeva tutkimus on sivunnut professorien arkipäivää, aineellista kulttuuria ja tavaroiden verkostoja esimerkiksi kirjojen, kokoelmien ja tilojen näkökulmasta.⁵ Suomessa kirjahistoriallinen tutkimus on jo pitkään nostanut esiin kirjojen sisällön lisäksi kirjakaupan, kirjojen liikkumisen sekä lukijoiden ja kirjojen väliset suhteet samoin kuin kirjat esineinä.⁶

2 Meghan K. Roberts, *Sentimental Savants. Philosophical families in Enlightenment France*, University of Chicago Press, Chicago, 2016.

3 Annika Windahl Pontén, *Kiär hustru, wackra barn, bodde i ett palais. Identitet och materialitet i hushållet von Linné*, Uppsala universitet, Uppsala, 2020.

4 Jacob Orrje, "The logistics of the Republic of Letters. Mercantile undercurrents of early modern scholarly knowledge circulation", *British Journal for the History of Science* 53:3 (2020), 351–369.

5 Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Helsingin yliopisto 1640–1990 I. Kuninkaallinen Turun akatemia 1640–1808*, Otava, Helsinki, 1987; Jukka Sarjala, *Turun romantiikka. Aatteita, lukuvimmaa ja yhteistoimintaa 1810-luvun Suomessa*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2020.

6 Tuija Laine, *Kolportöörejä ja kirjakauppiaita. Kirjojen hankinta ja levitys Suomessa vuoteen 1800*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2006; Cecilia af Forselles & Tuija Laine (toim.), *Kirjakulttuuri kaupungissa 1700-luvulla*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2008; Jyrki Hakapää, *Kirjan tie lukijalle. Kirjakauppojen vakiintuminen Suomessa 1740–1860*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2008; Minna Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjallisuudessa 1700-luvulla*, Suomen tiedeseura, Helsinki, 2011; Rainer Knapas, *Kunskapens rike. Helsingfors universitetsbibliotek – Nationalbibliotek 1640–2010*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 2012; Ulla Ijäs, "Kirjat liikkeellä 1800-luvun alun Itämeren alueella", *Ennen ja Nyt. Historian tietosanomat* 1 (2022), 6–19; Heli Rantala, Jukka Sarjala, Janne Tunturi, Ulla Ijäs & Heidi Hakkarainen, *Kirjojen kaipuu. Kirjakulttuuria 1800-luvun alun Suomessa*, Gaudeamus, Helsinki, 2024.

Turun akatemian professoreiden tieteelliset verkostot ulottuivat laajalle ja ylittivät valtakuntien rajat, kun taas arjen verkostot kiinnittyivät Turun, Tukholman ja Uppsalan sekä useimmiten Turun seudulla sijainneiden palkkapitäjien välille. Mikrohistoriallinen lähestymistapa Turun akatemian professorien elämään ja aineellisen kulttuurin merkitykseen avaa uusia näkökulmia professorien työhön, intellektuaaliseen elämään ja arjen kokemuksiin. Yhden perheen, tarkemmin sanottuna isän ja pojan välisten, aineellisten virtojen yksityiskohtainen tarkastelu nostaa pintaan eri aihealueiden moninaisuuden ja sen, miten paljon aikaa ja vaivaa aineellisten puitteiden ja arjen järjestäminen vaati. Turun akatemian professori, valtiopäivämies, Turun piispa ja myöhemmin arkkipiispa Carl Fredric Mennander ja hänen poikansa, seremoniamestari ja yli-intendentti Carl Fredric Mennander (vuodesta 1769 aateloituna Fredenheim) ovat tässä tutkimuksen kohteina, ja he edustavat sekä itseään että laajemmin Turun akatemiaa ja sen vaikutuspiirissä toimineita henkilöitä.⁷

Carlo Ginzburgin, Giovanni Levin, Matti Peltosen ja muiden mikrohistorioitsijoiden tapaan Mennandereita voi luonnehtia poikkeuksellisen tyypilliseksi aikansa ja säätynsä edustajiksi.⁸ Poikkeuksellisia heistä tekee muun muassa molempien urapolut: Mennander vanhemman Turun akatemian ja varsinaissuomalaisen korkean papiston piirissä, myöhemmin Turun piispana ja arkkipiispana Ruotsin korkeimmassa kirkollisessa virassa, Mennander nuoremman Kustaa III:n seremoniamestarina, yli-intendenttinä ja kirjastonhoitajana sekä antiikin kaisvausten järjestäjänä. Tyypillisiä Mennanderit ovat siinä, miten keskeisiä

7 Mennanderista ks. esim. Juho Rudolf Forsman, *Kaarle Fredrik Mennander ja hänen aikansa. Kirkkohistoriallinen tutkimus*, Helsingin yliopisto, Helsinki, 1900 ja Kari Tarkiainen, "Mennander, Carl Fredrik", *Kansallisbiografia*-verkkokjulkaisu, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1997– (luettu 27.5.2023); Fredenheimistä esim. Henrik Knif, *Leva och låta leva i gamla Europa. Saint-Évremond, Metastasio, Fredenheim och Oxenstierna*, Atlantis, Stockholm, 2010 ja Kari Tarkiainen, "Fredenheim, Carl Fredrik", *Kansallisbiografia*-verkkokjulkaisu, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1997– (luettu 27.5.2023).

8 Carlo Ginzburg, "Microhistory. Two or three things that I know about it", *Critical Inquiry* 20:1 (1993), 10–35; Matti Peltonen, "Ledtrådar, marginaler och monader. Förhållandet mellan mikro- och makronivå i historieforskning", *Historisk Tidskrift för Finland* 85:3 (2000), 251–264; Giovanni Levi, "Microhistory and the recovery of complexity", Susanna Fellman & Marjatta Rahikainen (eds), *Historical knowledge. In quest of theory, method and evidence*, Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2012, 121–132 (tässä 128–130).

sukuverkostot olivat elämänvalinnoille sekä pyrkimyksissään edetä uralaan, verkostoitua itselleen hyödyllisten ja kiinnostavien henkilöiden ja ryhmien kanssa, tavoitteessaan solmia edullinen avioliitto, samoin kuin kulutusvalinnoissaan sekä isän ja pojan välisissä taloudellisissa suhteissa.

Turun yliopiston professorit ja heidän piirinsä eivät olleet myöskään erillisiä 1700-luvun loppupuolen kaupallistuneesta ja globaalista kulutuskulttuurista, joka puolestaan oli osa aikakauden julkista keskustelua. 1700-luvun julkisessa keskustelussa kuluttaminen, kauppa ja talous sekä ylellisyyden ja ylenpalttisuuden haitallinen vaikutus niin yksilöön kuin kansantalouteen olivat laajasti keskusteltuja aiheita.⁹ Luksuskuluttamista sukupuolitettiin ja toiseutettiin, se yhdistettiin kulutushalujensa edessä heikkoihin ja turhamaisiin naisiin tai naisellisina pidettyihin, keikarimaisiin miehiin sekä ulkomaisiin vaikutteisiin niin Ruotsissa kuin muuallakin. Ruotsissa vastapainona ja ihanteena kirjoituksissa oli yksinkertainen elämäntapa, joka yhdistettiin patriotismiin.¹⁰

Mennander ja Fredenheim kävivät vuodesta 1755, jolloin poika oli 6–7-vuotias, aina isän kuolemaan 1786 asti tiivistä kirjeenvaihtoa. Molemmat liikkuivat jatkuvasti Turun, Tukholman ja Uppsalan välillä sekä Varsinais-Suomessa Mennanderin ollessa pappiloissa Paraisilla tai Alallemussa ja kulkiessa piispanarkastuksilla.¹¹ Heidän laajaa kirjeenvaihtoa

- 9 Ks. esim. Christopher J. Berry, *The idea of luxury. A conceptual and historical investigation*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994; Maxine Berg & Elizabeth Eger (eds), *Luxury in the eighteenth century. Debates, desires and delectable goods*, Palgrave, Basingstoke, 2003; E. J. Clery, *The feminization debate in eighteenth-century England. Literature, commerce and luxury*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2004; Maxine Berg, *Luxury and pleasure in eighteenth-century Britain*, Oxford University Press, Oxford, 2005; Marjo Kaartinen, Anne Montenach & Deborah Simonton (eds), *Luxury and gender in European towns, 1700–1914*, Routledge, London, 2014; Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (eds), *A taste for luxury in early modern Europe. Display, acquisition and boundaries*, London, Bloomsbury Academic, 2017; Catherine Kovesi (ed.), *Luxury and the ethics of greed in early modern Italy*, Brepols, Turnhout, 2018; Giorgio Riello & Ulinka Rublack (eds), *The right to dress. Sumptuary laws in a global perspective, c. 1200–1800*, Cambridge, Cambridge University Press, 2019.
- 10 Esim. Ann Öhrberg, *Samtalets retorik. Belevade kulturer och offentlig kommunikation i svenskt 1700-tal*, Symposium, Högö, 2014, 177–178; kuluttamisen maailmasta ks. myös esim. Leif Runefelt, *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830*, Nordic Academic Press, Lund, 2015.
- 11 K. F. Mennanderin lähettämiä ja saamia kirjeitä I–II. Toimittanut Kaarlo Österbladh. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1939–1940; Carl Fredric Mennanderin kirjeet pojalleen Carl Fredric Fredenheimille sisältyvät osaan I ja Carl Fredric Fredenheimin kirjeet isälleen Carl Fredric Mennanderille osaan II. Koska valtaosa käyttämästäni lähdeaineistosta on isän ja pojan välistä kirjeenvaihtoa, viittaan jatkossa heidän välisiinsä kirjeisiin kirjeen päivämäärällä ja lähdejulkaisun osalla, ja jätän toistamatta kirjeen

toaan on käytetty paljon aiemman tutkimuksen lähteenä, myös uusien kulttuurihistorioiden näkökulmasta.¹² Mennander ja Fredenheim tarjoavat tutkijalle edelleen mahdollisuuksia moniin uusiin huomioihin niin aineellisen kulttuurin ja kuluttamisen kuin aate- ja kulttuurihistorian näkökulmasta. Yksi kirjeiden keskeinen teema onkin juuri aineellinen kulttuuri, erityisesti Mennanderin laajat kirjahankinnat. Muita kirjeenvaihdon läpäiseviä aiheita ovat pojan kasvatus, koulutus, urakehitys ja aatelointi, samoin kuin pojan taloudellinen tilanne sekä isän sijoitukset ja pojan apua vaatineet kiinteistöjen ja maaomaisuuden ostot. Raha-asoiden hoitaminen vaati jatkuvia järjestelyjä erityisesti silloin, kun matkustettiin paikkakuntien tai valtakuntien välillä tai kun, kuten Mennanderin ja Fredenheiminkin tapauksessa, vanhemmat tukivat aikuisia lapsiaan taloudellisesti. Myös Turun ja Uppsalan akateemiset piirit, pappisvirkoihin nimitykset, Ruotsin poliittiset tapahtumat sekä perhesiteet ja tunteet ovat usein kirjeiden aiheina. Tästä laajasta aiheiden kirjosta olen valinnut aineellisen kulttuurin kannalta keskeisiksi teemoiksi kirjat, vaatteet ja asumisen.

Tutkin ensin, miten tilausten verkostot muodostuivat ja miten erilaiset tavaratilaukset toimivat käytännössä. Yliopistohistoriallisessa ja tieteen historiaa käsittelevässä tutkimuksessa keskityttiin pitkään aatteiden ja vaikutteiden leviämiseen ja intellektuaaliseen vuorovaikutukseen. Varsinkin kirjahistorioitsijat ovat kuitenkin jo vuosikymmeniä nostaneet esiin kirjan ja kirjojen liikkumisen sekä aatehistoriallisena että kulttuurihistoriallisena ja aineellisena ilmiönä.¹³ Tämän jälkeen tarkastelen ai-

kirjoittajan ja vastaanottajan. Muiden kirjoittajien ja vastaanottajien ollessa kyseessä viitataan kirjeen kirjoittajaan ja vastaanottajaan sekä lähdejulkaisun osaan. Lokakuun 1755 ja huhtikuun 1786 välisenä aikana Mennanderin pojalleen kirjoittamista kirjeistä on säilynyt 829. Fredenheimin isälleen lokakuun 1755 ja syyskuun 1776 välillä kirjoittamista kirjeistä on puolestaan säilynyt 409, kun taas kirjeet isälle tämän kymmenen viimeisen elinvuoden ajalta eivät ole säilyneet. – Selkeyden vuoksi käytän nuoremasta Mennanderista Fredenheim-nimeä myös ennen aatelointia.

- 12 Ks. esim. Forsman, *Kaarle Fredrik Mennander*; Eva-Cristina Mäkeläinen, *Säätyläisten seuraelämä ja tapakulttuuri 1700-luvun jälkipuoliskolla Turussa, Viaporissa ja Savon kartanoalueella*, Helsinki, 1972; Klinge, Knapas, Leikola & Strömberg, *Helsingin yliopisto 1640–1990*; Antero Heikkinen, *Terveysten ja ilon tähden. Herrasväki liikkeellä Suomessa 1700- ja 1800-luvuilla*, Suomen historiallinen seura, Helsinki, 1991; Tuija Laine, *Carl Fredrik Fredenheim. En nyhumanist och hans klassiska bibliotek*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 2010; Knapas, *Kunskapens rike*.
- 13 Esim. Roger Chartier, *L'ordre des livres. Lecteurs, auteurs, bibliothèques en Europe entre XIVe et XVIIIe siècle*, Alinea, Aix-en-Provence, 1992; Roger Chartier, *Éditer et traduire. Mobilité et matérialité des textes (XVIe–XVIIIe siècle)*, EHESS, Paris, 2021; Robert Darnton, *Pirating and publishing. The book trade in the*

neellisen kulttuurin rakentumista ja merkityksiä eri näkökulmista. Näitä ovat kirjat, lehdet ja muut painotuotteet, vaatteet ja asusteet, asuminen, ruokatarvat, siemenet ja taimet, jotka kaikki saavat paljon huomiota Mennanderien kirjeenvaihdossa. Nämä aihealueet ovat jo kauan kiinnostaneet aineellisen kulttuurin ja kuluttamisen tutkijoita.¹⁴ Silti niitä on, kirjoja lukuun ottamatta, ehkä harvemmin tarkasteltu osana professorien ja muiden tieteenharjoittajien elämänpääpiiriä. Asetan tässä luvussa aineellisen kulttuurin ja Mennanderien kulutustottumukset sekä niiden merkityksen osana professorien työn edellytyksiä laajempaan 1700-lukua koskevaan tutkimukselliseen kontekstiin.

Tilausten verkostot

Kirjeet olivat 1700-luvun maailmassa tärkeä tieteellisten verkostojen kanava, kirjeitse kulkivat myös moninaiset tilaukset ja niiden avulla järjesteltiin arjen asioita.¹⁵ Kirjeet ja niiden sisältämät tilaukset, rahalähetykset ja selvitykset tavaroiden lähettämisistä kulkivat yleensä Mennanderin ja Fredenheimin välillä tavallisessa postissa. Kesällä posti kulki Turun ja Tukholman välillä neljässä–viidessä päivässä. Kelirikko- ja talvella sääolot saattoivat hidastaa postin kulkua.¹⁶ Postilähetyksiä varastettiin tai katosi harvoin.¹⁷ Rahan lähettäminen kirjeitse oli tuiki tavallista joko

age of Enlightenment, New York, Oxford University Press, 2021; Yann Sordet, *Histoire du livre et de l'édition. Production & circulation, formes & mutations*, Albin Michel, Paris, 2021.

14 Paradigmaa muuttaneesta keskeisestä kirjallisuudesta ks. esim. Mary Douglas & Baron Isherwood, *The world of goods. Towards an anthropology of consumption*, Basic Books, New York, 1979; Daniel Roche, *La culture des apparences. Une histoire du vêtement (XVIIe–XVIIIe siècle)*, Fayard, Paris, 1989; John Brewer & Roy Porter (eds), *Consumption and the world of goods*, Routledge, London, 1993; Daniel Roche, *Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (XVIIe–XIXe siècle)*, Fayard, Paris, 1997.

15 Ks. esim. Chloe Edmondson & Dan Edelman (eds), *Networks of Enlightenment. Digital approaches to the Republic of Letters*, Voltaire Foundation, Oxford, 2019.

16 Esim. 2.12.1774, 16.12.1774, 3.2.1775, 24.2.1775, 3.3.1775, 19.1.1776, 21.2.1776, *Mennanderin kirjeitä I*; 9.10.1770, 12.10.1770, 16.10.1770, 4.1.1771, 1.2.1771, 1.3.1771, 19.4.1771, 27.10.1772, 22.6.1773, 24.9.1773, 2.11.1773, 7.1.1774, 6.5.1774, 12.12.1775, 22.12.1775, 26.1.1776, *Mennanderin kirjeitä II*; Pirkko Leino-Kaukiainen, "Postin kulku Suomessa", Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Kirjeet ja historiantutkimus*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2011, 238–240.

17 Esim. 12.6.1770, 15.6.1770, *Mennanderin kirjeitä II*.

kirjatuissa kirjeissä tai vekseleinä ja maksumääräyksinä,¹⁸ koska postin-
kulku oli luotettavaa.

Posti ja tutut kapteenit laivoineen olivat Mennanderien tavaraverkos-
tojen tärkeimmät lenkit. Kirjeiden välityksellä ja suullisesti järjestettyjä
tilauksia Tukholmasta Turkuun toimittivat myös sukulaiset ja ystävät.
Lisäksi tilauksia tekivät ja toimittivat muut akatemian piirissä vaikutta-
neet henkilöt, varsinkin professorit.¹⁹

Esimerkiksi kesällä ja syksyllä 1765 Fredenheim lähetti serkkunsa
Erik Johan Paléen nuoremman mukana vastikään akatemiassa puolus-
tamansa dissertaation isälleen, joka oli Tukholmassa valtiopäivillä. Li-
säksi Fredenheim pyysi maisteri Carl Johan Beckmania toimittamaan
Mennanderille tämän pyytämiä painettuja puheita, joita hän tarvitsi val-
tiopäivätyöskentelyynsä. Beckman ennätti kuitenkin matkustaa, ilman
että Fredenheim sai hänen mukaansa pakettia. Beckman, Fredenheimin
kirjeet ja Mennanderille tarkoitettu paketti kulkivat ristiin ja kiertoteitä
Turun, Nauvon ja Tukholman välillä ja antoivat aiheen useisiin kirjei-
siin.²⁰ Mennanderien pyytämien, pienikokoiseen pakettiin mahtuneiden
puheiden matka Turusta Tukholmaan kesti useita kuukausia, vaikka
yleensä tavarat kulkivat meren yli purjehduskauden aikana noin viikos-
sa. Episodi paljastaa, miten vaikeaa ihmisten ja tavaroiden kulkua oli jär-
jestää. Toisaalta Fredenheimin vuolaat selitykset kertovat, että 1700-lu-
vun lopulla ihmiset olettivat asioiden tapahtuvan tietyn ajan kuluessa,
eikä pitkiä viivytyksiä pidetty hyväksyttävänä.

Sen jälkeen, kun 18-vuotias Fredenheim – tuolloin vielä Mennander –
muutti Tukholmaan elokuussa 1766 aloittaakseen virkauran kanslistina,
hänenä tuli uusi linkki Turun, Tukholman ja Uppsalan muodostamaan
tavaralähetysten verkostoon. Kaikkein tärkein erilaisten tavaroiden,
pääasiassa kirjojen ja muiden painotuotteiden, vastaanottaja oli hänen
isänsä, mutta Fredenheim hankki ja toimitti kirjoja myös muille suku-
verkostonsa jäsenille Turussa ja sen ympäristössä sekä muille Turun
akatemian professoreille, kuten Johan Bilmarkille ja Pehr Kalmille.²¹

18 Esim. 31.3.1774, 15.4.1774, 21.6.1774, 24.6.1774, 7.6.1776, *Mennanderin kirjeitä* I; 2.10.1770, 27.11.1770,
15.6.1773, 8.4.1774, *Mennanderin kirjeitä* II.

19 Esim. 12.6.1770, 15.6.1770, 18.12.1772, 20.12.1772, 10.9.1773, *Mennanderin kirjeitä* II.

20 28.6.1765, 13.8.1765, 20.8.1765, 15.10.1765, *Mennanderin kirjeitä* II.

21 Esim. 23.10.1767, 20.11.1770, *Mennanderin kirjeitä* II.

Toisinaan tilauksien tekijä oli Turun akatemia, ilman että Fredenheim eritteli tarkemmin, mitä esineitä, kirjoja tai muita tuotteita akatemiaan oli tilattu tai kuka yliopiston puolesta vastasi tilauksista.²² Erilaiset lähetykset matkasivat Tukholmasta Turkuun purjehduskauden aikana jopa useamman kerran viikossa.²³

Mennander ja Fredenheim turvautuivat yleensä samoihin kapteeneihin, jotka purjehtivat Turun ja Tukholman väliä tiheään ja useiden vuosien ajan. Kapteeni Tillman, kapteeni Hartson, laivuri Nordstén, laivuri Sahrman ja laivuri Michel Ericsson, joka purjehti johtaja Rossen laivoja, kuljettivat kaikki Mennanderin tilauksia Tukholman ja Turun välillä.²⁴ Kaikkein useimmin luotettu oli kuitenkin laivuri Corplander, joka mainitaan kirjeenvaihdossa kymmeniä kertoja.²⁵ Lasti oli usein hyvinkin arvokasta, ja luotettava ja tuttu laivuri toimi kuljetusten takuuna. Lastauslaitteita, raaka-aineita, hedelmiä, siemeniä ja taimia tai huonekaluja ei haluttu antaa kenen tahansa kuljetettavaksi. Sää, laivojen kulku ja tavaroiden saapuminen olivatkin alituisina huolen ja ilon aiheina isän ja pojan kirjeenvaihdossa.

Vaikka tavarat kulkivat selvästi useimmiten Tukholmasta Turkuun, lähetettiin erilaisia esineitä ja varsinkin painotuotteita myös toiseen suuntaan.²⁶ Varsinkin arvokkaampien sekä lähettäjälleen ja vastaanottajalleen tärkeimpien esineiden kohdalla mukaan liitettiin lähetyslista, josta kävi ilmi, mitä tavaroita pakkauksissa oli tarkoitus olla.²⁷ Mennander pyysi usein Fredenheimia muistamaan hänen komissionsa ja tilauksensa, ilman että hän eritteli niitä sen tarkemmin, vaikka kirjeissä samaan aikaan on hyvinkin tarkkoja listoja varsinkin kirjoista, joita Mennander halusi lähetettävän itselleen.²⁸ Fredenheim ei myös-

22 Esim. 27.10.1772, 31.5.1774, *Mennanderin kirjeitä II*; ks. myös Matti Klinge, "Yliopisto instituutiona", Klinge et al., *Kuninkaallinen Turun akatemia*, 213–221; Knapas, *Kunskapens rike*, 60–69.

23 Esim. 6.11.1770, 9.11.1770, 20.11.1770, *Mennanderin kirjeitä II*.

24 18.7.1773, 17.9.1773, *Mennanderin kirjeitä I*; 7.11.1766, 23.10.1767, 27.11.1772, *Mennanderin kirjeitä II*.

25 24.9.1773, 8.10.1773, *Mennanderin kirjeitä I*; 18.6.1765, 21.4.1775, *Mennanderin kirjeitä II*.

26 Esim. 2.5.1774, 6.5.1774, 1.7.1774, 7.7.1775, *Mennanderin kirjeitä I*; 21.6.1774, *Mennanderin kirjeitä II*.

27 Esim. 24.9.1773, *Mennanderin kirjeitä I*; 237; 3.5.1765, 8.6.1773, 11.6.1773, *Mennanderin kirjeitä II*. Vastaavia mainintoja lähetyslistoista löytyy myös aatelisten kirjeenvaihdosta koskien esim. Ranskasta Ruotsiin laivattuja huonekaluja ja taide-esineitä.

28 Esim. 19.10.1773, 24.3.1775, *Mennanderin kirjeitä I*.

kään ollut ainoa, joka toimitti Mennanderille tämän toivomia kirjoja ja painotuotteita, vaan Mennander tilasi niitä suoraan myös esimerkiksi tunnetulta keräilijältä Sigfrid Lorentz Gahmilta.²⁹ Keväällä 1775 Turun akatemian kirjastonhoitaja Porthan matkusti Tukholmaan ja vei Fredenheimille joitakin tavaroita tämän isältä. Lisäksi Porthan pystyi samalla huolehtimaan monista Mennanderin kirjahankinnoista ja muista tilauksista ja tuomaan ne mukanaan Turkuun palatessaan.³⁰

Fredenheimista oli 1770-luvun alkuun mennessä tullut niin tunnettu ja laajalle verkostoitunut, että hän oli aivan keskeinen tavarantoimittaja monille Turussa ja kaupungin ympäristössä asuneille oppineille ja sukupiirilleen. Syyskuussa 1773 Fredenheim tuskaili tavaratilausten suuren määrän kanssa ja olisi selvästi halunnut luopua turkulaisten auttamisesta.³¹ Keväällä 1774 Mennander muistutti poikaansa siitä, ettei tämä voinut kokonaan sanoutua irti maanmiestensä tilauksista, koska nämä luottivat häneen, eikä heillä ollut Tukholmassa muita tuttavuuksia, joilta pyytää palveluksia. Hän ehdotti, että Fredenheim olisi palkannut ”jonkun pienen köyhän mutta taitavan Sihteerin, joita siellä [Tukholmassa] on kyllin, joka auttaisi sinua heidän komissioittensa hoitamisessa”.³²

Fredenheim pyysi isäänsä neuvomaan ihmisiä olemaan lähettämättä hänelle enää tilauksiaan, joita hän ei pystynyt enää viranhoitonsa ja isänsä tilausten ohella hoitamaan. Fredenheimia houkutti jättää kokonaan vastaamatta kirjeisiin, joissa häntä pyydettiin lähettämään kaikenlaista.³³ Mennander vastasi, että pojan kannatti rohkeasti kertoa ”Suomalaisille Kirjeenvaihtajilleen”, että tämä joutuisi palkkaamaan jonkun toisen henkilön tilausten hoitamiseen sekä veloittamaan niistä. Tämä olisi tapa saada kaikki ymmärtämään, että Fredenheim ei enää toimisi ilmaisena komissionäärinä Tukholmassa.³⁴ Kesällä 1774 Fredenheim palkkasi itselleen miespalvelijan, jota hän ei jakanut ajalle tyypilliseen tapaan kenenkään kanssa. Tämä nopeutti ja helpotti huomattavasti isän erilaisten

29 Esim. 5.11.1773, *Mennanderin kirjeitä* I; 2.6.1773, 7.9.1773, 21.6.1774, *Mennanderin kirjeitä* II.

30 4.7.1775, 7.7.1775, 18.7.1775, 15.8.1775, 18.8.1775, *Mennanderin kirjeitä* I.

31 24.9.1773, *Mennanderin kirjeitä* II.

32 11.3.1774, 31.3.1774, *Mennanderin kirjeitä* I: ”nägon liten fatig men skickelig Secreterare, på hwilka där nog finnes, som ginge dig tilhanda wid deras commissioners besörjande”.

33 18.3.1774, 1.4.1774, *Mennanderin kirjeitä* II.

34 15.4.1774, *Mennanderin kirjeitä* I; ”Finske Correspondenterne”.

tilausten toimittamista, mikäli Fredenheim ei itse joko löytänyt haluttuja tavaroita tai ehtinyt etsiä niitä eri kauppailta, tavarantoimittajilta, taiteilijoilta tai käsityöläisiltä.³⁵

Varhaismodernina aikana oli hyvin tyypillistä hankkia tavaroita sukulaisten ja tuttavien avulla, eikä tilausten toimittamisesta ollut soveliasta kieltäytyä, mikä näkyy Mennanderin ja Fredenheimin kirjeenvaihdossakin. Vastavuoroisuus ei ollut yhtä tärkeää kuin lahjojen vaihtamisessa, vaan keskeistä oli auttaminen ja haluttujen tavaroiden hankkiminen. Tutkijat ovat osoittaneet, miten vaikkapa diplomaattien toimintaan kuului tärkeänä osana erilaisten tilausten toimittaminen paitsi hallitsijoille myös sukulaisilleen ja ystävilleen.³⁶ Kaikki suurempiin kaupunkeihin houkuttelevien ostosmahdollisuuksien äärelle matkustaneet joutuivat todennäköisesti huomioimaan perheen ja sukulaisten esittämiä toiveita.³⁷ Tilauksia tehtiin kirjeitse myös suoraan kauppailta.

Vaikka Tukholmassa oli tarjolla Turkua huomattavasti laajempi valikoima erilaisia tavaroita, järjesti Fredenheim isälleen paljon tavaroita, jotka tulivat Uppsalasta tai Ruotsin ulkopuolelta. Kirjakauppa, luonnon-tieteellisten näytteiden kauppa sekä siementen ja taimien kauppa olivat kansainvälisiä, eikä Mennanderin toivomia tavaroita ollut välttämättä saatavilla Tukholmassa.³⁸ Läheskään aina saapuneet tavarat eivät myöskään vastanneet tilaajien toiveita.

Rahallisten transaktioiden ja velkasuhteiden kerroksellisuus ja moninaisuus sekä luottamukseen perustuneet luottosuhteet mahdollistivat Mennanderin tiheään toistuneet tilaukset ja niihin liittyneet käytännön järjestelyt niin tilausten tekemisen ja tavaroiden maksamisen kuin nii-

35 28.6.1774, *Mennanderin kirjeitä* II.

36 Esim. Charlotta Wolff, *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 2005; Cordula Bischoff, "Presents for princesses. Gender in royal receiving and giving", *Studies in the Decorative Arts* 15:1 (2007–2008), 19–45; Johanna Ilmakunnas, "French fashions. Aspects of elite lifestyle in eighteenth-century Sweden", Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (eds), *A taste for luxury in early modern Europe. Display, acquisition and boundaries*, Bloomsbury Academic, London, 2017, 243–263.

37 Ks. esim. Anna-Maria Åström, "Kolonialvaror och vardagsting i den europeiska marginalen. Konsumtionsvägar, levnadssätt och varor på en herrgård i östra Finland under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet", *Finskt museum* 117 (2010/2011), 6–28; Ulla Ijäs, "English luxuries in nineteenth-century Vyborg", Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (eds), *A taste for luxury in early modern Europe. Display, acquisition and boundaries*, Bloomsbury Academic, London, 2017, 265–282.

38 Esim. 27.11.1772, *Mennanderin kirjeitä* II.

den lähettämisenkin suhteen. Isän ja pojan välisistä kirjeistä käy ilmi raha-asioiden merkitys osana asioiden hoitamista ja tilausten tekemisestä, mutta kirjeenvaihto ei tarjoa luonnollisestikaan yhtä tarkkoja tietoja hinnoista kuin tilikirjat ja kuitit. Vaikka nuori Fredenheim kysyi Tukholmaan muutettuaan elokuussa 1766 isältään lupaa moniin hankintoihin, ei piispan pojalla ollut selvästikään sen enempää suuria taloudellisia huolia kuin raha-asioissa kovin ankara isä. Laskuja, kuitteja, vekseleitä ja muita maksumääräyksiä kulki taajaan meren yli kirjeiden mukana.³⁹

Varhaismoderni maailma ei toiminut ilman laajoja kirjeenvaihtoverkostoja ja luottosuhteita sekä jatkuvaa tavaroiden tilaamista, tilausten järjestämistä ja lähetysten seuraamista. Tieteenharjoittamisesta, opinnoista ja viran hoitamisesta merkittävä osa oli juuri aineellisen ympäristön edellytysten järjestämistä. Ilman tavaravirtoja, varsinkin kirjoja, oli tieteellinen toiminta ja myös pappisviran hoitaminen vaikeaa, jopa mahdotonta.

Kirjat, lehdet ja painotuotteet

Kirjat, lehdet, aikakausijulkaisut ja muut painotuotteet muodostivat kaikkein merkittävimmän osan siitä tavaroiden virrasta, joka kulki Fredenheimin ja Mennanderin välillä Tukholmasta Turkuun ja jossa isä oli useimmiten aloitteellinen antaen tarkkoja ohjeita kirjoista ja muista painotuotteista, niiden nimistä tai aiheista sekä hankintapaikoista. Suurin osa kirjahanoinnoista tuli Mennanderin omaan kirjastoon, mutta hän edisti aktiivisesti myös Turun akatemian kirjaston kartuttamista. 1700-luvulla tieteellistä kirjallisuutta julkaistiin paljon eri aloilta, ja professorien näkökulmasta kirjamarckinat olivat yleiseurooppalaiset, sillä tietyn tyyppistä kirjallisuutta sai eri paikoista, riippuen sensuurista sekä kaupunkien tieteellisestä, taiteellisesta ja poliittisesta merkityksestä.

39 Ks. esim. Mennander nuoremman etenemistä Valtionarkiston kopistiksi ja sen aiheuttamia menoja käsittelevät kirjeet 21.6.1768, 24.6.1768, 28.6.1768, 5.7.1768, 12.7.1768, 19.7.1768, 9.8.1768, *Mennanderin kirjeitä I*; 24.6.1768, 28.6.1768, 2.7.1768, 8.7.1768, 12.7.1768, 7.10.1768, *Mennanderin kirjeitä II*.

Kirjahankintojen valtaisa määrä kirjeissä heijastelee suoraan sitä, miten sekä isä että poika Mennander keräsivät merkittävät kirjakokoelmat.⁴⁰

Vaikka Turussa oli kirjapainoja, sillä ilman niiden palveluita ei varhaismoderni yhteiskunta eikä varsinkaan hallinto tai yliopisto toiminut, olivat kaupungin kirjakaupat tilapäisiä. Huolimatta lukevan yleisön kasvamisesta 1700-luvun toisella puoliskolla, kirjakauppiat eivät jääneet Turkuun muutamaa vuotta pidemmäksi aikaa kerrallaan. Kirjakaupat olivat pieniä, ja niiden valikoima oli rajallinen.⁴¹ Turun vaihtuvien kirjakauppojen vaatimattomat valikoimat eivät tyydyttäneet Mennanderin vaatimuksia, ja hän olikin Tukholman kirjakauppiaiden ja kirjanpainajien vakituinen asiakas. Mennander teki valtaosan kirjatilauksistaan kirjakauppiaiden luetteloiden pohjalta, ja halusi saada uudet luettelot itselleen, heti kun kirjanpainajat tai kirjakauppiat saivat uutuuksia varastoon.⁴²

Tukholmassa ollessaan Mennander osti kirjoja suoraan sikäläisiltä kirjakauppiailta joko arkkeina tai valmiiksi kirjoiksi sidottuina. Valtioapäivätyöskentely tarjosi mahdollisuuden tutustua Tukholmassa tarjolla olleisiin painotuotteiseen aivan eri tavalla kuin luetteloiden ja välikäsien avulla. 1765–1766 valtiopäivien aikana Mennanderin Turkuun lähettämistä kirjoista hänen poikansa luki osan heti kirjalaatikat avattuana.⁴³ Fredenheimin muutettua Tukholmaan 1766 Mennanderin oli aiempaan helpompi hankkia kirjoja.

Tukholman kirjakauppiaista ja kirjanpainajista Mennander asioi useimmiten Carl Christoffer Gjörwellin, Lars Salviuksen ja Carl Gottlieb Ulffin kanssa. Hän hankki kirjoja myös Johan Fredric Lochnerilta, Johan Gustaf Haldinilta ja Johan Christopher Holmbergilta sekä Tukholman kirjahuutokauppakamarin notaarilta Erik Ekholmilta.⁴⁴ Kirjakauppiaista ainakin Haldinilla oli toimivat kontaktit Ranskaan ja Ulfilla oli puo-

40 Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, Norstedts, Stockholm, 1975/1989, 40; Laine, *Carl Fredrik Fredenheim*; Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa*, 107–112 ja *passim*.

41 Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa, passim*; Hakapää, *Kirjan tie lukijalle*, 70–72; Laine, *Kolportöörejä ja kirjakauppiaita*, 259–265.

42 Esim. 22.2.1771, 14.10.1774, *Mennanderin kirjeitä I*.

43 7.8.1756, 28.6.1765, *Mennanderin kirjeitä I*; 3.5.1765, *Mennanderin kirjeitä II*.

44 Esim. 15.9.1772, 22.9.1772, 6.10.1772, 27.10.1772, 8.2.1773, 6.1.1772, 5.2.1773, 5.3.1773, *Mennanderin kirjeitä I*; 15.4.1768, 13.5.1768, 25.6.1774, 11.8.1775, *Mennanderin kirjeitä II*; Gjörwellin ja Salviuksen merkityksestä Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, 75–90.

lestaan hankintakanavat Hollantiin, mutta Mennander oli kiinnostunut myös saksalaisista kirjoista. Hän pyysikin poikaansa selvittämään, kenen kirjakauppiaan puoleen pitäisi kääntyä, jos halusi tilata kirjoja vaikkapa Leipzigiin.⁴⁵ Myös Lontoo oli tärkeä kirjakaupan keskus. Sieltä Mennander hankki uutuuksia erityisesti Lontoon ruotsalaisen seurakunnan pastorin Aron Mathesiusin sekä Turun akatemian maistereiden avulla. Mathesius lähetti kirjat Tukholmaan, jossa Fredenheimin tehtävä oli seurata Englannista saapuvia laivoja ja noutaa kirjakäsit, mielellään ilman, että ne olisivat joutuneet tullattaviksi.⁴⁶

Kirjaverkostot ulottuivat monialalle, ja niissä näkyy kuinka liikkuvia Turun akatemian professorit ja maisterit olivat. Turun akatemiassa tehty tutkimus levisi erityisesti väitöskirjojen muodossa laajalle. Kanslianeuvos, kreivi Sven Bunge toivoi kesällä 1768 saavansa Turun akatemian taloustieteen väitöskirjat kahdenkymmenen edellisen vuoden ajalta.⁴⁷ Syksyllä 1772 Matthias Calonius lähetti Fredenheimille suuren määrän väitöskirjoja, jotka tämä aikoi kaikki jakaa eteenpäin, koska ei itse ollut kiinnostunut aiheista.⁴⁸

Toisinaan Mennander muistutti poikaansa siitä, että halusi tämän lähettävän itselleen kaikki merkittävät teokset, aivan erityisesti Tiedeakatemian julkaisemat kokoelmat ja puheet.⁴⁹ Tiedeakatemian sihteeri Pehr Wargentin oli Mennanderin ystävä ja tunsu tämän kiinnostuksenkohteet, ja miehet olivat kirjeenvaihdossa 1740-luvulta alkaen, mutta ilmeisesti kirjojen ja muiden julkaisujen saatavuus Turkuun oli varmempi, mikäli myös Fredenheim tiedusteli Wargentinilta henkilökohtaisesti isänsä puolesta julkaisuja.⁵⁰ Fredenheim lähetti yleensä isälleen myös kaikki Uppsalan ja Lundin yliopistojen väitöskirjat.⁵¹

Kuninkaan kirjastonhoitaja ja kirjakauppias Carl Christoffer Gjörwell käynnisti 1770-luvun alussa hintakilpailun muiden tukholmalaisien kir-

45 14.1.1774, 15.4.1774, *Mennanderin kirjeitä I*; 11.11.1768, 25.6.1774, *Mennanderin kirjeitä II*.

46 23.4.1773, 2.9.1777, 14.10.1777, 28.10.1777, 18.11.1777, *Mennanderin kirjeitä I*; 10.9.1773, *Mennanderin kirjeitä II*.

47 21.6.1768, 16.9.1768, *Mennanderin kirjeitä II*.

48 27.10.1772, *Mennanderin kirjeitä II*.

49 23.4.1773, *Mennanderin kirjeitä I*, 226

50 17.9.1773, *Mennanderin kirjeitä I*, 236; Carl Fredric Mennander Pehr Wargentinille. *Mennanderin kirjeitä I*, 654–666.

51 25.6.1774, *Mennanderin kirjeitä II*.

jakauppiaiden kanssa. Gjörwell hankki myymänsä kirjat, kuparipiirroksat ja muut painotuotteet ilman välikäsiä, minkä vuoksi hän pystyi pitämään hinnat edullisina.⁵² Gjörwellin edullisuuden ja nopeiden toimitusten takia Mennander siirtyi syksyllä 1770 kokonaan hänen asiakkaakseen ja lopetti kirjojen tilaamisen Carl Gottlieb Ulffilta, joka hänen mukaansa oli sekä kallis että hidas toimituksissaan. Gjörwell oli luonnollisesti äärimmäisen otettu huomattavia summia kirjahankintoihinsa koko ajan käyttäneen, oppineen ja laajasti arvostetun Mennanderin keskittäessä kirjastoimensa juuri hänen liikkeeseensä.⁵³ Myöhemmin Mennander siirtyi jälleen myös Ulffin asiakkaaksi ja tilasi tältä kirjoja ainakin 1773–1775.⁵⁴ Gjörwell puolestaan toimitti kirjoja myös Turun akatemian kirjastoon, ja kirjastonhoitaja Porthanin lisäksi Mennander oli koko ajan perillä yliopiston kirjastoon hankituista ja lahjoituksina saaduista kirjoista.⁵⁵

Muutettuaan Uppsalaan 1777 Mennander jatkoi Gjörwellin asiakkaana. Edelleen kirjatilausten käytännön hoitamisesta vastasi Fredenheim, ja usein kirjat kulkivat jonkun ystävän, sukulaisen tai kollegan mukana Tukholmasta Uppsalaan, niin kuin 1777. Tammikuussa professori Adolf Murray lähetti uusimman osan Walchin uskonnonhistorian teossarjasta, maaliskuussa 1777 maisteri Lexelius toimitti Mennanderin tilaaman laajalti tunnetun saksalaisen herrnhutistin Nikolaus Ludwig von Zinzendorfin elämästä kertovan teoksen *Leben des Grafen von Zinzendorf*, ja toukokuussa 1777 professori Johan Bilmark toi muassaan Tukholmasta Uppsalaan kivinäytteitä ja kirjoja.⁵⁶ Minna Ahokkaan mukaan Turun akatemian professoreiden kirjastoissa, niin myös Mennanderin kirjahankinnoissa, näkyi 1700-uvulla saksalaisen filosofian vahva merkitys, vaikka professorit ostivat myös valistuksen ajan ranskalaista filosofiaa ja kaunokirjallisuutta.⁵⁷

52 16.10.1770, 19.10.1770, *Mennanderin kirjeitä II*.

53 30.10.1770, 6.11.1770, 9.11.1770, *Mennanderin kirjeitä I*; 16.11.1770, 27.11.1770, 4.12.1770, *Mennanderin kirjeitä II*.

54 15.4.1774, *Mennanderin kirjeitä I*; 29.10.1773, 6.5.1774, 25.6.1774, 11.8.1775, *Mennanderin kirjeitä II*.

55 Esim. 27.11.1772, *Mennanderin kirjeitä II*.

56 7.1.1777, 14.1.1777, 17.1.1777, 24.1.1777, 21.2.1777, 28.2.1777, 14.3.1777, 13.5.1777, 23.5.1777, 25.5.1777, 17.6.1777, 15.7.1777, 8.8.1777, 15.12.1777, 19.12.1777, *Mennanderin kirjeitä I*; ks. myös 13.1.1776, *Mennanderin kirjeitä II*.

57 Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjallisuudessa*, 99–112.

Olenainen kirjojen ostokanava 1700-luvulla oli huutokaupat, joiden luettelot kiersivät aikalaisten tietoisuuteen sekä painettuina että kirjeenvaihdon välityksellä.⁵⁸ Syksyllä 1767 ja syksyllä 1773 Fredenheim organisoivat kirjahankeita isälleen kirjahuutokaupasta yhdessä Sigfrid Lorentz Gahmin kanssa.⁵⁹ Seuraavana syksynä Fredenheim suunnitteli puolestaan ostavansa omaan kirjastoonsa kirjoja kansliapresidentti, kreivi Carl Gustaf Löwenhielmin kirjahuutokaupasta.⁶⁰ Mennander antoi pojalleen ohjeet ostaa kirjoja myös 1774–1775 järjestetystä, 1773 kuolleen kirjanpainaja ja kirjakauppias Lars Salviuksen huutokaupasta.⁶¹ 1700-luvun Euroopassa kirjahuutokaupat olivat vähintään yhtä tärkeä kirjojen myynti- ja ostopaikka kuin kirjakaupatkin. Erityisen merkittäviä ne olivat Mennanderin ja Fredenheimin kaltaisille bibliofiileille, jotka halusivat hankkia kokoelmiinsa vanhempaa ja harvinaisempaa kirjallisuutta.⁶²

Mennander pyrki usein rajoittamaan taloudellisista syistä ja tilanpuutteen vuoksi kirjojen ja muiden painotuotteiden ostamista. Piispan ja professorin kiinnostuksenkohteet olivat kuitenkin niin laajat, että rajauksia oli vaikea tehdä, ja jo pian hän taas pyysi pojaltaan uusia hankintoja.⁶³ 1772 Mennander lahjoitti mittavasta kirjakokoelmastaan reilut kolmesataa nidettä, myös rareetteja, Turun akatemian kirjastolle.⁶⁴

Mennander järjesteli kokoelmiaan ilmeisen säännöllisesti ja pyysi usein Fredenheimia lähettämään täydennyksiä varsinkin aikakausjulkaisujensa kokoelmiin, jos hän huomasi vuosikerroissa joitakin puutteita.⁶⁵ Vielä senkin jälkeen, kun Mennander 1777 muutti Uppsalaan tultuaan valituksi arkipiispaksi, hän pyysi Fredenheimia lähettämään itselleen *Post Tidningarin*, *Inrikes Tidningarin* ja *Lärda Tidningarin* sekä

58 Esim. 14.4.1778, *Mennanderin kirjeitä* I; 16.10.1770, 23.10.1770, 13.11.1770, 16.11.1770, 4.12.1770, 22.2.1771, 29.3.1771, 3.5.1771, *Mennanderin kirjeitä* II; Göran Ulväng, Sofia Murhem & Kristina Lilja, *Den glömda konsumtionen. Auktionshandel i Sverige under 1700- och 1800-talen*, Gidlunds, Möklinta, 2013, 56–57; Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjallisuudessa*, 149–160, 198–207.

59 8.10.1773, 5.11.1773, *Mennanderin kirjeitä* I; 27.10.1767, 17.11.1767, 4.12.1767, 26.2.1768. *Mennanderin kirjeitä* II.

60 18.10.1768, 11.11.1768, *Mennanderin kirjeitä* II.

61 14.4.1775, *Mennanderin kirjeitä* I.

62 Esim. Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjallisuudessa*, 107–112; Laine, *Carl Fredrik Fredenheim*.

63 20.11.1770, 14.12.1770, *Mennanderin kirjeitä* I.

64 15.12.1772, *Mennanderin kirjeitä* I; Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjallisuudessa*, 107–112; Klinge, "Yliopisto instituutioon", 218.

65 Esim. 18.9.1772, 8.2.1773, 9.11.1773, *Mennanderin kirjeitä* I.

kirjoja.⁶⁶ Painotuotteet eivät ehtineet Mennanderin mielestä riittävän nopeasti Uppsalan kirjakauppoihin, vaan hän sai ne nopeammin paikansa lähettäminä.

Politiittisista ja valtiollisista tapahtumista julkaistiin 1700-luvulla tuoreeltaan runsaasti asiakirjoja. Tämä lisäsi politiikasta laajasti kiinnostuneen Mennanderin kirjahankintoja entisestään. Jo vajaa viikko Kustaa III:n vallankaappauksen jälkeen, elokuussa 1772, Mennander pyysi Fredenheimia lähettämään itselleen kaikki aihetta koskevat painetut kirjoitukset.⁶⁷ Melko tavalliselta vaikutti tapa, että Fredenheim keräsi talven yli Tukholmassa lehtiä ja kirjoituksia, joita Mennander pyysi tai joista hän arveli isänsä olevan kiinnostunut. Keväällä purjehduskauden alettua lähetti Fredenheim paketit ja laskun isälleen joko jonkun Tukholmasta Turkuun matkustaneen tuttavan tai laivankapteenien mukana. Mukana kulki yleensä myös kirjakauppiaiden uusimmat luettelot.⁶⁸

Tavaroiden hankkiminen ei ollut ainoa aineellisen kulttuurin ilmenemistapa. Mennander liittyi 1770-luvun alussa seuraan, joka edisti muotokuvien kaivertajien työtä. 1600–1700-luvuilla oli tavallista, että tunnettujen taiteilijoiden töistä tehtiin kuparikaiverrus ennen kuin maalaus myytiin tai muotokuva toimitettiin tilaajalleen.⁶⁹ Erityisen suosittuja olivat kuuluisien miesten ja naisten muotokuvat.⁷⁰ Mennander keräsi juuri näitä kuuluisuuksien muotokuvia, joihin kuului niin Ruotsin hallitsijoita, valtiomiehiä, piispoja, tiedemiehiä kuin taiteilijoita ja arkkitehtejä, ja lähetti Fredenheimille tarkkoja listoja kaikista muotokuvista, joita tämän piti hankkia isälleen. Fredenheimin kautta kuljivat vastaavat suurmiesten muotokuvat myös Porthanille, joka teki kuvatilauksia Åbo Sällskapetin puolesta.⁷¹

66 1.10.1776, 29.10.1776, 5.11.1776, 26.11.1776, 14.3.1777, 1.4.1777, *Mennanderin kirjeitä* I.

67 25.8.1772, *Mennanderin kirjeitä* I.

68 11.5.1773, *Mennanderin kirjeitä* I.

69 Ks. esim. Perrin Stein, Charlotte Guichard, Rena M. Hoisington & Elizabeth M. Rudy, *Artists and amateurs. Etching in 18th-century France*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 2013.

70 Vrt. Ylva Haidenthaler, "Putting faces to names. Printed portraits in late eighteenth-century Stockholm", Penelope J. Corfield & Jonas Nordin (eds), *Media and mediation in the eighteenth century*, Lund University, Lund, 2023, 103–138, <https://doi.org/10.37852/oblu.209>.

71 26.3.1773, 23.4.1773, 8.6.1773, 19.11.1773, 4.11.1774, 4.11.1774, 2.12.1774, 16.12.1774, 24.3.1775, 19.9.1775, 12.11.1776, 26.11.1776, 7.1.1777, 14.1.1777, 17.1.1777, 24.1.1777, 14.2.1777, 24.2.1778, *Mennanderin kirjeitä* I; 27.1.1769, 24.11.1772, 27.11.1772, 2.4.1773, 8.4.1773, 29.10.1773, 9.11.1773, 25.6.1774, 11.8.1775, *Mennanderin kirjeitä* II; grafiikan markkinoista 1700-luvun Tukholmassa, ks. Sonya Petersson, *Konst i omlopp*.

Olipa kirjakokoelma suuri tai pienempi, kirjastohuone oli aivan olen-
nainen osa materiaalista kulttuuria ja säädynmukaista asumista sen li-
säksi, että kirjojen säilyttämiselle, lukemiselle ja tutkimiselle tarvittiin
tietysti asianmukaiset tilat, jotka varhaismodernilla ajalla ja vielä pitkään
1900-luvulle asti sijaitsivat useimmiten professorien kodeissa. Kirjas-
tojen, lukusalien ja muiden työskentelytilojen fyysinen mukavuus ku-
ten sopiva lämpötila ja valaistus, pöydät ja tuolit, samoin kuin kirjojen
tuottama mielihyvä ja tarpeellisuus tieteellisen työn välineinä näkyivät
oppineiden arkipäivässä kaikkialla Euroopassa, kuten Françoise Waquet
on painottanut tutkimuksessaan oppineisuuden tunnehistoriasta.⁷²
1760-luvulla kirjastohuonetta ja muita Mennanderin huoneita Turussa
tuuletettiin kesällä päivittäin. Kirjastoon ei myöskään päästetty Mennan-
derin matkojen aikana ketään muita kuin Fredenheim.⁷³ Myöhemmin,
Mennanderin muutettua Uppsalaan arkkipiispan tehtävää hoitamaan,
kirjaston sisustaminen oli yksi ensimmäisistä asioista, joita hän hoiti
arkkipiispanantalossa, jossa tuolloin leskiarkkipiispatar Johanna Björn-
stjerna vielä asui armovuotensa ajan.

Vaatteet ja asusteet

Vaatetus, asusteet ja ulkoinen olemus ilmensivät varhaismodernissa
yhteiskunnassa henkilöiden asemaa ja luotettavuutta. Vallanpitäjät ja
valtiovalta pitivät erityisen tärkeinä sosiaalisten erojen ja hierarkioi-
den näkymistä vaatetuksessa, vaikka vaatteiden käyttäjät, valmistajat ja
myyjät korostivat tai häivyttivät eroja parhaansa mukaan.⁷⁴ Vaatetuksen

Mening, medier och marknad i Stockholm under 1700-talets senare hälft, Makadam, Stockholm, 2014, 212–224, urn:nbn:se:su:diva-100419.

72 Françoise Waquet, *Une histoire émotionnelle du savoir XVIIe–XXIe siècle*, CNRS Éditions, Paris, 2019, 258–270.

73 28.6.1765, *Mennanderin kirjeitä* I.

74 Ks. esim. Mikael Alm, *Sartorial practices and social order in eighteenth-century Sweden. Fashioning difference*, Routledge, London, 2022; Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen, "Manlig och kvinnlig lyx. Överflödsförordningar och modeartiklar", Paula von Wachenfeldt & Klas Nyberg (red.), *Det svenska begäret. Sekler av lyxkonsumtion*, Carlssons, Stockholm, 2015, 24–46; Runefelt, *Att hasta mot undergången*; Tove Engelhardt Mathiassen, Marie-Louise Nosch, Maj Ringgaard, Kirsten Toftegaard & Mikkel Venborg Pedersen (eds), *Fashionable encounters. Perspectives and trends in textile and dress in the early modern Nordic world*, Oxbow Books, Oxford, Philadelphia, 2014; Roche, *La culture des apparences*.

merkitys sekä statuksen osoittajana että arjen käytäntöjen kysymyksenä tulee ehkä yllättävänkin selvästi esiin Mennanderin ja Fredenheimin kirjeenvaihdossa.

Vaatteiden hankkimista koskevat kirjeet paljastavat, miten eri tavoin Mennander ja Fredenheim suhtautuivat säädynmukaisen elämäntavan vaatimiin hankintoihin: kun isä pohti kirjeissä, mitä messukasukan teettämisen Tukholmassa maksaisi ja olisiko hinta lopputuloksen arvoinen, poika pyrki puolestaan vakuuttamaan isän viranhoidossa ja hovin maailmassa tarpeellisista vaatehankinnoista ja lähetti Tukholmasta Turkuun laskun toisensa perään. Tukholmassa tarve säädyn- ja muodinmukaiselle pukeutumiselle oli selvästi suurempi kuin Turussa ainakin seura-elämän, hovin ja poliittisen vaikuttamisen piireissä, joihin Fredenheim liittyi muutettuaan Tukholmaan elokuussa 1766 ja joihin Mennander kuului valtiopäiväedustajana ja myöhemmin arkkipiispan asemassa.⁷⁵

Keväällä 1767 Fredenheim pyysi isältään lupaa ostaa itselleen uusi puku kuluneiden ja pieneksi jääneiden pukujen tilalle. Ostoslistalla oli lisäksi uusi hattu ja kukkaro.⁷⁶ Seuraavana keväänä Fredenheim pyysi isältään lupaa hankkia kesäksi uusi arkipuku lämpimään vuodenaikaan parhaiten sopineesta kankaasta. Samalla hän kertoi ostaneensa aamutakin ja yhteensopivan liivin, jotka olivat huolellisesta taloudenpidosta huolimatta tehneet aikamoisen loven hänen varoihinsa. Fredenheim arvioi, että uuden puvun hinta oli kankaineen, nappeineen ja räätälinlaskuineen noin 400 kuparitaaleria. Kesällä 1768 Fredenheim osti uuden pukukankaan, minkä vuoksi hän tarvitsi jälleen hieman lisää rahaa isältään. Hän arvioi vaatekulujensa ja muiden pienempien menojojensa olevan noin 1 200 taaleria vuodessa. Syksymmällä tämä arvio täsmentyi 1 500 kuparitaaleriin vuodessa.⁷⁷ Summat, kuten myös perustelut uusien vaatteiden ostamiselle, ovat samansuuntaisia kuin vauraiden aatelisnuorukaisten kohdalla.⁷⁸

Vaatevaraston perustan muodostivat muutamat puvut ja laaja varasto liinavaatteita. Liinavaatteista tärkeimpiä olivat paidat, joita säätyläis-

75 Esim. 18.6.1765, 1.2.1771, 13.2.1771, *Mennanderin kirjeitä II*.

76 22.5.1767, 29.5.1767, *Mennanderin kirjeitä II*.

77 8.1.1768, 29.4.1768, 14.6.1768, 24.6.1768, 19.7.1768, 7.10.1768, *Mennanderin kirjeitä II*.

78 Vrt. Ilmakunnas, *Kartanot, kapiot, rykmentit*, 124–132.

miehen vaatevarastoon kuului useita.⁷⁹ Fredenheimin mielestä hänellä tuli olla useita päällyspaitoja mansetteineen, koska niitä tarvittiin useita hovielämässä. Hän pyysi isänsä palvelijatarta ompelemaan itselleen tusinan paitoja lisää omistamiensa 14 hyväkuntoisen paidan lisäksi. Alun perin Fredenheimilla oli kolme tusinaa paitoja, mutta kaksi tusinaa oli kulunut pahan kerran. Paidat olivat olleet käytössä jo kahdeksan vuotta eli suunnilleen koko sen ajan, kun voi olettaa, että tuolloin 26-vuotias Fredenheim ei enää kasvanut ainakaan merkittävästi.⁸⁰ Seitsemän Mennanderin taloudessa Turussa ommeltua paitaa lähti lopulta seuraavana vuonna, syyskuussa 1775, laivuri Corplanderin mukana Turusta Tukholmaan.⁸¹

Kunnianhimoiselle, varakkaalle ja aatelointia toivoneelle Fredenheimille, tuolloin vielä Mennander nuoremmalle, riitti vielä virkauran alussa vuonna 1768 neljä pukua, aamutakki liiveineen, joitakin päällysvaatteita ja asusteita. Pukuja myös uudistettiin ja muodistettiin kuten kesällä 1770, jolloin Fredenheim osti päällystakin, silkkihousut, kaksi paria kenkiä ja mustan puvun sekä antoi kääntää vanhan valkoisen pukunsa.⁸² Fredenheimin edetessä urallaan sekä Ritarihuoneeseen introdusoinnin jälkeen 1772 vaatetustarpeet lisääntyivät, ja isälle Turkuun lähetetyt pyynnöt ja perustelut olivat yhä pidempiä.⁸³ Fredenheim käytti valtavia summia kankaisiin, kun taas räätälien työpalkkiot olivat vaatimattomia. Muotitietoisien nuorukaisen kuluttaminen oli hyvin tyypillistä aikakaudelle: kankaat, napit ja muut materiaalit olivat huomattavan kalliita ja vaatteita uudistettiin, muodistettiin ja käännettiin kaikissa yhteiskuntaryhmissä.⁸⁴

Talvella 1770–1771 Fredenheim selvitteli isänsä pyynnöstä samettisen messukasukan hintaa, mutta selkeää hinta-arviota oli vaikea antaa, koska niin paljon riippui kankaan laadusta, koristeluiden määrästä ja

79 Roche, *La culture des apparences*, 155–171; myös Riitta Pylkkänen, *Kaksi pukuhistoriallista tutkielmaa*, Suomen muinaismuistoyhdistys, Helsinki, 1984.

80 25.6.1774, *Mennanderin kirjeitä* II.

81 12.7.1774, 22.9.1775, *Mennanderin kirjeitä* I.

82 12.6.1770, *Mennanderin kirjeitä* II.

83 Esim. 22.1.1773, 1.6.1773, *Mennanderin kirjeitä* II.

84 Pernilla Rasmussen, "Återbruk i modegarderoben, ca 1790–1830", *Historisk Tidskrift för Finland* 100:4 (2015), 485–516.

tekijän ammattitaidosta.⁸⁵ Materiaalien ja valmistustapojen sekä hintojen tunteminen olivat Mennanderin ja Fredenheimin kirjeenvaihdon perusteella taitoja, joita kuluttajat tarvitsivat osatakseen hankkia omiin tarpeisiinsa mahdollisimman soveliaita tavaroita. Esimerkiksi Serena Dyer ja Chloe Wigston Smith ovat nimittäneet tätä kokemuseräistä ja sukupuolesta riippumatonta taitoa materiaaliseksi lukutaidoksi.⁸⁶

Syksyllä 1777 Mennander pyysi Fredenheimia etsimään päällystakin alla pidettävän turkin, napakettua tai muuta kestäväää ja kevyttä nahkaa, ja antoi tarkat ohjeet, millainen turkin tuli olla. Vain viikkoa myöhemmin Mennander perui tilauksen liian kalliina, koska oli päättänyt selvittää vanhalla takillaan vielä vuoden eteenpäin. Sen sijaan hän pyysi poikaansa lähettämään itselleen uuden sateenvarjon kahvan sekä kävelykepin, jonka nupin tuli olla kaunis ja kullattu, ei emaloitu. Mennanderin harmiksi joku oli marraskuussa 1777 varastanut hänen vanhan kullattunuppisen kävelykeppinsä, jolla oli suuri tunnearvo, koska se oli ollut testamenttilahjoitus historioitsija ja keräilijä Anders Anton von Stiernmanilta. Helmikuussa 1778 Mennander kirjoitti pojalleen, että mikäli tämä ei olisi jo tilannut kävelykeppiä ja sateenvarjon kahvaa, kannattaisi niitä etsiä edullisesti huutokaupoista, kuten valtaneuvos Hornin tai konsuli Arwidsonin kuolinpesien huutokaupoista. Fredenheim oli kuitenkin jo tilannut kultanuppisen kävelykepin kaivertaja Petter Sutherilta.⁸⁷ Huutokaupat olivat kaikissa yhteiskuntaryhmissä tärkeä tavaroiden hankintakanava, eikä käytettyjen vaatteiden ja asusteiden ostaminen ollut leimaavaa.⁸⁸

Vaikka vaatehankinnat koskivat enimmäkseen isän ja pojan vaatteita ja asusteita, Fredenheim lähetti Tukholmasta kangasta myös isänsä

85 18.1.1771, *Mennanderin kirjeitä* I; 4.2.1771, *Mennanderin kirjeitä* II.

86 Serena Dyer & Chloe Wigston Smith (eds), *Material literacy in eighteenth-century Britain. A nation of makers*, Bloomsbury Visual Arts, London, 2020.

87 24.10.1777, 31.10.1777, 7.11.1777, 15.12.1777, 6.2.1778, 24.2.1778, 10.3.1778, 27.3.1778, 31.3.1778, *Mennanderin kirjeitä* I.

88 Vrt. esim. Jon Stobart & Ilja Van Damme (eds), *Modernity and the second-hand trade. European consumption cultures and practices, 1700–1900*, Palgrave Macmillan, New York, 2010; Ariane Fennetaux, Amélie Junqua & Sophie Vasset (eds), *The afterlife of used things. Recycling in the long eighteenth century*, Routledge, New York, 2015.

miespalvelijoiden uusiin pukuihin sekä toimitti joitakin muita tilauksia sukulaisille ja tuttaville.⁸⁹

Ulkoisen olemuksen ja vaatetuksen merkitys niin professorin, nuoren aatelismiehen – varsinkin vasta-aateloitun – kuin korkean kirkonmiehen ja valtiopäiväedustajan asemalle, uskottavuudelle ja luotettavuudelle oli keskeinen. Kuhunkin tilanteeseen soveltuva vaateparsi vaikutti lisäksi kantajansa jokapäiväiseen mukavuuteen sopivankokoisina, sääolosuhteisiin ja kuhunkin vuodenaikaan soveltuvina asuina. Vaatetus oli paitsi tärkeä osoitus henkilön asemasta, myös erilaisia käytännön järjestelyitä vaatinut suuri kuluerä ja tunneasia, minkä vuoksi aihe saa niin paljon tilaa Mennanderin ja Fredenheimin kirjeenvaihdossa.

Asuminen

Varhaismodernissa yhteiskunnassa asuminen ilmensi vaatetuksen ja muun ulkoisen olemuksen ohella henkilön statusta. Säädynmukaisuuden vaatimukset näkyivät niin asuinrakennuksen koossa ja sijainnissa kuin sisustuksessa ja esineistössään. Ruotsissa yliopistojen professoreista monella oli myös papinvirka ja sen myötä kaupunkiasunnon lisäksi myös pappila palkkapitäjässään.⁹⁰ Mennander asui talvet pääasiassa Turussa, kun hän ei ollut valtiopäivillä Tukholmassa, ja vietti yleensä kesät Lemun pappilassaan. Myös Fredenheim vietti kesiään Lemussa sen jälkeen, kun asui vakituisesti Tukholmassa.⁹¹ Kun Mennander vuonna 1775 valittiin arkkipiispaksi, hän muutti Uppsalaan arkkipiispantaloon.

Asumisen käytännön järjestäminen vaati aikaa ja vaivaa, varsinkin jos henkilö liikkui työtehtäviensä vuoksi paljon, kuten sekä Mennander että Fredenheim tekivät. 1700-luvulla Tukholma oli Ruotsin poliittinen ja valtakeskus, mutta myös kaupan ja tavaroiden liikkumisen solmukoh- ta.⁹² Mennanderin asuntojärjestelyt valtiopäivien aikaan Tukholmassa

89 Esim. 1.11.1768, 9.11.1768, *Mennanderin kirjeitä II*.

90 Klinge, ”Yliopisto instituutiona”, 155–167.

91 Esim. 7.6.1776, *Mennanderin kirjeitä I*; 22.6.1773, *Mennanderin kirjeitä II*.

92 Karin Sennefelt, *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*, Stockholmia, Stockholm, 2011; My Helsing & Johanna Ilmakunnas (red.), *Shopping i Stockholm. Sociala praktiker på gatunivå 1700–1850*, Stockholmia, Stockholm, 2023.

sekä muutto arkkipiispantaloon Uppsalaan 1777 valottavat hyvin sitä, miten merkittävistä käytännön järjestelyistä oli kysymys ja miten paljon vaikutusta arjen sujumisella oli yhtä hyvin tieteenharjoittamiselle kuin poliittiselle osallistumisellekin. Paikkojen merkitystä vapaudenajan Tukholmassa tutkinut Karin Sennefelt on osoittanut, miten vuokrat sekä polttopuiden ja kynttilöiden hinnat nousivat kaupungissa aina valtiopäivien aikaan ja miten aiheesta keskusteltiin niin valtiopäivillä kuin kirjeenvaihdossa ja päiväkirjoissakin. Hän huomauttaa, että kyseessä oli myös aikakauden puhetapa.⁹³ Tämä näkyy myös Mennanderin suhtautumisessa niin vuokrahuoneen löytämisessä valtiopäivien ajaksi kuin muihinkin kuluihin. Asumisen ja kulutustuotteiden kalleus sekä pyrkimys säästäväisyyteen tinkimättä liikaa säädynmukaisuudesta olivat alati Mennanderin mielessä.

Poliittiselta kannaltaan Mennander oli kuningasvallalle uskollinen hattu, ja hän osallistui papiston edustajana kaikille valtiopäiville 1755–1779.⁹⁴ 1. toukokuuta 1786 kokoontuneille valtiopäiville Mennander ei enää osallistunut, vaikka vielä huhtikuun alussa sitä suunnittelikin, kirjoittaen jälleen pojalleen koskien raskailta tuntuneita matkustamista ja käytännön järjestelyitä. Huhtikuun 1786 lopussa oli kuitenkin selvää, ettei Mennanderin terveys enää sallinut toimeliaisuutta.⁹⁵ Hän kuoli 22. toukokuuta.⁹⁶

Tukholmassa ensimmäiset vuodet sukulaisten luona asunut Fredenheim toivoi voivansa asua isänsä luona valtiopäivien aikaan 1769 (–1770). Kunnollista ja tilavaa asuntoa oli kuitenkin vaikea löytää, ja lisäksi oli pitkään epävarmaa, järjestettäisiinkö valtiopäivät Tukholmassa vai Norrköpingissä, jossa ne lopulta pidettiin. Tämä vaati valtiopäiväedustajien asumisjärjestelyiltä paljon organisoimista. Vielä helmikuussa 1769 oli valtiopäivien järjestämipaikka yhä epäselvä. Tähän vaikutti todennäköisesti sekin, että Norrköpingissä vallitsi vuokranantajan markkinat, sillä Fredenheim raportoi isälleen, miten asuntoja ei ollut tarjolla puolta vuotta lyhyemmäksi aikaa. Myöskään yksikään sukulaisista, joilta

93 Sennefelt, *Politikens hjärta*, 130–134.

94 Mennanderin poliittisesta toiminnasta ks. Forsman, *Mennander*, 295–326.

95 10.4.1786, 11.4.1786, 13.4.1786, 14.4.1786, 24.4.1786, 25.4.1786, *Mennanderin kirjeitä* I; ks. myös Forsman, *Mennander*, 374–377.

96 Forsman, *Mennander*, 378–380.

Fredenheim kyseli isälleen majapaikkaa, ei hyvissä ajoin ilmoittanut, olisiko Mennander voinut asua heidän luonaan. Valtiopäivät käynnistyivät huhtikuussa 1769 ja järjestettiin lopulta sekä Norrköpingissä että Tukholmassa.⁹⁷

Mennanderin mielestä valtiopäivät kokoontuivat turhan usein, ja hän olisi keksinyt tuhat syytä olla osallistumatta, tärkeimpinä korkea ikänsä, heikko terveytensä sekä taloutensa ja raha-asioidensa tila. Keväällä 1771 hän kirjoitti pojalleen pyytäen tätä jälleen etsimään itselleen sopivaa asuntoa valtiopäivien ajaksi. Mieluiten Mennander olisi asunut poikansa luona, mutta koska tämä oli juuri muuttamassa sukulaisten luota vuokralle valtaneuvos von Stockenströmin talouteen, ei yhteisasuminen tullut kysymykseen. Mennander pyysi poikaansa etsimään asuntoa, jossa olisi ollut sali ja kamari sekä renginkamari. Asunnon tuli niin ikään sijaita mukavan kulkumatkan päässä valtiopäivien aikaisesta työhuoneesta ja jostakin ruokapaikasta. Kahden huoneen kalustettu asunto löytyi lopulta kultaseppä Seelin vuokralaisena 50 taalerilla viikossa, mikä oli Mennanderin mielestä melko kallis hinta, mutta sijainti Stora Kyrkobrinkenilla kivenheiton päässä Suurkirkosta oli edullinen.⁹⁸

Poliittinen kulttuuri 1600–1700-luvuilla on kiinnostanut historian-tutkijoita jo pitkään, ja esimerkiksi Karin Sennefelt sekä Hannah Greig ja Amanda Vickery ovat painottaneet politiikan aineellisuutta ja tilallisuutta.⁹⁹ Mennanderin ponnistelut valtiopäiväosallistumisensa järjestämiseksi käytännössä osoittavat, miten paljon resursseja valtiopäiväosallistuminen vaati. Pelkästään asuinpaikan järjestäminen pitkäänkin koolla olleiden valtiopäivien ajaksi vaati rahaa, aikaa, suhteita ja neuvottelutaitoja.

Asumiseen liittyneissä tavaralähetyksissä suunta Tukholmasta Turkuun oli tavallinen, niin kuin kirjojenkin tapauksessa. Kesällä 1774 Fredenheim kuitenkin pyysi isäänsä lähettämään uudelle palvelijalleen Turusta liinavaatteita, koska ne olivat Turussa Tukholmaa halvempia. Mennander lupasi lähettää renkiä varten kaksi paria karkeampia laka-

97 30.12.1768, 6.1.1769, 10.1.1769, 27.1.1769, 10.2.1769, 17.2.1769, 24.2.1769, *Mennanderin kirjeitä II*.

98 8.3.1771, 15.3.1771, 22.3.1771, 5.4.1771, 26.4.1771, 2.5.1771, 24.5.1771, *Mennanderin kirjeitä I*; 22.2.1771, 29.3.1771, 12.4.1771, 19.4.1771, *Mennanderin kirjeitä II*.

99 Sennefelt, *Politikens hjärta*; Hannah Greig & Amanda Vickery, "The political day in London, c.1697–1834", *Past and Present* 252:1 (2021), 101–137, <https://doi.org/10.1093/pastj/gtaa016>.

noita, mutta muutoin hän ei voinut lähettää liinavaatteita, sillä niin Turun talossa kuin Lemun pappilassakin oli vain välttämättömät lakanat ja pyyhkeet. Sen sijaan Tukholmasta olisi liinavaatteet voinut saada edullisesti huutokaupasta.¹⁰⁰ Liinavaatteita tarvittiin yleensä suuri määrä, sillä ne pestiin muutaman kerran vuodessa järjestettyinä suurina pyykkipäivinä. Mennanderin ehdotus hankkia liinavaatteita huutokaupasta muistuttaa, miten keskeisiä huutokaupat olivat 1700-luvulla, ja toisaalta myös, miten tavallista tavaroiden kierrätys ja käytettynä ostaminen oli kaikissa säädyissä.¹⁰¹

Kun Mennander 1775 valittiin arkkipiispaksi, aktualisoituivat kysymykset asumisesta heti, sillä Mennanderin edeltäjän Magnus Olai Beroniuksen leski sai asua piispantaloa Uppsalassa armovuoden ajan. Jälleen Fredenheim hoiti isänsä asioita ja asumisjärjestelyjä Tukholmasta käsin. Leskipiispatar tarjosi Mennanderille paitsi mahdollisuutta välttämättömiin huoneisiin piispantalossa myös tilaisuutta nauttia ateriat leskipiispattaren pöydässä sekä ylläpidon Mennanderin rengille. Mennander toivoi kuitenkin mieluummin omaa taloutta, jota olisi hoitanut kokki tai taloudenhoitaja ja johon olisi kuulunut muutama muukin palvelija. Erityisen tärkeänä Mennander piti mahdollisuutta omaan keittiöön, vaikka olisi muutoin asunutkin leskipiispattaren talossa. Muutto Turusta Uppsalaan huolestutti Mennanderia hänen korkean ikänsä, huonon terveytensä, muuttokustannusten, Turussa maksamista odottaneiden laskujen ja pojan velkojen sekä muiden käytännön kysymysten vuoksi. Lisähuolta aiheutti Mennanderin korviin kantautunut ja myöhemmin kumottu huhu, että leskipiispatar Beroniukselle olisi myönnetty kaksi armovuotta. Mennander kirjotti pojalleen, ettei olisi valmis asumaan Uppsalassa vuokratalossa kahden vuoden ajan.¹⁰² Yli 60-vuotias arkkipiispa halusi asua valitsemallaan tavalla ja omassa taloudessaan, eikä

100 12.7.1774, *Mennanderin kirjeitä I*; 25.6.1774, *Mennanderin kirjeitä II*.

101 Vrt. esim. Clive Edwards & Margaret Ponsonby, "Desirable commodity or practical necessity? The sale and consumption of second-hand furniture, 1750–1900", David Hussey & Margaret Ponsonby (eds), *Buying for the home. Shopping for the domestic from the seventeenth century to the present*, Routledge, London, 2008, 117–137; Ulväng, Murhem & Lilja, *Den glömda konsumtionen*, 128–141.

102 Päiväämätön kirje joulukuuta 1775, 12.1.1776, 26.1.1776, 1.3.1776, 8.3.1776, 12.4.1776, 17.5.1776, 12.7.1776, 19.7.1776, 30.7.1776, 6.8.1776, 14.2.1777, 21.2.1777, 28.2.1777, *Mennanderin kirjeitä I*; 22.9.1775, 13.11.1775, 12.12.1775, *Mennanderin kirjeitä II*.

hän ollut valmis mihin tahansa kompromisseihin sen enempiä säädynmukaisuuden kuin mukavuudenkaan vuoksi.

Uppsalassa Mennander rakennutti ensi töikseen piispantalon lähes koko kolmannen kerroksen laajuiseen suureen kirjasaloonkiin uudet kirjahyllyt. Fredenheim vuokrasi isälleen Uppsalassa asuintaloksi arkkipiispantalon viereisen talon arkkipiispattaren armovuoden ajaksi. Mennander sai kuitenkin heti käyttöönsä arkkipiispantalon kirjasalit, joihin saattoi sijoittaa kirjastonsa ja mineraalikokoelmansa.¹⁰³

Kun sekä uusi arkkipiispa että taloudenhoitaja ja piiat olivat asettuneet taloksi ja saaneet arkisen taloudenpidon sujumaan, Mennander saattoi kirjoittaa lokakuussa 1776 pojalleen olevansa varsin tyytyväinen uuteen asuinpaikkaansa. Vain parin kuukauden kuluttua Mennander kuitenkin irtisanoi taloudenhoitajan syistä, jotka eivät käy ilmi kirjeenvaihdosta, ja harmitteli, kuinka Tukholmasta tulleen uuden taloudenhoitajan ruoanlaittoon ja järjestykseen sopeutumiseen meni aikaa.¹⁰⁴ Mennander jäi leskeksi jo toistamiseen 1749, eikä hän enää avioitunut uudestaan, mikä ei ollut aivan tyypillistä korkean papiston piirissä. Koska Mennanderilla ei ollut vaimoa, joka olisi huolehtinut kotitaloudesta, korostuu kirjeissä sekä palveluskunnan rooli että Mennanderin oma aktiivisuus taloutensa järjestämisessä.

Vihdoin keväällä 1777, kun edeltäjän leski muutti armovuoden jälkeen pois, saattoi Mennander muuttaa kokonaan piispantaloon. Vaikka Mennander osti leskiarkkipiispatar Björnstjernalta paitsi kotieläimiä myös huonekaluja ja taloustavaroita 3 000 riikintaalerin edestä, tarvitsi hän jälleen uusia huonekaluja ja muita tavaroita, joita pyysi poikaansa lähettämään Tukholmasta. Näihin kuului tusina tuoleja ja sängyn katos, jonka tuli olla kaunista mutta ei kallista kangasta, korkeintaan puolisilkkiä, kuten Mennander kirjoitti ja pyysi saada kangasnäytteitä hintoineen. Hänellä oli mielessään uusimuotinen vihreä vuode, jonka puolisilkiset verhot ja peite olisivat ruusukoristeiset, samanlaiset kuin maaherra Rabella Turussa. Arkkipiispa pohti myös huonekalujen os-

103 12.7.1775, 30.7.1776, 6.8.1776, 16.8.1776, 27.9.1776, 1.10.1776, *Mennanderin kirjeitä* I; 22.3.1776, 9.8.1776, *Mennanderin kirjeitä* II.

104 4.10.1776, 29.10.1776, 6.12.1776, 4.3.1777, *Mennanderin kirjeitä* I; taloudenhoitajasta ks, myös 12.7.1776, *Mennanderin kirjeitä* II.

tamista huutokaupasta. Hänen täytyi kuitenkin pohtia rahojensa riittävyttä ennen suurempien hankintojen tekemistä. Syksyllä 1777 Mennander pyysi poikaansa selvittämään, mitä mukava nojatuoli maksaisi. Hän halusi mieluummin ostaa joltakin huonekalukauppiaalta valmiin mukavimman mahdollisen nojatuolin kuin nähdä vaivaa sellaisen teettämiseksi. Mennander kuvaili haluamaansa nojatuolia sanoilla ”ganska commod” ja ”den beqwämligaste”.¹⁰⁵

Carl Fredric Mennanderin toiveet asianmukaisen ja samalla sekä säädynmukaisen, riittävän muodikkaan että mukavan asumisen suhteen heijastelivat 1700-luvun yleisempiä käsityksiä mukavasta asumisesta. Aikalaisille mukavuus tarkoitti istuimia, joissa oli miellyttävä istua pitkiäkin aikoja lukemassa ja seurustelemassa, mutta myös tilaa ja sosiaalisia suhteita, jotka olivat emotionaalisesti turvallisia ja siten mukavia.¹⁰⁶ Mennander ei vanhetessaan olisi jaksanut valtiopäiväosallistumisen edellyttämää asumisen vaihtelua ja halusi, että arkkipiispantalossa oli hänen tarpeitaan vastanneet suuret kirjastohuoneet, mukavat huonekalut ja luotettavat palvelijat huolehtimassa arjen sujumisesta.

Hedelmiä, pistokkaita ja terveysvettä

Erilaiset ruokatavarat kuuluivat arkisiin asioihin, jotka liikkuivat pitkiäkin matkoja ja joiden siirtelyn järjestämiseen Mennanderit käyttivät kirjeissään paljon aikaa. Ruokatavarylähetykset eivät koskeneet vain eksootisia, mutta melko usein ruoanlaitossa käytettyjä raaka-aineita, kuten sitrushedelmiä tai suosittuja terveysvesiä, vaan myös marjoja, hedelmiä, voita ja jauhoja. Ruoan lähettämisessä oli kysymys arjen tarpeiden täyttämisestä, mutta myös perheen tunnesiteiden ylläpitämisestä.

Ollessaan Tukholmassa valtiopäivillä 1755–1756 Mennander lähetti tuolloin 7–8-vuotiaalle pojalleen päärynöitä, omenoita, sitruunoita ja bergamotteja sekä sokeria, teeleipiä ja rinkeleitä.¹⁰⁷ Sen jälkeen, kun

105 22.4.1777, 13.5.1777, 24.10.1777, 31.10.1777, *Mennanderin kirjeitä* I.

106 Vrt. Carolina Brown, *Den bekväma vardagen. Kvinnor kring bord på 1700-talets Näs*, Carlssons, Stockholm, 2020; Jon Stobart, *Comfort in the eighteenth-century country house*, Routledge, London, 2022.

107 29.11.1755, 7.2.1756, 19.6.1756, 4.9.1756, *Mennanderin kirjeitä* I.

Fredenheim 1760-luvun puolivälissä muutti Tukholmaan, kulki meren yli jatkuvana virtana erilaisia ruokalähetyksiä. Useimmiten kyseessä oli Fredenheimin isälleen Tukholmasta tekemät hankinnat, mutta Turusta lähetettiin ruokaa myös Tukholmaan. Mennanderin taloudenhoitaja lähetti melko usein Turusta Tukholmaan marjapurkkeja, jotka oli tarkoitettu sekä Fredenheimille että muille sukupiiriin jäsenille.¹⁰⁸ Laivuri Corplander purjehti Turusta Tukholmaan muassaan voita ja jauhoja, joita Mennander lähetti Turusta niihin sukulaisperheisiin, joissa Fredenheim asui virkauransa alkuaikoina ennen kuin sai hankittua itselleen oman asunnon. Loppukesällä 1768 Fredenheim lähetti myöhemmin Corplanderin mukana takaisin Turkuun tyhjän voitiinin ja lasipurkin, jossa hän pyysi Mennanderin taloudenhoitajaa lähettämään syksyllä itselleen marjoja.¹⁰⁹

Fredenheim lähetti isälleen Turkuun tynnyreittäin omenia, pähkinöitä ja herneitä sekä kirsikoita, päärynöitä, ostereita ja savulohia.¹¹⁰ Eniten järjestelyitä vaativat Mennanderin haluamat omenatynnyrilliset sekä pomeranssit. Fredenheim lähetti molempia Tukholmasta sekä Turkuun että myöhemmin Uppsalaan. Mennanderilla oli omenapuita Lemun pappilassa, mutta ne eivät tuottaneet joka vuosi satoa, minkä lisäksi ainakin syksyllä 1772 varkaat veivät sadon ja vahingoittivat osaa parhaista puista. Marraskuussa 1772 omenatynnyrillisen hinta oli kaksikymmentä ploodua eli noin sata kuparitaaleria, minkä vuoksi Fredenheim ei tohtinut lähettää niitä isälleen tämän tilauksesta huolimatta. Kalliin hinnan lisäksi omenoita oli usein saatavilla vain kappaleittain ostettuina, kun taas Mennander pyysi lähettämään itselleen kokonaisia tynnyrillisiä.¹¹¹

Omenoiden lisäksi pomeranssit kuuluivat Mennanderin suosikkeihin, ja Fredenheim käytti paljon aikaa näiden sitrushedelmien etsimiseen ja lähettämiseen kiviruukkuihin pakattuina Turkuun. Pomeransseja oli vaikea löytää syksyisin, ja syksyllä 1770 Fredenheim löysi Tukholmasta vain yhden kaupustelijattaren, jolla niitä oli myynnissä. Laivuri, joka otti pomeranssit kuljetettavakseen, joutui kulkemaan maareittä ja

108 22.9.1775, 2.10.1772, *Mennanderin kirjeitä I*; 18.10.1768, 27.10.1772, *Mennanderin kirjeitä II*.

109 13.5.1768, 22.7.1768, 9.8.1768, 4.10.1768, 6.10.1768, *Mennanderin kirjeitä II*.

110 Esim. 7.11.1766, 26.11.1766, 23.10.1767, 1.11.1768, 11.11.1768, 2.11.1770, 6.11.1770, *Mennanderin kirjeitä II*.

111 18.9.1772, 27.10.1772, 26.10.1773, 29.10.1776, 5.11.1776, 12.11.1776, 24.10.1777, *Mennanderin kirjeitä I*; 6.11.1772, 29.10.1773, 30.11.1773, 28.12.1773, *Mennanderin kirjeitä II*.

palautti myöhemmin pomeranssiruukun Fredenheimille. Ainoastaan samaan aikaan lähetetyt kirjapaketit, jotka mitä ilmeisimmin laivuri tulkitsi tärkeämmiksi ja helpommin kuljettaviksi kuin pomeranssiruukun, matkasivat Turkuun maitse. Pomeranssit olivat paitsi vaikeasti saatavilla myös kalliita: loppuvuodesta 1772 ne maksoivat kolme kuparitaalera kappale.¹¹² Samaan aikaan aatelin tai säätyläistön palveluksessa olleen puutarhurin vuosipalkka Tukholmassa tai lähialueilla oli 300 kuparitaalera.¹¹³

Vaikka suuri osa hedelmistä ja marjoista tuli Mennanderin tai Fredenheimin taloudessa nautittaviksi, oli lähetysten taustalla myös Mennanderin kiinnostus puutarhanhoitoa ja kasvitiedettä kohtaan. Mennander opiskeli 1730-luvulla Uppsalassa muiden muassa Linnén oppilaana ja kiinnostus botaniikkaan säilyi, vaikka siitä ei koskaan tullut Mennanderin tieteellisen uran kannalta merkittävää.¹¹⁴

Tukholmassa Fredenheim hankki säännöllisesti erilaisia kasvien siemeniä isälleen tämän omaan puutarhaan istutettavaksi, mutta myös Turun akatemian puutarhaa varten. Marraskuussa 1768 Fredenheim lähetti isälleen päärynän ja bergamotin siemeniä. Marraskuussa 1772 Fredenheim kirjoitti, että hyvälaatuisia siemeniä oli vaikea löytää, minä vuoksi hän oli turvautunut kuninkaallisen puutarhan pääpuutarhuri Kallströmin apuun. Saatavilla oli ainoastaan kotimaisia sokeriherneen ja kurkun siemeniä, kun taas ulkomaisia siemeniä piti vielä odottaa saapuviksi. Siementen lähettäminen oli kuitenkin helppoa, sillä ne oli mahdollista lähettää tavallisessa postissa ilman suuria kuluja. Enemmän järjestelyitä vaativat sen sijaan Mennander keväällä 1775 tilaamat päärynä-, kirsikka- ja lumupuiden vesat, joiden tuli olla parasta laatua.¹¹⁵ Siementen ja pistokkaiden lähettäminen Turkuun sekä akatemian puu-

112 11.12.1772, 8.10.1773, 5.5.1775, *Mennanderin kirjeitä* I; 23.10.1767, 8.6.1770, 20.11.1770, 21.12.1770, 20.12.1772, 9.11.1773, 29.11.1773, 25.6.1774, 28.6.1774, *Mennanderin kirjeitä* II.

113 Esim. tilikirja vuodelle 1770. Carl Reinhold von Fersens arkiv vol. 7, Stafsundarkivet, Riksarkivet, (Tukholma).

114 Forsman, *Mennander*, 31; Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, 40, 271–272; Matti Klinge, *Professoreita*, Otava, Helsinki, 1990, 67.

115 24.2.1775, 12.5.1775, *Mennanderin kirjeitä* I; 18.11.1768, 27.11.1772, 20.12.1772, *Mennanderin kirjeitä* II.

tarhaan että yksityisiin puutarhoihin oli tärkeä käytännön osaamisen sekä tieteellisen tiedon leviämisen keino.¹¹⁶

Hedelmien ja ruokatavaroiden sekä pistokkaiden ja vesojen lisäksi mineraalivesi kuului helposti rikkimeneviin tai pilaantuviin tuotteisiin. Tunnetummille mineraalivesille, kuten monien Ruotsin säätyläisten suosimalle Bad Pyrmontin vedelle, oli 1700-luvun lopussa muotoutunut eurooppalaiset markkinat ja terveysvesiä toimitettiin kaikkialle.¹¹⁷

Mineraalivesiä käytettiin terveyden hoitamiseen ja kuureihin kylpylöiden lisäksi kotona. Mennander hoiti terveyttään jokavuotisella vesikuurilla kesän aikana Lemun pappilassa oleskellessaan, ja vesi kuului terveydenhoitoon myös Mennanderin muutettua Uppsalaan. Sinne mineraalivesiä oli huomattavasti helpompi ja nopeampi saada kuin Turkuun, vaikka 1770-luvun toisella puoliskolla mineraalivettä alkoi saada myös suoraan Turusta, eikä sitä enää välttämättä tarvinnut tilata Tukholmasta. Mennander oli hyvin tarkka veden laadusta ja antoi pojalleen lukuisia ohjeita veden raikkauden varmistamiseen, vesipullojen ostamiseen, pakkaamiseen ja lähettämiseen. Keväällä 1786 Mennanderin terveys oli niin heikko, että lääkärit suosittelivat hänelle viipymättä uutta terveysvesikuuria.¹¹⁸ Vaikka Mennander tunnollisesti nautti vuosittaiset terveysvesikuurinsa, ei hän muutoin noudattanut lääkärien kuureihin liittämiä ohjeita liikunnasta ja terveellisestä ruokavaliosta, vaan oli paljon istumisen ja työnteon vuoksi lihonut ja sairaalloinen.¹¹⁹ Terveysvesien juonti ja lääkärien taidot eivät enää auttaneet, vaan Mennander kuoli Uppsalassa toukokuussa 1786.

116 Åsa Ahrland, *Den osynliga handen. Trädgårdsmästaren i 1700-talets Sverige*, Carlssons, Stockholm, 2006, 215–217.

117 Armel Cornu, *Enlightening water. Science, market & regulation of mineral waters in eighteenth-century France*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala, 2022, 55–103, urn:nbn:se:uu:diva-470273.

118 Esim. 25.5.1773, 28.5.1773, 8.6.1773, 18.6.1773, 22.6.1773, 27.5.1774, 21.6.1774, 24.6.1774, 12.7.1774, 12.4.1776, 17.5.1776, 7.6.1776, 3.7.1776, 12.7.1776, 27.6.1777, 4.7.1777, 25.7.1777, 29.7.1777, 31.3.1778, 10.4.1778, 14.4.1778, 28.4.1778, 14.8.1781, 25.4.1786, *Mennanderin kirjeitä I*; 8.6.1773, 11.6.1773, 28.6.1774, 12.6.1774, 5.8.1774, *Mennanderin kirjeitä II*.

119 Heikkinen, *Terveyden ja ilon tähden*, 157–158; Forsman, *Mennander*, 374–375.

Tavaroiden ja paikkojen merkitykset

Carl Fredric Mennanderin ja hänen poikansa Carl Fredric Fredenheimin mittava kirjeenvaihto paljastaa, miten suuri merkitys esineillä ja arjen aineellisilla ulottuvuuksilla oli monilla elämänalueilla, joita voi yhtä hyvin tutkia tiukemmin rajatusti aatehistoriallisista, tieteenhistoriallisista tai yliopistohistoriallisista lähtökohdista. Historioitsijat ovat kuitenkin enenevässä määrin tietoisia arjen käytänteiden, sosiaalisten suhteiden ja yhä useammin myös esineiden merkityksestä eri elämänalueille. Kirjojen merkitys tieteen ja tiedon välittämiseksi on osoitettu jo pitkään, ja Mennanderin ja Fredenheimin huolelliset ja aikaa vaatineet järjestelyt kirjojen ostamiseksi – ja myös lukemiseksi – tuovat entistäkin selvemmin esiin, kuinka monitahoinen kysymys oli uusimman tieteellisen (laajasti ymmärrettynä) kirjallisuuden ja ajankohtaisen poliittisen kirjallisuuden löytäminen lukijoiden luo. Painotuotteiden maailmaan kuuluivat myös ahkerasti kerätyt kuuluisien miesten ja naisten muotokuvat painokuvina.

Vaatetuksen merkitys oli erityisen suuri Fredenheimille, joka rakensi itselleen nousujohteista virkauraa Tukholmassa ja tarvitsi sen vuoksi säädynmukaisia ja muodikkaita asuja arkeen ja 1700-luvun hovimaailman seremonioihin ja juhliin. Mennanderille sen sijaan piispana vaatetus oli toisaalta selkeästi asemaan sidottua, toisaalta mukavuuden ja välttämättömyyden sanelemaa.

Asuminen ja ruoka kuuluivat myös olennaisesti arjen aiheisiin isän ja pojan kirjeenvaihdossa. Varsinkin vapaudenajan monien valtiopäivien aikaiset asumisjärjestelyt vaativat työtä ja joustavuutta niiltä valtiopäiväedustajilta, jotka Mennanderin tapaan tulivat muualta kuin Tukholmasta tai sen lähialueilta. Asumisjärjestelyiden monitahoisuus korostui, kun Mennanderin valintaa arkkipiispaksi 1775 seurasi muutto Uppsalaan viranhoitoon. Ruokatarvikkeita ja terveysvesiä sekä kasvien siemeniä ja pistokkaita lähetettiin varsinkin Tukholmasta Turkuun, mutta myös toiseen suuntaan.

Fredenheim oli isälleen keskeinen tavaroiden ja palveluiden järjestäjä, mikä tehtävä korostui entisestään pojan muutettua Tukholmaan 1766 ja myöhemmin isän vanhetessa. Heidän monipuolinen kirjeen-

vaihtonsa käsitteli lähes jokaisessa kirjeessä erilaisia lähetyksiä, niiden organisoimista ja tavaroiden maksamista. Piispana Mennanderilla oli suuret tulot palkkapitäjistään, eikä hänen tai hänen poikansa juuri tarvinnut pohtia kulutusvalintojaan, vaikka Mennander olikin sitä mieltä, että hän käytti itse liikaa rahaa kirjoihin ja että hänen poikansa käytti liikaa rahaa vaatteisiin ja asumiseen sekä ylelliseen elämäntapaansa. Yleensäkin vanhempien ja aikuisten tai aikuistuvien lasten kirjeenvaihto käsitteli paljon raha-asioita sekä ura- ja avioliittosuunnitelmia, eikä Mennanderin ja Fredenheimin kirjeenvaihto ollut tästä poikkeus. Kirjeenvaihto tuo esiin, miten suuri arjen merkitys oli sillä, että professori ja piispa pystyi hankkimaan Turkuun itseään kiinnostavaa kirjallisuutta, järjestämään asumisensa valtiopäivien aikaan ja tukemaan taloudellisesti ja aineellisesti pojan virkauran alkua.

Uumajasta Pohjanlahden tuolle puolen

Ylioppilas Pehr Stenbergin mentaalinen maisema
1780-luvun Turusta

Panu Savolainen

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8473-6255>

Ruotsin kuningaskunnan asukkaiden akateemiset opinnot vaativat 1400-luvun loppuun asti kansainvälistä liikkuvuutta, opintoja Keski-Euroopan yliopistoissa.¹ Ruotsiin keskiajan lopulla ja uuden ajan alussa perustetut yliopistot – Uppsala (1477), Tartto (1632) ja Turku (1640) – mahdollistivat yliopisto-opinnot valtakunnan sisällä. Aluksi yliopistot kouluttivat pääasiassa pappeja ja 1600-luvulta alkaen enenevässä määrin oikeusoppineita oikeuslaitosten viranomaisiksi. 1700-luvun kuluessa modernin luonnontieteen, talousopin ja humanistisen tutkimuksen läpimurto näkyi voimallisesti Ruotsin yliopistoissa. Yksi 1700-luvun lopun tieteen tärkeimmistä yliopistoista Pohjois-Euroopassa oli Turun akatemia, joka kukoisti Pehr Kalmin, Johan Gadolinin ja Henrik Gabriel Porthanin kaltaisten tieteentekijöiden luotsaamana.²

Yliopisto-opintoihin tultiin 1600-luvulta alkaen Turun akatemian myötä meren yli myös Ruotsin suunnalta itäiseen valtakunnanosaan

1 Jussi Nuorteva, *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640*, Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki 1997.

2 Matti Klinge et al., *Kungliga Akademien i Åbo 1640–1827*, Helsingfors universitet, Helsingfors, 1990.

Suomeen. Yksi monista sadoista akateemisiin päämäärin meren ylittäneistä oli talonpoikaissäätöyn kuulunut Pehr Stenberg. Hän syntyi Uumajan lähellä vuonna 1758 ja päätyi 12-vuotiaana tullikirjurin oppiin setänsä luo kaupunkiin. Uumajan triviaalikoulun opettaja maisteri Sadenius antoi lahjakkaaksi katsomalleen nuorukaiselle yksityisopetusta, ja sen myötä Stenberg päätyi triviaalikouluun opintielle. Tie akateemiselle pappisuralle kypsyi hänen mielessään 1770-luvun lopulla, ja marraskuussa 1779 Stenberg matkusti laivalla Tukholmasta Turkuun.³

Pehr Stenberg olisi kenties jäänyt yhdeksi tavallisista, tuhansista 1600- ja 1700-luvulla Turun akatemiassa opiskelleista historian henkilöistä, ellei hän olisi sattunut laatimaan mittavaa, yli viiden tuhannen käsin kirjoitetun sivun elämäntapausta (*levernesbeskrivning*), omaelämäkerran varhaismuotoa. Teoksesta yli kolmannes on kuvausta hänen Turun opiskeluaikastaan ja kokemuksistaan lähiseudun kartanojen kotiopettajana vuosina 1779–1789. Stenbergin elämäntapausta on historian laajin, käsin kosketeltavin ja eläytynein kuvaus Turun kaupungin arjesta, sen tiloista, paikoista, ihmisistä ja tapahtumista. Lisäksi elämäntapaustuksen yksityiskohtaisuus tekee siitä myös kansainvälisesti kiinnostavan esimerkin kaupungin arkisen elämän havainnoinnista ja kokemuksista.⁴

Tässä luvussa keskityn Stenbergin kokemuksiin uudesta kaupungista sekä hänen tavastaan sopeutua ja verkostoitua uuteen ympäristöön. Tarkastelen Stenbergin asettumista kaupunkiin, hänen vähitellen muotoutuvaa sidettänsä kaupungin paikkoihin, hänen sosiaalisen verkostonsa kehkeytymistä sekä Stenbergin liikkumista ja tärkeinä pitämiä paikkoja kaupungissa. Stenbergin elämäntapausta tarjoaa tällaiseen näkökulmaan rikkaan ja monipuolisen aineiston, sillä hän kuvasi taajaan arkista liikkumistaan ja askareitaan kaupungissa. Konkreettisesti kartoitan, millä tavoin hän tutustui Turkuun, mitä paikkoja hän mainitsee, ja rekonstruoin hänen arkista liikkumistaan ja mielikuvallista karttaansa kaupungista.

3 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning. Av honom själv författad på dess lediga stunder*, Del 1, 1758–1784, red. Fredrik Elgh, Göran Stenberg, Ola Wennstedt, Forskningsarkivet vid Umeå Universitet, 2014, 46, 57, 75.

4 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784; Pehr Stenbergs levernesbeskrivning. Av honom själv författad på dess lediga stunder*, Del 2, 1784–1789, red. Fredrik Elgh, Göran Stenberg & Ola Wennstedt, Forskningsarkivet vid Umeå Universitet, Umeå, 2015.

Tutkimusasetelmani pohjaa varhaismoderneista ja keskiaikaisista kaupungeista tehtyihin aiempiin tutkimuksiin, joissa on hahmoteltu tekstilähteisiin pohjaavaa ”kielellistä kartografiaa”⁵ ja ”mentaalisia maisemia”⁶. Näissä tutkimuksissa on tarkasteltu, millä tavoin varhaismodernit ihmiset hahmottivat ympäröivää kaupunkitilaa ja sen maamerkkejä ennen kuin painetut kartat levisivät 1800-luvulta alkaen julkiisiin tiloihin ja kaikkien saataville. Lukuni metodologisena ja teoriasen kontekstina on ympäristöpsykologinen näkökulma, jossa mielikuva tilasta muotoutuu kahdella tapaa. Toisaalta tilakokemus syntyy konkreettisesta, aistien välittämästä läsnäolosta ja liikkeestä tilassa, toisaalta tilakokemus muotoutuu representaatioiden, kuvien, karttojen ja kielen välityksellä.⁷ Kokemus paikasta kehkeytyy näiden vuorovaikutuksessa.

Stenbergin kuvaus antaa myös mahdollisuudet hahmottaa, millä tavoin hän vähitellen tutustui kaupunkiin, näkökulma, jota on sovellettu niin antiikin kaupunkien tutkimukseen kuin 1930-luvun Lontooseen.⁸ Stenbergin elämätkuvaus tarjoaa laajuutensa tähden erittäin rikkaan ja Suomen oloissa ainutlaatuisen aineiston kaupunkien mielikuvallista maantiedettä luotaavalle tutkimusasetelmalle, jolla on paljon pelkästään Turku laajempaa merkitystä. Luku tuo pohjoisen Euroopan tämän muualla sovelletun tutkimustradition lehdille.

- 5 Daniel Smail, "The linguistic cartography of property and power in late Medieval Marseille", Barbara Hanawalt & Michail Kobialka (eds), *Medieval practices of space*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 2000, 37–63.
- 6 James Brown, *The landscape of drink. Inns, taverns and alehouses in early modern Southampton*, University of Warwick, Warwick, 2007.
- 7 Paul Bell, Thomas Greene, Jeffrey Fisher & Andrew Baum, *Environmental psychology*. 5th edition, Thomson Wadsworth, Belmont, 2001.
- 8 Roger Ling, "A stranger in town. Finding the way in an ancient city", *Greece & Rome* 37 (1990), 204–214; ks. myös John Eyles, "The geography of everyday life", Derek Gregory & Rex Walford (eds), *Horizons in human geography*, Macmillan, Basingstoke, 1989; Roger Downs & David Stea, *Maps in minds. Reflections on cognitive mapping*, Harper & Row, New York, 1977; Peter Gould and Rodney White, *Mental maps*, Penguin Books, Harmondsworth, 1974; Rully Damayanti & Florian Kossak, "Extending Kevin Lynch's concept of imageability in third space reading. Case study of Kampung, Surabaya – Indonesia" *ITU A/Z* 13 (2016), 57–67; Mahbubur Meenar; Nader Afzalan & Amir Hajrasouliha, "Analyzing Lynch's city imageability in the digital age", *Journal of Planning Education and Research* 18 (2019), 1–13; Colin Pooley, "Getting to know the city. The construction of spatial knowledge of London in the 1930s", *Urban History* 31 (2004), 210–228.

Viisi tuhatta sivua muistelmia

Stenbergin elämäntekijöiden julkaisemisen (2014–2015) myötä teoksesta on nopeasti virinnyt uutta tutkimusta Ruotsissa ja Suomessa.⁹ Elämäntekijä on aineisto, joka avaa monenlaisia uusia tutkimuksellisia näkökulmia. Siinä on omakohtainen ja eläytyvä kerronnan tapa, joka ulottuu syvällisestä itsereflektiosta ja ajankuvasta arkisiin kokemuksiin, ihastumisista housuunlaskemisiin. Se luo mahdollisuudet tarkastella 1700-luvun ylioppilaan elämää ja sen ympäristönä toiminutta kaupunkia sekä laajojen, kauas katsovien linssien että mikroskooppisiin yksityiskohtiin menevien näkökulmien tasolla. Ei ole tiedossa, tarkoittiko Stenberg elämäntekijänsä koskaan julkaistavaksi, mutta hänen jälkipolville jättämänsä ohjeet käsikirjoituksen säilyttämisestä osoittavat, että Stenberg ymmärsi kirjoituksensa poikkeuksellisen arvon.¹⁰

Stenberg kokosi elämäntekijönsä 1800-luvulla, elämänsä ehtopuolella, päiväkirjamerkintöjen ja kirjeiden perusteella. Se ei siis ole päiväkirja, vaan päiväkirjanomaisen kerronnan ja muistelmateoksen välihuoto. Kerronnan sekä paikannimien ja ihmisten nimien tarkkuus sekä päivämäärät kertovat varsin selkeästi elämäntekijöiden taustalla olleista, läpi elämän tehdyistä muistiinpanoista. Tämän vuoksi käsikirjoituksen tietoja paikoista, osoitteista ja ihmisistä on mahdollista peilata ja suhteuttaa muihin kaupungin topografiaa ja väestöä valaiseviin lähdeaineistoihin, kuten henkikirjoihin, karttoihin ja palovakuutusasiakirjoihin.

Stenbergin kokema Turku on tekstimuotoon tallentunut maailma liekkien vuonna 1827 nielemästä kaupungista. Paikallishistoriallisesta näkökulmasta katsottuna Stenbergin elämäntekijä sisältää runsaasti uutta tietoa Turun arkisesta kaupunkikuvasta ja asukkaiden elämästä. Sillä on kuitenkin myös laajempi arvo. 1700-luvun Euroopan kaupunkihistoriaan liittyvänä lähteenä se kertoo yleisemminkin aikakauden kaupunkiyhteisön elämästä sekä vieraaseen kaupunkiin toiselta puolelta

9 Ks. esim. *Västerbotten 2011/4*, Thule. *Kungl. Skytteanska Samfundets årsbok 2013* (Umeå 2013); Sven Björkman, "Short essay", *Sjuttonhundratals. Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies* 13 (2016), 108–123; Niklas Huldén, "Kustbor och det materiella arvet." *Upptecknad egendom som indikator för kulturell anpassning i sydvästra Finlands skärgård 1700–1900*. Åbo Akademis Förlag, Åbo, 2018; *Historisk Tidskrift för Finland* 105:2 (2021), Stenberg-teemanumero.

10 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784*, förord.

valtakuntaa saapuvan ihmisen kotoutumisesta ja vuosikymmenen mitaisesta elämästä uudeksi kodiksi muotoutuneessa ympäristössä.

Tukholman kautta Turkuun

Pehr Stenberg matkusti purjelaivalla Uumajasta Tukholmaan marraskuussa 1779.¹¹ Hän vieraili kuningaskunnan pääkaupungissa ensi kerran, ja elämäkuvauksen kerronta Ruotsin ainoan metropolin tunnelmasta huokuu vierauden ja osin myös yksinäisyyden kokemus. Stenberg nosti esiin harmituksensa siitä, ettei voinut nähdä kuningasparia, sillä he olivat poissa pääkaupungista. Hän kuvaa yksinäistä vaelteluaan Tukholmassa, joka tuntui oudolta, sillä hän ei tiennyt, millä nimillä kaupungin paikkoja kutsuttiin. Kirkot olivat keskeisiä solmukohtia, ainoita paikkoja, jotka hän mainitsee nimeltä.¹² Kokemuksesta kuultaa varhaismodernien kaupunkien mielikuvallisen topografian yhteisöllinen ja paikallinen olemus. Kaupungeissa oli harvakseltaan paikkojen nimiä osoittavia tekstejä, ja kuvallisten representaatioiden ja karttojen puuttuminen edellytti paikkoihin vähitellen muotoutunutta, tilaan ja yhteisöön kotoutumisen sidettä. Äänimaailmoilla, kuten kirkonkelloilla ja rummunlyönneillä, oli myös olennainen merkitys kaupunkien mielikuvallisen topografian hahmottamisessa.¹³

Stenberg jatkoi purjelaivalla Tukholmasta Turkuun oltuaan pääkaupungissa viikon. Matka Pohjanlahden yli kesti kaksi viikkoa.¹⁴ Turkuun Stenberg ei saapunut aivan tyhjän päälle, sillä hänen setänsä Johan Ernst Callmeijer oli Turussa maatullin kirjuri. Callmeijerin perhe muodostui Stenbergille läheiseksi etenkin Turussa oleskelun alkuaikoina, vaikka hän asuikin alusta asti pienessä, vaatimattomassa vuokrahuoneessa Ryssänmäellä, yhdessä kaupungin köyhälistökortteleista.

Turku, johon Stenberg saapui, oli Ruotsin valtakunnan neljänneksi suurin kaupunki. Ainoana Ruotsin valtakunnan kaupungeista Turussa

11 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784*, 207.

12 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784*, 218.

13 David Garrioch, "Sounds of the city. The soundscape of early modern European towns", *Urban History* 30 (2003), 5–25.

14 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784*, 215–221.

oli sekä yliopisto, lääninhallinto että piispanistuin. Turku oli Suomen ulkomaankaupan keskus ja yksi varhaisen teollisen tuotannon – sokerituotannon ja laivanrakennuksen – keskuksista.¹⁵ Vajaan kymmenen tuhannen asukkaan kaupunki levittäytyi Aurajokilaaksoon, ja 1700-luvun lopulle mennessä joen varret tuomiokirkolta linnalle olivat täyttyneet rakennuksista ja tonttimaasta.¹⁶ Kieliympäristönsä vuoksi Turku oli Ruotsin suurkaupungeista erityinen: kaupunki oli kaksikielinen, ja kaduilla kuuli niin suomea kuin ruotsiakin. Merkittävä osa kaupungin asukkaista osasi kumpaakin kieltä.¹⁷

Kun Stenberg saapui Turkuun marraskuun hämärässä 1779, hänellä ei juuri ollut etukäteistietoja kaupungista. Toisin kuin esimerkiksi Tukholmasta sekä monista Euroopan suurkaupungeista, Turusta ei tuolloin ollut olemassa ensimmäistäkään painettua karttaa tai kuvaa. Kaupunkia käsiteltiin painetussa kirjallisuudessa ohimennen lähinnä aikakauden tietosanakirjoissa ja joissain matkakuvauksissa sekä kaupunkikuvauksissa.¹⁸ Tällaiset kirjalliset teokset kuuluivat lähinnä nojatuolimatkailejien ja turistimatkojaan valmistelevien, eksoottiseen pohjolaan matkaavien aikakauden eliitin jäsenten käsissä. Stenbergille rantautuminen Turun meritulliin avasi maiseman ja kokemuksen aivan vieraaseen paikkaan. Hän kuvasi saapumista Turkuun seuraavasti:

[– –] purjehdimme niin kutsutun Airiston halki ja saavuimme Turun meritulliin 17. Marraskuuta, ankkurin laskimme noin kello kolme iltapäivällä. Kun olimme rantautuneet, saimme kuulla, että

15 Oscar Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809*, Åbo, 1970; Panu Savolainen, "Une ville retardataire? Le début de l'éclairage des rues dans une ville provinciale suédoise", *Histoire Urbaine* 50 (2017), 13–28.

16 RA, lantmäteristyrelsens arkiv, stadsuppmätning (Johan Tillberg 1818); Savolainen, *Tirkistelyä förmaakeihin ja ylishuoneisiin*.

17 Panu Savolainen, *Teksteistä rakennettu kaupunki. Julkinen ja yksityinen tila turkulaisessa kielenkäytössä ja arkielämässä 1740–1810*, Sigillum, Turku 2017, 36, 46, 247; *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784*, 266.

18 1700-luvun kaupunkikartoista ks. esim. Alison O'Byrne, *Walking, rambling, and promenading in eighteenth-century London. A literary and cultural history*. University of York, York, 2003; Turun kaupunkikuvauksista. Daniel Juslenius, *Aboa Vetus & Nova*. Jo. Wallius, Aboae, 1700; Niclas Wasström, *Oeconomisk beskrifning öfwer Åbo Stad*, Lars Salvius, Stockholm, 1749; Päiviö Tommila, "Paikallishistoriallinen tutkimus Suomessa. Paikalliskuvauksista paikallishistoriaan – paikallistutkimuksen vaiheita ennen Paikallishistoriallisen toimiston perustamista", *Historiallinen Aikakauskirja* 80 (1982), 291–311; Mattias Legné, *Fäderneslandets rätta beskrivning. Mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 2004.

tullitarkastus ei ehtisi samalle päivälle, joten päätimme muiden ylioppilaiden kanssa kävellä kaupungin keskustaan. Matkalla he kertoivat ja kuvailivat minulle kaikesta tulevasta, mikä olisi arvoista, ja mitä pitää tuntea, sekä näyttivät minulle pyynnöstäni setäni Callmeijerin talon.¹⁹

Suunnistaminen varhaismoderneissa kaupungeissa pohjasi paikallistuntemukseen, ja kaupunkitila muodosti paikallisyhteisölle eräänlaisen henkilöihin, maamerkkeihin ja paikannimiin perustuneen mentaalisto-pografisen verkoston. Turussa ei ollut katukylttejä eikä osoitenumeroita, ja ainoastaan viranomaiset käyttivät tonttinumeroita henkikirjoitukseen, kirkonkirjoihin ja kiinteistöihin liittyneihin viranomaistoimiin. Tavalliset kaupunkilaiset tunsivat talot niiden asukkaiden ja heidän nimiensä sekä vuosisatojen takaa juontuvien tonttinimien perusteella, ja vain suurimmista kaduista käytettiin puhekielessä virallisia kadunnimiä.²⁰ Stenbergille tonttien nimet olivat hämmentäviä, sillä hänen tuntemillaan paikkakunnilla Ruotsissa ei käytetty tonttinimiä, vaan talot tunnettiin yksinomaan asukkaidensa perusteella.²¹ Hän kuitenkin omaksui verrat-ten nopeasti turkulaisen tavan puhua kaupungin topografiasta ja orientoida itsensä kaupunkiin tonttinnimien perusteella.

Vieraasta tutuksi

Tärkeimmäksi paikaksi Stenbergille muodostui kapean keskiaikaisen Kirkkokadun varrella sijainnut, keskiajalta periytynyt pitkänomainen kivitalo, jossa hänen setänsä Callmeijerin perhe asui. Tontilla oli Vähäkirkkokatua vasten kaksikerroksinen kivitalo, jonka alakerrassa olivat keittiöt ja muut aputilat ja yläkerrassa asuinhuoneet. Pihalla oli vast-

19 ” -- då wi seglade öfwer den säkallade *Erstan* och kommo till Åbo sjötull den 17. Nowember, där wi ankrade wid pass kläckan 3. eftermiddagen. Sedan wi hade drögd t där litet fingo wi höra, at man intet kunde få någon visitation den dagen, hwarföre wi Studerande togo oss före at gå upp till Staden. Och under wägen beskrefwo de för mig alt förekommande, som war wärdt, at kännas, samt wiste mig Farbror Callmeijers gård, som jag hade anmodat dem om.” *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning* 1758–1784, 224.

20 Savolainen, *Teksteistä rakennettu kaupunki*, 61–69.

21 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning* 1758–1784, 225.

ikään rakennettu kaksikerroksinen puurakennus vuokralaisille sekä talousrakennukset ja käymälät.²² Takapihan kaksikerroksisen puutalon alakerrassa sijaitsi Callmeijereiden sauna, mihin Stenberg kauhukseen eräänä tammikuisena lauantai-iltana vietiin kokeilemaan uumajalaiselle vierasta, itäisen valtakunnanosan asukkaille tavanomaista joka lauantaista saunomista.²³

Ensi kuukausinaan Turussa Stenberg mainitsee joukon paikkoja kaupungista, joissa hän vieraili. Yksi näistä oli Uudellatorilla sijainnut Seuerlingin teatteri, kaupungin entinen kalustovarasto, joka oli 1760-luvulla annettu vierailevien teatteriseurueiden käyttöön ja jossa Seuerlingin seurue Turkuun asettuneena järjesti säännöllisesti näytöksiä 1770-luvulta alkaen. Toinen tärkeä paikka oli Rydellin eli Riedellin ravintola, vastapäätä Callmeijerin taloa Vähäkirkkokadulla, missä Stenberg vietti aikaa sukulaistensa ja ylioppilaspiiriensä kanssa.²⁴ Alkuvuodesta 1780 Stenberg kävi Turun linnan kirkossa suomenkielisessä jumalanpalveluksessa.²⁵ Luonnollisesti hyvin tärkeä paikka oli tuomiokirkko, missä Stenberg kuunteli saarnoja ja joidenkin vuosien kuluttua itsekin saarnasi.

Stenbergin tekstistä ilmenee, miten paljon jopa vajaan kymmenen tuhannen asukkaan kaupungissa elämä pohjautui keskinäiseen tuntemiseen ja luottamussiteisiin. Loppuvuodesta 1780 hän kuvaa, miten hän häpeili näyttäytyä Seuerlingin teatterissa halvimmilla galleriapaikoilla takarivissä. Siitä syystä hän veti myssyn alas korville, pukeutui peittävään takkiin ja piti katseensa maahan luotuna, jotta kukaan paremmilla paikoilla istuneista säätyläisistä ei olisi tunnistanut häntä.²⁶ Vajaa vuosikymmen myöhemmin keväällä 1789, jo pappisvihkimyksen saatuaan, Stenbergiä ahdisti, mahtoiko moni olla tunnistanut hänet tanssimassa Turun jokirannassa Helsingin rykmentin soittokunnan esittämän musiikin tahdissa.²⁷

22 Turun kaupunginarkisto, maistraatin alaisten toimielinten arkisto, Brandförsäkringsinstrument K16 1785–1798, 28.11.1796.

23 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning* 1758–1784, 237–239.

24 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning* 1758–1784, 232.

25 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning* 1758–1784, 230–231, 241.

26 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning* 1758–1784, 300–301.

27 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning* 1784–1789, 327.

Turku oli iltaisin ja öisin rauhallisempi paikka kuin Stenberg oli alkuaan kuvitellut. Hänen ainoita ennakkokäsityksiään Turusta olivat valtakunnanlaajuisesti tunnetut kisällien ja ylioppilaiden tappelut, mikä kuvastaa Turun asemaa moninaisten elinkeinojen ja instituutioiden solmukohtana ja keskuksena. Tämä maine osoittautui vääräksi. Yhden ainoan kerran Stenbergin kimppuun käytiin yöllisellä kadulla, ja silloinkin hyökkääjä oli hänen opiskelutoverinsa teologisesta tiedekunnasta – tämä oli humalapäissään luullut Stenbergiä pimeässä kisälliksi.²⁸

Stenbergin elämäntavauksesta hahmottuu kattavasti, millä tavoin totuttautuminen ja asettautuminen uuteen kaupunkiympäristöön tapahtui. Merkittäviä solmukohtia ja kaikkialta valtakunnasta saapuneille ihmisille tuttuja paikkoja olivat kirkot. Niitä oli Turussa vain kaksi, tuomiokirkko sekä Turun linnan kirkko, joissa molemmissa Stenberg kävi pian kaupunkiin saavuttuaan. Varhaismodernin kaupungin julkinen elämä rajoittui Stenbergin taustasta tulleelle yksilölle kirkkojen ohella kaupungin ainoaan teatteriin sekä krouveihin ja ravintoloihin, joita Turussa oli toistasataa.²⁹

Ryssänmäeltä keskustaan – tiuhaan vaihtuvat asuinpaikat

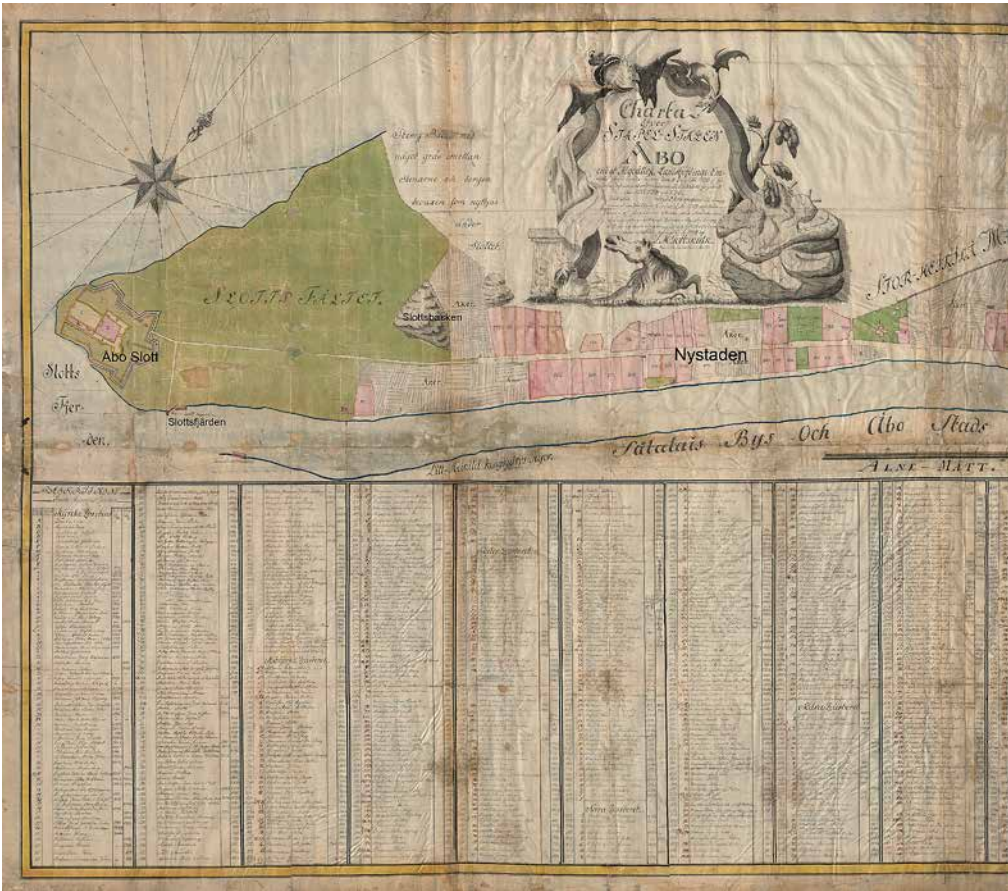
Arkinen ympäristö ja naapuruussuhteet nousevat toistuvasti esiin Stenbergin elämäntavauksessa. Jokapäiväiset rutiinit ja ympäristön yksityiskohdat näyttävät merkinneen hänelle paljon, minkä vuoksi Stenbergin kuvaus piirtää poikkeuksellisen tarkan ja rikkaan kuvan Turun akatemian ylioppilaiden vuokra-asumisen arjesta 1700-luvun Turussa. Stenberg kuului noin kymmenen prosentin talonpoikaistaustaiseen vähemmistöön ylioppilaista, minkä vuoksi hänen alkuvaiheen asumisensa edustanee ylioppilaiden koko joukon vaatimattominta ääripäätä.³⁰

Turun akatemiassa oli 1700-luvun lopulla satoja opiskelijoita, ja valtaosa heistä oli vähävaraisten turkulaisten asuttamien kaupunginosien vuokratarjoajan varassa – niin myös Pehr Stenberg. Korkeampisäätyiset

28 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784*, 242.

29 Savolainen, *Teksteistä rakennettu kaupunki*, 101–105.

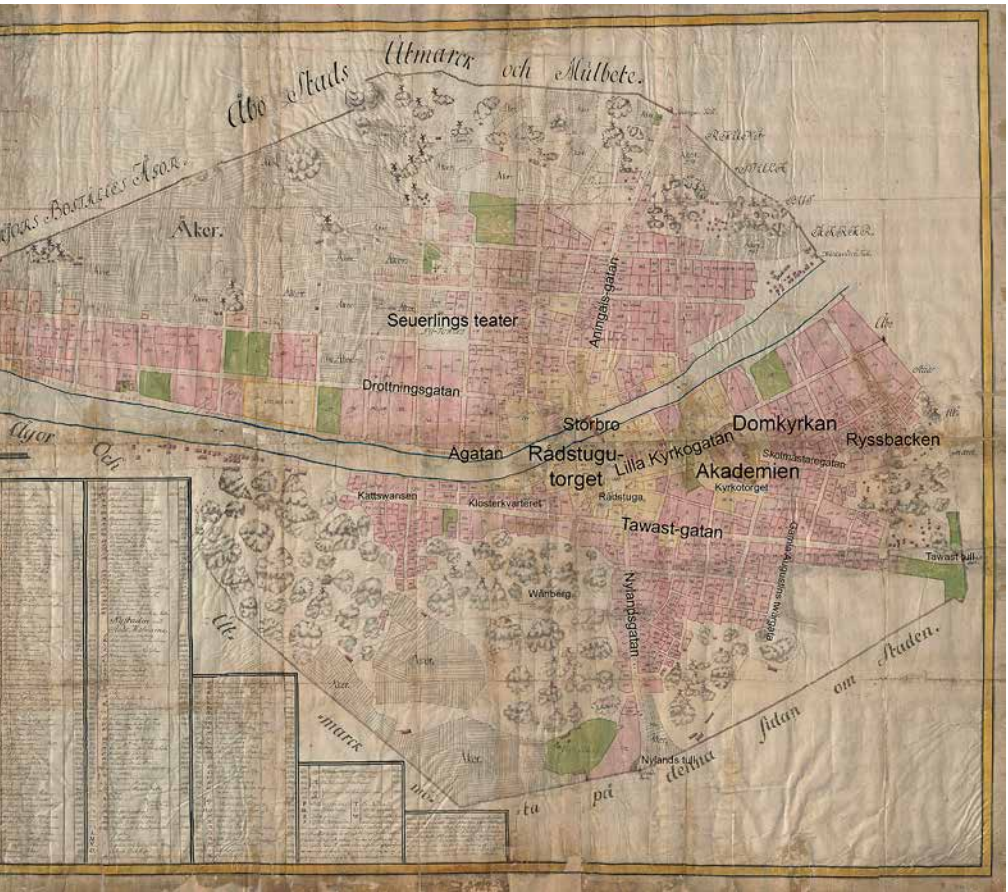
30 Matti Klinge et al., *Kungliga Akademien i Åbo*, 319–341.

Kartta 1. Pehr Stenbergin mainitsemia paikkoja korostettuna Turun vuoden 1756 kaupunkimittaukseen. Pohjakartta: Kansallisarkisto.

ylioppilaat asuivat useimmiten kaupungin eliitin taloissa. Callmeijerin alemman tason virkamiesperheellä ei kuitenkaan ollut mahdollisuuksia tarjota Stenbergille huonetta, joten hän etsi ensi viikkoina vuokrahuoneen itselleen ystävänsä Choren avustuksella. Asunto löytyi Ryssänmäen huipulta, paikalta jolla nykyään on Turun yliopiston rakennuksia, Jakola-nimisestä vaatimattomasti rakennetusta talosta.³¹ Vuokra-asunto

31 Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784, 225; RA 7716, s. 828.

oli ylioppilaille tyypillinen: valtaosa heistä asui kaupunkien laidilla ja kallioisille mäenhuipuille kasvaneissa uusissa kaupunginosissa.³²

Stenbergin asunto löytyi kyselemällä; käytännössä muilla tavoin ei Turun vuokra-asuntovälitys vielä 1770-luvulla toiminut. Noin kymmenen vuotta myöhemmin uusi media, sanomalehdet, mullisti myös vuokra-asuntojen välityksen mahdollisuuksia.³³ Stenberg kuvaa

³² Savolainen, *Teksteistä rakennettu kaupunki*, 107–110.

³³ Savolainen, *Teksteistä rakennettu kaupunki*, 40, 106; ks. esim. *Åbo Tidningar* 11.6.1792, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/408983?page=1>.

asunnonhankinnan vaikeutta Porin osalta, kun hän oli vuokraamassa sieltä lyhytaikaista asuntoa talvella 1781.

En kaupunkiin saapuessani tuntenut sieltä ketään, eikä minulla sen vuoksi ollut tietoa, mistä saisin majapaikan. Mutta koska tiesin, että maisteri Klingvallilla oli hyvä maine kaupungissa, ja olin häneen Turussa hieman tutustunut, etsin heti käsiini hänet, ja pyysin häntä neuvomaan minulle jonkin sopivan paikan. Ja hän oli niin ystävällinen että itse saattoi minut iäkkään leskirouvan luo, jota yleisesti kutsuttiin ”tädiksi” ja joka piti majataloa. Sain sieltä hyvän kamarin.³⁴

Vuosina 1779–1789 Stenberg asui Turussa vähintään kymmenessä eri vuokrahuoneessa. Yksi syy tiuhaan asuinpaikan vaihtumiseen oli hänen kesäinen työnsä informaattorina eli kotiopettajana lähiseudun kartanoissa ja pappiloissa. Ensimmäinen kotiopettajan työ hänelle löytyi jo keväällä 1780 Sannaisten ratsutilalta Rymättylästä.³⁵ Toinen syy asuinpaikkojen vaihtumiseen oli Stenbergin sosiaalinen nousu kaupunkiyhteisössä. Elämäkuvauksesta välittyy varsin läpikuultavasti Stenbergin talonpoikaisen taustan aikaansaama luonteva yhteys kaupungin rahvaaseen, ja toisaalta oppineisuuden ja sosiaalisten taitojen siivittämä seurustelu kaupungin eliitin kanssa. Hän toimi ja oli tekemisissä koko tuon aikaisen kaupunkiväestön läpileikkauksen kanssa ja oppi vähitellen myös suomen kielen.

Vuokrahuoneiden sijainnissa näkyy havainnollisesti asumisen tason ja profiilin nousu. Stenberg siirtyi vähitellen asumaan yhä keskeisemmille alueille kaupungissa. Ensimmäisessä asuinpaikassa Ryssänmäen maalaamattomassa, matalassa kaupunkikuvassa (Jakola, Kirkkokortteli 84) Stenberg asui marraskuusta 1779 maaliskuuhun 1780.³⁶ Seuraava

34 ”Då jag kom till Staden hade jag där ännu ej några bekantskaper, och wiste således icke hwarest jag skulle få härbärge. Men som jag wiste at Magister Klingvall hade Condition i Staden, med hwilken jag i Åbo hade blifwit litet bekant, så sökte jag straxt up honom och bad honom wara af den godheten och gifwa mig anwising på ett tjenligt ställe. Och han war så artig och sjelf fölgde mig till en Älderstegen Enka, som allmänt kallades moster, och som hölt wärdshus. Där feck jag en snygg kammare.” *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning* 1758–1784, 325.

35 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning* 1758–1784, 249–275.

36 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning* 1758–1784, 298, 387, 469; RA 7716, 826.

vuokrahuone löytyi läheltä alarinteestä, talosta nimeltä Skinnar (Kirkkokortteli 59), jossa hän asui lokakuusta 1780 helmikuuhun 1782.³⁷ Vielä seuraavakin vuokrahuone Hongolan talossa (Kirkkokortteli 79) löytyi Ryssänmäen vaatimattomien talojen keskeltä helmikuulta 1782 kesäkuulle 1782.³⁸ Tämän jälkeen kotiopettajan työt veivät Stenbergin niin pitkiksi ajoiksi Turun ulkopuolelle, että hän majaili Turussa opiskelutovereidensa huoneissa kaupungissa ollessaan.³⁹

Turkuun pysyvämmin palattuaan syksyllä 1785 Stenberg asui ensin jälleen 1782 vuokraamassaan Hongolassa. Sieltä hän muutti kesällä 1786 suutari Birckstedtin vuokralaiseksi lähemmäs tuomiokirkkoa Koulumestarinkadulle (Kirkkokortteli 131). Viimeiset asuinpaikat Turussa – kevät 1788 leskirouva Mobergin luona (Itäkortteli 9),⁴⁰ turkkuri Neppiuksen (Kirkkokortteli 2) vuokralaisena loppuvuosi 1788⁴¹ sekä tinnanvalaja Rönnbäckin talossa maaherran residenssin vieressä Linnankadulla (Eteläkortteli 15) lokakuusta 1788 kesään 1789⁴² – olivat kaupungin varakkaammilla alueilla keskikaupungilla.

Stenbergin asuinoloihin voidaan 1780-luvun osalta kurkistaa muista asiakirjoista kuin hänen elämänkuvauksestaan. Kirkkokortteli 59:stä säilynyt katselmuskirja vuodelta 1774 kertoo, miten vaatimattomissa oloissa Stenbergin ensimmäiset vuokrahuoneet sijaitsivat. Tällä tontilla oli kadun varressa tupa, jossa oli takka ja leivinuuni, kamari ilman tulisijaa sekä peräkamari. Pihan puolella oli takallinen kamari, äskettäin rakennettu kamari tiilikaakeliuunilla sekä sauna. Lisäksi tontilla oli pieni ryytimaa, humalaviljelyksiä sekä sikala, navetta, talli, käymälä, vaja ja kaksi aittaa.⁴³ Samaan aikaan kun Stenberg muutti tontille, asui siellä jo viisi muuta taloutta, yhteensä 11 henkeä, tontin viidessä lämmitettävässä huoneessa. Stenbergin kertoman mukaan hän sai oman huoneen, joten joko tontille oli rakennettu uusia huoneita vuoden 1774 jälkeen tai loput

37 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784*, 298, 469; RA 7726, 833.

38 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784*, 387, 469; *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1784–1789*, 93, 273; RA 7726, 833.

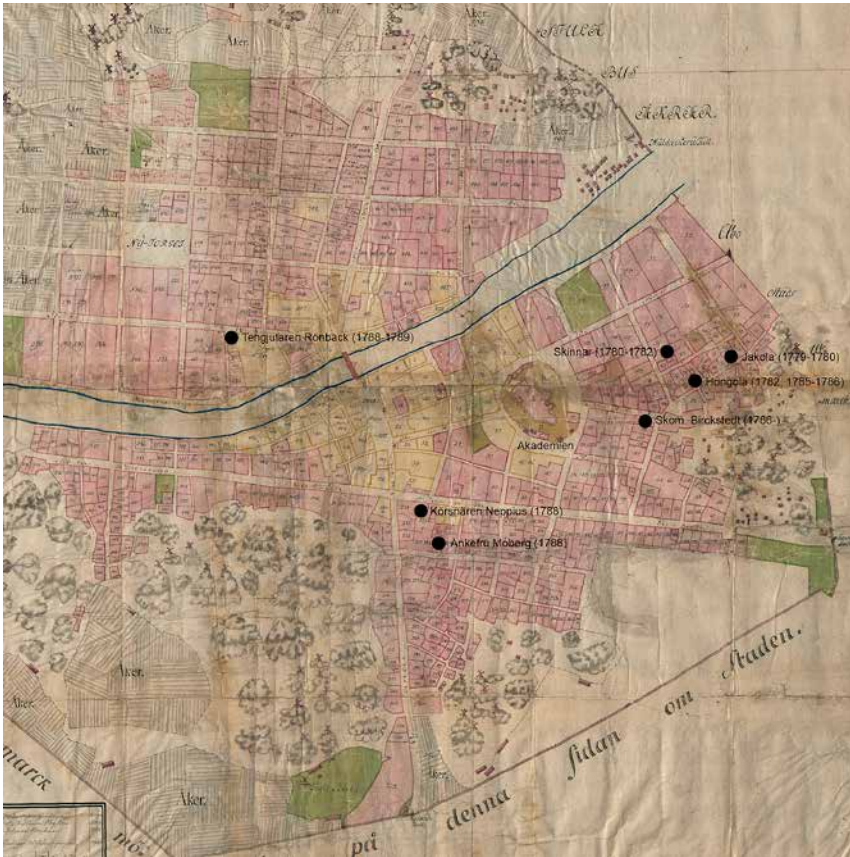
39 Esim. *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784*, 275, 458, 467.

40 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1784–1789*, 250, 259; RA 7758, 847.

41 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1784–1789*, 259, RA 7758.

42 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1784–1789*, 308, 321, 357; RA 7758, 887.

43 Turun kaupunginarkisto, maistraatin alaisten toimielinten arkisto, Mättnings-, faste och köpebref K6 1742–1775, 12.7.1774, 537.

Kartta 2. Pehr Stenbergin asuinpaikat Turussa 1779–1789 merkittynä Turun vuoden 1756 kaupunkimittaukseen. Pohjakartta: Kansallisarkisto.

viisi taloutta asuivat hyvin ahtaasti muissa neljässä lämpimässä huoneessa. Palovahinkoarvioiden perusteella 1827 on kuitenkin pääteltävissä, että tontti oli yhä tuolloin yhtä vaatimattomasti rakennettu kuin puoli vuosisataa aiemmin.⁴⁴ Luultavasti Stenberg asui jommassakummassa pihan puolen kamarissa. Joka tapauksessa Turun opiskelujan ensimmäiset vuokrahuoneet edustivat kaupungin kaikkein vähävaraisimpien

⁴⁴ Palovahinkoarvioiden 1827 mukaan tontin rakennuskannassa ei ollut tapahtunut muutoksia vuosina 1774–1827 (Turun kaupunginarkisto, maistraatin arkisto, brandskadeförteckningar 1827).

väestönosien olosuhteita, mikä ei vaatimattomista oloista lähtöisin oleen Stenbergin elämäkuvauksessa nouse millään tavoin esiin.

Myös Stenbergin viimeinen asuinpaikka, tinanvalaja Rönnbäckin talo, tunnetaan historiallisista lähteistä. Vuodelta 1797 oleva palovakuutus kuvaa pienelle tontille, Linnankadun ja Kalakauppiaankadun kulmaukseen rakennetun kaksikerroksisen puutalon, johon oli kamarin kattama porttikäytävä Linnankadulta.⁴⁵ Rakennukset olivat Stenbergin tontille muuttaessa vain muutaman vuoden ikäisiä, vuodelta 1784, ja asumismukavuus oli aivan erilainen kuin Ryssänmäellä muutamia vuosia aiemmin. Osin vihreillä lasitetuilla kaakeliuuneilla lämminneitä huoneita oli kahdeksan kappaletta ja tontilla vain kuusi asukasta, tinanvalaja Rönnbäck, vaimo Maria, kisällä Calmar, tytär Ulrica ja piika Lena.⁴⁶ Vuosikymmen ja toistakymmentä eri asuinpaikkaa tutustutti Stenbergin laajasti kaupungin eri väestönosien elinoloihin. Elämäkuvauksia kertookin havainnollisesti, miten normatiiviset, hajoamassa olleen sääty-yhteiskunnan rajat katosivat arkipäiväisessä kanssakäymisessä. Tosin Stenbergin tapaus on ehkä poikkeus, sillä talonpoikaistaustaisena ja toisaalta akateemiseen elämään ja pappissäätyyn koulutettuna hänen elämänpiirinsä ja verkostonsa oli läpileikkaus koko 1700-luvun kaupunkiyhteisöä ja yleisemminkin aikakauden yhteiskuntaa.

Maamerkkejä, paikkoja, kokemuksia

Millainen kaupunki Stenbergin kuvauksesta hahmottuu, ja millä tavoin kaupunki rakentui hänen mielikuvissaan? Vain harvoissa kohdissa elämäkuvauksistaan Stenberg kuvaa kaupunkiympäristöä konkreettisella tasolla. Sen sijaan kaupunkiympäristössä tapahtuvan arjen kuvaus käsittelee runsaasti rivien välistä ilmeneviä tapoja, joilla Stenberg hahmotti kaupungin topografiaa ja sen paikkoja.

45 Turun kaupunginarkisto, maistraatin alaisten toimielinten arkisto, Brandförsäkringsinstrument K16 1785–1798, 9.1.1797, 682–686.

46 KA 7758, 887. Ylioppilaita ei luetteloitu henkikirjaan asuinpaikan mukaan ennen 1800-luvun alkua.

Elämänkuvauksen teksti käsittää melko harvoja paikannimiä kaupungin sisällä.⁴⁷ Luonnontopografiaan liittyviä Stenbergin mainitsema paikannimiä ovat Vartiovuori, Ryssänmäki, Linnanmäki ja Linnanselkä. Viranomaisasiakirjoissa ja kartoissa tärkeät kuusi kaupunginosaa esiintyvät tekstissä vain aivan satunnaisesti, Uudenkaupunginkortteli kaksi kertaa ja Luostarikortteli kerran. Myös muissa lähteissä ilmenevä tavalisten kaupunkilaisten mentaalinen topografia on samankaltainen: kaupunginosat olivat ennen kaikkea hallinnollinen työkalu, jolla oli melko vähän merkitystä kaupungin tilalliselle hahmottamiselle arjessa.⁴⁸ Virallisten kaupunginosien sijaan Stenberg käyttää epävirallisia aluenimiä, kuten Katinhääntää (Kattswansen).

Myös muissa aikakauden lähteissä ilmenevä piirre – tontinomistajien nimiin pohjautunut kaupungin topografian hahmottaminen – on myös Stenbergin tekstissä esimerkiksi kaupunginosia ja kadunnimiä huomattavasti yleisempi ilmiö. Tontinomistajat ja kaupungin asukkaat näkyvät myös kadunnimissä, joista vain suurimmat kadut esiintyvät virallisine nimineen, esimerkiksi Linnankatu ja Hämeenkatu. Pienemmät kadut Stenberg kuvaa tarvittaessa niiden varrella asuneiden ihmisten nimellä, esimerkiksi Vanhan Augustinin poikkikatu (Gamla Augustins Twärgata).

Asukkaiden ja talonomistajien rinnalla Stenbergin tekstissä toistuvat muutamat keskeiset maamerkit, tori, suuri silta ja joki. Kokonaisuutta voi peilata kielitieteellisiin lähestymistapoihin, joissa ihmisten on havaittu hahmottavan ympäristöään kolmella tavalla, paikannimillä, henkilönnimillä ja maamerkeillä.⁴⁹ Nämä kolme kategoriaa esiintyvät kaikki Stenbergin tavassa kuvata ja hahmottaa kaupungin topografiaa, joskin paikannimet ovat hänellä harvinaisin kategoria.

Stenberg kuvaa kaupungin julkisia rakennuksia poikkeuksellisen vähän tai osin ei lainkaan. Tekstissä mainitut yksittäiset julkiset rakennukset ovat tuomiokirkko, raatihuone, Seuerlingin teatteritalo, Turun linna, Turun akatemia ja akatemian kirjastorakennus. Ehkä huomionarvoisin-

47 Teksti on analysoitu sekä lukemalla että kielipankin analyysityökaluja hyödyntämällä kokonaisuudessaan.

48 Savolainen, *Teksteistä rakennettu kaupunki*, 59–69.

49 Emanuel A. Schegloff, "Notes on a conversational practice. Formulating place", D. Sudnow (ed.), *Studies in social interaction*, Free Press, New York 1972, 75–119.

ta on, että Stenberg ei kuvaile sanallakaan Turun tuomiokirkkoa, joka muissa aikakauden kertomuksissa saa lähes poikkeuksetta hyvin laajasti tilaa.⁵⁰ Tässä korostunee Stenbergin henkilökohtainen maailman hahmottamisen luonne sekä elämäntekstien tekstilaji, sillä esimerkiksi saarnojen sisällöt ja retoriikka saavat teoksessa runsaasti tilaa.

Kaupunkiympäristön esteettinen kokemus pilkkahtaa Stenbergin teksteissä esiin paikka paikoin, ja kaupungin avarille paikoille, kuten Linnankentälle ja tulliporttien ulkopuolelle, tehdyt kävelyretket olivat yksi vapaapäivien harrastus.⁵¹ Stenberg luonnehtii Kuningattaren jokitkatua kauniiksi (Den wackra Ågatan),⁵² millä hän tarkoittanee kadun varrelle muutamia vuosia aiemmin istutettuja puita. Julkisten katujen ja aukoiden istutukset olivat lähteneet Turussa käyntiin 1750-luvun lopulla.⁵³ Niiden esikuvat olivat todennäköisesti lähinnä Tukholmassa, joskin kysymyksessä oli koko Euroopan laajuinen ilmiö.⁵⁴

Kaupungissa liikkuminen nousee Stenbergin kuvauksessa esiin usein. Selvästi usein yksin olemista kaivanneena ihmisenä hän kuvaa useissa kohdin pyrkineensä liikkumaan paikasta toiseen syrjäisempien kujien kautta, jottei olisi törmännyt tuttuihin. Kerran tämä tapahtui, kun Stenberg oli saanut Henrik Gabriel Porthanin luennolla hirvittäviä vatsanväänneitä eikä ollut luennon päätyttyä ehtinyt kotiin asti käymälään. Niin hänen oli etsiydyttävä pitkin harvoin kuljettuja syrjäkujia suoraan pesutupaan.⁵⁵ Toisen kerran hän tahtoi kerrankin yksin oluelle ja etsiytyi sivukujia pitkin jokirannassa olleeseen, Moster-nimiseen krouviin.⁵⁶ Kymmenenkin tuhannen hengen kaupunkiyhteisö oli niin pieni,

50 Nicolaus Turdin, *Templi cathedralis aboensis historia*, Aboae, 1748; Alexander Lauraeus, *De sacellis sepulclaribus, in Templo Cathedrali Aboensi obviis*, Aboae, 1778; Henrik Törnroth, *Dotationes, altaribus templi cathedralis Aboënsis quondam factae*, Aboae, 1782; Georg Stolpe, *De templo cathedrali Aboensi I*, Aboae, 1800; Elias Lagus, *De templo cathedrali Aboensi II*, Aboae, 1801; Edward Daniel Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. Scandinavia*, Volume XI, T. Cadell, London, 1824, 292–313.

51 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784*, 519; *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1784–1789*, 354, 356, 369.

52 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1784–1789*, 365.

53 Panu Savolainen, ”Näkymättömien puutarhojen varjoissa. Ruotsin ajan lopun turkulaispihojen puut, viljelvät ja istutukset tonttikatselmusten valossa”, Topi Artukka, Jarkko Keskinen & Taina Saarenpää (toim.), *Kaupungin varjoissa, arkistojen valossa*, Sigillum, Turku, 2018, 148.

54 Catharina Nolin, *Till stadsbornas nytta och förlustande. Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet*, Byggeförlaget, Stockholm, 1999, 36–37.

55 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784*, 511.

56 *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784*, 524–525.

että tuttuihin törmääminen kaupungin kaduilla oli selvästikin Stenbergiä toistuvasti häirinyt riski.

Keskeisintä on, että 1700-luvulla eläneen Stenbergin kokemus kaupunkiympäristöstä hahmottuu hänen elämänkuvauksessaan ennen kaikkea maamerkkeinä. Maamerkkien kategoriaan ovat laskettavissa ihmiset talonomistajina tai kadulle nimen antavina yksilöinä, luonnonmaamerkit, kuten mäet ja joki, sekä keskeiset rakennukset. Alueen käsite ilmenee Stenbergin kuvauksessa vain muutaman kerran, eikä sillä selvästikään ollut merkittävää osuutta hänen tavassaan ymmärtää kaupungin topografiaa. Myös kadut olivat Stenbergille ennemminkin maamerkkejä, joita pitkin johonkin saavuttiin, kuin reittejä. Tekstissä usein toistuvaa Suurtoria voi sen sijaan luonnehtia solmukohtaksi, jonka läpi kaupungissa oli kuljettava ylittääkseen joki tai asioidakseen keskeisissä kauppaliikkeissä tai ravintoloissa. Stenbergin teksti paljastaa yhden yksilön kokemusmaailman varhaismodernien kaupunkien mentaalises-ta topografiasta, mutta se kertoo myös yleisemmin varhaismodernin maailman kaupunkien asukkaiden tavoista hahmottaa ympäröivää kaupunkiympäristöä.

Johtopäätökset

Liikkeen ja tilan kokemuksen näkökulma Pehr Stenbergin elämänkuvaukseen tuo esiin, millä tavoin elämäokuvaus nostaa esiin myös paikan ulottuvuudet, tien meren yli, uuden kotikaupungin. Stenbergin yksityiskohtainen teksti avaa tähän tiehen poikkeuksellisen rikkaan ruohonjuuritason näkökulman. Stenbergin jättämästä 5 000 sivun käsin kirjoitetusta perinnöstä jälkimaailmalle tekee poikkeuksellisen hänen talonpoikainen taustansa. Lahjakkuus ja sinnikkyys sekä oikeisiin hetkiin sattuneet tukijat mahdollistivat säätykierron, joka johti Västerbotenin maaseudulta Uumajaan ja sieltä Turkuun, akatemiaan, säätyläistön elämänpäiriin ja pappisuralle.

Tie läpi 1700-luvun lopun yhteiskunnan kerrosten teki Stenbergistä ihmisen, joka seurusteli ja eli arkeaan luontevasti niin kaupunkien ja maaseudun rahvaan kuin säätyläiskartanoidenkin eliitin piirissä. Uuteen

kaupunkiin saapuessaan hänen elämänpiirinsä muotoutui poikkeuksellisen vahvasti kaupungin väestöryhmien kirjon ääripäistä. Turussa vieteen vuosikymmenen alkuaikoina hän asui kaupungin vähävaraisimpien väestöryhmien keskellä, oli tekemisissä virkamieskuntaan kuuluneiden sukulaistensa perhepiirissä ja toisaalta verkostoitui akateemiseen eliittiin ja kaupunkia ympäröineiden kartanoiden säätyläistöön.

Elämäntilanne tuo värikkäästi esiin, millä tavoin uusi kotikaupunki tuli vähitellen tutuksi Stenbergille ja mitkä paikat siinä muodostuivat hänelle tärkeiksi. Stenbergin kuvaaman kokemuksen merkitys on laajempi kuin vain Turkua koskeva, sillä se avaa yksityiskohtaisia ja monitasoisia näkökulmia siihen, millä tavoin varhaismoderni ihminen ymmärsi ja hahmotti kaupunkiympäristöä. Kokemus vieraasta kaupungista ja vähitellen tapahtunut kotoutuminen ja kiinnittyminen uusiin sosiaalisiin verkostoihin tekee tästä kuvauksesta erityisen kiinnostavan. Muista lähteistä, kuten palovakuutuksista ja henkikirjoista, on mahdollista täydentää Stenbergin kuvaaman elämänpiirin yksityiskohtia sekä fyysisen kaupunkiympäristön että kaupunkiyhteisön ja yksittäisten tonttien asukaskunnan osalta.

Metodologisesta näkökulmasta Stenbergin teksti avaa uusia ikkunoita 1700-luvun ihmisten kaupunkiympäristön kokemukseen ja mielikuvalisiin maisemiin. Sitä voi tulkita ja lähestyä historian tutkimuksen tilan kokemiseen liittyvien lähestymistapojen, ympäristöpsykologien ja ympäristön hahmottamiseen liittyvien kielitieteen teorioiden välityksellä. 1800-luvulta alkoi modernisaatioprosessi, joka tekstualisoi ja kuvallisti kaupungit sekä itse kaupunkitilassa että kaupunkia esittävässä representaatioissa, kuten luetteloissa, kartoissa ja nytemmin sovelluksissa. Stenbergin kirjallinen kuvaus kaupunkiympäristön kokemisesta on yksi varhaismodernista maailmasta säilynyt pilkkaus tätä murrosta edeltävään maailmaan.

Vaarallinen Uppsala?

Opinkäyntiä ja uusia aatteita Uppsalan ja Turun välillä
1700- ja 1800-lukujen vaihteessa

Heli Rantala

 <https://orcid.org/0000-0002-4108-4904>

Marraskuussa 1799 englantilainen mineralogi ja tutkimusmatkailija Edward Daniel Clarke oli matkalla Uppsalaan, Ruotsin vanhimpaan ja maineikkaimpaan yliopistokaupunkiin, josta hän oli kuullut etukäteen paljon kehuja. Uppsala ei kuitenkaan tehnyt Clarkeen hyvää vaikutusta. Clarkelle toki esiteltiin yliopiston kokoelmia, kirjastoa ja kasvitieteellistä puutarhaa, mutta Cambridgen ja Oxfordin kaltaisten yliopistojen rinnalla – Clarke itse oli Cambridgen kasvatti – Uppsalalla ei ollut paljon tarjottavaa. Yliopisto petti matkajaajan odotukset monin tavoin.

Ei ole helppoa ajatella mitään vieraampaa käsityksillemme kansallisen koulutusseminaarin arvokkuudesta ja loistosta kuin asioiden todellinen tila Uppsalassa. Ehkä jotakin siihen verrattavaa voi olla Skotlannin yliopistoissa; mutta viimeisessäkään ei ole mitään niin matalaa (vähäistä) kuin Ruotsissa.¹

1 "It is not easy to conceive any thing more foreign to all our notions of dignity and splendour of a national seminary for education, than in the real state of things in Upsala. Perhaps there may be something to compare with it in the Universities of Scotland; but even in the last there is nothing so low as in Sweden." Edward Daniel Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. Part the third. Scandinavia. Section the second*, T. Cadell, London, 1823, 200.

Clarcken penseä suhtautuminen Ruotsin yliopistoihin ja erityisesti Uppsalaa selittyy osittain sillä, että hän erehtyi vierailemaan opiskelijoiden suosimassa kapakassa, jonne ylioppilaat hänen mukaansa suunnistivat jo puolen päivän jälkeen ja jossa ei ruotsalaisen tieteen tasosta saanut kovin korkeaa käsitystä. Clarcken arvio kertoo myös aikakauden tieteen ulkoisten puitteiden eroista kirjoittajan kotimaan ja Ruotsin välillä. Toisin kuin englantilaisissa yliopistoissa, ylioppilaat eivät täällä asuneet kampusalueella heille varatuissa huoneistoissa vaan elivät surkeissa vuokrahuoneissa muun kaupunginväen nurkissa. Heidän asunsa oli epäsiisti ja ulkomuotonsa huolimaton, aina kampaamattomia ja ylipitkiä hiuksia myöten. Tällaisissa puitteissa saattoi tiede tuskin kukoistaa.²

Clarke vieraili matkansa aikana myös Turussa, jonne hän saapui tammikuussa 1800. Kaupungin sijainti oli Clarcken näkökulmasta jo todella syrjäinen – vaivalloinen matka Tukholmasta talvisen Ahvenanmaan saariston halki Turkuun luultavasti vahvisti näkemystä – ”eikä sen nimi yliopistonakaan juuri kantaudu muun maailman oppineiden korviin”, hän kirjoitti. Vietettyään kaupungissa jonkin aikaa ja tutustuttuaan muiden muassa runoilijaprofessoriksi nimittämäänsä Frans Michael Franzénin sekä Henrik Gabriel Porthaniin, totesi hän matkakirjassaan: ”Näimme tässä yliopistossa riittävästi tullaksemme vakuuttuneeksi, että suuremmasta maineikkueudesta huolimatta Uppsalaa ei voinut verrata siihen [Turun akatemiaan].”³ Clarke jatkoi, ettei tätä totuutta Turun paremmuudesta voisi mennä lausumaan Tukholmassa aiheuttamatta riitaa, sillä pääkaupungissa Turku tunnettiin lähes yhtä huonosti kuin Lontoossa. Turun akatemian tieteellisen tason lisäksi Clarkea miellytti yliopistokaupungin siivot tavat.

Uppsalan kadut tulvivat juopuneita ja häirikköjä. Irstaisuus ja jakobinismi olivat ottaneet valtaansa kellarikapakat, joissa sen ylioppilaat öisin oleskelivat. Muuta yhteistä olopaikkaa heillä ei tosiaankaan ollut. Vaikka Turku olikin suurempi ja väkirikkaampi,

2 Clarke, *Travels*, 200–206.

3 ”Indeed, we saw enough in this University to be convinced that Upsala, although more celebrated, could not justly be compared with it.” Clarke, *Travels*, 430. Kirjoittajan suomennos. Clarcken matkan Suomen osuuksista on olemassa suomennos, mutta olen käyttänyt harkintaa sen osalta, viittaanko kyseiseen suomennokseen vai olenko kääntänyt lainauksen itse.

vallitsi sen kaduilla rauha ja hyvä järjestys. [...] Maan nuoriso piti Uppsalaa uudenaikaisempana ja sitä se varmasti olikin. Mutta, mikäli vanhemmilla on tarpeeksi tietoa ja halua vertailla näitä yliopistoja keskenään, eivät he pitkään epäröi kumpaan poikansa lähettää.⁴

Clarcken arvioissa nousee esille Uppsalan suosio, toisaalta huono järjestys ja muutoinakin epämääräinen elämä. Clarke mainitsee erikseen jakobinismien, joka oli aikakauden (yleensä negatiivinen) yleistermi vallankumouksellisuudelle. Ranskan vallankumouksen puhkeamisen jälkeen eri puolella Eurooppaa oltiin huolestuneita kumouksellisten ajatusten ja tekojen leviämisestä. Erityistä huolta aiheutti nuoriso. Ruotsin valtakunnassa huhuttiin opiskelijoiden (ylioppilaiden) vallankumoussympatioista pitkin 1790-lukua.⁵ Jakobinismien siemeniä pelättiin olevan erityisesti Uppsalassa, johon myös Clarke matkakertomuksessaan viittaa.

Turun akatemiassa ei eletty tieteellisessä eristäytyneisyydessä, vaikka Clarcken näkökulmasta siltä vaikutinkin. Akatemian historiaan on kuitenkin sisällynyt useita kausia, jolloin opillisiin uutuuksiin suhtautuminen on ollut varovaista tai jopa hyvin varauksellisesta. Esimerkiksi uusien filosofisten järjestelmien omaksumisessa Uppsala on ollut Turkuä väkälampi. Tämä on luonut myös jännitteistä asetelmaa yliopistojen välille, sillä Turussa uutuuksien kulkeutumisesta Uppsalasta omaan yliopistoon ei ole aina pidetty suotavana.⁶ 1700- ja 1800-lukujen vaihteessa kysymys

4 Edward Daniel Clarke, *Matka Suomen halki Pietariin 1799. Edward Daniel Clarcken matka Suomessa talvella 1799–1800*. Suomentanut sekä johdannolla varustanut Jorma Ojala, WSOY, Porvoo, 1990, 176–177. ”In Upsala, drunkenness and riot pervaded the streets; and licentiousness and Jacobinism had found their way into her cellars, which were nightly the resort, and indeed the only public place of meeting, for her students. In Åbo, although a town of greater magnitude, containing a more numerous population, peace and decent order everywhere prevailed. [...] Upsala, among the youth of the country, might be deemed, as doubtless it was, the most fashionable seminary of education; but a parent, who had the opportunities of information and choice respecting both, would not long hesitate in which to place his son.” Clarke, *Travels*, 431–432.

5 Anders Grape, ”Tidsrörelser inom studentvärlden i Uppsala 1792–1793. Tryckfrihetens begravning och studentkonventen”, *Samlaren* 4 (1923), 185–234. Saksalainen radikaaleja piirteitä saanut opiskelijaliike *Burschenschaft* on tähän nähden myöhäisempi 1810-luvun ilmiö.

6 1600-luvulla René Descartesin filosofiaan perustuva kartesiolaisuus oli tällainen epätoivottu uutuus, 1700-luvun lopussa epäluulo herätti puolestaan Immanuel Kantin ajattelu eli kantilaisuus. Ks. Juhani Pietarinen, ”Eurooppalainen filosofia ja Turun akatemia”, *Auraica. Scripta a Societate Porthan edita*, 5 (2012), 5–15; Vesa Oittinen, ”Suomen ensimmäiset kantilaiset”, Heta Gylling (toim.), *Ajatust. Suomen filosofisen yhdistyksen vuosikirja* 56. Suomen filosofinen yhdistys, Helsinki, 1999, 45–87.

uusista opeista ja niiden välittymisestä sai myös poliittisia ulottuvuuksia Ranskan vallankumouksen vaikutuksesta. Vuoden 1809 jälkeen Turun akatemian oppineiston yhteydet Uppsalaan joutuivat erityisen tarkkailun ja paheksunnan alaiseksi tuoreen suuriruhtinaskunnan virkamiesjohdon keskuudessa, ja 1820-luvulla turkulaisylioppilaiden matkat Uppsalaan haluttiin tyystin kieltää.⁷

Tässä luvussa tarkastelen Uppsalan ja Turun välistä yhteyttä poliittisesti turbulენტtina aikana, 1700- ja 1800-lukujen vaihteessa sekä 1810- ja 1820-lukujen vaihteessa. Fokus on Uppsalan ja Turun välillä liikkuneissa ylioppilaissa ja opettajissa, heidän toiminnassaan ja opillisissa vaikutteissaan. Millaisena näiden yliopistojen välinen suhde näyttäytyy, kun sitä tarkastellaan kaksisuuntaisena ilmiötä ja useamman henkilön liikkuvuuden näkökulmasta?

Tarkastelun kohteena ovat ensinnäkin muutamat Turusta Uppsalaan matkanneen henkilöt, joiden Uppsalan kausi on osunut eräänlaiseen taitekohtaan uusien filosofisten ajatusten rantautumisessa Ruotsin valtakuntaan. Uppsalassa 1790-luvun alussa opiskelleen Frans Michael Franzénin tapauksessa tuo uutuus oli kantilainen filosofia, kymmenisen vuotta myöhemmin Johan Jakob Tengströmin Uppsalan-kauden kohdalla saksalainen idealistinen filosofia kantilaisuutta laajemmin. Mitä näiden vierailujen opillisesta annista tiedetään, ja millaisia vaikutteita tai uusia ajatuksia Franzén ja Tengström Uppsalassa mahdollisesti omaksuivat?

Suomen suuriruhtinaskunnan virkamiesten näkökulmasta Uppsalasta alkoi muodostua epätoivottu yhteys erityisesti 1810-luvun loppupuolella osin kansainvälisesti turbulentin ajan mutta myös turkulaisylioppilaiden keskuudessa ilmenneiden levottomuuksien vuoksi. Näitä levottomuuksia, kuten ylioppilaiden kahakoita venäläisten sotilaiden kanssa, ovat tutkineet erityisesti Liisa Castrén, Matti Klinge ja Jukka Sar-

Luonnonfilosofian uutuusien osalta (johon kartesiolaisuuskin kuului) Turun akatemian 1600-luvun toimintaa on tutkinut Maija Kallinen, *Change and stability. Natural philosophy at the Academy of Turku (1640–1713)*, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 1995.

7 Kristiina Kalleinen, *Suuriruhtinaskunnan etuvartiassa. Ministerivaltiosihteerin R. H. Rehbinderin Suomen etujen puolustajana Pietarissa 1811–1841*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2017, 145–146.

jala.⁸ Tässä luvussa käänän huomion ylioppilaista kahteen Uppsalasta Turkuun saapuneeseen professoriin, Israel Hwasseriin ja Anders Eric Afzeliukseen, jotka joutuivat Turussa sotkeutuneiksi yliopistoa ravis- telleeseen skandaaliin. Missä määrin henkilöiden uppsalalainen tausta liittyi tapaukseen? Luvun lopussa käsittelen Uppsalan ja Turun välisiä yhteyksiä Hwasserin oppiaan Immanuel Ilmonin Uppsalan-matkan kautta. Tämän esimerkin avulla nostan esille yliopistokaupunkien lähei- sen yhteyden arkisemman ulottuvuuden 1820-luvun alun oppineessa kulttuurissa.

Mainitut henkilöt ja heidän toimintansa on monelta osin tunnettua jo aikaisemmasta tutkimuksesta. Tässä luvussa tuoreen näkökulman muodostaa Uppsalan ja Turun välisen omintakeisen opillisen suhteen nostaminen tarkastelun keskiöön. Aiemmassa suomalaisessa tutkimuk- sessa on korostunut Turun Uppsala-yhteyden ongelmallisuus erityisesti ajankohtana, jolloin Suomen virkamiesjohto pelkäsi yliopiston radika- lisoitumista. Koska kysymys kytkeytyy suoraan kansainväliseen poliitti- seen liikehdintään ja vallankumouksellisuuteen, on tärkeää tarkastella Turun ja Uppsalan välisiä suhteita kokoavammin ja pidemmällä aika- jännteellä. Tämän vuoksi tarkasteluni alkaa 1790-luvulta, jolloin Clarke jo paheksui Uppsalan jakobiineja. Tutkimukseni sijoittuu ensisijaisesti aatehistoriallisesti painottuneen yliopistohistorian kentälle.⁹ Aiemman tutkimuksen lisäksi hyödynnän luvussa erilaista aikalaismateriaalia, ku- ten muistelmia ja kirjalueteloita, jotka valottavat osaltaan kysymystä opillisista vaikutteista.

8 Ks. esim. Liisa Castrén, ”Turun ylioppilaat ja venäläinen sotaväki 1810- ja 1820-luvuilla”, *Historiallinen Aikakauskirja* 31:2 (1933), 106–123; Matti Klinge, ”Turun ylioppilaskunta 1800-luvun alussa. Yhteis- pyrkimyksiä ja aatevirtauksia”, *Historiallinen Arkisto* 61, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 1967, 296–429; Jukka Sarjala, *Turun romantiikka. Aatteita, lukuvimmaa ja yhteistoimintaa 1810-luvun Suomes- sa*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2020.

9 Esimerkkinä tälle kentälle sijoittuvasta tutkimuksesta voidaan mainita eurooppalaista opiskelija- liikehdintää laajasti tarkasteleva kokoomateos, Elizabethanne Boran & Pieter Dhondt, *Student revolt, city, and society in Europe. From the Middle Ages to the present*, Routledge, New York, 2017; sekä Johan Östlingin *Humboldt and the modern German university. An intellectual history*, Lund University Press, Lund, 2018.

Franzén, Kant ja vallankumous

1700-luvun lopulla Uppsalassa opiskeli useita suomalaisia, Turun akateemiassa ylioppilaaksi tulleita ja opintonsa aloittaneita nuoria miehiä. Näihin Uppsalan-kävijöihin lukeutui muiden muassa Turussa pitkään vaikuttaneen akateemisen Bonsdorff-suvun kolme veljestä, Gabriel, Jakob ja Johan. Veljistä vanhimmat kirjautuivat Uppsalaan 1783, nuorempi Johan 1792. Itämaisten kielten dosenttina sekä kreikkalaisen kirjallisuuden professorina Turussa toiminut Johan Bonsdorff oli vuosina 1820–1821 myös akatemian rehtori, mutta joutui 1820-luvun alun akateemisessa kuohunnassa epäsuosioon ja pakotettiin pysyväälle virkavapaalle vuonna 1823.¹⁰ Näihin 1820-luvun alun tapahtumiin palaan vielä tarkemmin.

1790-luvun alussa Uppsalassa opiskeli myös Frans Michael Franzén. Franzénin Uppsalan kausi on tunnettu, vaikka oleskelun sisällöstä ei ole kovin tarkkoja tietoja. Franzén vietti Uppsalassa yhden lukuvuoden syksystä 1790 kevääseen 1791. Tämä vuosi osui ajankohtaan, jolloin yliopiston kirjallisissa piireissä oli käynnissä eräänlainen valtataistelu aiemmin suosiossa olleen brittiläisvetoisen empiristisen filosofian ja uuden kantilaisen filosofian välillä.¹¹ Tässä vaiheessa filosofia toimi laajempana teoreettisena raamina ja maailmanselityksenä myös ei-filosoifeille, ja sen painoarvo oli akateemisessa maailmassa nykyistä suurempi. Muistelmissaan Franzén selostaa lyhyesti aikaansa Uppsalassa. Hänen mukaansa eri koulukuntien edustajien välinen debatointi oli oppineiden keskuudessa tuolloin varsin avointa. Franzén kirjoittaa etenkin Eric Daniel Leffnerin ja Benjamin Höijerin usein kiistelleen keskenään kirjallisista aiheista. ”Uskaltamatta niihin osallistua onnistuin saavuttamaan jälkimmäisen suosion hänen esityksiään kohtaan osoittamalla

10 Tästä esim. Kalleinen, *Suuriruhtinaskunnan etuvartiosta*, 146, 158. Tiedot Bonsdorff-suvun Uppsalan-kausista, Yrjö Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852*, verkkojulkaisu, 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi>.

11 Esim. Svante Nordin, *Romantikens filosofi. Svensk idealism från Höijer till hegelianerna*, Doxa, Lund, 1987, 40–43. <https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/NordinS/titlar/RomantikensFilosofi/sida/3/faksimil>; myös Oittinen, ”Suomen ensimmäiset kantilaiset”, 45–46.

tarkkaavaisuudella, ja sain seurata häntä kävelyille aina niin opettavaisen puheiden kuulijana.”¹²

Muistelmissaan Franzén kertoo aterioineensa päivittäin samassa pöydässä Höijerin ja tämän ”suljetun seurueen kanssa”.¹³ Franzénin Uppsalan-aikaa koskeva selostus on lyhyt ja korostaa omaa varovaista suhtautumista paikallisten akateemisiin kiistoihin. On muistettava, että Franzén oli Uppsalaa saapuessaan todella nuori, vasta 18 vuotta täyttänyt. Franzénin ohimennen tekemä toteamus ei ole kuitenkaan ihan vaatimaton, sillä Höijerin suosioon pääsemistä voi pitää ansiona. Benjamin Höijer oli sekä aikalaisten että jälkipolvien arvioiden mukaan poikkeuksellisen terävä ja lahjakas filosofi. 1790-luvun mittaan hänet yhdistettiin myös juntaksi (*Juntan*) kutsuttuun ryhmittymään, jonka ytimen Höijer muodosti yhdessä Hans Järtan ja Gustaf Abraham Silverstolpen kanssa. Ryhmä sai radikaalin, jopa jakobinistien piirin leiman, osin satiiristen lehtikirjoitusten mutta myös yleisempien vallankumoussympatioiden vuoksi. Höijerin tapauksessa radikaalin ajattelijan maine vaikutti negatiivisesti hänen akateemiseen urakehitykseensä.¹⁴

Filosofisessa ajattelussaan Höijer edusti kantilaislähtöistä kriittistä filosofiaa ja peräänkuulutti ajattelun vapautta. Immanuel Kant tunnetaan ensi sijassa filosofisen ajattelun vallankumouksesta (Kant itse tunnetusti totesi tehneensä filosofiasa kopernikaanisen kumouksen), ei suoranaisesti poliittisesta ajattelusta. 1700- ja 1800-lukujen vaihteessa filosofialla oli kuitenkin nykyaikaa suurempi yhteiskunnallinen merkitys. Ranskan vallankumouksen kokeneille aikalaisille abstraktimpikin

12 ”Utan att våga deltaga deri vann jag den sednares ynnest genom min uppmärksamhet på det han yttrade, och fick följa honom på hans promenader såsom åhörare af hans alltid lärerika tal.” Frans Michael Franzén, *Till min biografi, Självbiografiska anteckningar 1772–1824*. Med kommentar utgivna av Gösta Lundström, Göteborg, Göteborgs högskolas årsskrift 1945:2, 27.

13 Franzénin muistelmiin kommentaarin laatinut Gösta Lundström on otaksunut tämän seurueen viittaavan nimenomaan Juntan-ryhmään. Tämä lienee liian pitkälle menevä tulkinta, sillä kyseinen ryhmittymä ei tässä vaiheessa tiettävästi ollut aktiivinen. Lisäksi Franzén mainitsee Leffnerin kuuluneen samaan ”pöytään” ja tämä oli nimenomaan Höijerin kiistakumppani, ei hengenheimolainen, saati Juntan-ryhmän ”jäsen”. Gösta Lundström, kommentar i Frans Michael Franzén, *Till min biografi, Självbiografiska anteckningar 1772–1824*. Med kommentar utgivna av Gösta Lundström, Göteborg, Göteborgs högskolas årsskrift 1945:2, ks. viite 57.

14 Erityisesti Järtan artikkeli ”Några tankar om sättet at upprätta och befästa den urgamla Franska Monarchien” (1799) herätti paljon huomiota aikalaisten keskuudessa. Nordin, *Romantikens filosofi*, 49–51; Olof Hägerstrand, *”Juntan” som realitet och hörsägen. Makt och opinioner kring Uppsala universitet under 1790-talet*, Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm/Stehag, 1995, 35–41.

vapauspuhe saattoi kuulostaa poliittisesti epäilyttävältä, ja kantilainen filosofia yhdistettiin ainakin käsitteellisellä tasolla vallankumoukseen.¹⁵ Ruotsissa kumouksellisuuden uhkaan nivoutui myös kuningas Kustaa III:n murha vuonna 1792. Esimerkkinä Höijeriin liitetyistä käsityksistä mainittakoon Adolf Ivar Arwidssonin 1819 turkulaisessa *Mnemosyne*-lehdessä julkaisema kirjoitus, jossa hän käsitteli Ruotsin kirjallisia ja filosofisia virtauksia viitaten myös Uppsalassa harjoitettuun uuteen filosofiaan ja Höijerin merkitykseen. Höijer itse oli tässä vaiheessa jo kuollut, vain 45-vuotiaana.

Silloin huudettiin, kuten nytkin, ateismista ja jakobinismista: mutta uudet opit kuitenkin voittivat. Erityisesti tähän vaikutti suuren ja syvämietteisen, ja tämän vuoksi vainotun filosofi Höijerin pyrkimykset. Hänen ympärilleen kokoontui useita merkittäviä miehiä, ja heidän sekä muiden avustamana julkaisi herra G. A. Silverstolpe lehtiään *Litteratur-Tidning* ja *Journal för Svensk Litteratur*.¹⁶

Samassa kirjoituksessa Arwidsson mainitsee myös, että viralliset tahot pelkäsivät Höijeriä ja tämän ajatuksia. Tämä jo aikalaisten esittämä arvio Höijerin maineesta on sittemmin toistettu myös useissa tutkimuksissa. Juntan-ryhmän toimintaan ja julkaisuihin perehtynyt Olof Hägerstrand on kuitenkin esittänyt, että Höijerin maine uskonnonvastaisena radikaalina perustui paljolti liioitteluun ja ylitulkintoihin. Höijer ehkä innostui Ranskan vallankumousuutisista mutta oli itse perustuslaillisen monarkian kannattaja. Poliittinen radikaali hän ei Hägerstrandin arvion mukaan ollut.¹⁷

Vallankumousajatuksista viehättyminen ja kumoukselliseen toimintaan osallistuminen tai sen suunnittelu ovat tietysti aivan eri tason

15 Terry Pinkard, *German philosophy 1760–1860. The legacy of idealism*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, 84.

16 ”Man skriade och skrek då, såsom nu, öfver Atheism och Jacobinism, men de nya lärorna segrade dock. Isynnerhet bidrogo dertill den store och djupttänkande, samt derföre förföljde Philosophen Höijers bemödanden. Omkring honom samlades flere utmärkte män, och med dennes och andras biträde utgaf Herr G. A. Silfverstolpe sin Litteratur-Tidning och sin Journal för Svensk Litteratur.” A. I. Arwidsson, ”Öfversigt af de sednaste revolutionerna i Svenska Vitterheten”, *Mnemosyne* 50 (1819), 197–198. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/aikakausi/binding/501636?page=1>

17 Hägerstrand, ”Juntan”, 59–74 ja *passim*.

asioita. On selvää, että Ranskassa puhjennut vallankumous herätti inostunutta vastaanottoa eri puolilla Eurooppaa erityisesti vallankumouksen alkuvaiheissa ennen jakobiiniterroirin aikaa. Yhtä lailla kiistatonta on, että vallankumouksellisuudesta muodostui useissa Euroopan maissa uhka ja pelko, jonka valtaapitävät ottivat tosissaan. Tästä näkökulmasta on toissijaista, minkä verran Höijerin ja kumppaneiden maineella oli todellisuuspohjaa, jos tämä maine riitti tiettyihin toimiin heitä vastaan. Höijerin kohdalla nämä toimet tarkoittivat lähinnä professuurihauissa syrjäyttämistä, mutta Silverstolpen tapauksessa otteet olivat kovemmat, sillä kevään 1800 niin kutsutun musiikkitapauksen vuoksi hänet erotettiin Uppsalan yliopistosta eliniäksi. Musiikkia harrastanutta ja viulua soittanutta Silverstolpea syytettiin vallankumouksen tunnusmelodian *Marseljeesin* ujjuttamisesta Kustaa IV Adolfin kruunajaistilaisuuden kunniaksi järjestettyyn konserttiin. Näin Silverstolpen katsottiin halunneen halventaa arvokasta akateemista tilaisuutta ja tätä kautta myös kuninkaan valta-asemaa.¹⁸

Franzénin Uppsalan-kausi osui aikaan, jolloin Ranskan vallankumouksen käännteitä seurattiin ympäri Eurooppaa suurella mielenkiinnolla, ja myös ruotsalaislehdet kirjoittivat avoimesti Ranskan tapahtumista. Uppsalassa ylioppilaat osoittivat tukeaan Ranskan vallankumouksellisille. Opiskelijoiden mielenilmauksista huhuttiin Ruotsissa jo 1791, vaikka konkreettisemmat tapaukset ovat vuosilta 1792–1793.¹⁹ On vaikea osoittaa selkeästi, saiko Franzén Uppsalassa ollessaan jonkinlaisia vaikutteita tästä mielialasta. Franzén ei varsinaisesti ollut poliittinen ajattelija, mutta on kiistatonta, että aikakauden polttavan ajankohtaiset vapausaatteet innostivat häntä. Tämä innostus näkyy erityisesti Franzénin laajan, vuosina 1795–1796 toteutuneen Euroopan-matkan päiväkirjamerkinnoissa, joissa hän kommentoi vallankumousta muun muassa kohdatessaan ranskalaisemigrantteja, nähdessään vapaudenpuita tai kuullessaan *Marseljeesin*.²⁰ Franzénin varsin viattomat vapaus- ja vallan-

18 Prosessista tarkemmin, ks. Hägerstrand, "Junta", 9–15.

19 Grape, "Tidsrörelser inom studentvärlden i Uppsala", 185–234; Hägerstrand, "Junta", 21–22; Johan Sjöberg, *Makt och vanmakt i fadersväldet. Studentpolitik i Uppsala 1780–1850*, Studia Historica Upsaliensia 206, Uppsala, 2002, 71–73.

20 Castrén on pitänyt Franzénin poliittisia näkemyksiä jopa radikaaleina, ks. Gunnar Castrén, *Frans Michael Franzén i Finland*, Helsingfors, 1902, 136–138. Ks. myös Heli Rantala, "Nordic travellers

kumoussympatiat kertovat lähinnä aikakauden yleisestä nuoren polven innostuksesta, eivät mistään erityisen punnitusta vakaumuksesta tai lukeneisuudesta, jonka impulsseja tulisi jäljittää Uppsalaan. Mahdollinen tämä yhteys silti on.

Mitä Uppsala ja Höijerin suosioon pääseminen Franzénin tapauksessa lopulta merkitsivät, jää vaille yksiselitteistä vastausta. Tietävästi Uppsalan-kaudelta ei jäänyt Franzénille esimerkiksi pidempiaikaista yhteistyöverkostoa. Franzén itse ei muistelmissaan mainitse opinnoistaan tai Höijeristä mitään tarkempaa eikä varsinaisesti ota kantaa tämän persoonaan, toteaa vain Höijerin olleen ”sittemmin niin maineikas filosofi”.²¹ Franzénin vierailun aikaan Höijer oli vasta nuori käytännöllisen filosofian dosentti (dosentuuri vuonna 1789), ei vielä kyseenalaista mainetta saanut ”juntalainen”.

Oman todistuksensa mukaan Franzén tutustui Uppsalassa Kantin filosofiaan, jota ei tuohon aikaan Turussa vielä tunnettu syvällisemmin. Uppsalassa Kantin oppeihin perehdyttiin sen sijaan hyvin varhaisessa vaiheessa, jo 1780-luvun puolella. Vesa Oittisen arvion mukaan Franzénia voi pitää jopa Suomen ensimmäisenä kantilaisena, vaikka tämä vaihe jäi hänellä lyhytaikaiseksi ja tuotti vain muutamia akateemisia opinnäytteitä. Osasyynä tähän saattoi olla, että Franzénin opettaja Henrik Gabriel Porthan suhtautui erittäin torjuvasti uppsalalaisten ”kuohuvaan kantilaisintoihuun”. Porthan tosin näyttää tutustuneen Kant-reseptioon vasta Franzénin Uppsalan-ajan jälkeen.²² Lähettäessään suojattinsa Uppsalaan Porthan siis tuskin tiesi, millaisiin kantilaistartuntoihin hän oppilaansa siellä altisti. Aatehistoriallisesti Franzénin Uppsalassa alkunsa saaneilla Kant-opinnoilla oli oma merkityksensä uuden filosofian rantautumisessa Turun akatemiaan, joskin kestävämpi ja merkittävämpi kantilainen vaihe tapahtui Turussa muiden kuin Franzénin vaikutuksella.²³ Franzén ei muutoinkaan osoittanut palavaa kiinnostusta filosofisiin spekulatioihin vaan oli luonteeltaan ennemmin runoilija.

between the centres and peripheries of civilisation”, Hannu Salmi, Asko Nivala & Jukka Sarjala (eds), *Travelling notions of culture in early nineteenth-century Europe*, Routledge, New York and London, 2016, 96–112.

21 Franzén, *Till min biografi*, 27.

22 Castrén, *Frans Michael Franzén*, 29–34; Oittinen, ”Suomen ensimmäiset kantilaiset”, 47–51, 59.

23 Oittinen, ”Suomen ensimmäiset kantilaiset”, 64 ja *passim*.

Oittinen on varmasti oikeassa siinä, että Franzénin niin sanottu kantilainen vaihe jäi ohimeneväksi ja ehkä pinnalliseksi. Häivähdys siitä on kuitenkin nähtävissä Franzénin kirjakokoelmassa, joka huutokaupattiin tämän kuoleman jälkeen vuonna 1848. Kokoelmassa on useita Kantin teoksia, mukaan lukien kahdeksan eri nimekettä Kantin niin sanotun kriittisen kauden eli vuodesta 1781 alkaneen tunnetuimman tuotannon ajalta. Joukossa oli *Kritik der praktischen Vernunft* (Käytännöllisen järjen kritiikki) sekä metafysiikkaa ja moraalioppia käsitteleviä teoksia. Kirjojen joukossa oli myös Uppsalassa 1797 painettu ruotsinnos Kantin moraali filosofian alan teoksesta *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (1785), ruotsinnettuna *Grundläggning till Metaphysiken för seder* (Moraalin metafysiikan perustus).²⁴ Teoksen oli kääntänyt Franzénin Uppsalan-kauden opettajiin kuulunut Daniel Boëthius. Huutokauppaluettelon perusteella on mahdotonta tietää, mikä teosten merkitys Franzénille lopulta oli, palasiko hän niiden pariin myös ”kantilaisen vaiheensa” jälkeen vai säilyttikö opuksia ainoastaan kokoelman vuoksi.

Oppihistoriallisesta näkökulmasta Franzénin Uppsalan-oppien merkitys ei ehkä ollut ratkaiseva Turun akatemian tieteenharjoittajille. Kantin filosofia olisi ennen pitkää rantautunut Turkuun myös ilman Franzénin panosta, ilman Uppsalan ja sen kantilaisten eräänlaista välittäjäsemaa. Franzén on kuitenkin oivallinen – ja ehkä aikakauden loistavin – esimerkki suomalaissyntyisestä oppineesta, joka koulutettiin sekä Turussa että Uppsalassa, toimi sekä Suomen puolella että Ruotsissa (muun muassa Ruotsin Akatemian jäsenenä), myös valtakunnanvaihdoksen 1809 jälkeen, ja joka tunnetaan ja tunnustetaan osaksi maan oppi- ja sivistyshistoriaa sekä Ruotsissa että Suomessa. Franzén ja hänen Uppsalan-kautensa ovat hyvin konkreettinen osoitus siitä, miten aikakauden oppineisuus rakentui sekä Turussa että Uppsalassa – ja miten tämän oppineisuuden hedelmät ovat vaikuttaneet sekä Suomessa että Ruotsissa.

24 *Förteckning öfver framl. biskopen doctor Frans Michael Franzéns efterlemnade boksamling, som kommer att försäljas på Bokauktionskammaren i Stockholm d. 26 febr. och följ. auktionsdagar år 1848*, Stockholm, 1848, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2015-00009001> (luettu 15.10.2020).

Tengström, Uppsala ja saksalainen idealismi

Tengströmin akateemisesta suvusta Uppsalassa opiskeli 1780-luvulla sittemmin Suomen ensimmäisenä arkipiispanakin vaikuttanut Jacob Tengström sekä 1800-luvun alkuvuosina tämän veljenpoika Johan Jakob Tengström. Nuorempi Tengström kuului Franzénin oppilaisiin, ja hänestä itsestään tuli myöhemmin merkittävä opettaja ja nuoremman akateemisen sukupolven mentori. Tengström toimi Turun akatemiassa kirjallisuushistorian dosenttina ja kirjastonhoitajana, pohjalaisen osakunnan kuraattorina, vuodesta 1823 virkaa tekevänä oppineisuuden historian dosenttina sekä myöhemmin Helsingissä filosofian professorina aina eläköitymiseensä saakka.²⁵

Johan Jakob Tengström ehti Franzénin tapaan olla Uppsalassa Höijerin oppilaana. Tengström opiskeli Uppsalassa vuosina 1804–1806, jolloin hänen tiedetään seuranneen sekä Boëthiuksen että Höijerin luentoja.²⁶ Tengström kirjautui Uppsalaan syksyllä 1804, mutta suorat tiedot hänen Uppsalan-kauden toiminnastaan ovat niukat. Tämän yhteyden merkitystä ei myöskään ole laajemmin arvioitu. Useat tutkijat, kuten Juha Manninen ja Kari Väyrynen, ovat olleet kiinnostuneita erityisesti Tengströmin panoksesta hegeliläisen filosofian omaksuamiseen ja leviämiseen Suomessa. Tengströmiä on ajattelijana pidetty myös uushumanistina,²⁷ erittelemättä kuitenkaan kovin tarkasti, millaisiin opillisiin vaikutteisiin, teoreettikkoihin tai konkreettisiin teksteihin tämä suuntaus hänen tapauksessaan varsinaisesti kiinnittyisi.

Perusteellisimmin tutkittu on Tengströmin hegeliläisyhteys. Tengström oli Suomen kuuluisimman hegeliläisen J. V. Snellmanin opettaja ja ystävä. Erityisesti Manninen on nähnyt Tengströmin roolin ratkaisevana Snellmanin hegeliläisyystulkinnoille ja laajemminkin suomalaisille

25 Tengströmin akateemisen uran päälinjat, ks. Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli: Johan Jakob Tengström*, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilo.php?id=11688>.

26 Kari Väyrynen, *Der Prozeß der Bildung und Erziehung im finnischen Hegelianismus*, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 1992, 28, 31.

27 Ks. esim. Pertti Karkama, *Kansakunnan asialla. Elias Lönnrot ja ajan aatteet*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2001, 16, 18–19, 49, 55–60 ja *passim*.

kansallisuuskäsityksille.²⁸ Hegeliläisyyden rantautumisessa Suomeen ei ole nähtävissä oikeastaan minkäänlaista Uppsalan vaikutusta.²⁹ Jos sen sijaan tarkastellaan Kantin jälkeistä saksalaista idealistista filosofiaa laajemmin, Uppsalalla on hyvinkin oma merkityksensä vähintäänkin eräänlaisena innoittajana ja vaikutteiden antajana. Nähdäkseni tämä Uppsalan yhteys on merkittävä ainakin Johann Gottlieb Fichten ajattelun ja teosten tunnettuudessa myös Suomen puolella.

Vaikka hegeliläisyyden merkitystä on tutkittu suomalaisessa kontekstissa varsin perusteellisesti, oli 1800-luvun alun aikalaisille tunnetumpi nimi Fichte, jonka monet tiesivät suurta julkisuutta saaneista ateismisyytöksistä – Fichte erotettiin tästä syystä Jenan yliopistosta vuonna 1799 – ja Berliinissä pidetyistä ja tuoreeltaan julkaistuistakin puheista Saksan kansalle (*Reden an die deutsche Nation*, 1807–1808). Fichte oli paitsi vaikeaselkoisen tietoteorian ja tiedeopin muotoilija myös helpommin lähestyttävä sivistys- ja kansallisuusteoreetikko, joka korosti kielen ja kansallisuuden yhteyttä – toisin kuin Hegel. Tämän 1800-luvun Suomessa keskeiseen asemaan nousseen ajatuksen lähteenä on pidetty 1700-luvun lopun ajattelijaa Johann Gottfried von Herderiä.³⁰ On silti perusteltua esittää myös se vaihtoehto, että Fichten näkemyksillä on niin ikään oma sijansa suomalaisen kansallisuusajattelun muotoiluissa. Yksi mahdollinen ja varsin todennäköinenkin avaintekijä tässä yhteydessä on Tengström ja erityisesti hänen opiskeluaikansa Uppsalassa.

Tengströmin saapuessa Uppsalaan Fichte oli siellä tunnettu nimi ja Höijer luultavasti yliopiston paras Fichte-tuntija.³¹ Jo vuonna 1795 ruotsalaisessa *Litteratur-Tidning*-lehdessä oli ilmestynyt Höijerin arvio

28 Ks. erit. Juha Manninen, *Miten oppi modernista valtiosta syntyi Suomessa*, Sophopolis, Oulu, 2003; myös Marja Jalava, *Minä ja maailmanhenki. Moderni subjekti kristillis-idealisisessa kansallisajattelussa ja Rolf Lagerborgin kulttuuriradikalismissa n. 1800–1914*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2005.

29 Väyrynen on tosin esittänyt sen mahdollisuuden, että Tengström olisi Uppsalassa tutustunut Hegeliin Höijerin kautta, ks. Väyrynen 1992, 31. Hegelin tunnetuimmat teokset olivat kuitenkin tässä vaiheessa vielä julkaisematta.

30 Ks. esim. Pertti Karkama, *Kadonnutta ihmisyyttä etsimässä. Johdatusta Johann Gottfried Herderin ajatteluun ja herderiläisyyteen Suomessa*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2007, 417–422 ja *passim*.

31 Fichte ei tosin ollut tuntematon Turussakaan vaan esiteltiin Turun lehdessä vuonna 1801, ks. ”Om Fichte”, *Åbo Tidning* 8.4.1801, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/414881?page=2>. Höijerin Fichte-tuntemus (ja ylipäätään saksalaisen idealistisen filosofian tuntemus) oli syvällistä, ja omissa julkaisuissaan hän myös aktiivisesti kommentoi ja kehitti niitä tulkintoja ja ajatuskulkuja, joita esim. Fichte oli tehnyt. Ks. Nordin, *Romantikens filosofi*, 51–64.

Fichten teoksesta *Beitrag zur Berichtigung der Urtheile des Publicums über die französische Revolution* (1793), jossa tämä esitteli näkemyksiään Ranskan vallankumouksen vaikutuksista – ja hankki itselleen jakobiinin maineen.³² 1790-luvun lopussa tekemänsä Saksan-matkan aikana Höijer oli henkilökohtaisesti tutustunut Fichten vieraillessaan Jenan yliopistossa 1798.³³ Höijer oli myös kääntänyt Fichten teoksen *Einige Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten* (1794) ruotsiksi. Se perustui Fichten Jenassa pitämiin, suurta suosiota saaneisiin luentoihin oppineen tehtävästä.³⁴ Usein Humboldtin nimissä kulkeva modernin sivistysyliopiston idea ja siihen kytkeytyvä sivistysideaali muotoiltiin tosiasiasa useamman ajattelijan toimesta, ja Fichte oli yksi näistä ajattelijoista.³⁵

Höijerin ja Tengströmin kulttuurikäsitteissä, erityisesti kulttuurin ja sivistyksen käsitteiden määrittelyissä, on samankaltaisuutta, vieläpä tavalla, joka kytkee Tengströmin näkemykset Kantin ja Fichten tekemiin muotoiluihin.³⁶ Nämä yhtäläisyydet on toki mahdollista selittää aikakauden yleisemmällä perusvireellä, joka on koskenut etenkin saksankielistä käsitteistöä. Sattumaa samankaltaisuudet tuskin ovat, etenkin kun huomioidaan Tengströmin konkreettinen oppilassuhde Höijeriin.

Omanlaistaan lisävalaistusta kysymykseen Tengströmin filosofisesta harrastuneisuudesta tarjoavat hänen kirjanomistuksestaan säilyneet tiedot. Vuonna 1859 painettuun J. J. Tengströmin kirjojen huutokauppaluetteloon on merkitty yhteensä 851 nidettä. Luettelossa mainitaan, että kyseessä on nimenomaan huutokaupattava osa Tengströmin kirjoista.³⁷

32 Dan Breazeale, "Johann Gottlieb Fichte", Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford encyclopedia of philosophy* (Summer 2018 Edition), <https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/johann-fichte/> (luettu 20.1.2021).

33 Juha Manninen, *Benjamin Höijer und J. G. Fichte. Eine Studie zum Fortschritt der Aufklärung*, Oulun yliopiston historian laitoksen julkaisuja No. 4, Oulu, 1987, 7.

34 Breazeale, "Johann Gottlieb Fichte".

35 Esim. Johan Östling, *Humboldts universitet. Bildning och vetenskap i det moderna Tysklands historia*, Atlantis, Stockholm, 2016, 38.

36 Heli Rantala, "'Kultur' / 'Bildung' vs. 'Civilisation'. A close look at one conceptual asymmetry in the early nineteenth-century Finnish discourse", Kirill Postoutenko (ed.), *Beyond 'Hellenes' and 'Barbarians'. Asymmetrical concepts in European discourse*, Berghahn, New York & Oxford, 2023, 102–123. Väyrynen on aikanaan käsitellyt Tengströmin sivistysajattelua ja näkee hänen näkemyksissään yhtäläisyyksiä erityisesti Schellingiin, ks. Väyrynen, *Der Prozeß der Bildung*, 36 ja *passim*.

37 *Förteckning öfver den del af framledne professoren J. J. Tengströms efterlemnade boksamling, som kommer att försäljas på Helsingfors stads auktionskammare den [] Februari 1860 och nästföljande bokauktionsdagar*, Helsingfors 1859, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/teos/binding/1975049?page=1> (luettu 15.1.2021).

Maininnan voi ymmärtää viittauksena siihen, että oppineen kirjakokoelma on ehkä ollut laajempi, ja vain osa siitä on päätynyt huutokauppaan.

Kirjaluettelosta voidaan ensinnäkin todeta, että Tengströmin kirjasto sisälsi Kantin ja Fichten teoksia varsin kattavasti.³⁸ Luetteloon on kirjattu oikeastaan Fichten koko keskeinen tuotanto (nimekkeitä yhteensä 17), mukaan lukien jo mainittu Höijerin ruotsinnoksena Uppsalassa julkaistu *De lärdas bestämmlse* (1796) sekä Fichten Berliinin-luentojen pohjalta julkaistu *Reden an die Deutsche Nation* (1808). Kirjakokoelmassa oli myös muiden 1700- ja 1800-lukujen taitteen saksalaisfilosofien tuotantoa, muiden muassa Jacobia, Schellingiä, Schlegeliä, Schleiermacheria sekä luonnollisesti myös Hegeliä. Huomionarvoista lienee, että Tengströmin omistama Hegelin kootut teokset on vuodelta 1832 eli huomattavasti myöhempää perua kuin esimerkiksi Fichten teokset – luettelon perusteella ei tietenkään voida tietää, missä vaiheessa Tengström on kunkin teoksen itselleen hankkinut.

Tengströmin voidaan sanoa vähintäänkin altistuneen Uppsalassa jonkinasteiselle fichteläisyydelle ja laajemmin ottaen Höijerin tekemille tulkinnoille aikakauden saksalaisvetoisesta filosofiasta. Vaikka Fichte ja Höijer olivat kumpikin tulleet tahoillaan liitetyksi jakobinismiin ja ateismiin, ei Johan Jakob Tengströmiä ole koskaan epäilty minkäänasteisesta radikalismista tai edes vääränlaisille vaikutteille altistumisesta. Tengströmin oma toiminta tai kirjoitukset eivät kerta kaikkiaan ole antaneet syytä tällaisille epäilyille. J. J. Tengströmiä onkin pidetty setänsä Jacob Tengströmin varovaisen, Venäjän hallinnolle lojaalin linjan jatkajana.³⁹ Tengströmin sukupiiriin kuuluminen on omalta osaltaan eittämättä suojannut suvun jäsenten ajattelun harhautumista missään määrin epäilyttäville alueille.⁴⁰ Mitä Höijer ja Uppsala Tengströmille opettivatkin, mitään vaarallista se ei voinut olla. Vaaralliset ajat koittivat kuitenkin Turussa 1810- ja 1820-luvun vaihteessa.

38 Myös Kari Väyrynen toteaa ohimennen alaviitteessä, että Tengströmin kirjakokoelma on varsin kattava aikakauden filosofian osalta ks. Väyrynen, *Der Prozeß der Bildung*, s. 28, alaviite 21.

39 Matti Klinge, *Poliittinen Runeberg*, suom. Marketta Klinge, WSOY, Helsinki 2004, 48, 51–55, 131, 170, 172; myös Jalava, *Minä ja maailmanhenki*, 126–127.

40 Klinge, *Poliittinen Runeberg*, 32–39.

Kaksi professoria Uppsalasta ja Gadolin-skandaali

Uppsalan ja Turun välinen akateeminen vuorovaikutus on ollut kaksi-suuntaista. Myös Uppsalasta on tultu Turkuun opintojen tai viran vuoksi. 1810-luvulla Uppsalasta saapui Turkuun kaksi opettajaa, jotka molemmat myös omalta osaltaan tulivat liitetyiksi 1820-luvun alun levottomuuksiin. Nämä henkilöt olivat Israel Hwasser ja Anders Eric Afzelius. Ensimmäinen tunnetaan paitsi lääketieteen alalta myös poliittisista näkemyksistään,⁴¹ jälkimmäinen epämääräisin perustein Turun virastaan eroamaan joutuneena lainopin professorina.⁴²

Saapuessaan Turkuun lääketieteen professoriksi vuonna 1817 Hwasser oli 26-vuotias. Hwasserin akateemisen elämäkerran kirjoittanut ruotsalainen aatehistorioitsija Sven-Eric Liedman on huomauttanut, että opillisen kehityksensä näkökulmasta Hwasser oli Turkuun saapuessaan pikemminkin vastaanottavana osapuolena kuin uusien näkemysten tuojana. Huomautus koskee erityisesti romanttista luonnonfilosofiaa, jota tuolloin Turussa harrastettiin ja johon Hwasser ei Liedmanin mukaan ollut itse vielä Uppsalassa perehtynyt.⁴³ Hwasserin opillisten näkemysten sijaan käsittelen seuraavassa häneen kohdistunutta murhayritystä. Tämän erikoisen tapahtuman kytkökset ja seuraukset ulottuvat omalla tavallaan myös Uppsalaan.

Tapahtumasarja sai alkunsa joulukuussa 1821, kun häiriintynyt ylioppilas Johan Emanuel Gadolin hyökkäsi Hwasserin kimppuun miekalta aseistautuneena. Tapaus johti yliopiston sisäiseen oikeusprosessiin. Tapahtumien kulku on käyty läpi useammassa tutkimuksessa.⁴⁴ Nostan seuraavassa kuitenkin esille sellaisia seikkoja, joita ei aiemmassa tutkimuksessa ole laajemmin pohdittu.

41 Ks. esim. J. E. Railo, 2001, Hwasser, Israel. *Kansallisbiografia*-verkkojulkaisu, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1997– (luettu 29.1.2021).

42 Ks. esim. Kalleinen, *Suuriruhtinaskunnan etuvartiassa*, 154–156.

43 Sven-Eric Liedman, *Israel Hwasser*, Lychnos-bibliotek, Studier och källskrifter utgifna av lärdoms-historiska samfundet, Stockholm, 1971, 42.

44 Ks. esim. G. Heinrichius, *Skildringar från Åbo Akademi 1808–1828. Med 46 afbildningar*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 1911, erit. 119–123; Klinge, ”Turun ylioppilaskunta 1800-luvun alussa”, 296–429; Liedman, *Israel Hwasser*, 46–49; Kalleinen, *Suuriruhtinaskunnan etuvartiassa*, 154–155; Sarjala, *Turun romantiikka*, 208–215.

On ensinnäkin omalla tavallaan erikoista, että väkivallanteko kohdistui juuri Hwasseriin, Uppsalasta saapuneeseen suhteellisen nuoreen professoriin, joka ei tiettävästi ollut profiloitunut Turussa minkäänlaiseksi mielipidevaikuttajaksi. Oikeusprosessissa tultiin aikanaan siihen tulokseen, että ylioppilas Gadolin teki teon mielenhäiriössä ja oli muutoinkin henkisesti epävakaa – pöytäkirjoissa mainitaan erikseen melankolia Gadolinin mahdollisena sairautena.⁴⁵ Jo aikalaiset pohtivat kuitenkin sitä mahdollisuutta, että teolla olisi ollut myös poliittinen ulottuvuus ja konkreettinen esikuva saksalaisopiskelija Karl Sandin tekemässä Kotzebuen murhassa. Myös tutkimuksessa on viitattu tähän mahdollisuuteen.⁴⁶

Tiedetään varmuudella, että yliopiston johto ja Suomen virkamiesjohto suhtautuivat epäluuloisesti Uppsalan opiskelijapiireihin ja romantikkoihin – myös ylipäättään erilaisiin aikalaisvaikutteisiin, kuten saksalaiseen filosofointiin.⁴⁷ Uppsalan fosforisteiksi kutsutut romantikot olivat kuitenkin ruotsalaisessa kontekstissa poliittisesti konservatiiveja, ja 1820-luvulla heidän eräänlainen vastapoolinsa oli Tukholmassa ilmestynyt liberaali lehdistö, erityisesti vuodesta 1820 lähtien hiukan eri nimillä ilmestynyt poleeminen *Argus*.⁴⁸ Lisäksi 1810- ja 1820-luvut olivat Uppsalan ylioppilasliikehinnässä rauhallista aikaa.⁴⁹ Tässä mielessä on siis jopa nurinkurista, että Turussa pelättiin Uppsalan radikalisoivaa vaikutusta. Hwasserkin oli Uppsalan kasvatti ja poliittiselta kannaltaan konservatiivi, joskin nämä näkemykset vahvistuivat hänellä ilmeisesti vasta myöhemmässä vaiheessa,⁵⁰ eikä ole tiedossa, että hän olisi varsinaisesti kuuluttanut poliittisia kantoja Turussa ollessaan.

45 *Rättgångs-Handlingar, rörande den emot Medicinae Practicae professoren vid Kejslerliga Universitet i Åbo Doctor Israël Hwasser af Studeranden dersammanstädes Johan Emanuel Gadolin d. 10:de December 1821, i Professorens egne rum, med blottad värja, öfvade våldsgerning. Sednare Häftet*, Bibel-Sällskapets Boktryckeri, Åbo, 1822, 33.

46 Erit. Klinge, "Turun ylioppilaskunta 1800-luvun alussa", 397–399; Klinge, *Poliittinen Runeberg*, 127, 129; Sarjala, *Turun romantiikka*, 210, 213–215.

47 Kalleinen, *Suuriruhtinaskunnan etuvartiassa*, 137–140.

48 Arguksesta lyhyesti ks. Bengt Åhlén, *Ord mot ordningen. Farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria*. Red. Agneta Åhlén i samarbete med Lillemor Widgren Matlack och Christer Hellmark. Stockholm, Ordfronts förlag, 1986, 230, 233. Ks. myös Petra Söderlund, *Romantik och förnuft. V. F. Palmblads förlag 1810–1830*, Gidlunds Förlag, Stockholm, 2000, 39.

49 Sjöberg, *Makt och vanmakt*, 74.

50 Liedman, *Israel Hwasser*, 47, 53–55.

Hwasserin ja Gadolinin tapaukseen liittyvien konsistorin pöytäkirjojen perusteella on selvää, että Gadolinilla oli jonkinasteinen mielen sairaus. Pöytäkirjoista ilmenee myös, että Gadolinin tuntema epäluulo ei kohdistunut ainoastaan professori Hwasseriin, vaan myös samanimiseen opiskelijaan, joka oli ensin mainitun velipuoli. Adolf Leonard Hwasser opiskeli Turussa 1818–1820.⁵¹ Hän ei siis oleskellut Turussa enää Gadolinin hyökkäyksen aikaan, mutta hänen nimensä nousi esille jo Gadolinin ensimmäisessä kuulustelussa. Näyttää siltä, että Gadolinin oletama pahantahtoisuus, jonka hän Hwasseriin liitti, ei koskenut ainoastaan professori Hwasseria vaan myös tämän veljeä, jonka Gadolin oli tavalla tai toisella tuntenut.⁵² Tämä saattaisi omalta osaltaan selittää sitä, miksi Gadolin hyökkäsi juuri Hwasseria vastaan.

Tapauksen ympärillä esiintyneisiin huhuihin ja pelkoihin liittyen voidaan myös kysyä, perustuiko Uppsalaa kohtaan tunnettu epäluulo ennen muuta yliopiston varhaisempaan maineeseen, jo esillä olleeseen 1700- ja 1800-lukujen vaihteen toimintaan ja Höijerin Juntan-ryhmän vaikutukseen. Tämä on täysin mahdollista. Ei liene myöskään poissuljettua, että Uppsalan näkeminen huonona esimerkkinä ainakin osittain henkilöityi yksittäisiin persooniin. 1820-luvun alussa tällainen Uppsalan kasvatti oli epäilemättä Afzelius.

Turusta pois savustetuksi tullut Afzelius kuului joidenkin tietojen mukaan aikanaan Uppsalassa juurikin Juntan-ryhmään tai ainakin lähelle sitä – tosin Hägerstrand ei häntä Juntan-tutkimuksessaan edes mainitse – mikä on saattanut vaikuttaa Afzeliuksen maineeseen.⁵³ Tämän kytköksen voi olettaa olleen tiedossa jo ennen Afzeliuksen saapumista Turkuun. Tiedetään myös, että Afzeliusta vastaan kääntynyt valtiosihteerit Robert Henrik Rehbinder oli alun perin nimenomaan aktiivises-

51 A. L. Hwasser suoritti ylioppilaskuulustelun Turussa huhtikuussa 1818, todistus Ruotsiin palaamista varten 22.8.1820, ylioppilas Uppsalassa marraskuussa 1820. Myös nuoremasta Hwasserista tuli myöhemmin lääkäri. Ks. Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli*: Hwasser.

52 Asiaan liittyviä erilaisia Gadolinin kertomia tuntemuksia/oletuksia, mutta niiden tarkempi selittäminen ei liene tässä paikallaan, ks. *Rättegångs-Handlingar, rörande den emot Medicinæ Practicæ professoren vid Kejsersliga Universitet i Åbo Doctor Israël Hwasser af Studeranden dersammanstädes Johan Emanuel Gadolin d. 10:de December 1821, i Professorens egne rum, med blottad värja, öfva de väldsgerning*. Förra Häftet, Bibel-Sällskapets Boktryckeri, Åbo, 1822, 7–8. Liedman on aikanaan nostanut esille Hwasserin velipuolen Gadolinin vihan kohteena, ks. Liedman, *Israel Hwasser*, 48.

53 C. W. U. Kuylenstierna, Anders Eric Afzelius, *Svenskt biografiskt lexikon*, Riksarkivet, <https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Mobil/Artikel/5579> (luettu 26.1.2021).

ti ollut rekrytoimassa tätä Turkuun,⁵⁴ mikä viittaa siihen, että Afzelius hermostutti tietyt tahot Turun ajan toiminnallaan ja näkemyksillään.

Afzeliuksen hahmo on kaiken kaikkiaan jäänyt tutkimuksessa arvoitukselliseksi. Hänen konkreettisesta toiminnastaan Turussa on niukasti tietoja. Saapuessaan 1818 Turkuun lainopin professuuria hoitamaan Afzelius itse asiassa palasi vanhaan opiskelukaupunkiinsa. Afzelius oli aloittanut opintonsa Uppsalassa (ylioppilas joulukuussa 1792), mutta syyskuussa 1795 hän kirjautui Turun akatemiaan. Kesäkuussa 1798 Afzelius puolusti Porthanin ohjauksessa tekemäänsä väitöskirjaa *pro gradu*, jonka aiheena oli pohjoisten kansojen vanha runous, latinankielinen otsikko *De poesi gentium septentrionalium antiquissima 1*. Tämän jälkeen Afzeliuksesta tuli Uppsalassa ensin kirjallisuudenhistorian dosentti 1799 ja 1802 lainopin dosentti.⁵⁵

Ainakin osasyynä Afzeliuksen pakkoeroon on pidetty sitä, että hän puolusti A. I. Arwidssonia tämän jouduttua yliopistossa epäsuosioon. Arwidssonin tapaan Afzeliuksen epäiltiin olleen potentiaalinen nuorison villitsijä.⁵⁶ Näyttää siltä, että Afzeliuksen persoonassa ja toimintatyyliä oli jotakin sellaista, joka yksinkertaisesti ärsytti ainakin akatemian sijaiskansleria Johan Fredrik Aminoffia ja sai myös Rehbinderin kääntymään häntä vastaan. Afzeliuksen maineen rapautuminen liittyi nimenomaan Gadolinin tapaukseen, sillä Afzelius oli lainoppineena aktiivisesti ja Aminoffin näkemyksen mukaan liian omatoimisesti mukana tapauksen tutkinnassa. Jo Reinhold Hausen nosti aikanaan Aminoffin ja Rehbinderin keskinäisestä kirjeenvaihdosta esille mielenkiintoisia seikkoja Afzeliusta koskien. Muun muassa tammikuun alussa 1822, tutkinnan ollessa vielä kesken, Rehbinder kirjoitti Aminoffille omana näkemyksenään, että Afzeliuksella oli lahjoja, jotka saattoivat oikein käytettynä olla hyödyksi:

54 Reinhold Hausen, *Nya bidrag till A. E. Afzelii biografi*, Särtr. ur Svenska litteratursällskapets Förhandlingar och uppsatser 24, Helsingfors, 1911, 2; Kalleinen, *Suuriuhtinaskunnan etuvaltiossa*, 155–156.

55 Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli*: Afzelius.

56 Kalleinen, *Suuriuhtinaskunnan etuvaltiossa*, 156.

Afzeliuksella on harvinaislaatuisia lahjoja, jotka voivat olla suureksi hyödyksi, jos hänet pidetään tiukasti marginaalissa ja häntä estetään sekaantumasta kaikkeen. Hän on kaksijakoinen, terävä, juonitteleva, epäluotettava, mutta hänestä voi olla hyötyä jos häntä käytetään kuin instrumenttia, jota on käsiteltävä varoen.⁵⁷

Tässä vaiheessa Rehbinder oli siis sitä mieltä, että Afzeliuksesta oli yliopistolle enemmän hyötyä kuin haittaa, vaikka kirjoittaakin tämän olevan hyvä johtamaan muita ”jääräpäitä” (*tjurhufvuden*). Jo saman kevään aikana Afzeliuksesta kuitenkin haluttiin päästä eroon – Aminoff oli tässä ilmeisesti kaikkein aktiivisin – ja toukokuussa 1822 sekä Afzeliuksen että A. I. Arwidssonin erot(tamiset) esiteltiin keisarille. Samassa yhteydessä eroamaan joutui myös Arwidssonia puolustanut Johan Bonsdorff.⁵⁸ Afzeliuksen syrjäyttäminen ja rankaiseminen ei päättynyt kuitenkaan tähän. Yliopistosta lähtemisen jälkeen hän pysyi Suomessa asuen ensin Espoossa, sitten Tammissaaren lähistöllä, mutta helmikuussa 1831 Afzelius määrättiin äkillisesti ja ilman virallisia syytteitä karkotettavaksi suuriruhtinaskunnan alueelta.⁵⁹ Koko loppuelämänsä, aina vuoteen 1850 saakka, Afzelius eli karkotettuna, osittain jopa vartioituna eri puolilla Venäjän valtakuntaa, ensin Vjatkassa sekä myöhemmin pääosin Riassa Liivinmaalla.

Afzeliuksen poikkeuksellisen tyllylle kaltoinkohtelulle ei ole löytynyt selvää syytä. Häntä ei koskaan syytetty virallisesti mistään, eikä hän näin ollen saanut myöskään mahdollisuutta puolustautua. Tämä vastustajienkin mielestä erittäin pätevä lainoppinut vain yksinkertaisesti pyyhkäistiin pois akateemisesta yhteisöstä ja samalla myös muista yhteisöistä ja lähipiiristään koko loppuelämäkseen. Afzeliukseen verrattuna

57 ”Afzelius är en man med sällsynta talanger och kan, som jag tror, vara af utmärkt nytta, om han strängt hålles vid marginalen och om man kan hindra honom att blanda sig i allt. Han är dubbel, fin, intrigant, opålitlig, men han kan göra mycken nytta, om man nyttjar honom såsom instrument, hvilket skall handteras med varsamhet.” Sit. Hausen, *Nya bidrag*, 6.

58 Tapahtumien kulusta ks. mm. Hausen, *Nya bidrag*, 7–9; Kalleinen, *Suuriruhtinaskunnan etuvartiassa*, 156–158; Sarjala, *Turun romantiikka*, 217–220.

59 Karkotuksesta kuultuaan Afzelius yritti poistua Suomesta Ruotsiin ja ehti Ahvenanmaalle asti, missä hänet kuitenkin otettiin kiinni ja toimitettiin arestiin Venäjän puolelle. Yhdeksi syyksi Afzeliuksen kohteluun on epäilty tämän toimimista viipurilaisten talonpoikien apuna näiden oikeusasiassa, mikä sinänsä kuulostaa riittämättömältä syyllä näin järeisiin toimiin. Hausen, *Nya bidrag*, 10–12.

Arwidssonin ”karkotuksen” pitkäaikaiset seuraukset olivat perin lievät – Arwidsson pystyi jatkamaan kirjallista toimintaansa Ruotsissa, jonne hänellä oli erittäin hyvät yhteydet jo ennen muuttoaan, ja työskenteli kirjastolaitoksen palveluksessa. Afzeliuksen ura sen sijaan katkaistiin lopullisesti suomalaisten virkamiesten toimesta, eikä hän koskaan päässyt palaamaan kotimaahansa Ruotsiin.

Hwasserin, Gadolinin ja Afzeliuksen elämänvaiheet nivoutuivat Turussa erikoisella tavalla toisiinsa. Nostaessaan miekan Hwasseria vastaan Gadolin tuli sinetöineeksi oman tulevaisuutensa eräänlaisena holhokkina, joka eli koko loppuelämänsä vuoteen 1871 saakka hiljaiseloa sukulaisten hoivissa. Gadolinin teko muutti myös Afzeliuksen elämän, sillä viimeistään tämän tapauksen tutkinnan aikaan hän muuttui ei-toivotuksi henkilöksi ja tuli lopulta kirjaimellisesti siirretyksi pysyvään marginaaliin. Reh binder viittasi tähän lähestulkoon enteilevästi aiemmin mainitussa kirjeessään sijaiskansleri Aminoffille tammikuussa 1822. Vä k ivallanteon kohde Hwasser selviytyi tapahtumasta lopulta vähäisimmin vaurioin.

Ilmonin etsikkoaika, Uppsala ja ystäväysten rakoilevat piirit

Kesällä 1821 Turusta lähti pieni seurue Tukholmaan ja Uppsalaan. Matkalla olivat mukana akatemian sijaiskanslerin Aminoffin kaksi vanhinta poikaa, Gustaf (Gösta) ja Adolf, jotka olivat molemmat jo opiskelleet Uppsalassa.⁶⁰ Aatelisen Aminoffin halu kouluttaa poikansa juuri Uppsalassa herätti aikalaisissa kummeksuntaa, ja hallitsijakin piti toimintaa epätoivottavana.⁶¹ Aminoffin oma perustelu lastensa Uppsalan-opinnoille oli se, ettei Turusta löytynyt näille sopivaa opettajaa.⁶² Aminoffin toiminta kuulostaa jokseenkin ristiriitaiselta juuri siinä valossa, että hän kuului piiriin, joka oli keisarin suosiossa. Lisäksi hänet tultiin tuntemaan taantumuksellisenä Turun akatemian sijaiskanslerina. Toisaalta

60 G. Heinricius, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni enligt bref och dagböcker*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 1912, 44–45.

61 Kalleinen, *Suuriruhtinaskunnan etuvartiosta*, 145–146.

62 Heinricius, *Anteckningar on Immanuel Ilmoni*, 44. Tiedossani ei ole, kuka tuo sopiva opettaja Uppsalassa oli.

voidaan myös kysyä, olisiko Ruotsin olot hyvin tuntenut kreivi ja salaneuvos Aminoff lähettänyt omaa jälkikasvuun Uppsalaan, jos se olisi ollut hänen mielestään poliittisesti kovin riskialtista.

Kyiseiselle kesäiselle matkalle osallistuivat myös Aminoffin poikien kotiopettaja Anders Gustaf Simelius sekä tämän ystävä Immanuel Ilmoni, joka oli puolestaan Israel Hwasserin ehkäpä läheisin oppilas. Ilmoni oli aloittanut opintonsa Turussa 1814 suuntautuen ensin humanistiselle alalle ja vasta vuodesta 1819 lääketieteeseen. Opiskeluvuosinaan Ilmoni kuului Turun romantikkojen kirjalliseen piiriin, jossa seurattiin tiiviisti ruotsalaisen niin sanotun uuden romanttisen koulun eli fosforistien kirjallista toimintaa.⁶³ Uppsalan fosforistien hankkeet olivatkin Ilmonille tuttuja mutta monesta opiskeluvuosien tuttavastaan poiketen hän ei itse opiskellut Uppsalassa vaan ainoastaan vieraili kaupungissa. Ilmonin Uppsalan-matka edustaakin ulkopuolisen silmin tehtyä katsausta siihen akateemiseen ympäristöön, jota Turussa seurattiin ja jota kohtaan tunnettiin myös epäluuloa.⁶⁴ Ilmonin matkan yksityiskohdat tarjoavat myös arkista tietoa siitä, millainen Turun ja Uppsalan välinen fyysinen välimatka 1800-luvun alussa oli.

Uppsalaa kohti lähteneen seurueen matka alkoi 1. kesäkuuta 1821 purjelaivalla Turusta Tukholmaan.⁶⁵ Merimatka kesti neljä päivää. Tukholmassa matkalaisia oli vastassa Arwidsson, joka oli matkustanut Ruotsiin jo aikaisemmin. Arwidsson oli tässä vaiheessa jo kokenut Ruotsin-kävijä vaikkei vielä ollutkaan muuttanut pysyvästi Ruotsiin.⁶⁶ Ilmoni ja Arwidsson tunsivat toisensa jo vuosien takaa. Arwidsson oli Ilmonin tapaan Porvoon kymnaasin kasvatteja, ja Ilmonin aloittaessa yliopisto-opintonsa oli Arwidsson jo opinnoissaan pidemmälle edennyt,

63 Sarjala, *Turun romantiikka*.

64 Gustaf Heinrichius viittaa julkaisussaan Ilmonin matkalta tekemiin muistiinpanoihin ”Min svenska resa med vännerna år 1821”. Olen yrittänyt paikallistaa näitä muistiinpanoja useammasta arkistosta, mutta en ole tässä onnistunut. Tämän vuoksi turvaudun seuraavassa Heinrichiuksen matkaa koskevaan selostukseen, joka sisältää myös suoria lainauksia Ilmonin omista huomioista.

65 Heinrichius, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni*, 45. Tukholmasta pääsi Uppsalaan tässä vaiheessa jo *Amphitrite*-höyrylaivalla – itse asiassa tämä yhteys oli ensimmäinen vakituinen höyrylaivan matkustajareitti Ruotsissa – mutta Turun ja Tukholman välinen höyrylaivaliikenne alkoi vasta 1830-luvulla. Ks. Sven Andersson, *De första ångbåtarna Åbo–Stockholm. Ett hundraårsminne*, meddelanden från sjöhistoriska museet vid Åbo Akademi n:o 2, särtryck ur Åbo Underrättelser 1936:288, Åbo, 1936.

66 Arwidssonin Ruotsin-matkoista, ks. G. Heinrichius, ”A. I. Arwidssons svenska resor 1817 och 1821 och några litterära minnen af dem”, *Finsk Tidskrift* 69:1–2 (1910); Sarjala, *Turun romantiikka*, 122–129.

Turun opiskelijapiireissä hyvin tunnettu hahmo, johon nuoremmat ylioppilaat suhtautuivat ilmeisellä arvonnolla.

Ilmoni ja kumppanit viettivät useamman päivän Tukholmassa kaupunkiin ja sen nähtävyyksiin tutustuen. 12. kesäkuuta matka jatkui hevosvaunuilla Uppsalaan. Tämäkään etappi ei ollut aivan suoraviivainen, sillä matkan aikana seurue yöpyi Rosersbergissä, noin puolimatka Uppsalasta Uppsalaan.⁶⁷ Uppsalassa Ilmoni pääsi seuraamaan yliopiston promootiota. Arwidssonin opastuksella Ilmoni myös tutustui useisiin henkilöihin, joiden toimintaa ja tuotantoa hän entuudestaan tunsikin kirjallisuuden kautta. Näiden henkilöiden joukkoon kuuluivat muiden muassa historian professori, filosofi ja runoilija Erik Gustaf Geijer sekä kirjailija ja kriitikko Vilhelm Fredrik Palmblad, joka omisti Uppsalassa fosforistien kirjallisuutta julkaiseen kirjapainon. Tämä kirjapaino toimi eräänlaisena Uppsalan romantikkojen hermokeskuksena, myös fyysisenä tapaamispaikkana.⁶⁸ Turussa Ilmoni oli usein pidelty käsissään Palmbladin kirjapainon tuotteita, esimerkiksi *Phosphoros*-lehteä, mutta nyt hän pääsi vierailemaan kirjapainotalossa ja viettämään iltaa Palmbladin seurassa. Uppsalassa vietettyyn aikaan kuului leppoisia illanviettoja, laulua ja esityksiä. Palmbladin koolle kutsumassa seurassa Ilmoni esitti itsekin oman traagisen monologinsa ”Den Vansinnige” (”Mielipuolinen”). Rooli oli Ilmonin bravuuri.⁶⁹ Ilmonin aihevalinta kertoo osin hänen lääketieteellisestä kiinnostuksestaan psykologiaa kohtaan, mutta teemana mieleltään järkkynyt yksilö oli myös kovin romanttinen.

Ilmonin Uppsalan-matka oli mitä ilmeisimmin onnistunut. Koska kyseessä oli lyhyt vierailu, ei matkan merkityksestä tule tehdä liian pitkälle meneviä tulkintoja. Ilmoni itse kirjoitti joitain matkaan liittyviä koikoivia tunnelmiaan, joissa korostuu vierailun merkitys omanlaisenaan henkisen kehityksen etappina: ”Mitä itseeni tulee, on minulla mielellään tärkeä vaihe psyykkisessä kehityshistoriassani, johon tämän pienen matkan vaikutus ei myöskään ole vähäinen.”⁷⁰ Uusista akateemisista tut-

67 Heinricius, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni*, 49.

68 Palmblad myös asui painotalolla. Tämän lisäksi talolla yöpyi ja aterioi enemmänkin väkeä. Ks. Söderlund, *Romantik och förnuft*, esim. 46–47.

69 Heinricius, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni*, 50–51.

70 ”Hvad mig sjelf angår, så har jag väl nu förhanden en viktig epoch i min psychiska evolutionshistoria, hvartill äfven denna lilla resa icke litet bidragit.” Sit. Heinricius, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni*, 57.

tavuuksista ja kokemuksista huolimatta – tai ehkä juuri niiden vuoksi – Ilmonin merkinnöissä nousee esille matkan merkitys oman kehityksen puutteiden jokseenkin tuskallisessa havaitsemisessa. Ilmoni kirjoittaa rauhattomuuden tunteesta, jopa sisäisestä kaaoksesta ja melankoliasta. Aivan kuin Tukholman ja Uppsalan piirien elämään kurkistaminen olisi toiminut peilinä, jotka avulla Ilmoni havaitsi uudella tavalla oman epätäydellisyytensä. Sinänsä tämä lienee täysin ymmärrettävää 24-vuotiaalle opiskelijalle, joka oli elämänsä ensimmäisellä ulkomaanmatkalla itselleen entuudestaan tutun elämänpiirin ulkopuolella.

Syksyllä 1821 alkanut uusi lukuvuosi tarkoitti Ilmonille lääketieteen opintojen jatkumista ja valmistautumista kandidaatin tutkintoa varten. Akateemista yhteisöä joulukuussa koskettanut väkivallanteko sekä keväällä 1822 tapahtuneet, yliopiston puhdistukseksikin kutsutut Arwidssonin, Afzeliuksen ja Bonsdorffin erot, ovat täytyneet olla tarkasti Ilmonin tiedossa. Murhayritys kohdistui hänen omaan opettajaansa ja Arwidsson kuului Ilmonin ystäväpiiriin. Mitä Ilmoni ajatteli näistä tapahtumista? Tähän ei ole selvää vastausta. Ilmonin jäämistön aikanaan ilmeisen tarkasti läpikäynyt Gustaf Heinrichius ei löytänyt tämän paperiden joukosta minkäänlaisia mainintoja näistä erikoisista tapahtumista.⁷¹ On vaikea sanoa tarkkaan, onko tämä pelkkää sattumaa vai onko Ilmoni tietoisesti halunnut olla kirjaamatta mitään selkkauksiin liittyviä kannanottoja. Ilmonin asemassa oli kieltämättä tiettyä ambivalenttiutta. Kuten todettu, hän kuului Turun romantikoiksi kutsuttavaan piiriin, jossa Arwidsson oli keskeinen toimija. Toisaalta hän oli hyvissä väleissä akatemian sijaiskansleriksi syksyllä 1821 valitun Aminoffin perheeseen. Hän seurusteli näin niiden piirien kanssa, jotka vaikuttivat keskeisesti Arwidssonin eroon yliopistosta.

Ilmonin opiskelutoveri Alexander Blomqvist sen sijaan kommentoi aikanaan Ilmonin lähentymistä Aminoffeihin melko suorasukaisesti. Molempien yhteiselle, tuolloin Turusta jo pois muuttaneelle ystäville Anders Johan Sjögrenille keväällä 1822 osoittamissaan kirjeissä Blomqvist vihjasi Ilmonin muuttuneen ja liikkuneen viime aikoina uusissa paremmissa piireissä. Blomqvist näyttää viittaavan tällä muutoksella

71 Heinrichius, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni*, 67.

sekä lääketieteen tutkinnon pian tuomaan sosiaaliseen nousuun että uuteen aateliseen tuttavapiiriin ja mainitsee kirjeessä nimeltä kreivi Aminoffin sekä vapaaherra von Troilin.⁷² Käytännön linkki tähän hienompaan piiriin oli Blomqvistinkin kirjeessä esiin tuleva lauluseura, jossa Aminoffin pojat lauloivat, samoin von Troil sekä Ilmoni.⁷³ Tie parempiin piireihin avautui Ilmonin tapauksessa ainakin osittain hänen hyvän laulutaitonsa ja bassoäänensä ansiosta. Blomqvist oli ilmeisen katkera Ilmonin uudesta ystäväpiiristä, sillä hän palasi samaan asiaan – yhteisen ystävän epätoivottuun muuttumiseen – useammassa Sjögrenille osoitetussa kirjeessään.⁷⁴ Arwidssonin ja Ilmonin välit eivät kuitenkaan katkenneet siihen, että Arwidsson joutui jättämään Turun akatemian. Kun Ilmoni 1823 matkusti jälleen Tukholmaan ja Uppsalaan, hän asui Tukholmassa Arwidssonin luona.⁷⁵

Ilmonin kytkös Uppsalaan oli kaupungissa oleskelun osalta vain ohimenevä. Tästä huolimatta hän oli ystäväpiirinsä, opettajansa ja oman lukeneisuutensa vuoksi monin tavoin sidoksissa Uppsalaan. Ilmonin ensimmäinen Uppsalan matka osui erääseen taitekohtaan hänen elämässään – näin hän ainakin itse matkan merkitystä tulkitsi. Tietystä käännekohtasta kertoo myös Ilmonin kehitystä vierestä seuranneen Blomqvistin ärtymys ystävän muutoksen johdosta. Mainittakoon myös, että Ilmonin Uppsalassa esittämä näytelmämonologi ”Den Vansinnige” julkaisiin syyskuun lopulla 1821 Arwidssonin *Åbo Morgonblad* -lehdessä.⁷⁶ On tietysti sattumaa, että vain joitain kuukausia myöhemmin kaupunkia puhutti Gadolinin teko ja että konsistorissa puitiin hänen mielenlaatuun lääkärinlausuntojen avulla.

72 Heinricius, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni*, 67–68.

73 Otto Andersson, *Johan Josef Pippingsköld och musiklivet i Åbo 1808–1827*, Helsingfors, 1921, 94.

74 Heinricius, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni*, 72.

75 *Ibid.*, 78.

76 *Åbo Morgonblad* 29.9.1821, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/425765?page=1> (luettu 11.2.2021).

Kohtaaminen merellä

Olen tässä luvussa käsitellyt esimerkkitapausten kautta sitä, minkälaisin tavoin Turun ja Uppsalan akateemiset yhteisöt ovat olleet keskenään vuorovaikutuksessa. Huomio on ollut erityisesti Uppsalan tarjoamisessa opillisissa vaikutteissa, mutta myös yliopiston maineessa 1700- ja 1800-lukujen vaihteessa ja 1800-luvun alussa. Sekä Franzénin että Tengströmin tapauksessa Uppsalan vaikutteet henkilöityvät Benjamin Höijeriin. Vaikka jo aikalaiset liittivät Höijerin vallankumouksellisuuteen, näyttää hänen vaikutuksensa sekä Franzéniin että Tengströmiin olleen puhtaasti akateeminen. Franzénin Uppsalan-vierailun aikaan Höijer oli vasta nuori, joskin poikkeuksellinen lahjakas dosentti. Sen sijaan 1800-luvun alussa Tengströmin Uppsalan vuosien aikaan Höijer oli tunnettu ja maineeltaan arveluttava ”juntalainen”. Tästä huolimatta Tengström-suvun vesa lähetettiin juuri hänen oppiinsa.

Turun akatemian yhteydet Uppsalaan jatkuivat 1810- ja 1820-luvuilla vanhaan tyyliin, mutta Venäjän keisarille tilivelvollisen Suomen virkamiesjohdon näkökulmasta yhteyksistä alkoi muodostua epätoivottavia. Uppsalaa kohtaan osoitettu epäluulo oli luultavasti useamman tekijän summa. Taustalla vaikuttivat ehkä aikaisemmat tapaukset, kuten 1790-luvun ylioppilasmielenilmaukset ja Juntan-piirin ympärillä pyörineet huhut, mutta myös Ruotsin vapaampi julkisuus, Euroopassa jälleen 1820-luvun alussa noussut kumouksellinen liikehdintä ja halu olla ärsyttämättä keisaria. Sen sijaan huoli Uppsalan huonoista vaikutteista kuulostaa jopa nurinkuriselta Gadolinin selkkauksen yhteydessä. Uppsalalaislähtöisten Hwasserin ja erityisesti Afzeliuksen tapauksessa voidaan sanoa Turun totisesti olleen heille vaarallinen. Kaiken kaikkiaan Turussa tapahtuneet levottomuudet olivat huomattavasti vakavampia kuin se Uppsalan pitkätukkien tapainturmellus, jota Clarke niin paheksui vuonna 1799.

Opillisessa mielessä Uppsala toimi 1700- ja 1800-lukujen vaihteessa paikkana, jonne tietyt mannermaiset uutuudet rantautuivat ennen Turkuu. Tämä koskee ainakin kantilaisuutta, fichteläisyyttä sekä romantiikan filosofiaa. Tässä mielessä Uppsalalla on ollut erityinen välittäjäasema suhteessa Turun akatemiaan. Kyse ei ole niinkään siitä, ettei mai-

nittuja oppeja olisi omaksuttu Turussa ilman Uppsalan välittäjän roolia – näin olisi epäilemättä tapahtunut – mutta se seikka, että Uppsalalla kuitenkin oli tällainen rooli, on aatehistoriallisesti merkittävä.

Opiskeluvuosiensa jälkeen Immanuel Ilmoni lähti huomattavasti pidemmälle matkalle kuin ainoastaan Tukholmaan ja Uppsalaan. 1820- ja 1830-lukujen vaihteessa hän teki laajan Euroopan kiertomatkan, joka kesti yli kaksi vuotta. Hän lähti matkaan kesällä 1828, vajaa vuosi Turun tuhoisan kaupunkipalon jälkeen. Alkusyksystä 1830 Ilmoni palasi kotiin Ruotsin halki ja oleskeli jonkin aikaa Tukholmassa tuttavilla tapaillen. Ilmoni odotti tapaavansa myös entisen opettajansa Hwasserin, jonka tiedettiin olevan tulossa Suomen puolelta Ruotsiin. Ilmonin kiertomatkan aikana Hwasser oli eronnut professuuristaan Helsingissä ja saanut vastaavan viran Uppsalasta. Hwasseria ei kuitenkaan kuulunut, ja Ilmonin oli noustava Turkua kohti lähteneeseen laivaan. Vaxholmin kohdalla vastaan tuli kuitenkin Suomesta lähtenyt alus, jonka matkustajiin myös Hwasser kuului. Alus oli täydessä vauhdissa, Ilmoni kirjoitti päiväkirjassaan tästä erikoisesta kohtaamisesta, ja jatkoi:

Kuitenkin, kun meidän oli pysähdyttävä hetkeksi, sai Hwasser tilaisuuden tulla käymään aluksestaan omassamme, ja nyt saatoin edes muutamien minuuttien ajan nähdä hänet ja puhua tälle sydämelleni niin kallisarvoiselle ystävälle ja opettajalle – mutta hetki oli lyhyt – meidän oli erottava, voi eivätkö tuollaiset hetket olekin kallisarvoisia ihmisen elämässä! Koko loppupäivän tuhannet tunteet ahdistivat minua; sillä ystäväpiiristämme oli sen miellyttävän osa iäksi repäisty irti.⁷⁷

77 "Dock, då vi måste hålla en liten stund, hade Hwasser tillfälle att från sitt fartyg bege sig till vårt, och nu hade jag åtminstone på några minuters tid att se och tala med denne för mitt hjerta dyrbare vän och lärare – men ögonblicken voro få – vi måste åtskiljas, o huru viktiga äro icke sådana momenter i en menniskas lefnad! Hela den återstående delen af dagen var jag af tusende känslor bestormad; ty från vår vänskapskrets var den skönaste länk för alltid lösrückt." Sit. Heinricius, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni*, 176.

Meri, joka niin pitkään oli yhdistänyt Uppsalan ja Turun akateemisia yhteisöjä, toimi nyt konkreettisenä tapahtumapaikkana tälle opettajan ja hänen oppilaansa yllättävälle kohtaamiselle.

Turun akatemia ja seremoniallisuuden merkitys 1800-luvun alun kaupunkiyhteisössä

Topi Artukka

 <https://orcid.org/0000-0001-5461-2924>

Eurooppalaisiin yliopistoihin ovat vuosisatojen ajan kiinteästi kuuluneet erilaiset juhlallisuudet ja yliopistoyhteisön omat seremoniat. Niihin on päässyt osalliseksi akateemisen yhteisön lisäksi myös yliopistoja ympäröinyt urbaani yhteiskunta, kun seremoniat levittäytyivät kaupunkitilaan ja asukkaiden tietoisuuteen. Erilaiset karnevaalit, kulkueet, juhlallisuudet ja yhteisöön vihkimiset kuten promootiot kuuluivat yliopistojen seremonialliseen rituaalikuvastoon, jonka avulla sekä rakennettiin akateemista yhteisöllisyyttä että viestittiin siitä yhteisöön kuulumattomille ihmisille. Juhlimisen tavoilla saattoi olla paikallisia erityispiirteitä, vaikka ne yleisesti noudattivatkin samoja kaavoja ympäri Eurooppaa. Seremoniat, ja etenkin promootiot, olivat kuitenkin myös ajassa muuttuvia tilaisuuksia. Monessa etelä- ja keskieuropalaisessa yliopistossa oli ryhdytty hiljalleen luopumaan perinteisistä promootiojuhlallisuuksista modernin ajan kynnyksellä ja täyttämään niiden aukkoa esimerkiksi erilaisilla tasavuosisjuhlallisuuksilla, mutta Pohjolassa promootioiden merkitys päinvastoin kasvoi 1800-luvulla.¹ Esimerkiksi Uppsalassa

1 Tero Halonen, *Promootio. Elävän yliopistoperinteen historiaa*, Otava, Helsinki, 2023, 15–20; Pieter Dhondt, "The bicentenary of Helsinki University in 1840. The jubilee of Russian university in a Nordic context", Pieter Dhondt (ed.), *National, Nordic or European? Nineteenth-century university jubilees*

1700-luvun loppu ja 1800-luvun alku oli historioitsija Torgny Nevéuksen mukaan promootioiden kulta-aikaa.²

Vanhojen yliopistojen lailla myös 1640 perustetun Turun akatemian piirissä juhlallisuudet olivat keskeinen osa toimintaa. Professoreilla ja akatemian muulla virkakunnalla oli omat juhlaansa, kuten rehtorinvaihdoksen yhteydessä pidetyt illalliset, mutta yliopiston sosiaaliset piirit pitivät sisällään myös heterogeenisen joukon ylioppilaita, jotka osallistuivat yhteisiin tapahtumiin joko yksilöinä tai laajemmin koko ylioppilasyhteisönä. Tärkein, perinteikkäin ja näkyvin juhla oli yliopiston oppiarvoonviikimisyjuhla eli promootio, jonka juuret palautuvat keskiajan eurooppalasiin yliopistoperinteisiin. Turun akatemiassa jo 1600-luvulta lähtien pidettyjen promootiovihkiäisten virallisen osuuden yhteydessä järjestettiin illallisujuhlat, joihin kutsuttiin myös yliopiston ulkopuolisia henkilöitä. 1700-luvun jälkipuoliskolla yliopiston järjestämät juhlallisuudet laajenivat ja yleistyivät uudenlaisen julkisen seurallisuuden piirin syntyessä Turkuun, ja viimeistään 1800-luvulla juhlat tanssiaisineen ja kulkueineen saivat näkyvän jalansijan kaupunkiyhteisössä. Vanhat salaseurat jäivät taustalle, ja juhlissa korostettiin julkisempia seremonioita. Sama kehitys koski myös ylioppilaiden omia juhlia ja seurallisuuden kulttuuria, joka sekin sai uudenlaista näkyvyyttä 1800-luvulla nimenomaan kaupunkitilassa.³

Tässä luvussa käsittelen juhlien ja seremoniallisuuden merkitystä Turun akatemialle yhteisönä sekä akatemian suhdetta ympäröivään kaupunkiin ja julkiseen kaupunkitilaan 1800-luvun alussa. Miksi Turun akatemia teki promootioista julkisia, ja miksi tilaisuuksiin kutsuttiin myös akatemian ulkopuolisia henkilöitä? Minkälaisia mahdollisia sosi-

and Nordic cooperation, Brill, Leiden & Boston, 2011, 30; Pieter Dhondt, "Introduction. University History Writing. More than a history of jubilees", Pieter Dhondt (ed.), *National, Nordic or European? Nineteenth-century university jubilees and Nordic cooperation*, Brill, Leiden & Boston, 2011, 2–4; Richard Kirwan, *Empowerment and Representation at the University in Early Modern Germany: Helmstedt and Würzburg, 1576–1634*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2009; Torgny Nevéus, *En akademisk festsed och dess utveckling. Om promotioner vid Uppsala universitet*, Uppsala Universitet, Uppsala, 1986, 13–16.

2 Nevéus, *En akademisk festsed*, 31.

3 Halonen, *Promootio*, 16–67; Topi Artukka, *Tanssiva kaupunki. Turun seurapiirit sosiaalisena näyttämönä 1810-luvulla*, Suomen Tiedeseura, Helsinki, 2021, 73–76; Matti Klinge, "Yliopisto instituutina", Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Kuninkaallinen Turun akatemia 1640–1808*, Otava, Helsinki 1987, 238–249; Henrik Stenius, *Frivilligt, jämlikt, samfällt. Föreningsväsendets utveckling i Finland fram till 1900-talets början med speciell hänsyn till massorganisationsprincipens genombrott*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 1987, 108–113; Alfons Takolander, *Erik Gabriel Melartin. Hans liv och verksamhet*, Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki, 1926, 20; Heinricius, *Skildringar*, 16–44.

aalisia ja poliittisia ulottuvuuksia akatemian seremonioilla oli? Yliopiston 1800-luvun alun juhlallisuuksia tarkasteltaessa tulee ottaa huomioon myös ylioppilaiden rooli ja omat sosiaaliset tapahtumat, sillä ylioppilaat olivat tiukasti osa yliopistoa ja sen korporatiivista luonnetta. Miten ylioppilaat osallistuivat yhteisöllisyyden lisäämiseen ja akatemian sosiaalisen aseman rakentamiseen? Miten heidän juhlaansa näkyivät Turun kaupunkitilassa? Ylioppilaiden itsensä järjestämät tilaisuudet antavat mahdollisuuden myös pohtia ylioppilaiden oman yhteisöllisyyden vahvistamista ja seremoniallisuuden vaikutusta ylioppilaskunta-aatteen syntyyn.

Tarkastelen aihetta kahden sosiaalisen ja kulttuurisen tapahtuman kautta. Ensimmäisenä ovat promootiot eli maisteri- ja tohtorivihkiäiset, joita järjestettiin 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä useita, sekä toisena ylioppilaiden kevätjuhlat, jotka olivat hyvin näkyvä tapahtuma Turussa. Promootion järjesti yliopisto, ja jälkimmäisessäkin se oli mukana välillisesti. Lähestynkin Turun akatemiaa ennen kaikkea yhteisönä, johon kuuluivat niin professorit ja muu opetus- ja virkakunta, akatemian työllistämät palkolliset kuin ylioppilaatkin. Yhdessä ja erikseen he loivat ja ylläpitivät yliopiston yhteiskunnallista ja sosiaalista asemaa. Ylioppilaat olivat myös tiiviisti yliopiston korporatiivisen vaikutusvallan alaisuudessa. Heitä kontrolloitiin yliopiston oman tuomiovallan kautta ja valvottiin esimerkiksi osakuntien inspehtorijärjestelmän avulla, missä kunkin osakunnan toimintaa kaitsi akatemian professori.⁴ Yhteyden myötä ylioppilaat tunsivat yhteenkuuluvuutta Turun akatemiaan ja kokivat olevansa osa akateemista yhteisöä.⁵

Yliopiston juhlallisuuksia voidaan tarkastella rituaaleina, jotka muokkasivat ja vahvistivat yliopiston omaa identiteettiä. Rituaalit ovat yhteisöjen tuottamia, toisteisia sosiaalisia akteja, joilla on säännönmukaistettu

4 Inspehtori-järjestelmästä tarkemmin John Strömberg, ”Ylioppilaat”, Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Kuninkaallinen Turun akatemia 1640–1808*, Otava, Helsinki 1987, 291–302.

5 Klinge, ”Yliopisto instituutiona”, 238–249. Ylioppilaiden suhdetta yliopistoinstituution voi tarkastella esimerkiksi vuoden 1816 oikeudenkäyttökiistan pohjalta. Kiistassa ylioppilaat tuohtuivat siitä, että heidän juridinen asemansa osana akatemian tuomiovaltaa olisi poistettu. Tapausta tutkinut Jukka Sarjala on esittänyt, että yksi syy kiistassa olisi ollut ylioppilaiden pelko venäläisen varusväen vallan alle jäämisestä, mutta ylioppilaiden voimakasta mielenilmausta voi tarkastella myös akateemisen yhteisöllisyyden kautta. Ylioppilaat kokivat olevansa osa akatemiaa, minkä tuomiovallan siirtäminen poliisin ja keisarin vallan alle olisi murentanut. Ks. Jukka Sarjala, *Turun romantiikka. Aatteita, lukuvimmaa ja yhteistoimintaa 1810-luvun Suomessa*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2020, 182–196.

muoto. Ne ovat tekijöidensä sosiaalisten identiteettien rakennuspalikoita, mutta myös yhteisön itsensä tarinallistamisen ja yhteiskunnan muokkaamisen välineitä, ja siten alati uusiutuvia. Samalla seremoniat ovat yhteisön muistamisen välineitä.⁶ Historioitsija Edward Muirin mukaan rituaalin voi nähdä jo seurattavana käyttäytymismallina, yhteisön tai yhteiskunnan miniatyyrisenä ilmentymänä tai peilinä, joka heijastelee maailmaa ja sen sosiaalista jakautumista rituaalin keinoin.⁷ Jaan historioitsija Robert A. Schneiderin käsityksen siitä, että seremonia yleisterminä kattaa niin rituaalit, juhlallisuudet kuin muut julkiset sosiaaliset tapahtumat. Seremonia erottuu rituaaleista siinä, jos eroa on ylipäänsä mahdollista tehdä, että rituaalit noudattavat yleensä tarkkoja, ylhäältä tulevia ja ennakkoon laadittuja käsikirjoituksia.⁸ Seremoniallisuus on se tapa, jolla rituaaliset ja juhlalliset elementit hierarkioineen ja sosiaalisine ulottuvuuksineen näkyvät ja erottuvat ennen kaikkea yhteisön ulkopuolisille seuraajille.⁹ Näin seremoniallisuudesta muodostuu väline, jolla akateeminen yhteisö kommunikoi toiminnastaan ja asemastaan muulle yhteiskunnalle.

Tässä luvussa analysoitavia juhlia ja niihin liittyvää seremoniallisuutta käsitteleviä lähteitä on säilynyt satunnaisesti 1800-luvun alkupuolelta. Esimerkiksi Turun akatemian konsistorin pöytäkirjoissa tai yliopiston tiliasiakirjoissa on varsin vähän mitään juhlallisuuksiin viittaavaa. Sen sijaan yksityisten henkilöiden päiväkirjoihin ja kirjeenvaihtoon on jäänyt useita hajanaisia kertomuksia ja huomioita, joiden avulla akatemian roolia osana yhteiskuntaa ja Turun kaupunkikuvaa voi analysoida. Lisäksi sanomalehtiaineiston ja lehdissä esiintyneiden promootioraporttien pohjalta voidaan rakentaa kuvaa akatemian toiminnasta. Näiden ohella olen hyödyntänyt yliopiston konstituutiota eli ohjesääntöä vuodelta 1655 sekä erityisesti Per Brahen konstituutioita vuodelta 1661. Jälkimmäiset

- 6 Nicholas Howe, "Introduction", Nicholas Howe (ed.), *Ceremonial culture in pre-modern Europe*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 2007, 1–10; Edward Muir, *Ritual in early modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, 5–6; Barbro Klein, "Inledning", Barbro Klein (red.), *Gatan är vår! Ritualer på offentliga platser*, Carlssons, Stockholm, 1995, 16–24.
- 7 Muir, *Ritual*, 3–7; Robert A. Schneider, *The ceremonial city. Toulouse observed 1738–1780*, Princeton University Press, Princeton, 1995, 8–11.
- 8 Schneider, *Ceremonial city*, 10–13.
- 9 Seremonioita käsittelevistä tutkimuksista ks. esim. Lars Edgren, *Stadens sociala ordning. Stånd och klass i Malmö under sjuttonhundratalet*, Lund University, Lund, 2021 ja Howe (ed.), *Ceremonial culture*.

eivät olleet saaneet virallista hyväksyntää kuninkaalta, mutta niitä käytettiin Turun akatemiassa siitä huolimatta 1800-luvulle asti.

Turun akatemian ja ylioppilaiden historian tutkimuksella on pitkä traditionsa, joka alkoi jo 1800-luvun Suomessa. Yliopistoinstituution tutkimuksen rinnalla on kulkenut myös yliopiston juhlakäytäntöjen historian tutkimus, joka alkoi jo 1900-luvun alussa.¹⁰ Ensimmäisten joukossa varhaista promotiohistoriaa tutki Toini Melander, joka syventyy tutkimuksessaan *Promotioista Turun vanhassa akatemiassa* (1927) erityisesti promotioiden varhaiseen rakenne- ja kulttuurihistoriaan.¹¹ Hänen jälkeensä promotioiden historian tutkimuksessa oli pitkä katkos, kunnes aihetta käsiteltiin Matti Klengen toimittamissa, 1987 julkaistuissa laajoissa Turun kuninkaallisen akatemian ja Keisarillisen Aleksanterin yliopiston historiaa käsitelleissä teoksissa.¹² Viimeisimpänä promotioiden historiaa on käsitellyt historioitsija Tero Halonen teoksessaan *Promootio – Elävän yliopistoperinteen historiaa* (2023). Halosen teos on tähän mennessä kattavin esitys suomalaisen promotioperinteen historiasta, joskin se keskittyy pääasiassa Helsingin yliopiston ja sen edeltäjien promotiokulttuuriin.¹³

Ylioppilaiden historiaa koskevassa tutkimuksessa on havaittavissa samankaltainen kaari kuin promotioiden kohdallakin. Ylioppilaiden, erityisesti 1800-luvulla opiskelleiden, historiasta kirjoitettiin jo 1900-luvun alussa, mutta harvemmassa tutkimuksessa käsiteltiin ylioppilaiden sosiaalista elämää tai juhlakulttuuria.¹⁴ Ylioppilaiden historiaan tarttui laaja-alaisemmin vasta Matti Klinge, joka julkaisi vuonna 1967 Turun akatemian ajan ja erityisesti 1800-luvun alun ylioppilaiden elämää ja yhteiskunnallista toimintaa käsitelleen tutkimuksen.¹⁵ Tuorein Turun

10 Ks. erit. Gustaf Heinricius, *Skildringar från Åbo Akademi 1808–1828*, Helsingfors, 1911.

11 Toini Melander, ”Promotioista Turun vanhassa akatemiassa”, *Turun historiallinen arkisto II. Turun sivistyshistoriaa. Omistettu Turun Suomalaiselle Yliopistolle sen vihkiäisiin ja ensimmäisiin promotioineihin*, Turun historiallinen yhdistys, Turku, 1927.

12 Klinge, Knappas, Leikola & Strömberg, *Keisarillinen Aleksanterin yliopisto*; Klinge, Knappas, Leikola & Strömberg, *Kuninkaallinen Turun akademia*.

13 Halonen, *Promootio*. Ks. myös Johanna Ilmakunnas (toim.), *Promootio akateemisena juhlanä, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki, 2011.

14 Kevätjuhlat saivat huomiota lähinnä Heinriciuksen Turun akatemiaa käsittelevässä teoksessa *Skildringar*.

15 Klinge julkaisi tutkimuksensa ”Turun ylioppilaskunta 1800-luvun alussa. Yhteispyrkimyksiä ja aatevirtauksia”, *Historiallinen arkisto* 61 vuonna 1967. Tutkimus ilmestyi myös osana *Ylioppilaskunnan*

ylioppilaiden historiaa koskeva teos, Jukka Sarjalan *Turun romantiikka – Aatteita, lukuvimmaa ja yhteistoimintaa 1810-luvun Suomessa* (2020), käsittelee ansiokkaasti suomalaisten ja ruotsalaisten ylioppilaiden välisiä suhteita ja Turussa vietetyn ylioppilaselämän ylijajaisia ulottuvuuksia. Sarjalan teoksessa, kuten monessa muussakin Turun akatemian aikaa käsittelevässä tutkimuksessa, vähemmälle huomiolle jäävät akatemiaan liittyvä juhlakulttuuri ja akatemian suhde sitä ympäröineeseen julkiseen kaupunkitilaan ja -yhteisöön. Yliopiston vaikutuksesta julkisen kaupunkitilan, seremoniallisuuden ja seurallisuuden kehitykseen Suomessa on siten tutkimuksellinen aukko.¹⁶

Samanlainen tendenssi on nähtävissä myös kansainvälisesti ja etenkin Ruotsia käsittelevässä tutkimuksessa.¹⁷ Uppsalan yliopistoa koskevassa historiantutkimuksessa nojataan usein edelleen Claes Annerstedtin klassikkoasemaan nousseeseen kolmiosaiseen teossarjaan *Uppsala universitets historia* vuodelta vuosilta 1877–1914 ja promotioiden osalta E. Louis Backmanin teokseen *Doktorspromotioner i Uppsala förr och nu* (1927).¹⁸ Backmanin tutkimusta täydentää Torgny Nevéuksen *En akademisk festsed och dess utveckling – Om promotioner vid Uppsala universitet* vuodelta 1986, mutta siinäkin paino on enemmän promotion aate- ja oppihistoriassa kuin juhlallisuuksissa. Pohjois-Euroopan yliopistojen juhlakulttuuria käsittelevässä historiassa keskeinen teos on Pieter Dhondtin toimittama *National, Nordic or European? Nineteenth-Century University Jubilees and Nordic Cooperation* (2011), mutta Turun akatemian näkökulmasta se keskittyy myöhäisempään aikaan 1800-luvun jälkipuoliskolle ja 1900-luvun alkuun.¹⁹ Tällöin yliopistojen luonne oli hiljalleen

historia. Ensimmäinen osa 1828–1852 -teosta (1967), joka aloitti laajan Helsingin yliopiston ylioppilaskunnan historiaa käsittelevän sarjan. Olen tässä työssä hyödyntänyt *Ylioppilaskunnan historia* -teoksessa ollutta versiota Klingen tutkimuksesta. Klingen tuotannosta ks. myös Matti Klinge & Laura Kolbe (toim.), *Suomen ylioppilas*, Otava, Helsinki, 1991.

16 Sarjala, *Turun romantiikka*.

17 Eurooppalaisen yliopistohistorian historiografiasta ks. esim. Pieter Dhondt, "Introduction. University History Writing", 1–14 ja Kirwan, *Empowerment and Representation*.

18 Claes Annerstedt, *Uppsala universitets historia. del 1-3*, Uppsala Universitet, Uppsala, 1877–1914; E. Louis Backman, *Doktorspromotioner i Uppsala förr och nu. Disputationer, insignier och privilegier 1477–1927*, P. A. Norstedt & Söners Förlag, Stockholm, 1927. Annerstedtin osalta historia päättyy vuoteen 1792. Hänen työtään on jatkettu 2000-luvulla, mutta 1800-luvun alun historia on edelleen vailla yleisyyttä.

19 Pieter Dhondt (ed.), *National, Nordic or European? Nineteenth-Century University Jubilees and Nordic Cooperation*, Brill, Leiden & Boston, 2011.

muuttumassa korporatiivisesta oppineiden yhteisöstä kohti voimakkaammin kansallisia tarkoituksellista palvelevaa tutkimus- ja koulutuslaitosta, jossa hyödyllä oli keskeinen rooli. Historiallinen side kirkkoon korvautui hiljalleen siteellä valtioon ja vallanpitäjiin.²⁰

Promootioiden hierarkia ja konstituutiot

Turun akatemian sisäisesti ja ulkoisesti tärkein juhla oli promootio. Se vihki uudet maisterit ja tohtorit virallisesti uuteen oppiarvoonsa ja osaksi oppineiden yhteisöä niin Turussa kuin laajemminkin Euroopassa. Promootio toteutti yliopistojen korporatiivista luonnetta, jossa arvonanto rakentui sisäisesti. Molemmat oppiarvot olivat arvostettuja yhteisön sisällä, eikä niitä jaettu kaikille yliopistollisen tutkinnon suorittaneille. Seremoniassa keskeistä oli arvomerkkien eli maisterin ja tohtorinarvojen siirto valituille henkilöille, jotka näin vahvistivat asemaansa yhteisön jäseninä. Samalla akti korosti myös akatemian sisäistä hierarkiaa asettamalla oppineita uuteen järjestykseen arvoasteikolla. Tätä yhteisöllisyyden ja oppineisuuden ylistystä luotiin puheilla, kulkueilla, runoilla ja erilaisilla symbolisilla akteilla, mikä teki seremoniallisuudesta näkyvän osan vihkimisjuhlaa. Akateemisen virkakunnan ohella promootioon osallistui vieraina myös yliopiston ulkopuolisia säätyläisiä, jotka edustivat aktissa ja juhlassa sekä omaa viiteryhmäänsä että laajempaa kaupunkiyhteisöä. Siten akatemiolla oli promootiojuhlallisuuksien kautta yhteys ympäröivään urbaanin yhteisöön, jonka kanssa se oli vuorovaikutteisessa kanssakäymisessä.²¹

Seremoniallisuus ja hierarkkisuuden symbolit kuuluivat promootioihin alusta lähtien, joskin ne saattoivat vaihdella yliopistoittain. Keskiajalla syntyneet käytännöt ja symboliikka siirtyivät myös Turun akatemiaan, jossa ensimmäinen promootio järjestettiin 1643, kolme vuotta yliopiston

20 Sarjala, *Turun romantiikka*, 92–94, 114–120; R. D. Anderson, *European universities from the enlightenment to 1914*, Oxford University Press, Oxford, 2004, 6–13; Dhondt, "Bicentenary of Helsinki University", *passim*; Matti Klinge, "Keisarillinen yliopisto", Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Keisarillinen Aleksanterin yliopisto 1808–1917*, Otava, Helsinki, 1989, 90–92.

21 Halonen, *Promootio*, 27–36; Tero Halonen, "Ylentämisen ja ylemyyden juhlaa", Johanna Ilmakunnas (toim.), *Promootio akateemisena juhla*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2011, 11–18; Matti Klinge, "Opetus ja opiskelu", Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Kuninkaallinen Turun akatemia 1640–1808*, Otava, Helsinki, 1987, 463–467.

perustamisen jälkeen. Uppsalassa ensimmäinen tunnettu promootio oli järjestetty vuonna 1600 ja Lundissa 1670, joten Ruotsin valtakunnassa promootiot syntyivät ja kehittyivät nimenomaan 1600-luvulla. Ne olivat keskeinen osa akatemian sisäistä yhtenäisyyttä ja yhteiskunnallista asemaa korostava akti kaikissa Ruotsin yliopistoissa, mutta samalla niillä oli myös poliittista merkitystä osana suurvaltapolitiikkaa.²²

Promootioiden malli saapui Turkuun Uppsalasta. Niiden perusrakenne määriteltiin yliopiston konstituutioissa, joita myös Turussa noudatettiin. Ruotsin valtakunnassa ensimmäiset yliopistosäännöt ja privilegit laadittiin säätelemään 1477 perustetun Uppsalan yliopiston toimintaa. Ensimmäiset varsinaiset konstituutiot valmistuivat 1600-luvun alussa, ja ne oli suunniteltu nimenomaan Uppsalan yliopistoa varten. Konstituutioissa linjattiin tarkasti muun muassa Uppsalan yliopiston toimintarakenteesta, viroista, privilegioista, opetuksesta, opiskelijoiden velvollisuuksista sekä traditioista, kuten väitöstilaisuuksien ja kulkueiden järjestelyistä. Ruotsin perustaessa uudet yliopistot Tarttoon 1632 ja Turkuun 1640 otettiin näissä akatemioissa käyttöön samat vuoden 1626 konstituutiot.²³

Skytten konstituutioiksi kutsutut ensimmäiset ohjesäännöt uudistettiin 1655, ja nämä karoliiniseksi kutsutut konstituutiot olivat pääosin voimassa 1800-luvulle asti. Konstituutiot olivat nimellisesti edelleen Uppsalan yliopiston säännöt, mutta niiden sääntelyvoima ulottui myös muualle valtakuntaan. Niiden ohella Turun akatemian elämää säätelivät myös niin kutsutut Per Brahen konstituutiot vuodelta 1661. Näillä konstituutioilla ei ollut valtakunnallista lainvoimaa, mutta ne ohjasivat paikallisesti nimenomaan Turun akatemian toimintaa. Molemmat säädökset olivat Suomessa voimassa vuoteen 1828, jolloin hyväksyttiin Helsinkiin siirtyneen Keisarillisen Aleksanterin yliopiston uudet statoot eli säännöt. Tähän asti myös promootioiden käytännöt säilyivät lähes

22 Halonen, "Ylentämisen ja yleveyden juhlaa", 11–14; Nevéus, *En akademisk festsed*, 13–19, 155; Claes Annerstedt, *Uppsala universitets historia del 1*, Uppsala Universitet, Uppsala, 1877, 101.

23 Annerstedt, *Uppsala universitets historia del 1*, 121–125; C. M. Schybergson, "Per Brahes konstitutioner av år 1661 för Åbo Akademi", *Övertryck ur Åbo Akademis Årsskrift 1919*, Åbo Akademi, Åbo, 1920, 1–3.

muuttumattomina.²⁴ Myös Uppsalassa 1600-luvulla laaditut konstituutiot uusittiin vasta 1800-luvun puolivälissä.²⁵

Konstituutioiden hallinnollinen ohjaus ulottui sääntöjen puitteissa myös yliopiston harjoittamiin seremonioihin ja juhllallisuuksiin, sillä sekä vuoden 1655 karoliiniset konstituutiot että vuoden 1661 Brahen konstituutiot linjasivat tarkasti juhlien hierarkiasta. Juhlasalissa tapahtuneen vihkimisen ohella promootioiden tärkeä seremoniallinen akti oli kulkue, jossa akatemian professorit, promovoitavat ja kunniavieraat siirtyivät juhlasalista tuomiokirkkoon kuulemaan jumalanpalvelusta.²⁶ Kulkue asetti akateemisen yhteisön muun kaupunkiyhteisön tarkasteltavaksi, mutta lähtökohta tilanteelle oli kuitenkin akatemian arvovallan esittely. Kulkueen merkitys oli tärkeä, mistä kertoo se, että käytännöistä oli määritelty säännöissä asti.

Turun akatemiassa seremonioiden osalta merkityksellisiä olivat nimenomaan Brahen konstituutiot, sillä niillä oli valta määritellä toimintaa paikallisella tasolla. Juhlakulkueiden kärjessä käveli akatemian kansleri ja hänen ollessaan estynyt akatemian rehtori. Kansleri ja rehtori olivat yliopiston korkeimmat vallankäyttäjät ja näkyvimvät edusmiehet Turun akatemian julkisessa toiminnassa ja siten etuoikeutettuja kulkueiden johtajia. Heidän jälkeensä asettuivat sääntöjen mukaan akatemiassa opiskelleet aatelin ensimmäiseen ja toiseen luokkaan eli kreiveihin ja vapaaherroihin sekä valtaneuvosten jälkeläisiin kuuluneet ylioppilaat, ja heidän jälkeensä tiedekuntien professorit sekä akatemian kamreeri. Näiden perässä kulkivat muut aateliset. Brahen konstituutioissa ei mainittu aatelin ja professorikunnan ulkopuolisia ylioppilaita tai yliopiston henkilökuntaa, mutta he sijoittuivat säätyjärjestelmän loგიikkaa noudattaen aatelisten ylioppilaiden jälkeen.²⁷ Järjestys oli sama myös karoliinisissa konstituutioissa.²⁸ Konstituutiot määrittelivät kui-

24 Mari Välimäki, *Rikotut lupaukset. Esiaviolliset suhteet ja toimijuus Ruotsin yliopistokaupungeissa 1600-luvun lopulla*, Turun yliopisto, Turku, 2021, 37–38; Halonen, "Ylentämisen ja yleävyyden juhlaa", 11–14; Klinge, "Keisarillinen yliopisto", 90–105; Annerstedt, *Uppsala universitetes historia del I*, 212–216.

25 Nevéus, *En akademisk festsed*, 33.

26 "1655 års konstitutioner", *Doktorspromotionen fredag 27 maj 2005, Acta Universitatis Upsaliensis*, Pehr Ström, Uppsala universitet, Uppsala, 2005; Schybergson, "Per Brahes konstitutioner", 33–51; Klinge, "Opetus ja opiskelu", 472, 485–486.

27 Schybergson, "Per Brahes konstitutioner", 32–34.

28 Ström, "1655 års konstitutioner".

tenkin vain perustan, jota tapauskohtaisesti täydennettiin. Näin kävi vuonna 1819, kun filosofisen tiedekunnan 50-vuotisjuhlapromootiossa vihittiin myös riemumaistereita, joista tosin vain yksi oli päässyt paikalle. Vihkimisen lisäksi riemumaisterilla oli oikeus osallistua myös kulkueeseen. Tapa oli omaksuttu Uppsalasta ja Lundista sekä vanhemmista saksalaisista traditioista.²⁹

Kulkueissa noudatettu seremoniallinen hierarkia ei noudatellut täysin Turun akatemian sisäistä valtahierarkiaa, jonka mukaisesti professorit olisivat seuranneet virka-arvojärjestyksessä rehtorin jälkeen ja vasta heidän perässään olisivat olleet ylioppilaat. Sen sijaan konstituutioiden muodostama hierarkia yhdisti akatemian oman valtajärjestelmän ja yhteiskunnallisen rankijärjestyksen, jossa säätyasema oli yliopiston sisäistä valtarakennelmaa merkittävämpi. Aatelittomien ylioppilaiden ja professorikunnan ulkopuolisten opettajien mainitsematta jättämiselle ei konstituutioista löydy syytä, mutta todennäköisesti asetelma heidän osaltaan oli niin selkeä, ettei sitä tarvinnut kirjata sääntöihin. Sen sijaan aatelin keskeinen järjestys suhteessa yliopiston professorikuntaan vaati konstituutiotason täsmennystä, jotta mahdollisilta riita- ja kunnianloukkaustapauksilta olisi välttytty.

Hierarkkiset asetelmat koskivat myös muita akatemian järjestämiä kokouksia ja tilaisuuksia. Niissä kulkueen sijaan hierarkkisen määrittelyvallan alle asetui istumajärjestys, joka määräsi, missä professorikunta, maisterit ja muut akateemiset henkilöt istuivat. Istumajärjestyksessä noudatettiin kulkueita tarkempaa arvojärjestystä siten, että professorikunnalla oli sisäinen hierarkiensa riippuen siitä, missä tiedekunnassa oppituo li sijaitsi. Vasemmalle puolelle keskikäytävää asettuivat istumaan professorit kanslerin ja rehtorin johdolla. Tälle puolelle sijoittuivat myös läsnä olevat tohtorit ja maisterit. Kateederin oikealla puolella istuivat akatemian ulkopuoliset henkilöt. Ensimmäisellä rivillä istuivat valtaneuvoston jäsenet ja muut valtakunnan korkeat virkamiehet, kuten maaherrat. Heidän takanaan oli ylioppilaiden paikka samassa säätyhierarkkisessa järjestyksessä kuin kulkueissakin.³⁰

29 Halonen, *Promootio*, 70–72. Riemutohtoreiden historiasta ks. myös Nevés, *En akademisk festsed*, 98–101.

30 Schybergson, "Per Brahes konstitutioner", 32–34

Yliopiston noudattamilla konstituutioilla oli siis kaksi tasoa, joilla ne säätelivät akateemista yhteisöä. Konstituutiot olivat yhteisön sisäisen järjestäytymisen ja toiminnan mahdollistaneet säännöt, joissa määriteltiin kaikki tärkeimmät rakenteet, roolit, hierarkiat ja tunnukset. Sisäisen järjestäytymisen lisäksi konstituutiot säätelivät myös akatemian ulkoista habitusta, minkä vuoksi ne toimivat ulospäin suuntautuneen kommunikoinnin säätelyn välineinä. Promootioiden osalta kommunikaatiota toteutettiin näytävällä kulkueella, sisäisillä hierarkian osoituksilla sekä ulkoisilla tunnusmerkeillä, kuten osallistujien pukeutumisella, yliopiston hopeavaltikoilla ja promovoitujen laakeriseppeleillä. Omalta osaltaan akateemisesta asemasta viestittiin myös jumalanpalveluksessa ja juhlallisuuksissa noudatetuilla istumajärjestyksillä sekä painetuilla juhlapuheilla, mikä alleviivaa hierarkian merkitystä niin 1800-luvun alun yliopistossa kuin yhteiskunnassakin.³¹

Seremonioiden ollessa avoimia myös muille kaupunkilaisille kuin akatemiaan piiriin kuuluneille henkilöille oli järjestys erilainen. Konstituutiot määrittelivät tällaiset tilaisuudet joko hääjuhliksi tai julkisiksi iltajuhliksi. Tällöin ensimmäisenä hierarkiassa olivat valtaneuvokset ja kreivilliset tai vapaaherralliset maaherrat ja heidän jälkeensä kansleri ja rehtori. Yliopiston johtokaksikkoa seurasivat ensimmäisen luokan aatelistet hovioikeuden assessorit, teologian professorit ja sen jälkeen muut professorit ja toisen luokan aatelistet hovioikeuden virkamiehet tiedekunnan ja virkaiän mukaisessa järjestyksessä. Heitä seurasivat linnanherrat, pormestarit ja akatemian muu virkahenkilökunta, ja lopuksi kaupungin maistraatti, opiskelijat ja muu porvaristo.³² Sosiaalisen hierarkian näyttämisen kautta yliopiston seremonioilla oli tiivis kytkös kulloiseenkin valtapolitiikkaan ja sen representointiin. Istumajärjestyksiä noudattamalla yliopisto vahvisti paitsi poliittisia valta-asetelmia myös korporatiivista yhteiskuntajärjestystä, jossa eri instituutioilla oli keskinäinen hierarkkinen suhde.

Konstituutiot olivat voimassa 150 vuotta, minä aikana yhteiskunta ympärillä muuttui. Esimerkiksi valtakunnanneuvoston jäseniä ei enää ollut

31 Juhlapuheista ks. Klinge, "Opetus ja opiskelu", 476–485 ja yliopiston ulkoisista tunnuksista ks. Matti Klinge, "Perustaminen ja tarkoitus", Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Kuninkaallinen Turun akademia 1640–1808*, Otava, Helsinki, 1987, 81–88.

32 Schybergson, "Per Brahes konstitutioner", 32–34.

läsnä 1810- ja 1820-luvuilla, sillä neuvostot olivat osa ruotsalaista poliittista järjestelmää. Sen sijaan Turussa oli useita uusia tahoja, joiden kohdalla vanhoja konstituutioita tuli soveltaa. Tällaisia olivat erityisesti kenraalikuvernööri ja 1809 perustetun senaatin jäsenet sekä muut uudet korkea-arvoiset virkamiehet, joita toimi Turussa erityisesti 1810-luvulla pääkaupunkiaseman vuosina. Hovioikeuden kohdalla tuli huomioida aatelisten asessoreiden sijaan erityisesti hovioikeuden presidentti ja varapresidentti sekä hovioikeudenneuvokset, jotka olivat jo hovioikeuden sisäisessä arvoasteikossa ylempänä asessoreita. Konstituutioita ei kirjoitettu uusiksi, mutta akatemian tuli silti noudattaa kulloisiakin valitsemia poliittisia valta-asetelmia ja sosiaalisia arvohierarkioita toteuttaakseen ohjesäännön ja yhteisön henkeä.

Promootiojuhlallisuudet ja kaupunkiyhteisö

Akatemian poliittinen, sosiaalinen ja kulttuurinen painoarvo yhteiskunnassa kasvoi 1810- ja 1820-luvulla. Yliopisto sai lisää resursseja keisarilta, ja lisääntyneiden juhlallisuuksien myötä yliopistolaitos näkyi ja kuului yhä voimakkaammin Turussa. Entistä näkyvämpi identiteetti sai pontta ennen kaikkea yliopiston omasta julkisesta toiminnasta. Akatemia ei kuitenkaan ollut ainoa yhteiskunnallinen instituutio kaupungissa, vaan sosiaalisesta asemasta kilpailivat myös hovioikeus, varakkaampien kauppiaiden ja käsityöläismestareiden muodostama porvaristo, maistraatti sekä 1810-luvulla perustettujen uusien hallintovirastojen myötä erityisesti senaatti ja sen virkakunta. Instituutioilla oli oma identiteettinsä, johon vaikuttivat ratkaisevasti yhteiskunnallinen asema ja suhde muihin yhteisöihin. Instituutioiden sosiaalista pääomaa oli mahdollista kasvattaa kilpailemalla huomiosta ja näkyvyydestä. Yksi näkyvimmistä keinoista tähän olivat erilaiset julkiset juhlat ja niiden ympärille kietoutunut seremoniallisuus.³³

Julkisesta luonteestaan huolimatta promootiot olivat ensisijaisesti yliopiston sisäinen seremonia ja yhteisöllisyyttä tukenut rakennelma,

33 Artukka, *Tanssiva kaupunki*, 67–80; Klinge, "Keisarillinen yliopisto", 28–34;

jonka toteutuksen keskiössä oli nimenomaan oppinut yhteisö. Promootion avulla akatemia myös sitoi kulloisenkin nykyhetkensä pitkään historialliseen ja kosmopoliittiseen, eurooppalaiseen yliopistolliseen traditioon ja etenkin Uppsalan yliopiston vaikutuspiiriin. Samalla promootiot juhlallisuuksineen olivat näkyvästi kaupunkitilassa erottuneita paikallisia seremonioita. Ne tapahtuivat osin yhteisessä kaupunkitilassa, ja niihin osallistui myös akatemian ulkopuolisia henkilöitä. Erityisesti akateemiset kulkueet olivat osa tätä symbolista sidettä akatemian ja kaupungin välillä. Turun asukkaat seurasivat juhlakulkueita kaduilla, mutta osalla heistä oli mahdollisuus osallistua myös koko promootioaktin seuraamiseen osana kutsuvierasyleisöä.³⁴ Katsojat eivät olleet kuitenkaan passiivinen osa seremoniaa, kuten kulkueita tutkinut Edward Muir on korostanut, vaan katsomalla julkiseksi tarkoitettu kulkuetta heistä tuli itsestään osa aktia. Julkinen kulkue ei siten voinut toimia ilman katsojia, joita varten se osaltaan järjestettiin.³⁵

Turkulaiset, akatemiaan kuulumattomat henkilöt pääsivät osallistumaan kutsuttuina vieraina promootioaktiin viimeistään 1800-luvun alkupuolella. Tuolloin järjestettyjen promootioaktien yksityiskohtaiset tapahtumakulut eivät ole tallentuneet akatemian asiakirjoihin tai sanomalehtien sivuille, mutta kuvauksia on mahdollista tavoittaa yksityisaineistoista. Erään säilyneen kävijäkokemuksen kirjasi päiväkirjaansa hovieikeuden virkamies Johan Winter, joka osallistui vuoden 1815 promootioaktiin akateemisen yhteisön ulkopuolisena kutsuttuna vieraana. Winter kirjoittaa, kuinka hän oli ahtautunut satojen muiden turkulaisten kanssa seuraamaan maisteripromootiota vielä vihkimättömään uuteen Akatemiataloon. Winter oli saanut paikan musiikkisalin reunalta, mistä hän tarkasteli seremonian etenemistä. Hänen mukaansa paikalla oli yli neljäsataa henkilöä, joista lähes puolet oli naisia. Yleisössä

34 Vrt. Klinge, "Perustaminen ja tarkoitus", 85–88. Uppsalan yhteyksistä ks. Sarjala, *Turun romantiikka*, 122–169.

35 Edward Muir, "The eye of the procession. Rituals of seeing in the Renaissance", Nicholas Howe (ed.), *Ceremonial culture in pre-modern Europe*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 2007, 130–132. Ks. myös Kirwan, *Empowerment and Representation*, 187–200.

oli akateemisen virkakunnan ja promovoitavien lisäksi näiden sukulaisia sekä kaupungin muita säätyläisiä.³⁶

Maisteri- ja tohtorivihkimyksen jälkeen seurasi promotioaktin toinen osa, jossa akatemian oppineet, promovoitavien omaiset sekä muut kutsutut juhlavieraat kokoontuivat juhlanjumalanpalvelukseen Turun tuomiokirkkoon. Akatemian oppineet sekä vastikään promovoidut siirtyivät konstituutioiden sanelemassa järjestyksessä yhteisenä kulkueena kohti kirkkoa tilaisuutta katsomaan tulleiden turkulaisten seurattessa vierestä.³⁷ Juhlavieraina olleiden akatemiaan kuulumattomien henkilöiden osallistumisesta kulkueeseen ei sen sijaan ole varmuutta. On mahdollista, että juhlavieraat liittyivät akatemian henkilöstön ja ylioppilaiden perään kulkueen jatkoksi, mutta todennäköisesti he siirtyivät kulkueen jälkeen kirkkoon, sillä kulkueella korostettiin nimenomaan akateemista yhteisöä. Johan Winter ei suoraan mainitse olleensa mukana kulkueessa Akatemiatalolta Tuomiokirkkoon, joskin asia jää hieman epäselväksi.³⁸ Joka tapauksessa kulkueella oli vahva symbolinen merkitys sitä seuranneiden kaupunkilaisten suuntaan. Myös promotiojumalanpalveluksella oli symbolinen merkitys, ja sen voi nähdä siunauksellisena, uskon ja tieteen liittoa vahvistavana aktina.

Varsinaiset juhmallisuudet pidettiin illalla, kun promovoitavat järjestivät kiitostanssiaiset illalliseen akatemian professoreille ja pääosin turkulaisista koostuneelle juhlaväelle. Vuonna 1815 juhlapaikkana oli Akatemiatalo, jonne oli kokoontunut noin kaksisataa vierasta. Osallistujia kestittiin ruualla ja juomalla, kuten teellä, punssilla ja bischoff-nimisellä alkoholisekoituksella. Viihdytyksestä vastasi venäläinen sotilasorkesteri. Musiikin ohella illan ohjelmaan kuului maljapuheita keisariparille, suuriruhtinaskunnan instituutioille, kuten hallituskonseljille ja hovioikeudelle, ja promovoiduille maistereille. Suurimman kunnianosoituksen saivat osakseen paikalla ollut piispa Jacob Tengström sekä promoottori, professori Gustaf Gabriel Hällström, joita kanniskeltiin kunniatuolissa ympäri juhlatilaa hurraa-huutojen ja maljan kohotusten säestämänä.

36 Johan Winterin päiväkirja 13.10.1815, J. P. Winterin arkisto, Kansallisarkisto, Helsinki. Winterin päiväkirjaotteen on julkaissut myös G. Heinrichius teoksessa *Skildringar*, 24–26.

37 Schybergson, "Per Brahes konstitutioner", 47; Melander, "Promotioista", 228.

38 Johan Winterin päiväkirja 13.10.1815, 15.6.1818 ja 27.6.1823, J. P. Winterin arkisto, KA Helsinki.

Hällström jopa kannettiin kunniatuolissa kotiin juhlien päätyttyä kahden aikaan yöllä.³⁹ Myöhempinä vuosina promootioillallisia järjestettiin Turun seurahuoneella, jonne saattoi kokoontua reilusti yli viisisataa vierasta.⁴⁰

Tärkeiden arvovieraiden ja kaupungin eliitin kutsuminen seuraamaan promootiota oli tapa, joka oli kirjattu jo Per Brahen 1661 konstituutioihin. Niiden mukaisesti akateemisiin juhliin oli kutsuttava yhteiskunnan ja yliopistokaupungin eliittiä ja korkeaa virkahenkilökuntaa.⁴¹ Kutsut lähetettiin vieraille edellisenä päivänä tai hyvin lähellä promootiopäivää, joten kovin suurta valmistautumisaikaa osallistumiselle ei ollut. Tästä syystä monet kutsutut jäivät todennäköisesti pois juhlallisuuksista. Toki promootioista tiedettiin jo aiemmin kuin päivää ennen, mutta juhlavieraille virallinen kutsu meni vasta silloin.⁴² Osallistuminen oli vieraille ilmaista, sillä tulevat maisterit maksoivat perinteisesti sekä promootiovihkimisestä että illallistilaisuuden järjestelyt.⁴³ Maksullisuuskäytäntö jatkui Turussa myös 1800-luvulla, kuten Uppsalassakin, sillä promootiojuhlallisuuksien järjestäminen oli kallista, eikä akatemialla ollut varoja kestitä satoja turkulaisia seurapiirin jäseniä. Uppsalassa maksut nostivat jopa protesteja koko promootioseremoniaa kohtaan, mikä tapahtui myöhemmin myös Helsingissä.⁴⁴

Yliopisto oli esimodernin ajan Turussa, kuten muuallakin Euroopassa, miehinen laitos. Opettajat ja ylioppilaat olivat kaikki miehiä. Naiset eivät kuitenkaan jääneet kokonaan akateemisen yhteisön ulkopuolella, vaan heillä oli mahdollisuus osallistua siihen juuri promootioiden ja muiden juhlallisuuksien kautta. 1800-luvulla naiset olivat läsnä vieraina niin promootioaktissa kuin sitä seuranneilla illallisillakin. Katsojan roolin ohella naisille oli varattu muusan rooli yliopistoyhteisön osoittaessa

39 Johan Winterin päiväkirja 12.–13.10.1815, J. P. Winterin arkisto, KA Helsinki.

40 Olof Järnefeltin kirje Gustaf Järnefeltille 6.11.1817, EC:209, Ilomantsin kihlakunnan kruununvoudin kirjekokoelma, Kansallisarkisto, Joensuu; Heinricius, *Skildringar*, 44.

41 Schybergson, ”Per Brahes konstitutioner”, 32–34; Melander, ”Promootioista”, 217.

42 Johan Winterin päiväkirja 12.–13.10.1815, J. P. Winterin arkisto, KA Helsinki; Melander, ”Promootioista”, 217.

43 Halonen, *Promootio*, 52–53; Melander, ”Promootioista”, 217, 229.

44 Halonen, *Promootio*, 139–142; Nevéus, *Akademisk festsed*, 34–50.

heille kunnioitustaan puheilla ja maljoilla.⁴⁵ Matti Klingen mukaan naisille osoitetuista seremoniallisista juhlapuheista tuli yhtä keskeinen osa promootiokaavaa kuin tilaisuuden oppillisista puheenvuoroistakin.⁴⁶ Promootioista oli tullut 1700-luvun kuluessa yhä näkyvämmiin julkisluonteisia seurapiiritapahtumia, joissa naisten läsnäolo oli luontevaa ja odotettuakin, sillä julkinen seurallisuus edellytti sekä miesten että naisten osallistumista.

Promootioihin osallistuneiden yliopiston ulkopuolisten henkilöiden nimiä on vaikea jälkikäteen tavoittaa, sillä kutsuvieraslistoja ei ole valittavasti säilynyt. Konstituutioiden lisäksi aikakauden yleisistä seurallisuuden konventioista ja edellä käydyistä esimerkeistä voidaan päätellä, että kutsuvieraat edustivat nimenomaan paikallista säätyläiseliittiä. Helsinkiin siirryttyään yliopisto otti tavaksi kutsua suuriin juhliinsa laajasti arvovieraita aina Pietaria ja Tukholmaa myöden, mutta tällaisesta ei ole viitteitä vielä Turun akatemian vuosilta.⁴⁷ Tätä tukee käytäntö lähettää kutsut lähellä promootiopäivää, mutta myös yliopiston rooli paikallisena valtatekijänä, jolla ei ollut samanlaista merkitystä kansallisuuden rakentajana kuin myöhemmin.

Ylioppilaiden majfest-juhla yhteisöllisyyden rakentajana

Ylioppilaiden elämään kuului 1800-luvun alussa niin Turussa ja kuin Uppsalassakin oleellisena osana sosiaalinen elämä juhlineen ja huvitteluneen. Turussa ylioppilailla oli omia kokoontumisia erityisesti osakuntien tarjoamien tilojen ja toimintojen puitteissa, mutta yhtä lailla he osallistuivat kaupungin yleiseen seuraelämään, joko yhdessä säätyläisten kanssa esimerkiksi Seurahuoneen assemblée-tanssiaisissa tai alemman porvariston illanvietoissa Seipellin salissa. Monet 1800-luvun alun ylioppilaat olivat sukutaustansa myötä säätyläisiä, mikä avasi heille seura-

45 Johan Winterin päiväkirja 12.–13.10.1818, J. P. Winterin arkisto, KA Helsinki. Vrt. Melander, "Promootiosta", 217–218. Naiset olivat mukana myös 1811, kun yliopisto järjesti keisarille suuret kaksipäiväiset juhlat, joten läsnäolo ei rajoittunut pelkästään promootioihin. Carl von Bonsdorff, *Åbo Akademi och dess män 1808–1828 del I*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsinki, 1912, 140–144.

46 Klinge, "Opettajat ja opiskelu", 485.

47 Dhondt, "Bicentenary of Helsinki University", 19–35.

piirien ovet samalla tavalla kuin muillekin kaupungin eliitin jäsenille. Tanssiaisten ja krouvien illanviettojen lisäksi ylioppilaat viettivät aikaansa kaupungin kahvihuoneissa, biljardisaleissa sekä kevät- ja kesäaikaan Kupittaalla keilaradalla.⁴⁸

Turun seurapiireissä liikkeessaan ylioppilaat edustivat sekä akatemiaa että omaa sosiaalista viiteryhmäänsä, mutta yhdessä liikkeessaan he olivat ensisijaisesti Turun akatemian jäseniä. Eräs tällainen kollektiivinen näytös oli ylioppilaiden parissa syntynyt *majfest*, kevätkuuhla, josta tuli opiskelijoiden tärkein tapahtuma 1810-luvun Turussa. Juhlia vietettiin toukokuun alussa kaupungin ulkopuolella Kupittaan lähteen takana olevalla entisellä armeijan harjoituskentällä, jonka ylioppilaat olivat valinneet todennäköisesti sen syrjäisen, mutta kuitenkin saavutettavan sijainnin vuoksi. Ylioppilaat kokoontuivat avoimelle kentälle yhdessä akatemian professoreiden kanssa juhlistamaan kevättä ja lähestyvää lukuvuoden päättymistä.⁴⁹ Yhdessäolo professoreiden kanssa korosti juhlan akateemista painoarvoa, joten *majfestilla* oli laajempi yhteisöllinen kaikupohja.

Ensimmäisen kerran kevätkuuhlaa vietettiin todennäköisesti 1817. Vastaava juhla oli järjestetty jo edellisellä vuonna, mutta tällöin osallistujat olivat yksinomaan akatemian Pohjalaisen osakunnan jäseniä, eikä tilaisuus koonnut yhteen koko ylioppilasnuorisoa.⁵⁰ Kaksi vuotta myöhemmin siitä oli tullut jo kiinteä osa ylioppilaiden vuodenkiertoa, kuten A. I. Arwidsson totesi ystävälleen Johan Pippingsköldille kirjeessään 8. toukokuuta 1819: ”Tavanomaiset kevätkuuhlat vietettiin torstaina, mutta lukuun ottamatta muutamaa erehdystä oikein harmittomasti.”⁵¹ Kevätkuuhlat olivat tärkeä tapahtuma 1810-luvun Turussa, ja niitä vietettiin myös 1820-luvulla, mutta yliopiston siirron myötä juhlat vaimeni-

48 Artukka, *Tanssiva kaupunki, passim*; Ilmari Heikinheimo, *Kaarle Aksel Gottlund. Elämä ja toiminta I*, WSOY, Helsinki, 1933. 96–98; Heinricius, *Skildringar*, 45–57. Uppsalasta ks. Sven Svensson, ”Studentens klang och jubeltid. Från Juntan till skandinavismen”, *Uppsalastudenten genom tiderna. En skildring utgiven i anledning av Upsala Studentkårs hundraårsminne*. A.-B. Lundequistiska bokhandeln, Uppsala, 1950, 169–173.

49 Nils Henrik Pinello, *Små berättelser och tidsbilder af Kapten Puff II*, G. W. Wilén & C:o, Åbo, 1868, 29–32.

50 Eliel Aspelin-Haapkylä, ”Erään pohjalaisen ylioppilaan kirjeitä Turusta 1816–17”, *Aika* 1 [1914], 181–182.

51 ”Den vanliga Majkalaset frades i Torsdags, men undantag af några små misstag, rätt beskedligen.” Adolf Ivar Arwidssonin kirje Johan Josef Pippingsköldille 8.5.1819, SLSA 97, Svenska litteratursällskapetets arkiv (SLSA).

vat.⁵² Helsingissä kevätkiuhlia järjestettiin 1830-luvulla pariin otteeseen, mutta näkyvästi *majfestit* palasivat ylioppilaiden kevään ohjelmaan vasta 1840-luvulla, jolloin Helsingissä järjestettiin 13. toukokuuta 1848 ylioppilaiden yhteinen kokoontuminen. Tilaisuudessa Kumtähden kentälle kokoontuneet ylioppilaat esittivät *Maamme*-laulun ensimmäistä kertaa, ja tilaisuudella oli muutenkin isänmaallinen ja ylioppilasaatetta kohottava luonne.⁵³

Kevätkiuhlia vietettiin myös Uppsalassa, jossa viimeistään 1820-luvun alussa ylioppilaat kokoontuivat juhlistamaan kevään alkua. Uppsalan *majfest* oli ennen kaikkea osakuntien juhla, jossa kokoonnuttiin ensin oman osakunnan kesken ja sen jälkeen lähdettiin ulkoilmaan juhlistamaan kevään saapumista. Kevätkiuhlat jäivät Uppsalassa nopeasti pois ylioppilaiden ohjelmasta, mutta 1840-luvulla ne tekivät paluun, kun ylioppilasjärjestöt alkoivat järjestää karnevaaleja toukokuun vaihteessa. Niihin kuului muuan muassa kulkue halki kaupungin.⁵⁴ Turkulaisilla ylioppilailla oli tiiviit yhteydet Uppsalaan 1800-luvulla, mutta näyttäisi siltä, että *majfest* oli ennen kaikkea turkulaisten ylioppilaiden kehittämä tapahtuma, jonka historia nojasi aiempiin kevätkiuhlallisuuksiin Uppsalan esimerkin sijaan.⁵⁵

Osakuntarajat ylittävä yhteisöllisyys ei katkennut kevätkiuhlien hiipumiseen, vaan se kanavoitui ylioppilaiden laululiikkeeseen. Ylioppilaslaulu, eli kuorossa laulettu opiskeluelämää ja ylioppilaita käsittelevät laulut, saavutti suuren suosion Uppsalan ylioppilaiden keskuudessa, mistä se levisi myös Suomeen. Kaduilla ja kuoroissa laulaminen edusti samaa *Burschenschaft*-henkeä kuin ylioppilaskuntana kokoontuminen

52 Svante Dahlström, "En Åbostudents dagbok", *Album utgivet av Åbo avdelning II*, Helsingfors, 1911, 47–60.

53 Matti Klinge, "Kumtähden juhla ja Suomen identiteetti", Matti Klinge & Laura Kolbe (toim.), *Suomen ylioppilas*, Otava, Helsinki, 1991, 45–48; Gustaf Heinrichius, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni. Enligt bref och dagböcker*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 1912, 240.

54 Svensson, "Studentens klang och jubeltid", 179; ks. myös Johan Sjöberg, "En tagg bland blommor. 1840-talets studentkarnevaler i Uppsala", Henrik Ågren (red.), *När studenten blev modern. Uppsalas studenter 1600–1850*, Uppsala universitet, Uppsala, 1999, 71–80

55 Sarjala, *Turun romantiikka*, 129–152; Liisa Castrén, *Adolf Ivar Arwidsson. Nuori Arwidsson ja hänen ympäristönsä*, Otava, Helsinki, 1944, 130. Yhteydet olivat jopa niin tiiviit, että venäläiset kielsivät ylioppilaiden matkustuksen lähten yli Ruotsiin. Matti Klinge, "Turun ylioppilaskunta 1800-luvun alussa. Yhteispyrkimyksiä ja aatevirtauksia", *Ylioppilaskunnan historia I*, HYY & Gaudeamus, Helsinki, 1978, 119–120.

vanhalle sotilaskentälle juhlistamaan kevättä sekä akatemiaa ja yhteisöllisyyttä. Turussa ylioppilaiden kuorolaulua ilmeni jo 1816, mutta aktiivisempaa liikehdintää oli 1820-luvun alussa. Ylioppilaslaulu ei ollut satumanvaraista liikkumista kaupunkitilassa, vaan oman tilan ja reviiirin vahvistamista, mikä osaltaan lujitti siihen osallistuneiden ylioppilaiden keskinäistä sidettä.⁵⁶

Samankaltainen yhteisöllisyyttä vahvistanut elementti kuului oleellisesti myös kevätjuhliin. Ne rakentuivat tietyn ennalta sovitun asetelman ympärille, jossa seremoniallisuus ja julkinen näyttäytyminen olivat keskeisessä osassa. Tilaisuus alkoi Akatemiatalolla, jonne ylioppilaat ja akatemian opettajakunta kokoontuivat aloittaakseen juhlan. Akatemiatalolta lähti kulkue kohti Skanssinkenttää, jossa varsinaiset juhlallisuudet vietettiin. Kulkueen kärjessä käveli itseoikeutetusti yliopiston rehtori, jonka jäljessä arvojärjestykseen asettuivat professorit, yliopiston apulaiset sekä maisterit. Heidän perässään saapuivat ylioppilaat osakunnittain järjestäytyneinä ja inspehtorien johtamina.⁵⁷ Promootiokulkueista omaksuttu hierarkia oli läsnä myös tässä yliopiston ja ylioppilaskunnan yhteisessä kulkueessa. Kulkueeseen osallistuneet henkilöt järjestäytyivät akatemian sisäisen arvojärjestyksen mukaisesti, mikä vahvistaa käsitystä yliopistoyhteisön sisäisestä juhlasta.

Näyttävä kulkue keräsi huomiota kaupunkilaisten keskuudessa matkatessaan Akatemiatalolta pitkin Uudenmaankatua kohti Skanssin aluetta. Uudenmaantullin kohdalla kulkueeseen liittyi mukaan venäläisen rykmentin orkesteri, johtajanaan akatemian musiikkijohtaja Carl Salgé. Musiikki ja laulu kuuluivat puheiden ohella oleellisena osana kentällä pidettyihin juhlallisuuksiin. Laulun ja puheiden lisäksi juhlissa kilvoiteltiin erilaisissa leikeissä, kuten pallopeleissä, pukkihypylyssä ja painissa, mikä korosti ruumiillisuuden ja voiman merkitystä. Juhlassa vallitsi kuitenkin ylioppilaiden ja opettajakunnan keskinäisen kunnioituksen henki, eivätkä lähteet kerro kilpailujen ja leikkien menneen

56 Sarjala, *Turun romantiikka*, 141–152; Svensson, "Studentens klang och jubeltid", 127–129.

57 Olof Järnefeltin kirje Gustaf Järnefeltille 12.5.1818, EC:209, Ilomantsin kihlakunnan kruununvoudin kirjekokoelma, KA Joensuu; Anders Johan Sjögrenin päiväkirja 1.5.1817 (osa II) ja 13.5.1818 (osa II), Turun yliopiston kirjasto; Lauri O. Th. Tudeer, "Piirteitä yhteisistä ylioppilaspöytäkirjoista", *Aika* 2 [1914], 295.

liiallisuuksiin.⁵⁸ Iltaa vietettiin teltan tai jonkin katoksen alla, ja paikalla oli koristeina viirejä ja lippuja, joten tilaisuuden järjestelyitä oli mietitty etukäteen ja niiden eteen oli nähty vaivaa.⁵⁹

Tilaisuudella oli tietynlainen ylevä kaiku. Kaikki ylioppilaat olivat pukeutuneet ylioppilasunivormuunsa, mikä alleviivasi tilaisuuden seremoniallisuutta ja tärkeyttä sekä yhteisöllistä henkeä.⁶⁰ Pukeutumiskoodi oli myös viesti kaupungin muille asukkaille ylioppilasliikkeen yhtenäisyydestä ja teki ylioppilaat näkyviksi julkisessa kaupunkitilassa. Ylevää henkeä loivat myös akatemian opettajakunnan ja erityisesti rehtorin läsnäolo. Puheilla ja lauluilla luotiin yhtenäistä henkeä ylioppilaiden ohella myös koko Turun akateemiseen yhteisöön.

Pelkästään ylevänä ja tervehenkisenä laulujuhlanä kevätjuhlaa ei tule pitää, sillä se piti sisällään myös ankaraa juopottelua. Johan Winterin päiväkirjan mukaan 13. toukokuuta 1818 vietetyn ylioppilasjuhlan osallistujat, joita oli 160, jättivät jälkeensä sata tyhjää pulloa punssia ja kuusikymmentä tyhjää punaviinikannua.⁶¹ Iloisen ja humaltuneen mielen täyttämät kevätjuhlat eivät olleet vailla keskinäistä eripuraa. Ylioppilaat suhtautuivat kriittisesti etenkin professori Myreeniin, joka oli yrittänyt vuonna 1818 estää koko tapahtuman järjestämisen. Joillekin heistä professoreiden osallistuminen oli ylipäänsä vaikeasti sulatettava asia. Asiaa kommentoitiin Uppsalasta asti.⁶² Taustalla oli nimenomaan halua vahvistaa ylioppilaiden oman korporaatiota, ylioppilaskuntaa, ja orastavaa ylioppilaskuntahenkeä.

Ensimmäinen kaikkien ylioppilaiden yhteinen kevätjuhla syntyi joka tapauksessa yhteisöllisyyden voimaannuttamana. Osakunnat yhdistänyt ylioppilaskuntahenki oli keskeinen syy juhlaalle, jonka tarkoituksena oli kevään juhlinnan lisäksi alleviivata ylioppilaiden keskinäistä toveruutta niin akatemian professoreille kuin venäläisille virkamiehillekin.

58 Olof Järnefeltin kirje Gustaf Järnefeltille 12.5.1818, EC:209, Ilomantsin kihlakunnan kruununvoudin kirjekokoelma, KA Joensuu; Anders Johan Sjögrenin päiväkirja 1.5.1817 (osa II) ja 13.5.1818 (osa II), Turun yliopiston kirjasto; Tudeer, ”Piirteitä yhteisistä ylioppilaspyynnöistä”, 295; Pinello, *Små berättelser II*, 29–31.

59 Johan Winterin päiväkirja 13.5.1818, J. P. Winterin arkisto, KA Helsinki; Pinello, *Små berättelser II*, 29–31.

60 Olof Järnefeltin kirje Gustaf Järnefeltille 12.5.1818, EC:209, Ilomantsin kihlakunnan kruununvoudin kirjekokoelma, KA Joensuu.

61 Johan Winterin päiväkirja 14.5.1818, J. P. Winterin arkisto, KA Helsinki.

62 Castrén, *Adolf Ivar Arwidsson*, 130–131.

Ylioppilaskunnan perustamisen ohella kevätkuuhla kulkueineen oli ensimmäisiä järjestäytymisen tapoja, jotka kumpusivat ylioppilaista itsestään. Kevätjuhlan seremoniallisuus oli näin valjastettu sisäisen järjestäytymisen välineeksi, jonka oli tarkoitus tuottaa sidosaineita koko ylioppilaskunnan keskuuteen ja lujittaa ylioppilaita yhteen laajemmin kuin mitä yksittäiset osakunnat tekivät. Tämänkaltaisen yhteenkuuluvuuden luomisrooli oli ollut tyyppillinen kulkueille Euroopassa jo pitkään, ja etenkin 1800-luvulla kulkueita ja paraateja alettiin hyödyntää myös urbaanin kansalaisidentiteetin rakennuspalikoina, kuten historioitsija Paul O'Leary on korostanut.⁶³

Samalla näytös oli suunnattu myös kaikille kaupunkilaisille. Yliopiston eteen kokoontuminen ja kulkueena läpi kaupungin marssiminen ei ollut mitenkään sattumaa, vaan tietoinen päätös ja esitys. Näyttävä kulkue kiinnosti turkulaisia, mikä käy ilmi Anders Sjögrenin päiväkirjamerkinnöistä: ”Väki porteilla tarkasteli kulkuettamme myöntyväisesti hämmästellen.”⁶⁴ Kulkue läpi kaupungin ei ollut jokapäiväistä huvia, joten pelkästään itse kulkue oli näkemisen arvoinen. Kaupungin asukkaat olivat kuitenkin varmasti tietoisia myös ylioppilaiden ja esivallan tulehtuneista väleistä, mikä lisäsi kiinnostusta ylioppilaita ja heidän näyttäytymistään kohtaan.

Seremoniallisuuden poliittisia ulottuvuuksia

Pohjoismaisten yliopistojen juhlallisuudet saivat yhä erottuvampia poliittisia merkityksiä 1800-luvun kuluessa, mikä vaikutti ratkaisevasti motiiviin niiden takana. Tämä koski etenkin erilaisia tasavuotisvuosijuhlia, joita juhlittiin näyttävästi niin Suomessa kuin Ruotsissakin. Ruotsissa, Norjassa ja Tanskassa jalansijaa sai skandinavismiksi kutsuttu kielnationalistinen opiskelijaliikehdintä ja yhteistoiminta. Suomessa tiedeyhteisön suhde Venäjän keisarivallan kanssa syveni entisestään, joskin

63 Paul O'Leary, *Claiming the streets. Processions and urban culture in South West, c. 1830–1880*, University of Wales Press, Cardiff, 2012, 9–14.

64 ”Folket i portarne tycktes med bifallande förundran betrakta vårt tåg”. Anders Johan Sjögrenin päiväkirja 1.5.1817 (osa II), Turun yliopiston kirjasto.

samalla yliopisto pyrki ylläpitämään suhteita myös Pohjoismaihin. Juhlallisuudet politisoituivat yliopiston taiteilissa vanhojen yhteyksien ja nykyisyyttä edustaneen venäläisen vallan välillä, kuten Pieter Dhondt on tuonut esille.⁶⁵ Promootiot saivat 1840-luvulta lähtien yhä voimakkaammin myös isänmaallisiksi koettuja kaikuja, ja ylipäänsä yliopistolliset tilaisuudet kytkeytyivät poliittisiin keskusteluihin ja suomalaisuusajatuksen rakentamiseen. Yleiseurooppalaiset tuulet levisivät Suomeen, jossa ylioppilaat lauloivat *Marseljeesia*, mikä herätti suurta pahennusta venäläisessä esivallassa. Vuonna 1850 yliopiston promootioiden ohjelmaan oli otettu Runebergin uusi ”Maamme”-runo, joka sekkin henki uudenlaisista kansallisista tuulista.⁶⁶

Vastaavan kaltaisia piirteitä ei nähdäkseni löydy vielä Turun akatemian viimeisiltä vuosikymmeniltä. Yliopiston jäsenten kiittolisuus keisaria ja venäläisiä kohtaan oli näkyvää jo 1810- ja 1820-luvuilla, kuten Matti Klinge on osoittanut, mutta kovin vahvaa poliittista virettä niistä on vaikea löytää, ellei sitten juhlallisuuksia ja kiittolisuuden osoituksia nähdä myös suhteiden hoitamisena venäläisten suuntaan. Etenkin turkulaiset ylioppilaat olivat olleet toistuvasti kahnauksissa venäläisten sotilaiden kanssa, mikä kiristi niin kenraalikuvernöörin kuin valtiovallankin hermoja. Yliopisto joutui osalliseksi kiistoihin, joskin välillisesti, pyrkien selvittämään niitä suomalaisten ja venäläisten virkamiesten kanssa.⁶⁷ Promootiot olivat osa yliopiston perinnekatalogia symboleineen ja rituaaleineen ja siinä mielessä politiikan ulkopuolella. Niiden avulla oli mahdollista osoittaa paitsi kuuliaisuutta myös sopuisaa hierarkiaa, johon koko korporaatio ylioppilaista professoreihin osallistui. Yliopisto siirtyi Helsinkiin vasta kahdeksan vuotta senaatin ja keskeisten virastojen jälkeen, mutta kenties Turussa oli jo 1810-luvulla herätty siihen mahdollisuuteen, että yliopisto ei tule jäämään kaupunkiin ikuisiksi ajoiksi.

65 Dhondt, ”Introduction”, 5–7; Dhondt, ”Bicentenary of Helsinki University”, 18–40; John Peter Collett, ”The Christiania University’s 50 years celebration in 1861. National pride and Scandinavian solidarity”, Pieter Dhondt (ed.), *National, Nordic or European? Nineteenth-century university jubilees and Nordic cooperation*, Brill, Leiden & Boston, 2011, 84–96.

66 Halonen, *Promootio*, 93–98; Dhondt, ”Bicentenary of Helsinki University”, 15–18.

67 Klinge, ”Keisarillinen yliopisto”, 67–87. Suomalaisten lojaalisesta suhtautumisesta ks. myös esim. Max Engman, *Pitkät jäähyväiset. Suomi Ruotsin ja Venäjän välissä vuoden 1809 jälkeen*, WSOY, Helsinki, 2009, 183–202.

Keisarin suosiossa Turun akatemia kuitenkin oli, sillä se vietti resurssien ja opetuksen laajentumisen näkökulmasta huippuvuotiaan 1810- ja 1820-luvuilla. Venäjän armeija oli valloittanut Suomen alueen Ruotsilta Suomen sodassa 1808–1809, ja rauhoittaakseen tilanteen uudessa suuriruhtinaskunnassaan oli keisari Aleksanteri I myöntänyt suomalaisille alamaaisilleen huomattavia etuja. Yksi näistä edunsaajista oli Turun akatemia, joka nautti keisarin erityisestä suosiosta. Akatemia sai täytettäväkseen uusia virkoja, joista osa oli täysiä professuureja, osa apulaisen tehtäviä ja osa opetusvirkoja, kuten kielimestarien virkoja. Samalla akatemian palkat ja edut paranivat. Lisäksi venäläiset myönsivät lisärahoitusta yliopiston kokoelmien hoitoon ja tieteellisen välineistön hankkimiseksi. Tärkein investointikohde oli kuitenkin keskeneräinen uusi Akatemiatalo, jonka valmiiksi saattamiseen Aleksanteri I sitoutui.⁶⁸ Turun keisarillisen akatemian uudistukset tarkoittivat myös ylioppilaiden määrän kasvua 1810–1820-luvuilla. Kirjautuneiden ylioppilaiden määrä oli alkanut nousta jo 1790-luvun ja 1800-luvun taitteessa, ja vauhti kiihtyi 1810-luvulla. Turun akatemiassa opiskeli samanaikaisesti keskimäärin kaksisataa ylioppilasta 1800-luvun ensi vuosikymmenellä, ja lukumäärä kasvoi yli neljäänsataan 1820-luvun puolessa välissä.⁶⁹

Venäläisten rooli yliopiston uusina tukijoina ja rahoittajina näkyi myös akatemian juhlallisuuksissa. Yliopistolla oli tarve kunnioittaa hallitsijaa ja osoittaa kiitollisuutta hänen myötäsukaisuuttaan kohtaan, mihin erilaiset juhlallisuudet olivat oiva keino. Yliopisto järjestikin jo 1811 kaksipäiväisen tilaisuuden kiitoksena keisari Aleksanterille, ja samantyyppiset juhlallisuudet olivat vuorossa myös 1820-luvulla, kun Nikolai I kruunattiin uudeksi keisariksi. Aleksanteri I:stä teetettiin myös rintakuva uuteen Akatemiataloon, ja hänen mukaansa nimettiin myös koko yliopisto, mikä oli kunnianosoituksista suurin.⁷⁰

Yliopiston ja venäläisen esivallan yhteys rakentui toisinaan myös hie-
man vähemmän yksiselitteisen symboliikan kautta. Nimittäin Turussa

68 Klinge, "Keisarillinen yliopisto", 28–34; Artukka, *Tanssiva kaupunki*, 124–125; Heinrichius, *Skildringar*, 4–15. Aleksanterin vaikutuksesta venäläisen yliopistolaitoksen kehittämiseen ks. Anderson, *European universities*, 2004, 242–244.

69 Strömberg, "Ylioppilaat", 291–303.

70 Klinge, "Keisarillinen yliopisto", *passim*; Bonsdorff, *Åbo Akademi*, 140–144.

akateemisten juhlien luonnetta julkisen tai vähintäänkin puolijulkisen piirin tapahtumina korostettiin kaupungin asukkaille kohdistetulla viestinnällä. Eräs varsin voimallinen keino olivat tykinlaukaukset, joita venäläiset sotilasyksiköt ampuivat akatemian toimeksiannosta. Vuonna 1819 Turun akatemian promootiojuhlat alkoivat aamulla kello kuusi, jolloin kaupungissa ammuttiin 101 kanuunanlaukausta. Itse juhlallisuudet alkoivat kolmen tunnin päästä tästä kello yhdeksän.⁷¹ Kunnialaukaukset paukkuivat uudestaan siinä vaiheessa, kun promovoitavien päähän painettiin laakeriseppeleet.⁷² Tykinlaukauksia ammuttiin myös Uppsalassa, jossa tapa otettiin käyttöön viimeistään 1800-luvun alussa kunnioittamaan promootiota ja promovoitavia.⁷³

Kanuunanlaukaukset symboloivat juhlistettavien promovendien lisäksi tieteen ja valtaapitävän väkivaltakoneiston liittoa. Venäläiset hallitsivat Suomessa, jossa he olivat saaneet valta-asemansa muskettien ja tykkien paukkeen avulla. Turussa ammutut laukaukset muistuttivat tästä, mutta samalla ne myös kertoivat kaupunkilaisille tieteen ja armeijan symbolisesta yhteydestä. Venäläiset sotajoukot takasivat rauhan, joka mahdollisti tieteen tekemisen ja promootioiden järjestämisen. Tykinlaukaukset olivat vanha tapa osoittaa kunnioitusta, mutta kenellekään tuskin jäi epäselväksi, että laukaukset ammuttiin aidoista, tuhoamaan kykenevistä sotakoneista. Ne edustivat keisarivallan voimaa, jonka suojeluksessa Turun keisarillinen akademia oli. Kanuunanlaukaukset olivat myös kuuluva keino herättää kaupunkilaiset ja muistuttaa tulevista juhlallisuuksista. Samalla ne alleviivasivat akatemian ja tieteen merkitystä nimenomaan kaikkien kaupunkilaisten hyvinvoinnin takeena.

Kunnialaukaukset olivat samalla tavalla osa urbaania merkinantojärjestelmää kuin erilaiset rummunlyönnit ja yleisten kellojen soitot. Erilaiset merkkiäänät olivat viestimiskeino, jolla tietoa oli mahdollista välittää nopeasti kaupunkilaisille.⁷⁴ Venäläisen tykistön ampumat kunnia-

71 *Åbo Allmänna Tidning* 15.7.1819; ks. myös *Åbo Allmänna Tidning* 2.7.1823. Reformaation 300-vuotisjuhlissa ammuttiin vastaanlaiset kunnialaukaukset seitsemän aikaan aamusta. Heinricius, *Skildringar*, 29.

72 Heinricius, *Skildringar*, 33.

73 Nevéus, *Akademisk festsed*, 132–134.

74 Panu Savolainen, *Teksteistä rakennettu kaupunki. Julkinen ja yksityinen tila turkulaisessa kielenkäytössä ja arkielämässä 1740–1810*, Sigillum, Turku, 2017, 253–259; ks. myös Karin Sennefelt, *Politikens hjärta*.

laukaukset jylsivät Turun yllä niin voimakkaasti, että jokainen kaupunkilainen ja lähiseudulla asunut kuuli juhlallisuuksien etenemisestä. Promootioiden ja eri juhlallisuuksien merkitys ei välttämättä auennut kaikille kaupungin asukkaille, mutta todennäköisesti moni kuitenkin tiesi pamausten liittyvän akatemiaan. Siten tykinlaukaukset olivat tärkeä signaali, jolla viestittiin akatemian juhlallisuuksista ja ennen kaikkea niiden yhteiskunnallisesta merkittävydestä. Näin kaupunkilaiset, vaikkakin passiivisesti, osallistuivat promootioseremonioihin, jotka olivat tässä mielessä koko kaupungin yhteinen tapahtuma.

Laukaukset mahdollistivat sen, että niilläkin, joilla ei ollut tarpeeksi korkean yhteiskunnallisen aseman suomaa mahdollisuutta seurata kulkuetta Akatemiatalon liepeillä, oli mahdollista osallistua akateemisen näytelmän seuraamiseen kuulostaen varassa. Kaikki kaupungin asukkaat eivät voineet irrottautua töistään ja palveluksestaan vain osallistua kulkueen seuraamiseen. Siksi akatemialle oli eduksi, että viestintä oli moniaistista. Stimuloimalla turkulaisten näkö- ja kuulostaista oli mahdollista saada mahdollisimman monelle kaupunkilaiselle tieto meneillään olevista juhlallisuuksista.

Promootioakti, kulkue ja kunnialaukaukset mahdollistivat kolmitasoisen osallistumiskokemuksen. Kokonaisuvaltaisin kokemus eli läsnäolon mahdollistanut osallistuminen oli varattu akatemian ohella kaupungin eliitille, ja vain pieni osa kaupunkilaisista osallistui seremoniaan sen koko laajuudessa. Kaupunkilaisia tarvittiin kuitenkin seuraamaan kulkuetta, joka johti ensin Akatemiataloon ja sieltä promootioaktin jälkeen Tuomiokirkkoon. Matka ei ollut pitkä, mutta kuitenkin tarpeeksi näkymisen takaamiseksi. Kulkue olisi jäänyt valjuksi ja jossain määrin myös epätäydelliseksi, mikäli sen etenemistä ei olisi ollut seuraamassa akatemiaan kuulumattomia ihmisiä. Seremoniana tarkkaan määrättyyn järjestykseen ja juhlallisiin vaatteisiin järjestäytyneet kulkue ei olisi ollut täydellinen ilman katsojia, joiden läsnäolo alleviivasi promootion merkitystä niin oppisäädylle kuin suuriruhtinaskunnallekin. Osansa kunniaista sai myös keisari, jonka armollisesta suosiosta yliopisto oli saanut nauttia.

Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm, Stockholmia Förlag, Stockholm, 2000, 72–74.

Poliittinen taustavire oli siis alkanut hiljalleen hiipiä osaksi Turun akatemian seremonioita, mikä noudatteli aikakauden yleisiä akateemisen maailman pintavirtauksia. Eurooppalaisissa yliopistoissa 1800-luku oli voimakasta ylioppilaiden järjestäytymisen ja poliittisen valveutumisen aikaa. Ylioppilaat perustivat omia keskinäisiä yhteisöjään, joiden avulla synnytettiin kulttuurista ja sosiaalista yhtenäisyyttä opiskelevan nuorison keskuuteen. Järjestäytynyt liikehdintä alkoi 1810-luvun Saksasta, jossa *Burschenschaft*eiksi kutsuttuja eksklusiivisia, yhteisöllisyyteen ja poliittiseen toimintaan pyrkineitä ylioppilasjärjestöjä syntyi yliopistokaupungeissa, kuten Hallessa, Tübingenissä ja Jenassa. Vuonna 1818 Saksassa perustettiin protestanttisten ylioppilaskorporaatioiden yhteinen *Burschenschaft*.⁷⁵ Saksan yliopistokaupunkien ohella ylioppilaiden sosiaalinen, poliittinen ja kulttuurinen liikehdintä vilkastui 1810- ja 1820-luvuilla myös esimerkiksi Uppsalassa. Näkyvä poliittinen ylioppilasliikehdintä herätti paljon vastustusta vanhemman sukupolven vallankäyttäjissä, mistä syystä 1820-luku oli monille eurooppalaisille ylioppilasjärjestöille vaikeaa aikaa. Voimakkaalla yhteisöllisyydellä oli hintansa, kun se herätti viranomaisten kiinnostuksen ja halun lisätä ylioppilaisiin kohdistuvaa kontrollia.⁷⁶

Turun ylioppilaiden keskuuteen syntyi yhteisöllisyyden mahdollistaneita rakenteita jo ennen 1800-lukua, kun akatemian ylioppilaat yliopiston tahdosta järjestyivät osakuntiin 1600-luvulla. Osakunnat olivat järjestäytyneet alueellisin perustein, mikä loi yhdistävän siteen niihin kuuluneille ihmisille. Järjestäytyminen oli kuitenkin instituutionaalista, eikä lähtöisin ylioppilaista itsestään, vaikka he osakuntalaitoksen omakseen ottivatkin. Ylioppilaat myös kapinoivat esivaltaa vastaan, eikä tällaisen liikehdinnän ympärille vielä syntynyt pysyviä rakenteita. Ensimmäiset pyrkimykset omaehtoiseen ja pysyvämpään järjestäytymiseen tapahtuivat 1810-luvulla.⁷⁷

75 Sarjala, *Turun romantiikka*, 141–143; Anderson, *European universities*, 71–79; Lieve Gevers & Louis Vos, "Student movements", Walter Rüegg (ed.), *A history of the university in Europe. Volume III. Universities in the nineteenth and early twentieth centuries (1800–1945)*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, 273–276; saksalaisesta opiskelijaliikkeestä ks. tarkemmin esim. Ray Lutz, "The German revolutionary student movement 1819–1833", *Central European History*, 4:3 (1971).

76 Anderson *European universities*, 71–79, Gevers & Vos, "Student movements", 273–280; Suomesta ks. esim. Castrén, *Adolf Ivar Arwidsson*, 130–131.

77 Osakuntalaitoksesta ks. esim. Klinge, "Opettajat ja opiskelu", 502–505 ja Strömberg, "Ylioppilaat", 291–302. Ylioppilaiden liikehdinnästä ja yhteisöllisyyden varhaisista muodoista ks. esim. Gevers &

Kevätjuhlan taustalla vaikutti orastava ylioppilaiden korporatiivinen yhteishenki, joka sai ensimmäisiä näkyviä ilmentymiä keväällä 1817. Akatemian ylioppilaat nousivat yhtenä rintamana puolustamaan oikeuksiaan tapauksessa, jossa esivalta suunnitteli antavansa vastikään perustetulle poliisilaitokselle oikeuden pidättää ylioppilaita. Akatemian konstituutioissa oikeudet kiinniotolle, kuulusteluille ja tuomitsemiselle oli rajattu yliopistolle itselleen, minkä ylioppilaat halusivat säilyttää. Liikehdintä sai erilaisia muotoja, joista konkreettisimmin yhteisöllisyyden voimannäyte oli suunnitelmaa vastustanut adressi, jonka allekirjoittivat lähes kaikki akatemiassa tuolloin opiskelleet nuoret. Matti Klinge on esittänyt, kuinka jo syksyllä 1816 Turun akatemian piirissä perustettiin ylioppilasklubi tai ylioppilaskunta, *student-corps*, jonka tarkoituksena oli koota osakunnat ylittävästi ylioppilaat yhteen. Tätä toverihenkeä kevään 1817 tapahtumat vain vahvistivat. Yhteisöllisyyden painottamisen ohella ylioppilasklubi sai polttoainetta eräiden professoreiden vastustamisesta, vaikkei yhteenliittymää voi täysin professorivastaisena tarkastella.⁷⁸ Toisaalta ajatus on myös ristiriitainen, sillä ainakin 1818 vuoden *majfest* loi yhteisöllisyyttä nimenomaan koko akatemian, ei pelkästään ylioppilaiden keskuuteen.

Eurooppalaisten ylioppilaiden liikehdintä ja Turussa tapahtuneet yhteydenotot venäläisten sotilaiden kanssa loivat yhdessä vaarallisia odotusarvoja kevätkuuhlia kohtaan. Viranomaisten pelkona oli tilanteen eskaloituminen entisestään, mistä syystä viranomaiset olivat varautuneet humalaisten ylioppilaiden häiriköintiin ja mahdollisiin yhteydenottoihin venäläisen varusväen kanssa ylioppilaiden palatessa juhlista kaupunkiin. Ylioppilas Anders Sjögren kirjoitti päiväkirjaansa 1817, kuinka viranomaiset olivat kolminkertaistaneet kaupungin vahtien määrän ja sotilaat odottivat heti Uudenmaantullilla. Osa pahimmin juopuneista ylioppilaista kuljetettiin kuitenkin kärrykyydillä muita reittejä pitkin ta-

Vos, "Student movements", 271–280 ja Steffen Hölscher, "Moving out! Student identity and symbolic protests at eighteenth-century German universities", Pieter Dhondt & Elizabethanne Boran (eds), *Student revolt, city, and society in Europe. From the Middle Ages to the present*, Routledge, New York & London, 2018.

78 Klinge, "Turun ylioppilaskunta 1800-luvun alussa", 25–58. On hyvin mahdollista, että ylioppilasklubin taustalla vaikuttivat Saksassa tapahtunut vastaavan kaltainen liikehdintä 1815 sekä Tarton yliopiston piirissä 1814 perustettu akateeminen klubi; ks. myös Sarjala, *Turun romantiikka*.

kaisin kaupunkiin, jotta mahdollisilta kärhämillä sotilaiden kanssa vältyttäisiin. Ylioppilaat olivat ainakin sillä kertaa käyttäytyneet hyvin, mikä Sjögrenin mukaan nolotti ylivarustautuneita viranomaisia.⁷⁹

Ylioppilaiden kulkue ja näyttäytyminen kaupungilla oli tietoista, eikä se näytä sisältäneen suoranaista vastakkainasettelua esivallan kanssa. Akatemiassa opiskellut nuoriso oli kyllä useamman kerran nokikkain niin venäläisten sotilaiden kuin laajemmin valtaapitävien kanssa, mikäli he kokivat oikeuksiensa tulleen loukatuiksi, mutta kevätkuuhla ei näytä olleen tällainen manifestaatio. Samalla tavalla venäläiset sotilaat haastoivat ylioppilaita ja saattoivat jopa keskeyttää luentoja häiriköinnillään. Kahakat herättivät huomiota Pietarissa asti, ja toisinaan tilanne ylioppilaiden ja venäläisten välillä oli tulenarka. Sovittamattomilta ristiriidoilta kuitenkin vältyttiin, osin korkeiden suomalaisvirkamiesten politiikan tuloksena. Ylioppilaat saivat jopa tavoitteitaan läpi, mikä osaltaan varmasti kohotti heidän itsetuntoaan.⁸⁰

Kevätjuhlien kohdalla kaikki näyttää sujuneen lähteiden mukaan mallikkaasti. *Majfest* sisälsi elementtejä, joilla ylioppilaat osoittivat kunnioitusta venäläistä esivaltaa kohtaan. A. I. Arwidssonin mukaan kulkue erikseen hurrasi keväällä 1819 kenraalikuvernööri Fabian Steinheilille, joka oli vastaanottamassa ylioppilaiden kunnianosoitusta Suurtorilla.⁸¹ Tällaisia kunnianosoituksia harjoitettiin myös Uppsalassa, jossa vuonna 1819 ylioppilaat kokoontuivat osoittamaan kunnioitustaan kuningas Kaarle XIV:lle, joka saapui Uppsalan yliopistoon vierailulle yhdessä kruununprinssi Oscarin kanssa. Ylioppilaat olivat kokoontuneet kaupunkiin johtaneen tien reunoille, mistä he lauloivat ja huusivat hurraata kuninkaan saapuessa kaupunkiin. Kunnianosoitukset jatkuivat myöhemmin kaupungissa.⁸² Toisaalta tällainen luotu harmonia saattoi olla myös tietoista ja tarkoituksella peittää sosiaalisin suhteisiin urbaanissa

79 Anders Johan Sjögrenin päiväkirja 1.5.1817 (osa II), Turun yliopiston kirjasto; ks. myös Pinello, *Smd berättelser II*, 30–32; Sarjala, *Turun romantiikka*, 197–220.

80 Sarjala, *Turun romantiikka*, 141–143, 180–208; Klinge, "Turun ylioppilaskunta 1800-luvun alussa", 37–62; Castrén, *Adolf Ivar Arwidsson*, 213–216; Liisa Castrén, "Turun ylioppilaat ja venäläinen varusväki 1810- ja 1820-luvuilla", *Historiallinen aikakauskirja* 1933, 106–117.

81 Adolf Ivar Arwidssonin kirje Johan Josef Pippingsköldille 8.5.1819, SLSA 97, SLSA.

82 Svensson, "Studentens klang och jubeltid", 121–123.

yhteiskunnassa kuuluvia riitasointuja. Edward Muirin mukaan juuri tällainen harmonian verho oli tyypillistä etenkin poliittisille rituaaleille.⁸³

On mahdollista, että yhteisellä kevätjuhalla pyrittiin laannuttamaan kuohuvaa tilannetta ylioppilasmaailmassa tarjoamalla julkinen ja hyväksytty keino purkaa höyryjä kaupungin ulkopuolella. Akatemian tiivis mukanaolo niin tapahtuman pääosiossa Skanssin kentällä kuin sen seremoniallisessa kulkueessa vahvistavat ajatusta siitä, että professoreilla oli rauhoittava rooli tapahtumassa. Paikalla ollessaan he kykenivät valvomaan tilannetta helpommin ja estämään mahdolliset ylilyönnit, joiden seuraukset olisivat saattaneet olla vaaraksi koko instituutiolle. Tällaisilta uhilta kevätjuhlien osalta näytettiin kuitenkin välttyneen.

Seremoniallisuuden merkitys Turun akatemiassa

Seremonialliset rituaalit olivat läsnä Turun akatemian toiminnassa sen perustamisesta lähtien. Yliopiston sisäistä yhteisöllisyyttä ja arvoa rakennettiin erilaisilla säännöillä, hierarkioilla ja symboleilla. Näitä asetelmia akatemia toisti sisäisissä menoissaan ja juhlissaan, mikä vuosikymmenten saatossa tiivistyi akatemian piiriä. 1700-luvun lopulla ja erityisesti 1800-luvun puolella hierarkioita, yhteisöllisyyttä ja arvostusta pyrittiin saavuttamaan ja tukemaan myös julkisemmilla foorumeilla, kun akatemian juhlallisuudet saivat yhä näkyvämmän roolin kaupunkiyhteisössä. Näin seremoniat ja seurallisuus valjastettiin vahvemmin yliopistoinstituution sosiaalisen pääoman kasvattamiseen ja sen näyttämiseen.

Kaupunkilaiset valjastettiin tietoisesti osallisiksi Turun akatemian piirissä harjoitettuihin seremonioihin. Turun kaupungin asukkaat toimivat juhlamenojen todistajina ja osallistuivat näin aktiin toteuttamiseen. Samalla kaupunkilaiset osallistuivat sellaisen yhteisön ja yhteisöllisyyden rakentamiseen, johon useimmilla heillä itsellään ei ollut mahdollisuutta kuulua. Promootio oli kuin näytelmä, jonka yleisönä kaupunkilaiset olivat. Näytelmän ensimmäinen osa näyteltiin Akatemiatalossa, toinen avoimempi osuus katutilassa, kolmas Tuomiokirkossa ja viimeinen

83 Muir, *Rituals*, 230–239.

näytös tanssiaisissa. Promootiot, kuten teatteriesityksetkin, tarvitsivat yleisönsä. Julkiset tilaisuudet tarjosivat sisäisen hierarkian sommittelun ja sosiaalisen arvostuksen osoituksen ohella mahdollisuuden rakentaa myös sekä instituution itsensä että siihen kuuluneiden henkilöiden yhteiskunnallista asemaa ja arvoa suhteessa ympäröivään yhteiskuntaan. Siihen akatemia tarvitsi yleisöä, jolle esiintyä. Samalla yliopisto osallistui eliitin julkisen seuraelämän ja urbaanin seurallisuuden kehittämiseen tuomalla juhlallisuudet vahvemmin osaksi kaupunkiyhteisöä ja aikaisempaa laajemmalle yleisölle. Samalla julkisuus paradoksaalisesti myös muistutti juhlien, akateemisen yhteisön ja laajemmin Turun seurapiirin eksklusiivisesta luonteesta. Kaupunkilaiset olivat tervetulleita katsomaan speaktaakkelia, mutta näyttämölle pääsivät vain harvat.

Sama esiintymistarve liittyi myös Turun akatemian ylioppilaiden pyrintöihin, mutta heidän kohdallaan kevätjuhlan ja siihen liittyneen kulkueen motiivit olivat akatemian korostamisen sijaan enemmän omaa yhteisöllisyyttä rakentavia. Ylioppilaiden yhteisölliset pyrkimykset kumpusivat toisaalta vakiintumattomista valta-asetelmista Turun kaupunkitilassa ja toisaalta yllirajaisista virtauksista, jotka vaikuttivat Turussa. Kevätjuhlien taustalla olivat aloitteet, joiden pohjalta perustettiin ensimmäinen ylioppilaskunta Suomeen samalla, kun juhlien kautta luotu yhteisöllisyys ylitti ensimmäistä kertaa osakuntajakoon perustuneen aieman asetelman. Kulkueiden ja esitysten näyttävä seremoniallisuus tuki uudenlaista yhteisöä ja sen rakentamisprosessia. Varsinaisen ylioppilaiden järjestäytymisen aika Suomessa tuli kuitenkin vasta myöhemmin 1800-luvun kuluessa, jolloin se sai osakseen myös yhteiskuntapoliittisia sävyjä.

Turun akatemian piirissä 1800-luvun alussa järjestetyt seremoniat olivat luonteeltaan sosiaalisia ja kulttuurisia, mutta kasvavissa määrin myös poliittisia. Akatemian seremoniat henkivät yhteyttä Ruotsiin, mutta yhtä lailla ne rakensivat traditionsa eurooppalaisen *universitas*-ajatuksen ympärille. Yliopisto korporaationa palveli tiedettä, tiedeyhteisöä ja itseään enemmän kuin ulkoapäin asetettuja kansallisia päämääriä. Tähän osallistuivat myös ylioppilaat. Yliopisto yhteisönä osasi myös toimia muuttuneessa yhteiskuntapoliittisessa tilanteessa, jossa venäläiset ryhtyivät hallitsemaan Suomen suuriruhtinaskuntaa. Yliopistosta tuli yksi

tämän poliittisen pelin osa, minkä niin professorit kuin ylioppilaatkin näyttävät ymmärtäneen. Seremoniallisuus ja seurallisuuden kulttuuri valjastettiin tähän työhön samalla, kun se toimi yhteisön itsensä voimistajana.

Kirjoittajat

Teija Alanko on filosofian tohtori ja vapaa tutkija.

 <https://orcid.org/0000-0001-6551-4537>

Topi Artukka on Suomen historian tutkijatohtori Turun yliopistossa.

 <https://orcid.org/0000-0001-5461-2924>

Robin Engblom on pohjoismaisen historian väitöskirjatutkija Åbo Akademiassa.

 <https://orcid.org/0000-0002-1037-6488>

Laura Hollsten on ympäristöhistorian dosentti Åbo Akademiassa.

 <https://orcid.org/0000-0002-5303-4509>

Johanna Ilmakunnas on pohjoismaisen historian professori Åbo Akademiassa.

 <https://orcid.org/0000-0003-0746-5129>

Heli Rantala on kulttuurihistorian dosentti Turun yliopistossa.

 <https://orcid.org/0000-0002-4108-4904>

Panu Savolainen on arkkitehtuurin historian ja restauroinnin apulaisprofessori Aalto-yliopistossa.

 <https://orcid.org/0000-0002-8473-6255>

Mari Välimäki työskentelee tutkijatohtorina Suomen historian oppiaineessa Turun yliopistossa.

 <https://orcid.org/0000-0003-2947-4675>

Henry Väre työskentelee yli-intendenttinä Luonnontieteellisen keskusmuseon Kasvimuseossa.

 <https://orcid.org/0000-0002-6170-885X>

Charlotta Wolff on Suomen historian professori Turun yliopistossa.

 <https://orcid.org/0000-0001-7989-8308>

Abstract

The road across the sea

For over six centuries, Sweden and Finland were one and the same realm. This volume highlights the enduring connections between the central areas of both countries by exploring the interactions between Uppsala, Stockholm and Turku, particularly from the perspectives of urban mobility and the flows of knowledge, goods and people.

The authors examine Turku as one of the key university towns in the early-modern Swedish realm and as a centre of administration and trade in its heartland, with strong links to the rest of Europe and the world. By emphasising the ties between Turku and other cities as well as the connections between academia and various other spheres of life in Sweden, the volume offers a fresh perspective on the intellectual, cultural and social history of the university. Key themes include the experiences of students and scholars in university towns, the relationships between the bourgeoisie and the academic community, intellectual networks and the cultural expressions of urban life.

Keskeistä kirjallisuutta

- Ahokas, Minna, *Valistus suomalaisessa kirjallisuudessa 1700-luvulla*, Suomen Tiedeseura, Helsinki, 2011.
- Anderson, R. D., *European universities from the Enlightenment to 1914*, Oxford University Press, Oxford, 2004.
- Annerstedt, Claes, *Uppsala universitets historia. Delar 1–3 (1477–1797)*, Uppsala universitet, Uppsala, 1877–1913.
- Barroux, Gilles, *Philosophie, maladie et médecine au XVIIIe siècle*, Honoré Champion, Paris, 2013.
- Boran, Elizabethanne & Pieter Dhondt (eds), *Student revolt, city, and society in Europe. From the Middle Ages to the present*, Routledge, New York, 2017.
- Dhondt, Pieter (ed.), *National, Nordic or European? Nineteenth-century university jubilees and Nordic cooperation*, Brill, Leiden & Boston, 2011.
- Edmondson, Chloe & Dan Edelstein (eds), *Networks of Enlightenment. Digital approaches to the Republic of Letters*, Voltaire Foundation, Oxford, 2019.
- Fors, Hjalmar, *The limits of matter. Chemistry, mining, and Enlightenment*, University of Chicago Press, Chicago, 2015.
- Geschwind, Lars, *Stökiga studenter. Social kontroll och identifikation vid universitetet Uppsala, Dorpat och Åbo under 1600-talet*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala, 2001.
- Giese, Simone, *Studenten aus Mitternacht. Bildungsideal und peregrinatio academica des schwedischen Adels im Zeichen von Humanismus und Konfessionalisierung*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2009.
- Goeing, Anja-Silvia, Glyn Parry & Mordechai Feingold (eds), *Early modern universities. Networks of higher learning*, Brill, Leiden, 2021.
- Halonen, Tero, *Promootio. Elävän yliopistoperinteen historiaa*, Otava, Helsinki, 2023.
- Harding, Elizabeth (Hrsg.), *Kalkuliert Gelehrsamkeit. Zur Ökonomisierung der Universitäten im 18. Jahrhundert*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2016.
- Heikel, Ivar A., *Helsingin yliopisto 1640–1940*, Helsingin yliopisto, Helsinki, 1940.
- Heinricius, Gustaf, *Skildringar från Åbo Akademi 1808–1828*, Helsingfors, 1911.
- Hjelt, Otto Edvard August, *Naturalhistoriens studium vid Åbo universitet*, Helsingfors, 1896.
- Jensen, Mikkel Munthe, *Patriotism and reform in Nordic universities during the long eighteenth century*, Liverpool University Press, Liverpool, 2023.
- Klinge, Matti, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Stömberg, *Helsingin yliopisto 1640–1990. Kuninkaallinen Turun akatemia 1640–1808*, Otava, Helsinki, 1987.
- Klinge, Matti, ”Turun ylioppilaskunta 1800-luvun alussa. Yhteispyrkimyksiä ja aatevirtauksia”, *Historiallinen Arkisto* 61, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 1967.
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria*, 1–4, Norstedts, Stockholm, 197–1981.
- Nuorteva, Jussi, *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640*, Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki, 1997.
- Pagden, Anthony, *The Enlightenment and why it still matters*, Oxford University Press, Oxford, 2013.

- Pietarinen, Juhani, "Eurooppalainen filosofia ja Turun akademia", *Auraica. Scripta a Societate Porthan edita* 5 (2012).
- Rantala, Heli, Jukka Sarjala, Janne Tunturi, Ulla Ijäs & Heidi Hakkarainen, *Kirjojen kaipuu. Kirjakulttuuria 1800-luvun alun Suomessa*, Gaudeamus, Helsinki, 2024.
- de Ridder-Symoens, Hilde (ed.), *A history of the university in Europe II. Universities in early modern Europe (1500–1800)*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- Roberts, Meghan K., "Learned and loving. Representing women astronomers in Enlightenment France", *Journal of Women's History* 29:1 (2017), 14–37, DOI: 10.1353/jowh.2017.0001.
- Roberts, Meghan K., *Sentimental savants. Philosophical families in Enlightenment France*, University of Chicago Press, Chicago, 2016.
- Robertson, Ritchie, *The Enlightenment. The pursuit of happiness 1680–1790*, Allen Lane, London, 2020.
- Samzelius, Jonas L:son, "Studentliv och nationer under 1600- och 1700-tal". *Uppsala-studenten genom tiderna. En skildring utgiven i anledning av Uppsala studentkärs hundraårsminne*. A.-B. Lundequistska Bokhandeln, Uppsala, 1950, 9–72.
- Sarjala, Jukka, *Turun romantiikka. Aatteita, lukuvimmaa ja yhteistoimintaa 1810-luvun Suomessa*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2020.
- Strömberg, John, *Studenter, nationer och universitet. Studenternas härkomst och levnadsbanor vid Akademin i Åbo 1640–1808*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 1996.
- Vasara-Aaltonen, Marianne, *Learning law and travelling Europe. Study journeys and the developing Swedish legal profession, c. 1630–1800*. Brill, Leiden, 2020.
- Vilkuna, Kustaa H. J., "Study abroad, the state and personal agency (1640–1700). The study trips of Turku students to foreign universities: background factors, the return and careers of the travelers", Petri Karonen & Marko Hakanen (eds), *Personal agency at the Swedish age of greatness 1560–1720*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2017, 275–296.
- Välimäki, Mari (ed.), *Academic households in early modern northern Europe*, Routledge, London, 2025 (tulossa).
- Waquet, Françoise, *Dans les coulisses de la science. Techniciens, petites mains et autres travailleurs invisibles*, CNRS éditions, Paris, 2022.
- Waquet, Françoise, *L'ordre matériel du savoir. Comment les savants travaillent XVIe–XXIe siècles*, CNRS éditions, Paris, 2015.
- Waquet, Françoise, *Une histoire émotionnelle du savoir. XVIIe–XXIe siècle*, CNRS éditions, Paris, 2019.
- Winberg, Ola, *Den statskloka resan. Adelsn peregationer 1610–1680*, Uppsala universitet, Uppsala, 2018.

Henkilöhakemisto

- Achrelius, Daniel (1644–1692) 58
Afzelius, Anders Eric (1779–1850) 210,
223–226, 229, 231
Ahokas, Minna (s. 1978) 169
Aleksanteri I (1777–1825) 256
d'Alembert, Jean Le Rond (1717–1783) 137,
146–147, 152–154
Alströmer, Clas (1736–1794) 100
Aminoff, Adolf (1806–1884) 226, 230
Aminoff, Gustaf (1803–1838) 226, 230
Aminoff, Johan Fredrik (1756–1842) 224–
227, 229–230
Andersson, Martin (s. 1988) 36
Annerstedt, Claes (1839–1927) 239
Armfelt, Gustaf Mauritz (1757–1814) 102,
104
Arwidsson, Adolf Ivar (1791–1858) 213,
224–230, 250, 261
Arwidsson, konsuli 175
- Backman, E. Louis (1883–1965) 239
Bayle, Pierre (1647–1706) 140, 145
Bebel, Balthasar (1632–1686) 66
Beckman, Carl Johan (1715–1777) 162
Berch, Anders (1711–1774) 84
Bergius, Nicolaus (1658–1706) 66
Bergman, Johan Gabriel (1732–1793) 120,
122
Bergman, Torbern (1735–1784) 128
Beronius, Magnus (1692–1775) 179
Berzelius, Jöns Jacob (1779–1848) 78
Bielke, Sten (1709–1753) 85, 87
Billberg, Johan Peter (1776–1850) 100
Bilmark, Johan (1728–1801) 96, 162, 169
Björnlund, Bengt (1732–1815) 121
Björnstjerna, Johanna Catharina
os. Burman (1710–1778) 172, 180
Bladh, Peter Johan (1746–1816) 78–79
Blomqvist, Alexander (1796–1848) 229–230
Boëthius, Daniel (1751–1810) 216–217
- Bonsdorff, Gabriel von (1762–1831) 8,
93–94, 98, 107, 211
Bonsdorff, Jacob (1763–1831) 102, 211
Bonsdorff, Johan (1772–1840) 211, 225, 229
Bordeu, Théophile de (1722–1776) 152–153
Born, Inigo von (1742–1791) 117
Brahe, Per (1602–1680) 54–57, 59–63, 74,
237, 241–242, 248
Bremer, Jacob (1711–1785) 114, 117
Browallius, Elisabet (1737–1793) 92
Browallius, Johan (1707–1755) 82–86, 88,
107, 122, 144
Browne, Edward (1642–1708) 116
Buffon, Georges Leclerc de (1707–1788) 97
Bunge, Sven (1731–1801) 168
Burmester, Johan Henrik (1720–1770) 85
Bäck, Abraham (1713–1795) 119
- Cajanus nuorempi, Johan (1655–1681)
60–63
Cajanus vanhempi, Johan (1626–1703) 62
Callmeijer, Johan Ernst (1726–1789) 191,
193–194, 196
Calonius, Matthias (1738–1817) 168
Carlsson, Sten (1917–1989) 32
Castrén, Gunnar (1878–1959) 140, 143
Castrén, Liisa (1899–1958) 209
Celsius, Anders (1701–1744) 78
Chastellux, François Jean de (1734–1788)
152
Chefdeville, Daniel 143
Cicero, Marcus Tullius (106–43 eaa.) 143
Claesson, Petter (1739–1810) 109, 113–114,
117
Clarke, Edvard Daniel (1769–1822) 100,
206–208, 210
Clerck, Carl (1664–1710) 69–72, 75
Clerck, Catharina 70
Clewberg, Carl Abraham (1712–1765) 143,
145

- Columbus, Johannes (1640–1684) 67
Columbus, Samuel (1642–1679) 67
Condorcet, Nicolas de (1743–1794) 154
Corplander, H. 163, 174, 182
Creutz, Carl (1685–1740) 139
Creutz, Carl Johan (1687–1757) 139, 142
Creutz, Ernst Johan (1675–1742) 83
Creutz, Gustaf (1683–1746) 142
Creutz, Gustav Philip (1731–1785) 16, 136–155
Cronstedt, Axel Fredrik (1722–1765) 127
Curchod, Suzanne (1737–1794) 149
- Dahl, Anders (1751–1789) 100, 105
Dahlgren, Carl Adolf (1779–1844) 124
Dalrymple, John (1726–1810) 152
Dammert, Adolf Wilhelm (1800–1858) 105
Darwin, Charles (1809–1982) 101
De la Gardie, Magnus Gabriel (1622–1686) 23, 51, 56–57
De la Gardie, Pontus Fredrik (1726–1791) 143
Descartes, René (1596–1650) 60–61, 137
Dhondt, Pieter (s. 1976) 239, 255
Diderot, Denis (1713–1784) 136–137, 146, 150, 153
Du Deffand, Marie Anne (1697–1780) 153
Dyer, Serena 175
- Edelstein, Dan (s. 1975) 139, 147
Ehrensward, Augustin (1710–1772) 153
Ehrensward, Carl August (1745–1800) 153
Ekeblad, Clas (1708–1771) 143
Ekenbom, Carl 117
Ekestubbe, Ernst Johan (1683–1767) 70
Ekestubbe, Henrik (1641–1694) 70
Ekholm, Erik (1716–1784) 167
Elvius, Petrus (1710–1749) 128
Engeström, Gustav von (1738–1813) 127
Ericsson, Michel 163
- Euphrasén, Bengt (1755–1796) 100
- Fichte, Johann Gottlieb (1762–1814) 218–220
Fischer, Johann (1646–1716) 66
- Flachsenius, Jakob (1633–1694) 62, 65, 68
Flachsenius, Johannes (1636–1708) 65
Fleming, Henrik Eriksson (1625–1697) 37
Floding, Pehr (Petter) 131
Foeder, Fredrik Johan (1750–1841) 131
Fors, Hjalmar (s. 1971) 111
Forsskål, Pehr (1732–1763) 78
Fox, Charles (1749–1806) 152
Franzén, Frans Michael (1772–1847) 102, 207, 209, 211–212, 214–217, 231
Fredenheim, Carl Fredric (1748–1803) 16, 154, 158–180, 182–183, 185–186
Fredrik Adolf (1750–1803) 146
Frosterus, Erik (k. 1740) 52
Frosterus, Johan (1720–1809) 140–141
- Gadd, Hemming Olai (n. 1617–n. 1656) 41–42
Gadd, Per Adrian (1727–1797) 84, 87, 89–92, 95, 99, 108, 125–126, 129
Gadolin, Jacob (1719–1802) 82, 125
Gadolin, Johan (1760–1852) 92–93, 107, 127–129, 187
Gadolin, Johan Emanuel (1801–1871) 221–224, 226, 230–231
Gahm, Sigfrid Lorentz (1725–1794) 164, 170
Galiani, Ferdinando (1728–1787) 149
Ganander, Christfried (1741–1790) 118–119
Geoffrin, Marie-Thérèse (1699–1777) 148, 150, 152
Gezelius, Johannes nuorempi (1647–1718) 45–48, 50–75
Gezelius, Johannes vanhempi (1615–1690) 45, 47, 50–51, 54–62, 64–68
Geijer, Erik Gustaf (1783–1847) 228
Gibbon, Edward (1737–1794) 152
Giese, Simone 20, 38
Ginzburg, Carlo (s. 1939) 158
Gjörwell, Carl Christopher (1731–1811) 167–168
Greig, Hannah 178
Grimm, Friedrich Melchior (1723–1807) 149
Gronovius, Johann Friederich (1690–1762) 80

- Gudseus, Andreas (n. 1731–1782) 129
Gyldenstolpe, Daniel (1645–1691) 59
Gyldenstolpe, Nils (1642–1709) 59
Gyldenstolpe, Samuel (1649–1692) 59
Gyldenstolpe, Susanna (n. 1637–1706) 59
Gyllenborg, Gustaf Fredrik (1731–1808) 146, 154
- Haartman, Gabriel Erik (1757–1815) 97, 104, 122
Haartman, Jakob (1717–1788) 145
Haartman, Johan (1725–1787) 88, 93, 95–96, 107, 121–122
Hahn, Petrus (1650–1718) 65
Hakanen, Marko 49, 56
Halldin, Johan Gustaf (1737–1825) 167
Halonen, Tero (s. 1973) 238
Hartson, merikapteeni 163
Hassel, Henrik (1700–1776) 142–143
Hasselgren, Conrad Adrian (1750–1813) 117
Hasselgren, Jan (1709–1782) 117
Hausen, Reinhold (1850–1942) 224
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) 218, 220
Heinricius, Gustaf (1853–1915) 227, 229
Hellenius (von Hellens), Carl Niclas (1745–1820) 91, 93, 95–105, 107–108
Helvétius, Anne Catherine de Ligniville (1722–1800) 150
Helvétius, Claude-Adrien (1715–1771) 136–137, 145, 150
Helwig, Jakob (1631–1684) 66
Herder, Johann Gottfried (1744–1803) 218
Hernqvist, Peter (1726–1808) 120–121
Hielm, Petter (1670–1715) 81
Hisinger, Johan (1727–1790) 96, 102
Hjelt, Otto Edward August (1823–1913) 76
d'Holbach, Paul Thiry (1723–1789) 136, 150, 152
Holmberg, Johan Christopher (1743–1810) 167
Holming, Gabriel (1775–1831) 131
Horn, Arvid Mauritzson (1631–1692) 71
Horn, Christer (1681–1717) 71–73, 75
Horn, Gustaf Henriksson (n. 1627–1673) 37
Horn, Göran Henriksson (1626–1656) 37
Horn, Adam (1717–1778) 175
Hornstedt, Clas Fredrik (1758–1809) 79
Hultin, Arvid (1855–1935) 141, 143
Humboldt, Wilhelm von (1767–1835) 219
Hume, David (1711–1776) 147–148
Hwasser, Adolf Leonard (1803–1850) 223
Hwasser, Israel (1790–1860) 210, 221–223, 226–227, 231–232
Hägerstrand, Olof (s. 1942) 213, 223
Hällström, Gustav Gabriel (1775–1844) 102, 247–248
Höijer, Benjamin (1767–1812) 211–215, 217–220, 223, 231
- Ilmoni, Immanuel (1797–1856) 210, 221–223, 226–227, 231–232
- Jacobi, Friedrich Heinrich (1743–1819) 220
Janckers, Jochim 114
Julianus (331/332–363) 148
Julin, Johan (1752–1820) 101
Julinus, Anders Magni (k. 1674) 23
Julinus, Andreas Andersson (k. 1668/1669) 22–24, 31, 43
Julinus, Erik Andersson (k. 1656) 22–23, 31, 38, 43
Julinus, Johannes Andersson 22–23, 31, 38, 40–41, 43
Julinus, Petrus Andersson 22–23, 31, 38, 40–41, 43
Jurin, James (1684–1750) 128
Justander, Johannes Gustav (1764–1833) 98
Järta, Hans (1774–1847) 212
- Kaarle XI (1655–1697) 65–66, 74
Kaarle XII (1682–1718) 139
Kaarle XIV (1763–1844) 261
Kalm, Pehr (1716–1779) 78, 83–87, 89–92, 95–96, 107–108, 129, 144, 162, 187
Kant, Immanuel (1724–1804) 208, 212, 215–216, 218–220
Kempe, Axel (1623–1682) 58

- Kettering, Sharon (1942–2010) 48–49
Klinge, Matti (1936–2023) 209, 238, 249, 255, 260
Koivunen, Leila (s. 1971) 111
Koskinen, Ulla (s. 1976) 72
Kotivuori, Yrjö (s. 1966) 21–22, 30, 34
Kotzebue, August Friedrich Ferdinand von (1761–1819) 222
Kreander, Salomon (1755–1792) 92, 97
Kristina (1626–1689) 45
Kruise, Maria (k. 1697) 71–73
Kunnas (-Pusa), Liisa (s. 1984) 111
Kurck, Gustaf Johannesson (1624–1689) 37
Kurck, Jöns Knutsson (1590–1652) 37
Kurck, Knut Johannesson (1622–1690) 37
Kustaa III (1746–1792) 87, 91, 97, 126, 136, 146, 152–154, 158, 171, 213
Kustaa IV Adolf (1778–1837) 102, 214
- Laasonen, Pentti (1928–2016) 47, 64, 66
Laestadius, Lars Levi (1800–1861) 104
Lagus, Johan (1776–1800) 126
Lagus, Wilhelm (1821–1909) 21
Lamarck, Jean-Baptiste (1744–1829) 97
La Mettrie, Julien Offray (1709–1751) 137
Laxman, Erik (1737–1796) 78, 91
Leche, Johan (1704–1764) 86–88, 91, 127–128
Leffner, Eric Daniel (1761–1807) 211–212
Lespinnasse, Julie de (1732–1776) 152
Levi, Giovanni (s. 1939) 158
Levon, Anders Christian (1756–1818) 131
Lexell (Lexelius), Jonas (n. 1750–1792) 169
Lidén, Johan Henrik (1741–1793) 126
Liebig, Justus von (1803–1873) 129
Liedman, Sven-Eric (s. 1939) 221, 223
Lietzen, Hedvig (n. 1660–1720) 68, 71
Lilljensberg, Johan Georg (1713–1798) 86
Lindroth, Sten (1914–1980) 30
Linné, Carl von (1707–1778) 78, 80–83, 85–88, 91, 95–98, 100, 107, 119–121, 143–144, 150–151, 157, 183
Linné, Carl von, nuorempi (1741–1783) 91
Lochner, Johan Fredric 167
- Lomonosov, Mihail Vasiljevitiš (1711–1765) 128
Lourenz, Reymund 115
Lovisa Ulrika (1720–1782) 85, 88
Ludvig XVI (1754–1793) 136
Löwenhielm, Carl Gustaf (1701–1768) 170
- Manninen, Juha (1945–2023) 217
Marmontel, Jean-François (1723–1799) 147, 149–153, 155
Mathesius, Aron (1736–1808) 168
Mauelshagen, Franz (s. 1967) 49
Melander, Toini (1894–1969) 238
Mell, Anna Charlotta von (1763–1795) 97
Mell, Lars Henrik von (1723–1791) 88, 97
Mennander, Carl Fredric nuorempi, ks. Frendenheim, Carl Fredric
Mennander, Carl Fredric vanhempi (1712–1786) 16, 82–85, 89, 95–97, 107–108, 125, 138, 142–145, 150–151, 154–155, 158–186
Mesterton, Carl (1715–1773) 144
Modelin, Alexander (1670–1754) 72
Modin, Johan Gustaf 131
Montesquieu, Charles de Secondat de (1689–1755) 146
Morellet, André (1727–1819) 149, 152
Morian, Johan Christopher von (1694–1766) 142
Muir, Edward (s. 1946) 237, 246, 262
Murray, Adolf (1751–1803) 95, 100, 169
Myreen, Daniel (1782–1831) 253
- Necker, Jacques (1732–1808) 149, 150, 152–153
Nevéus, Torgny (1929–2020) 235, 239
Niemelä, Jari (s. 1954) 125
Nikolai I (1796–1855) 256
Nikula, Oscar (1907–1996) 117
Nordenberg, Carl Fredrik, ks. Nordenskiöld, Carl Fredrik
Nordenberg, Magnus Otto (1705–1756) 126
Nordenskiöld, August (1754–1792) 126
Nordenskiöld, Carl Fredrik (1702–1779) 87, 126–127

- Nordstén, laivuri 163
- Oittinen, Vesa (s. 1951) 215
- Orrje, Jacob (s. 1981) 157
- Osbeck, Pehr (1723–1805) 105
- Oscar I (1799–1859) 261
- O’Leary, Paul 254
- O’Neill, Lindsay 48, 52
- Ovidius Naso, Publius (43 eaa.–17/18 jaa.)
146
- Paléen, Erik Johan (af Palén, 1716–1788)
162
- Palmblad, Vilhelm Fredrik (1788–1862) 228
- Peltonen, Matti (s. 1952) 158
- Petraeus, Andreas (n. 1630–1694) 58–59,
64–68, 74
- Piilahti, Kari-Matti (s. 1962) 48, 50
- Pippingsköld, Johan Josef (1792–1832) 250
- Pontin, Magnus (1726–1797) 141–142, 144
- Pope, Alexander (1688–1744) 146
- Porthan, Henrik Gabriel (1739–1804) 16,
94, 96, 126, 128, 139, 164, 169, 171, 187,
203, 207, 215, 224
- Pryss, Olof (1722–1785) 143
- Prytz, Lars Johan (1789–1823) 104
- Radloff, Fredrik Wilhelm (1766–1838) 100
- Rango, Konrad Tiburtius (1639–1700) 67
- Ramazzini, Bernardino (1633–1714) 132
- Ramel, Malte (1747–1824) 154
- Raynal, Guillaume-Thomas (1713–1796)
150, 152
- Razumovski, Aleksei Kirillovitš (1748–1822)
103
- Rehbinder, Robert Henrik (1777–1841)
223–226
- Reinius, Herman (1725–1797) 78
- Reinius, Israel (1727–1797) 78
- Relau, Johan Albrecht (1658–1737) 123
- Retzius, Anders Jahan (1742–1821) 98
- Reuterholm, Nils Esbjörnsson (1676–1756)
82
- Roberts, Meghan K. 11, 157
- Rosenstein, Nils von (1752–1824) 154–155
- Rosse, johtaja 163
- Rousseau, Jean-Baptiste (1670–1741) 146
- Rudbeck, Olof nuorempi (1660–1740) 81
- Rudbeck, Olof vanhempi (1630–1702)
78–81
- Runeberg, Johan Ludvig (1804–1877) 255
- Rutström, Carl Birger (1758–1826) 100, 105
- Sahlberg, Carl Reinhold (1779–1860) 82,
95, 100–106
- Sahrman, laivuri 163
- Salgé, Carl (1770–1833) 252
- Salminen, Seppo J. (s. 1943) 64
- Salvius, Lars (1706–1773) 167, 170
- Sand, Karl Ludwig (1795–1820) 222
- Sanmark, Fredrik Gabriel (1798–1886) 105
- Sarjala, Jukka (s. 1959) 236, 239
- Scarin, Algot (1684–1771) 143
- Scheele, Carl Wilhelm (1742–1786) 119
- Scheffer, Ulric (1716–1799) 147, 149
- Schefferus, Johannes (1621–1679) 54
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph (1775–
1854) 219–220
- Schiott, Michael 113
- Schlegel, Friedrich von (1772–1829) 220
- Schleiermacher, Friedrich Daniel Ernst
(1768–1834) 220
- Schneider, Robert A. (s. 1949) 237
- Schröderheim, Elis (1747–1795) 143, 153
- Seel, kultaseppä 178
- Sennefelt, Karin (s. 1972) 177–178
- Sidré, Jonas (1723–1799) 95
- Siegesbeck, Johann Georg (1686–1755) 82
- Silverstolpe, Gustaf Abraham (1772–1824)
212–214
- Simelius, Anders Gustaf (1790–1831) 227
- Sjögren, Anders Johan (1794–1855) 229–
230, 254, 260–261
- Snellman, Johan Vilhelm (1806–1881) 217
- Spener, Philipp Jacob (1635–1705) 54,
65–66, 74
- Speranski, Mihail (1771–1839) 104
- Spinoza, Baruch (1632–1677) 137, 140

- Steinheil, Fabian von (1762–1831) 261
Stenberg, Pehr (1758–1824) 17, 129,
188–205
Steven, Christian (1781–1863) 100, 104–105
Stiernman, Anders Anton von (1695–1765)
175
Stockenström, Eric von (1703–1790) 178
Strömberg, John (s. 1953) 26–27, 32–34
Suard, Jean-Baptiste (1732–1817) 149–150
Sundin, Jan (s. 1941) 29
Suther, Petter 175
Svebilus, Olof (1624–1700) 66
Svenonius, Enevald (1617–1688) 55–56,
58–60, 62, 64–68
Swartz, Olof Peter (1760–1818) 78, 95,
100–101, 104–105
Swieten, Gerard van (1700–1772) 121
- Tams, Sigfrid Matias (1803–1836) 105
Taube, Evert Vilhelm (1737–1799) 154
Tengström, Jacob (1755–1832) 102–103,
217, 247
Tengström, Johan Jakob (1787–1858) 47, 61,
209, 100–101, 104–105
Terserus, Johannes (1605–1678) 56
Tessin, Carl Gustaf (1695–1770) 86, 88, 91
Tessin, Ulrika Lovisa os. Sparre (1711–1768)
88
Tham, Pehr (1737–1820) 154
Thomas, Antoine Léonard (1734–1785) 149
Thomson, James (1700–1748) 146
Thunberg, Carl Peter (1743–1828) 78–79,
91, 95–97, 99–101, 103, 105, 107
Tiebes, Reyn Pietter 113
Tilander, Gunnar (1894–1973) 41
Tillandz, Elias (1640–1693) 79–81, 94
Tillman, merikapteeni 163
Tolppo, Martin Johannes (1768–1830) 103
Townshend, Thomas (1733–1800) 152
Troil, Uno von (1803–1839) 230
Törngren, Johan Agapetus (1772–1859) 122
- Ulf, Carl Gottlieb 167, 169
- Vainio-Korhonen, Kirsi (s. 1958) 111
Vasara-Aaltonen, Marianne (s. 1982) 20,
28–29
Verhoeven, Gerrit (s. 1980) 20
Vickery, Amanda (s. 1962) 178
Vilkuna, Kustaa H. J. (s. 1966) 20, 24, 28
Voltaire, François Marie Arouet, *alias* (1694–
1778) 145–150, 152–153
Väyrynen, Kari (s. 1955) 217–218, 220
- Wahlenberg, Göran (1780–1851) 104
Walch, Johann Georg (1693–1775) 169
Wallenius, Johan Fredric (1765–1836) 98
Wanochius, Andreas (1651–1700) 60–62,
65
Wanochius, Susanna Juliana, os. Svenonius
(1661–1697) 60
Waquet, Françoise (s. 1950) 11, 172
Wargentini, Pehr (1717–1783) 168
Werner, Johan Henrik (n. 1650–1735) 70
Westberg, Johan Lorentz (1759–1846) 129
Wigston Smith, Chloe 175
Willebrand, Ernst Gustaf von (1751–1809)
93
Winberg, Ola (s. 1971) 20
Winter, Johan (1788–1872) 246–247, 253
Wolff, Christian (1679–1754) 145
Wrede, Barbro Helena (k. 1759) 139
Wrede, Beata Charlotta (1688–1744) 139
Wrede, Fabian (1694–1768) 139
Wrede, Henrik (1696–1758) 139, 141–142
- Zetterstedt, Johan Wilhelm (1785–1874)
100
Zinzendorf, Nikolaus Ludwig von (1700–
1760) 169
- Öhrberg, Ann (s. 1955) 140

Paikannimihakemisto

- Aasia 78
Ala-Lemu 84, 159
Alankomaat 28, 30–31, 50, 54, 137, 140
Almadén 110, 114, 116
Amsterdam 109, 113–117
Anjala 139
Arabian niemimaa 78
Atlantti 110, 114–115, 134, 138
- Baijeri 110
Batavia 79
Bordeaux 114
Brinkhall 93
- Cádiz 116
Cagliari 114
Cambridge 206
Carla 90
Carniola 115–116
Cornwall 110
- Egypti 78
Espanja 110, 116, 147–149, 151
Etelä-Eurooppa 19, 30
Etelä-Ruotsi 104
Eurooppa 13, 19–20, 24, 27, 30, 34, 38,
49–50, 52, 63, 78, 97, 110, 112, 115–118,
124, 131–132, 143, 147–148, 150, 157, 170,
172, 187, 189–190, 192, 203, 208, 214,
231–232, 234, 239–240, 248, 254
Evo 95
- Ferney 148
Frugård 87
- Gorenki 103
Greifswald 21, 28–29, 43
- Halle 259
Hamina 154
- Helsinki 7, 78, 80, 95, 101, 104, 106, 217,
232, 241, 248–249, 251, 255
Hollanti 70, 80, 116, 168
- Idrija 15, 110, 112, 115–116, 127, 134
Iso-Britannia 147
Itä-Intia 79
Itämeri 134
- Jaava 79
Jena 218–219, 259
- Kaarila 90
Kaisaniemi 101, 106
Kaksikerta 93
Kaukasia 100
Kaukasus 105
Keski-Eurooppa 187
Kiina 79, 110
Klagenfurt 116
Krim 105
Kupittaa 95, 250
- Leiden 28, 37, 79–80
Leipzig 168
Lemu 84, 159, 176, 179, 182, 184
Linköping 23, 99
Linnanmäki 202
Linnanselkä 202
Lontoo 53, 92, 133, 168, 189, 207
Lounais-Suomi 89
Lund 21, 30, 32–34, 76, 85–86, 127, 168,
241, 243
Löfsta 85
- Maaria 87
Madrid 137, 147
Malmgård 140–141
Mingrelia 105
Monte Amiata 110

- Montpellier 153
Moskova 103
Mustiala 95
- Napoli 149
Nauvo 115, 162
Norrköping 113, 177–178
Nyköping 23, 38, 113
- Oulu 113
Oxford 24, 206
- Parainen 159
Pariisi 24, 37, 53, 135, 147–149, 151, 154–155
Pietari 78, 90, 102–104, 106, 113, 115, 128, 133, 249, 261
Piikkiö 87
Pirkkala 90
Pohjanmaa 39, 43, 124, 142
Pohjois-Amerikka 78, 85–86, 144
Pohjois-Eurooppa 187, 239
Pohjois-Ruotsi 144
Pori 88, 198
Porvoo 95, 227
Pultava 73, 139
- Ranska 49, 120, 136–138, 143, 147–155, 163, 167, 208–209, 212–214, 219
Rogberga 79
Ruotsi 7–14, 16, 19–21, 23–24, 26, 28–31, 33, 35–39, 41–46, 51, 54, 63, 66, 69, 76–78, 81–82, 84–85, 88, 90–91, 95–97, 99–100, 102, 104–107, 111, 119–120, 126–127, 133, 138–140, 144, 148, 151–153, 157–160, 165, 171, 176, 184, 187, 190–193, 206–209, 213–214, 216, 223, 225–227, 231–232, 239, 241, 254, 256, 263
Ryssänmäki 191, 196, 198–199, 201–202
- Saint-Barthélemy 100
Saksa 23, 30, 49–50, 66, 90–92, 116, 218–219, 259–260
Sarvilahti 139
Savonlinna 78
- Siperia 78, 139
Sipsalo 86, 96
Skara 120
Skotlanti 206
Smoolanti 59, 79
Sotkamo 140
Sumatra 79
Suomi 7–10, 15–16, 49, 68, 76, 81, 83, 85–87, 89–91, 93–94, 96–97, 102–107, 111, 126, 130–131, 133–134, 138, 141, 145, 153–154, 157, 188–190, 192, 209–210, 215–218, 222, 225, 231–232, 238–239, 241, 251, 254–257, 263
- Taalainmaa 144
Tartto 21, 28–30, 41, 43, 67, 76, 106, 241
Thebek 10
Tobolsk 139
Tornio 124
Trapani 114
Trieste 116
Tukholma 7–8, 10, 17, 40, 54, 57, 59, 65–66, 69–72, 74–75, 77, 83–84, 91, 95, 98–99, 102, 113, 119, 125–126, 130–131, 133, 136–137, 141, 146, 148, 151, 153–154, 158–159, 161–169, 171, 173–185, 188, 191–192, 203, 207, 222, 226–230, 232, 249
Turku 7–8, 10–18, 20–28, 30–43, 45–47, 49–55, 57, 59–70, 72, 74–89, 91–95, 97–103, 105–109, 111–115, 117–118, 120–123, 125–134, 138–145, 150–151, 154–155, 157–174, 176, 178–180, 182–200, 202–205, 207–211, 215–218, 220–224, 226–233, 235–237, 239–242, 245–250, 252–253, 255–258, 260, 262–263
Tübingen 259
Törnevalla 141
- Uppsala 8, 10–15, 17–18, 20–29, 31–35, 37–43, 50, 54, 56, 60, 62, 65–67, 70, 76, 78–88, 90–93, 95–97, 99–101, 106–108, 112, 121, 124–126, 128, 136, 141–142, 144, 153–154, 158–160, 162, 165, 168–172, 176–177, 179–180, 182–185, 206–218, 220–234, 239, 241–243, 246, 248–249, 251, 253, 257, 259, 261

Uumaja 17, 188, 191, 204

Varsinais-Suomi 159

Vartiovuori 93, 202

Venetsia 115–116, 131–132

Venäjä 73, 81, 85, 102–107, 220, 225, 231,
254, 256

Vera Cruz 116

Vironniemi 106

Wittenberg 28, 66

Yläne 105–106